ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2026/№ 1

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-МЕТОДИК ЖУРНАЛ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND METHODICAL JOURNAL

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№01/2026
YANVAR

Muassis:
Buxoro davlat universiteti
Fan va ta’lim MChJ

Bosh muharrir: Ma’murov Bahodir Baxshulloyevich, Buxoro davlat pedagogika instituti rektori

Jamoatchilik kengashi raisi: Xamidov Obidjon Xafizovich, Buxoro davlat universiteti rektori

Mas’ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko‘chasi, 16-uy

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil30 sentyabrdagi 306/6-son Qarori bilan **PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI** bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:
29.01.2026y.
Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
b/t.12,5.
Buyurtma raqami №0324
«FAN VA TA’LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar https://interscience.uz/ saytida joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O‘zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro‘yxatidan o‘tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi

«Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko‘chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning to‘g‘riligi uchun muallif mas’uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI	
Амонова Ф. С. Бож сиёсатини Туркистон минтақаси иқтисодий ҳаётига таъсири	8
Utayeva F. X., Rahmatova D.N. Buxoro yengil sanoati va tarixiy tajribalar	14
Esanova N. “General motors” kompaniyasining O‘zbekistondagi faoliyati tarixi	18
Qosimov D. A. XIX asrning 80–90-yillarida farg‘ona viloyatida pochta-telegraf tizimining rivojlanishi	21
Kenjayev N. J. Legal foundations of the colonial rule of the Russian Empire in the Kattakurgan region	29
Razzaqov J. Xiva xonligining bosib olinishiga ingliz parlamenti muzokaralarida	34
Yunusxo‘jayev H. Z. Qadimgi sharqda Ijtimoiy davlatchilik an’anasining kelib chiqishi tarixi	37
Mamasaidov L. P. “Yangi O‘zbekiston”da xalq ta’limi tizimini modernizatsiya qilinishi	39
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Baxramova M. M. Teaching english pronunciation using accent-aware artificial intelligence: an experimental study of uzbek learners	44
Boboqulova A. A. O‘zbek xalq dostonlarida tarbiyaviy qarashlarning shakllanishi va mazmuni	49
O‘rinova M. N. O‘zbek bolalar folklorshunosligining nazariy yo‘nalishlari	53
Safarov F. S. O‘zbek adabiy tilida ko‘plik ma’nosining ifodalanishi va tejamkorlik	58
Темирова Д. К. Постмодернизм как этап трансформации современного зарубежного романа: эстетическая парадигма, историческая память, субъектная модель	67
Nizomova Sh. Sh., Ahmadova F. H. O‘zbek dramalarida kulgi ifodalashning komiklik va fojiyaviylik kategoriyalari	70
13.00.00 - PEDAGOGIKA FANLARI	
Karimova E. G. Zamonaviy ta’lim muhitida tolerantlikni rivojlantirish	74
Akhmedova M. Teachers’ readiness and challenges in implementing clil in higher education sport faculties	80
Alexandra V. Sh. Goals, objectives, hypothesis and stages of the experiment on the development of reading literacy of primary school students using pirls tasks	86
Artikbayeva Z. A. Arifmetik progressiya formulalari yordamida kimyo masalalarini yechish	91
Avliyoqulova N. Ch. 4 “K” modeli orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish metodikasi	96

Barakayeva Sh. F. Boshlang‘ich sinflarda tabiiy fan matnlari orqali o‘qish savodxonligini oshirish metodikasini shakllantirish	101
Baymuratova I. V. Sun’iy intellektning (SI) kurrikulyar faoliyatni rivojlantirishdagi roli	106
Buronova S. B. Jismoniy tarbiya fanini xalqaro tajribasi asosida rivojlantirish va metodik tavsiyalar ishlab chiqish	113
Baxronova Z. R. Ingliz tili darslarida reading ko‘nikmasini rivojlantirishda muammoli ta’lim texnologiyasidan foydalanishning pedagogik jihatlari	118
Ergasheva M.D. O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun kadrlar tayyorlash mexanizmlari	122
Jo’rayeva D. R. Inkorporatsion yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining amaliy kompetensiyalarini shakllantirish	129
Kazbekova F. P. Tarbiya darslarida o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda integratsion usullarning ahamiyati	132
Marasulova D. N. Иностранный язык в различных видах неречевой деятельности у дошкольников	135
Olimjonova N. S. Pedagogika oliy o‘quv yurtlarida “Lazer fizikasi” fanini o‘qitish metodkasining nazariy va metodologik asoslari	139
Qosimova M. M. Arifmetik masalalar ustida ishlashda integrativ yondashuvdan foydalanish bo‘yicha tavsiyalar (Boshlang ‘ich sinf misolida)	145
Ruziyev D. Y. Talabaning cholg`u asbobida mustaqil mashq qilishini tashkil etish texnologiyalari	152
Ro‘ziboyeva M. A. Pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish	158
Saidova G. E. Boshlang‘ich sinflarda tarbiya darslarini tashkil etishda integrativ yondashuv	162
Saidova G. E., Zayniddinova I. I. Boshlang‘ich ta’limda xalqaro baholash talablariga mos o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqish	167
Saydalieva F. O‘. Raqamli texnologiyalar kasbiy tanlov vositasi sifatida	172
Shoyeva Y. A. Tabiiy fanlar va uni o‘qitish metodikasida 5E modelini qo‘llashning hozirgi holati va imkoniyatlari	175
Sidiqova D. Sh. Talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda germenevtik ta’limotidan foydalanish usullari	178
Taymanova E. L. Enhancing digital didactic training of future teachers within the stem paradigm: theory and practice	182
Tursunova N. I. Boshlang‘ich sinflarda tabiatshunoslik fanini o‘qitishda zamonaviy axborot texnologiyalardan foydalanish texnologiyasi	200
Urishev A. I. Critical thinking, reflection, and AI: opportunities and pedagogical risks	203
Usmonova Z. I. Kasbiy kompetensiya tushunchasining mazmun-mohiyati va uning pedagogik tahlili	207
Gayupova S. X. Pedagogik ta’limda innovatsion klaster modeli: nazariy asoslar, raqamli ekotizim va milliy-xalqaro uyg‘unlik	212

Yusupova S. S. Optimization of clinical reasoning development in dental students during prosthodontic disciplines acquisition: a systematic approach to organizing small group practical sessions	219
Zaripova M. Q. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilar faoliyatlarida integratsiyasi jarayonida mas’uliyatlilikni shakllantirishning o‘ziga xosligi	224
Кариева Р. Р. Обидова Р. Х. Типологические особенности темперамента гандбольных судей как фактор эффективности судейства	229
Ортиков Ж. А. Кинематические и пространственно-временные различия между обычной ходьбой и стрельбой в движении	234
Рузиева М. А. Психологические особенности развития когнитивной сферы у учащихся начальных классов с трудностями в обучении	243
Хасанова Г. К. Принципы развития духовно-творческого потенциала детей младшего школьного возраста	248
Юсупова Д. У. Важность клинической практики в развитии клинического мышления студентов медицинских университетов	251
Norboyeva Sh. J. The concept of creative writing competeence and its components	255
Ahmadov H. H. Sa’diy Sheroziyning pedagogik qarashlarida aqliy qobiliyat, kasbni egallashdagi mehnatsevarlikning shaxsni tarbiyalashdagi mazmun – mohiyati	258
Talipova V.A., S.S.Saidaliyev O‘zbekiston o‘quv dasturlariga xorijiy ta’lim tajribalarini integratsiya qilishning tashkiliy-metodik asoslari	263
Marasulova D. N. Иностранный язык в различных видах неречевой деятельности у дошкольников	266
Абдуллаева Л. Т. Сопоставительный анализ репрезентации концепта “Успех” в англоязычных и русскоязычных медиатекстах	270
Nurmuratov A. Y. Oliy ta’lim tashkilotlari ingliz tili o‘qituvchilarida grant kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik mohiyati	278
Xalikova U. M. Talaba yoshlarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida innovatsion tashkil etish yondashuvlari	282
Abdullayeva D. O‘. Talabalarning davlat elektron tizimlaridan foydalanish kompetentligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari	290
Ergasheva M. D. O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun kadrlar tayyorlash mexanizmlari	296
Madolimov F., Yakubov J., Otaboyeva S. Ta’limda informatika va sun’iy intellekt fanlarini o‘qitishda Python dasturlash tili yordamida kamera orqali tasvirlarni olish va qayta ishlash	304
Ro‘ziboyeva M. A. Pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish	308
Najmiddinova D. N. The Effectiveness of ESP-based instruction in developing professional communicative competence of football students	311
Kurbanniyozova D. Sh. Global kompetensiya – XXI asr o‘qituvchilar ta’limining muhim tarkibiy qismi	317
Yunusxo‘jayev M. Najmiddin Kubroning yoshlarni tarbiyalashdagi qarashlari va ularning yechimi	322
Rahmatova G. N., Hasanova G.Q. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirishda raqamli va interfaol ta’lim texnologiyalarini integratsiyalashning pedagogik modeli	326
Shukurov A. U., Normuminov B. WEB resurslarini yaratishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish metodikasi	331
Shukurov A. U., Nizomov S.E. Maxscript dasturlash tili yordamida loyihalashtirish yondashuvi asosida “Shakl yaratuvchi” dasturini ishlab chiqish metodikasi	337
Anarbayev T. R. Erkin kurashchilarning hujum reaksiyasini oshirish va musobaqa faoliyatiga tasiri	343
Qo’chqarova F. M. Oliy ta’lim muassasalarida art menejmentning innovatsion boshqaruv tizimini rivojlantirishdagi o’rni	349
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Kurbanova M. Sh. Rok musiqasi va uning inson salomatligiga ta’siri muammosining psixologik-pedagogik aspektlari	353

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A’ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich*, pedagogika fanlari doktori, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.*

Shamsutdinov Rustambek Temirovich, *Andijon davlat universiteti professori, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori*

Majidov Inom Urushevich, *texnika fanlari doktori, professor. O‘zbekiston milliy universiteti*

Olimov Qahramon Tanzilovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali*

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, *texnika fanlari doktori, professor*

Musurmonova Oyniso*, pedagogika fanlari doktori, professor*

Safarova Rohat G‘aybulloyevna, *pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti*

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, *pedagogika fanlari doktori, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.*

TAHRIRIYAT KENGASHI A’ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, *pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti*

Yemelyanova Irina Yevgeneyevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya*

Kuzmenko Galina Anatolevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti*

Safaraliyev Bozor Safaraliyevich*, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi*

Kulishov Vladimir Vasilevich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina*

Lazarenko Irina Rudolfovna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya*

Filippova Oksana Gennadevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya*

Xristo Kyuchukov, *pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya*

Kumskov Mixail Ivanovich, *fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti*

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, *akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi*

Padalka Oleg Semenovich, *pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina*

Hazretali Tursun, *tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori*

Mamedova Irada, *tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo‘lim boshlig‘i*

Timur Xo‘jao‘g‘li, *tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)*

Nurettin Hatunoğlu *Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)*

Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, *tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti*

Gushko Sergey Vladimirovich, *iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina*

O‘ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Azamat Ziyo, *tarix fanlari doktori, akademik, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori*

Rajabov Qahramon Kenjayevich, *tarix fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi*

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra’no Urishevna, *filologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti*

Sharipova Laylo Frunzeyevna, *filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, *filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

Yusupova Hilola O‘ktamovna, *filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Akramova Surayo Renatovna, *filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Saidova Muxayyo Umediloevna, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

Nizamova Umida Sandjarovna, ***filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD),*** *Andijon davlat texnika instituti dotsenti*

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O‘tkir Qarshiyevich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.*

Olimov Shirinboy Sharofovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti*

Dilova Nargiza Gaybullaevna, *pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti*

Tilavova Matlab Muxammadovna, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Sohibov Akram Rustamovich, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti*

Umarov Baxshullo Jo‘rayevich, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Hasanova Gulnoz Qosimovna, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Inoyatov Abdullo Shodiyevich, *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti*

Davronov Nurzod Ismoilovich, *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, *psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti*

Bafayev Muxiddin Muxammadovich, *psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti*

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, *iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori*

Mamanazarov Abduxakim Bozorovich, *pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali*

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, *falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

***Джураев Рисбой Хайдарович**, доктор педагогических наук, академик АНРУз*

***Шамсутдинов Рустамбек Темирович**, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук*

***Мажидов Ином Урушевич**, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека*

***Олимов Кахрамон Танзилович**, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена*

***Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович,** доктор технический наук, профессор*

***Мусурмонова Ойнисо,** доктор педагогический наук, профессор*

***Сафарова Рохат Гайбуллоевна,** доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи*

***Ибрагимов Холбой Ибрагимович,** доктор педагогических наук, академик АНРУз*

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ

ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

***Артамонова Екатерина Иосифовна,** доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук*

***Емельянова Ирина Евгеневна,** доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия*

***Кузьменко Галина Анатольевна**, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья*

***Сафаралиев Бозор Сафаралиевич**, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии*

***Кулишов Владимир Васильевич,** доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина*

***Лазаренко Ирина Рудольфовна**, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия*

***Филиппова Оксана Геннадьевна**, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия*

***Христо Кючуков,** доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия*

***Кумсков Михаил Иванович**, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*

***Максименко Сергей Дмитриевич**, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины*

***Падалка Олег Семенович, д**октор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина*

***Хазретали Турсун,** доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави*

***Мамедова Ирада**, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана*

***Тимур Хужаугли,** лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)*

***Nurettin Hatinoğlu,** Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)*

***Муллоджанов Сайфулло Кучакович,** доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана*

***Гушко Сергей Владимирович**, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина*

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

***Азамат Зиё,** доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана*

***Раджабов Кахрамон Кенжаевич,** доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана*

Филология

***Маджидова Рано Уришевна,** доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков*

***Шарипова Лайло Фрунзеевна,** доктор филологических наук. Бухарский государственный университет*

***Нигматова Лолахан Хамидовна,** доктор филологических наук. Бухарский государственный университет*

***Юсупова Хилола Уктамовна,** кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Акрамова Сураё Ренатовна,** доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

Саидова Мухайё Умедилоевна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет

Низамова Умида Санджаровна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент Андижанского государственного технического института

Педагогика

***Толипов Уткир Каршиевич,** доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.*

***Олимов Ширинбой Шарофович,** доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет*

***Тилавова Матлаб Мухаммадовна,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Дилова Наргиза Гайбуллаевна,** доктор педагогических наук (DSc), профессор. Бухарский государственный университет*

***Сохибов Акрам Рустамович,** кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет*

***Умаров Бахшулло Джураевич,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Хасанова Гулноз Касимовна,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Иноятов Абдулло Шодиевич,** доктор философских наук (PhD) по педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет*

***Давронов Нурзод Исмоилович,** PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

Психология

***Умаров Бахриддин Мингбаевич,** доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет*

***Бафаев Мухиддин Мухамадович,** PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами*

Экономика

***Куролов Кобулжон Кулманович,** доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова*

***Маманазаров Абдухаким Бозорович,** доктор педагогических наук (DSc), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*

Философия

***Намозов Бобир Багриевич,** доктор философских наук. Бухарский государственный университет*

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

Risboy Haydarovich Djuraev, *doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, *professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences*
Inom Urushevich Majidov, *doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.*
Kahramon Tanzilovich Olimov, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen*
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, *doctor of Technical Sciences, Professor*
Oyniso Musurmonova, *doctor of pedagogical sciences, professor*
Rohat Gaybulloevna Safarova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.*
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, *doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*

MEMBERS OF EDITPRIAL COUNCIL

Ekaterina Iosifovna Artamonova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences*
Irina Evgeneevna Emelyanova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia*
Galina Anatolevna Kuzmenko, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health*
Bozor Safaralievich Safaraliev, *doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy*
Vladimir Vasilevich Kulishov, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine*
Irina Rudolfovna Lazarenko, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia*
Oksana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Sergey Dmitriyevich Maksimenko, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Oleg Semenovich Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukrain

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

Azamat Ziyo, *doctor of Historical Sciences, Academician, director of the of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan*
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, *doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan*

Philology

Majidova Rano Urishevna, *doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages*
Sharipova Laylo Frunzeyevna, *professor, Doctor of Philology. Bukhara State University*
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, *doctor of Philology. Bukhara State University*
Yusupova Khilola Oktamovna, *candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute*
Akramova Surayo Renatovna, *doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Saidova Mukhayyo Umediloevna, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Nizamova Umida Sandjarovna, Doctor of Philosophy (PhD) in philological sciences, associate professor at Andijan institute of engineering and technology.

Pedagogy

Tolipov Utkir Karshiyevich, *doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.*
Olimov Shirinboy Sharofovich, *doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University*
Tilavova Matlab Muhammadovna, *candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Dilova Nargiza Gaybullayevna, *doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University*
Sohibov Akram Rustamovich, *candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University*
Umarov Bakhshullo Djurayevich, *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Khasanova Gulnoz Kasimovna, *candidate of pedagogical sciences, associate professor.Bukhara State Pedagogical Institute*
Inoyatov Abdullo Shodievich, *doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*
Davronov Nurzod Ismoilovich*, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*

Psychology

Umarov Bakhriddin Mingbayevich, *doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University*
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, *PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

Economy

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, *doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov*
Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, *doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov*

Philosophy

Namozov Bobir Baxriyevich*, doctor of Philosophy. Bukhara State University*

07.00.00 – TARIX FANLARI

БОЖ СИЁСАТИНИ ТУРКИСТОН МИНТАҚАСИ ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИГА ТАЪСИРИ

Амонова Феруза Саъдуллаевна
Тарих институти катта илмий ходими
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мақолада Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги, Хива хонлигида божхона тизимининг ўрнатилиши, унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари, божхона тушумлари, божхона тузилмалари ва савдо солиғини жорий қилиниши миллий савдогарлар фаолиятига таъсири масалалари ёритилган.

Калит сўз: Бож, карвонсарой, закот, закотсарой, акциз солиғи, "жигит", шартнома, копейк.

ВЛИЯНИЕ ТАМОЖЕННОЙ ПОЛИТИКИ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНЬ ТУРКЕСТАНСКОГО РЕГИОНА

Аннотация: В статье рассматривается создание таможенной системы в Туркестанской губернии, Бухарском эмирате, Хивском ханстве, ее социально-экономические последствия, таможенные поступления, таможенная структура, а также влияние введения торгового налога на деятельность национальных купцов.

Ключевое слово: Пошлина, каравансарай, закят, закятсарай, акцизный налог, «жигит», контракт, копейка.

THE INFLUENCE OF CUSTOMS POLICY ON THE ECONOMIC LIFE OF THE TURKESTAN REGION

Annotation: The article examines the creation of the customs system in the Turkestan province, the Bukhara Emirate, the Khiva Khanate, its socio-economic consequences, customs revenues, customs structure, as well as the impact of the introduction of a trade tax on the activities of national merchants.

Keyword: Duty, caravanserai, zakat, zakat saray, excise tax, «jigit», contract, kopeck.

Туркистон минтақаси иқтисодий сиёсатда ўз бошқарув услубига ва савдода юқори тажрибага эга давлатлар эди. Ўз даврида бу давлатлар Хитой, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Қошқар билан бир қаторда Ғарбий Европанинг айрим давлатлари билан халқаро алоқалар олиб борган. Россия империяси билан ҳам илиқ савдо муносабатларини ўрнатган. Туркистон хонликлари ташқи савдо муносабатларини мавжуд қонунлари асосида амалга оширган. Ҳудудларда чет эл товарлари учун маҳсулот қийматидан келиб чиқиб 5 фоиздан бож тўлаш тартиби жорий қилинган эди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг Афғонистон билан савдо алоқаларида Бухоро орқали олиб кирилган айрим савдо молларига бож жорий қилинди ва айрим турдаги маҳсулотлар Афғонистонга киритилиши таъқиқланди[1]. Рус савдогарлари ҳам бож талабларини бажаришдан мустасно эмас эди. Бож солиғини бекор қилиш борасида империя ҳукумати доирасида жуда кўп музокаралар олиб борилди. Чунки империя ҳукуматининг Туркистон минтақасига бўлган қизиқиши баланд эди. Россия бозорларида Туркистон маҳсулотлари билан бирга Шарқ давлатларидан келган товарларни кириб боришида бухоролик савдогарлар етакчилик қиларди.

Империя ҳукумати вакиллари томонидан бухоролик савдогарлар учун олиб кирган

товарларига бож солиғини жорий қилиш, уларнинг таъсири остида амирни рус савдогарлари учун товар божини бекор қилишга мажбур этиш каби таклифлар илгари сурилди. Агар амир бу талабларни бажаришдан бош тортса бухоролик савдогарлар рус ярмаркаларига иштирок этмаслиги, ноқонуний йўл билан Москва шаҳрига кирган савдо карвонининг карвонбошиси рус қонунлари асосида жазоланиши кўрсатилган талабномалар тайёрланди[2]. Аслида бу чоралар Бухоро амирига қаратилган эди. Аммо империянинг узоқ муҳокамалари натижасида қўйилаётган таъқиқлар империя учун зарар келтириши ҳисобга олиниб талаблар бекор қилинди. Кейинчалик 1868 ва 1873 йилларда имзоланган келишув шартномалар[3] Бухоро ва Хивада рус савдогарлари учун катта йўл очди ва бу давлатларни мустамлакага айлантиришнинг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилди. Шартномалар орқали кичик рус савдогаридан йирик ишлаб чиқарувчининг ҳуқуқларининг бандма-банд таъминланиши Россия учун Туркистонда янги қулай шароитларни яратди.

1860 йилларда Қўқон хонлигининг айрим ҳудудлари Россия империяси томонидан босиб олингач, Қўқон-Бухоро савдосида Ўратепа ва Жиззах орқали ўтувчи йўлдан фойдаланган савдогарлардан бож солиғи ундирилган. Биргина 1866 йилда Хўжанд орқали Бухоро амирлигидан Қўқон хонлигига 7 500 туя товар ўтган ва ундан 22950 рубл бож солиғи ундирилган[4]. 1868 йилда Ўратепа божхонасидан ўтган Бухоро карвонларидан 7 310 рубл бож йиғилган[5]. Бу бож тушумлари ҳарбий соҳани таъминлашга қаратилган.

1872 йил 1 апрелда Туркистон ўлкасига келган ёки чиқиб кетаётган карвонларни рўйхатга олиш, юкларнинг қийматини аниқлаш, юк ва чорва молларидан закот ундириш каби вазифаларни бажарувчи Закот бошқармаси ташкил этилган. Кириб келаётган ёки чиқаётган карвонларни назорат қилиш учун чегараларда махсус закот масканлари фаолият юритди. Закотдан тушган даромад давлат хазинасига тушиб, у карвон йўлларини таъмирлаш ва карвонсаройларнинг ички эҳтиёжи учун берилиши кўрсатилди[6]. 1874 йил 3 майда Туркистон генерал-губернаторининг фармонига мувофиқ Туркистон ўлкасида қўлланилувчи “Савдо-сотиқ ва бож ҳақида Низом” тасдиқланган ва у дастлаб 4 йил муддатга вақтинчалик чора сифатида кучга кирган[7].

1881 йилда Туркистон генерал-губернаторлигини божхона тизимига киритилиши билан Амударё, Жиззах, Каттақўрғон, Самарқанд ва Фарғона божхона бўлимлари тузилди. Қисқа вақтдан сўнг божхона бўлимлари биттага қисқариб Жиззах бўлими тугатилди[8]. 1886 йил май ойидан Туркистонда божхона назорати Россия империяси молия вазирлиги ихтиёрига ўтди. Ташкилот Туркистон генерал-губернаторлиги билан келишган ҳолда ўлкага олиб кирилаётган товарлар учун бож миқдорини белгилаш, божхона тўловларини ундирувчи ва чегарада назорат олиб борувчи божхона органлари шахсий таркиби сонини кўпайтириш ёки қисқартириш каби бир қатор ҳуқуқларга эга бўлди[9].

1889 йил 29 майда Туркистон божхонаси таркибида махсус фонд ташкил қилиниб, божхона назоратини олиб боришда вужудга келган фавқулоддаги харажатларни қоплашга сарфланиши белгиланди[10]. Ўрганилган манбалар савдо йўлларини таъминлаш ва карвонсаройлар ташкил этиш хусусий савдогарларга ва шахсларга юклатилгани, солиқдан тушган даромадларнинг аксарияти янги рус шаҳарларни қуриш, ҳарбий гарнизонлар ва ҳарбий шифохоналар ташкил этиш каби бошқа соҳаларга йўналтирилганлигини исботлайди.

1912 йил ноябрида Россиядаги барча божхона муассасалари қайта тузилиши муносабати билан Туркистон божхона округи ўрнида Тошкент божхона назорати бўлими ташкил қилинди. Божхона бўлимларида хизмат қилиш учун туб ерли аҳоли вакиллари ҳам ишга қабул қилинган. Улар “жигит”лар деб аталиб қора ёки кулранг матодан тикилган узун енгли камзул, шим, этик, оқ қалпоқ кийган[11].

Россия империясини инглиз-рус рақобати муаммоси турган бир пайтда Афғонистон билан муносабатларини тартибга солиш ва рус божхона тизимини жорий этиш тарафдорлари бўлган рус амалдорлар ва ишбилармон доиралар томонидан Бухоро муаммосига янгича эътибор қаратила бошланди. Масалан, полковник М.В. Грулев Бухорода ҳозирча амирлик

бошқарув тизимини сақлаб қолган ҳолда унинг қўшни давлатлар билан савдоси устидан қаттиқ назоратни кучайтириш лозимлигини, инглиз товарларининг Афғонистон орқали амирлик ҳудудига кириб келишини олдини олиш чорасини кўриш зарурлиги талаби билан чиқди[12]. Генерал Д.Н. Логофет эса империя ҳукумати Бухоро устидан назоратда бўшлик қилаётганлигини танқид қилиб, рус сармоядорларини Бухоро бойликларини эгаллашга даъват этди. У ўз асарларида Бухоронинг Афғонистон билан савдосининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб, Бухорога импорт қилинган ва у орқали Афғонистонга экспорт қилинган рус товарларининг рўйхатини санаб ўтди[13].

Империя ҳукумати давлатларнинг ташқи муносабатлари назоратини кучайтириш мақсадида 1873 йилда Амударё бўлими орқали Хива хонлигини, 1886 йилда Бухоро амирлигини Россия императорлик сиёсий агентлиги орқали амир фаолиятини назаратга олди. 1885 иил 25 июн ва 1888 йил 23 июнда Бухоро амири ва Туркистон генерал-губернатори ўртасида олиб борилган музокоралардан сўнг Бухоро амири 2,5 фоизлик савдо божини 1,5 фоиз қилиб белгилашга рози бўлди[14]. 1895 йилда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини рус божхона тизимига киритиши билан уларнинг империяга қарамлигини қонуний кучайтирилди. 1903 йил 5 майда “Бухородаги сиёсий агентлигининг ҳуқуқ ва бурчлари” тўғрисидаги низом орқали Бухорода савдо-сотиқ ва бож тизимини, Помир бекликлари бўлган Шуғнон, Рушан ва Вахон устидан назорат кучайтириш, Бухорода олтин ва кумуш тангалар чиқарилишини расман тўхтатиб, ташқи алоқада банкнинг қимматли қоғозлари ва рус рублини амалда қўлланишини назорат қилиш вазифаси юклатилди[15].

Каспийорти вилояти орқали Бухорога Эрон ва Афғонистондан келадиган молнинг божи импорт мол баҳосининг бешдан бир қисми миқдорида тўланиши кўрсатилган. Бу товар қийматининг 20 фоизини ташкил қилганлиги сабабли ушбу давлатлардан товар келтириш даромад келтирмаган. Қолаверса, Англия ва Ҳиндистондан киритилган баъзи молларидан тилло ҳисобида бож олинган. Бож миқдорининг юқорилиги савдогарларнинг хориж товарларини амирликка экспорт қилишдан манфаат кўрмаган.

Паттакесарда закотсарой ташкил қилиниб, Эрон ва Афғонистондан Амударё кечуви орқали ўтадиган кишиларни назорат қилиш учун тузилган. Божхона ходимларининг қўшбегига ёзган хабарида Афғонистондан Амударё кечувлари орқали ҳар йили 6000 туя миқдорда савдо моллари келишини таъкидлаган. Уларнинг 2500 таси Калиф ва Шеробод кечувлари орқали, 3500 таси темир йўллар орқали Бухоро шаҳрига етказилган. Паттакесар божхонасидан рупия олиб ўтаётган афғонистонликлардан ⅛₀ миқдорида закот олинган[16].

Хива хонлигида дастлаб Гандимиён шартномасига кўра, Россия империясидан Хива хонлигига товар олиб кирган рус савдогарларидан бож солиғи олинмади. 1895 йилда Хива хони хивалик савдогарларнинг талабига кўра хонликда тадбиркорлик билан шуғулланувчи рус савдогарларига 2,5 фоиз миқдорда бож тўловини жорий қилишни талаб қилди. Хива хони империя ҳукумати билан олиб борилган музокаралари натижасида метрополия ҳудудларга товар олиб кирган хивалик савдогарлардан ҳам шу миқдорда бож солиғи тўлаш жорий қилинди[17]. Амударё бўлими божхонаси тузилиб Афғонистон ва Эрон чегараларидан ўтаётган товарлар назорат қилинди. Божхона низомида бу ҳудудлардан олиб кирилаётган товарларни бож тўловисиз олиб ўтиш ҳам мумкин эди. Бунинг учун савдогар олиб кираётган товар миқдорига тенг миқдорда омонат қўйиши керак эди[18].

Туркистон минтақасида жами 16 та божхона идоралари шаклланиб, шундан 10 таси Бухоро амирлиги ҳудудига тўғри келди. Туркистон минтақасидан чет элга шакар, ёритиш учун нефт ва керосин мойлари, гугурт, сигарет маҳсулотлари экспортига рухсат этилган божхона муассасалари Калиф, Карки, Паттакесар, Сарой ва Қўқон постлари орқали амалга оширилса, пахта, ип маҳсулотлари ва жун матолари асосан Бухоро, Калиф, Карки, Қўқон, Паттекесар, Самарқанд ва Сарой постларидан жўнатилган. Чой маҳсулоти асосан Қўқон бўлимидан ўтган[19].

Давлат даромадларининг асосий қисми божхона ва акциз солиқларидан олинган.

1886 йил 1 июлда Туркистон акциз бошқармаси ташкил этилди. 1889 йил 9 майда Бухоро амирлигида акциз бошқармасининг бўлими очилди. Бу даврда биргина амирликни ўзидан спиртли ичимликлар ва тамаки маҳсулотлардан катта фойда олинди. Бу ҳудудудда 8 та вино ва спирт олиш заводи ҳамда 2 та тамаки ўраш фабрикаси мавжуд эди. Тайёрланган маҳсулот экспортидан тушган солиқ бошқарма назоратида эди. 1881-1903 йилларда спиртли ичимлик, тамаки, қанд лавлаги, гугурт ва керосин солиқларидан тушган тушум давлат даромадларининг 30-40 фоизни ташкил қилган. Туркистонда вино, пиво заводлари, ҳамда мева ва асалдан спиртли ичимликлар ишлаб чиқарувчи заводлар фаолияти акциз бўлимининг икки нозири томонидан назорат қилинган. 1886 йилдан дондан тайёрланадиган спиртнинг даражасига кўра 4-8 тийин миқдорида бож ундирилди[20].

Туркистон акциз бошқармаси маълумотларига қараганда, буғдой спирти, тайёр пиво, мева ва асалдан олинган алкоголь ичимликлар учун акциз солиқлари ҳамда бандерол ва савдо-сотиқ учун бериладиган рухсатномадан олинган йиғимлар Фарғона вилояти бўйича биргина 1904 йилда йиллик тушум 3132 рублга, Сирдарё вилояти бўйича 122914 рубл, Самарқанд вилояти бўйича 57343 рублга етган. Бундан ташқари, спиртли ичимликлар, тамаки, шакар ва лампа ёғларига солинган барча акциз солиқларидан 1904 йилда Сирдарё вилоятида 896807 рубл, Самарқанд вилоятида 204834 рубл, Фарғона вилоятида 168279 рубл миқдорда солиқ йиғилган[21].

1909 йилдан кейин буғдой ва узумнинг нархи ошиши натижасида спиртли ичимликлар ишлаб чиқариш камайган. Завод эгалари ишлаб чиқаришдан кўра Москвадан спиртли ичимликларга буюртма бериш арзон тушган[22]. 1910 йилда Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятлари бўйича божхона даромадлари 4-5 млн рубл бўлса, шундан 1,6-1,8 млн рубли спиртли ичимликлар ва тамаки маҳсулотларидан олинган[20]. Кейинги йилларда бу маҳсулотлардан тушган тушум камайиб борган.

Божхона тушумларининг умумий миқдори Туркистон генерал-губернаторлиги бўйича 1904-1907 йилга қадар 25 фоизга ошган. Бу ўсиш асосан ўлкага олиб келинаётган чойдан олинадиган божнинг кўтарилиши эвазига эди. Самарқанд ички божхонасининг даромад кўрсаткичи Туркистон божхоналари тушумининг учдан икки қисмини ташкил қилган[23]. Бунда Самарқанд вилояти тушуми чойдан олинган акциз солиғи ҳисобига тўғри келган. Божхона божи кўк чойнинг пуди учун 12 рубл, қора чой учун 31,5 рубл қилиб белгиланган. Самарқанд божхонаси маълумотига кўра 1903-1906 йиллар давомида чойдан тушган даромад 10669413 рублни (7233300 рубл кўк чойдан, 3436113 рубл қора чойдан) ташкил қилган[20]. 1909 йилга келиб Туркистон минтақаси божхона идораларидан йиғилга тушум 6 010 087 рублни ташкил қилиб шундан 90 фоизи чой келган даромад эди. Туркистонда чойга бўлган талаб катта бўлган. Биринчи жаҳон уруши йилларида чой савдоси тўхтаб қолган даврда ҳам турли йўллар билан чой олиб келинган.

Америкадан олиб келинадиган пахтанинг пудига олтин ҳисобига 1 рубл, қуруқликдаги чегаралар орқали олиб ўтилаётганда пахтанинг пудига 1 рубл 25 копейк бож белгиланди. 1895 йилдан пахтадан олинадиган бож 3 рубл 15 копейк (олтин ҳисобида 2 рубл 10 копейк) га етди. Кейинги йилларда пахтадан олинадиган божнинг миқдори ҳам ортиб борди[21].

20-юзйилликнинг биринчи ўн йиллигида Россия империясининг Афғонистон билан алоқаларини кенгайтиришда чора-тадбирлар жорий қилиш белгиланди. Унда, Бухоро амирлиги божхона муассасалари ходимларини ваколатини кучайтириш, Амударё ва Панж дарёси бўйлаб хусусий юк ташиш хизматини йўлга қўйиш билан алоқаларни яхшилаш, Бухоро ҳукуматига ҳар қандай божлар ундиришни тақиқлаш, Афғонистонга экспорт қилинадиган товарлар бўйича Россия-Бухоро битимини қайта кўриб чиқиш, Сарой ва Қўлобда почта-телеграф очиш ҳам товар савдосини кучайтиришга хизмат қилади[24].

1917 йил 29 октябрда Молия ишлари бўйича халқ комиссарлиги томонидан “Товарларни олиб кириш ва олиб чиқиш ҳақида”ги декрет қабул қилиниб, ташқи савдо операцияларининг амалга оширилиши ва божларнинг ундирилиши давлат томонидан назорат қилиниши

белгиланган[25].

Хулоса, XIX аср охирида Туркистон минтақасида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаётида Россия империяси мустамлака тартибларининг кучайиши бир қатор ўзгаришлар юз беришига олиб келди. Аввало, минтақа устидан Россия империяси ҳарбий-сиёсий ҳукмронлиги ўрнатилди. Каспийорти ва Тошкент темир йўлларининг қурилиши Ўрта Осиё бозорини рус капитали томонидан ўзлаштирилиши имкониятини яратди. 1882 йилдан Ўрта Осиёга чет эл товарларининг келтирилишини тақиқлади, 1895 йилда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини рус божхона тизимига киритилиши билан минтақаларнинг империяга қарамлигини қонуний кучайтирди.

Божхона ислоҳоти Хива бозорини ички Россия бозорига айлантириб, Хива ҳукумати даромадларига ҳам катта зарар етказди. Ушбу йўқотишлар йилига бир миллион рублдан ортиқни ташкил этди. Талабга қараб пахта ва маҳсулотлар нархи кўтарилиб пасайди. Бу ҳам савдогарлар учун ҳам ерли аҳоли учун қийинчиликлар олиб келди. Хиванинг Россия божхона тизимига киритилиши рус сармоядорларининг маҳаллий меҳнаткашларга нисбатан мустамлакачилик зулмини янада кучайтирди. Бундан буён хивонликлар енг зарур товарларни қиммат нархларда сотиб олишга мажбур бўлдилар. Чор ҳукумати хонликнинг иқтисодий ва сиёсий қарамлигидан фойдаланиб, уни деярли фақат рус саноат моллари сотиладиган бозорга, рус буржуазияси учун хом ашё манбаига айлантирди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон миллий архиви, И-2-жамғарма, 2-рўйхат, 441-йиғмажилд, 2-варақ.
2. Ўзбекистон миллий архиви, И-3-жамғарма, 1-рўйхат, 678-йиғмажилд, 301-варақ.
3. H. Ziyayev Türkistan'da rus hakimiyetine karşı mücadele (XVIII. – XX. Asir başları). Çeviren: Ayhan Çelikbay. Anqara. 2007. S. 254 – 257.
4. Ўзбекистон миллий архиви, И-1-жамғарма, 20-рўйхат, 2640-йиғмажилд, 64-варақнинг орқаси
5. Ўзбекистон миллий архиви, И-336-жамғарма, 1-рўйхат, 75-йиғмажилд, 3-варақнинг орқаси, 4-варақ.
6. Жумаев У. Россия империясининг Туркистондаги солиқ сиёсатининг шаклланиши ва динамикаси. – Тошкент: Turon-Iqbol. 2020. - 86-бет.
7. Ўзбекистон миллий архиви, И-1-жамғарма, 12-рўйхат, 1775-йиғмажилд, 107-варақ.
8. Ўзбекистон миллий архиви, И-1-жамғарма, 27-рўйхат, 361-йиғмажилд, 34-варақ.
9. Ўзбекистон миллий архиви, И-1-жамғарма, 20-рўйхат, 3665-йиғмажилд, 1-4-варақлар.
10. Ўзбекистон Миллий архиви, И 1-жамғарма, 27-рўйхат, 354-йиғмажилд, 54-варақ.
11. Қурбонов Ч. XIX аср охири - XX аср бошида Россия империясининг Ўрта Осиёда бож сиёсатини ташқи ва ички савдога таъсири // O'zbekiston tarixi, 2010. №1. - 20-28-бетлар.
12. Грулев М. Соперничество России и Англии в Средней Азии. - С.-Петербург. 1909. - С. 204.
13. Логофет Д. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. - Санкт-Петербург. 1909. - С. 239.
14. Ёров А. Бухарский эмират на мировом рынке (вторая половина XIX – начало XX столетия). – Душанбе. 2017. – С.59.
15. Ўзбекистон миллий архиви, И-126-жамғарма, 2-рўйхат, 140-йиғмажилд, 15-варақ.
16. Азизов И. XIX асрнинг сўнгги чораги – XX аср бошида Бухоро амирлигида солиқ тизими. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент. 2018, - 23-бет.
17. Ниязматов М. Поиск консенсуса. Российско-Хивинские геополитические

отношения в XVI - начале XX в. - С.Петербург: Петербургское востоковедение, 2010. – С. 204-206.

18. Тухтаметов Т. Россия и Хива в конце XIX – начале XX в. Победа Хорезмской народной революции. – Москва: Наука. 1969. – С. 47.

19. Сибирский торгово-промышленный ежегодник 1913. – С.-Петербург: Наш век, 1913. –С. 121-128.

20. Адрес справочник Туркестанскаго края. - Ташкент. 1910. – С. 83.

21. Ўзбекистон миллий архиви, И-1-жамғарма, 4-рўйхат, 959-йиғмажилд, 24-25-варақнинг орқаси.

22. Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. - Ташкент, 1912. – С. 377.

23. Жумаев У. Туркистондаги бож тўловлари // Тафаккур. 2010. №3. 123-бет.

24. Русско-афганская торговля и ея современное состояние // Закаспийское обозрение. 23 апреля 1906 г.

25. Ўзбекистон миллий архиви, Р-574-жамғарма, 1-рўйхат, 35-йиғмажилд, 5-варақ.

BUXORO YENGIL SANOATI VA TARIXIY TAJRIBALAR

Utayeva Feruza Xolmamatovna,
Buxoro davlat universiteti

Rahmatova Dildora Nizom qizi,
Buxoro davlat universiteti magistranti
0000-0003-1759-5365

Annotatsiya. Maqolada Buxoro to'qimachilik kombinati qurilishida quruvchilarning ishlari, fabrikaning birinchi to'quv sexining ishga tushirilishi haqidagi ma'lumotlar, hunarmandchilik sohasida texnika sanoatining rivojlanishi, shu asosda to'qimachilik sanoatida yuksak o'zgarishlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. 1969-yil 24-mayda Buxoroda to'qimachilik kombinatini qurilishi haqidagi texnik loyihalar asosida 1971-yilda qurilishga ruxsat berilgan. Maydoni 76 gektar yerda qurilish ishlarini 13-15 minga yaqin ishchi va xizmatchilar ikki-uch navbatda ish olib borganlar. Buxoro to'qimachilik sanoatining shakllanishi va rivojlanishda mamlakatimizning turli viloyatlaridan mutaxassislar jalb etilgan. To'qimachilik kombinatida ishchilari uchun ham sharoitlar yaratilgan. Jumladan, oshxona, turar joylar hamda manzilga yetkazish uchun avtomobillar. Maqolada mavzuga ta'luqli arxiv manbalar, matbuot materiallari tahlil etildi.

Kalit so'zlar: Yengil sanoat korxonasi, paxta, pilla, yigiruv-to'quv, pardozlash, gazlama, to'qimachilik, Buxoro haqiqati, loyiha, mutaxasislar.

Аннотация: В статье представлена информация о работе строителей на строительстве Бухарского текстильного комбината, вводе в эксплуатацию первого ткацкого цеха фабрики, развитии технической промышленности в сфере ремесел и, на этой основе, о значительных изменениях в текстильной промышленности. 24 мая 1969 года на основании технических проектов строительства текстильного комбината в Бухаре в 1971 году было выдано разрешение на строительство. Около 13-15 тысяч рабочих и служащих выполняли строительные работы на площади 76 гектаров в две-три смены. В формировании и развитии текстильной промышленности Бухары были привлечены специалисты из различных регионов нашей страны. На текстильном комбинате также созданы условия для работников. Включая кухню, жилье и транспортные средства для доставки. В статье были проанализированы архивные источники и материалы прессы, относящиеся к теме.

Ключевые слова: Предприятие легкой промышленности, хлопчатобумажная, коконная, прядильно-ткацкая, отделочная, газовая, текстильная, Бухарская правда, проект, специалисты.

Abstract: The article provides information on the work of builders in the construction of the Bukhara Textile Combine, the commissioning of the first weaving workshop of the factory, the development of the technical industry in the field of handicrafts, and, on this basis, significant changes in the textile industry. On May 24, 1969, based on technical projects for the construction of a textile plant in Bukhara, permission was granted for its construction in 1971. On an area of 76 hectares, construction work was carried out by about 13-15 thousand workers and employees in two or three shifts. Specialists from various regions of the country were involved in the formation and development of the Bukhara textile industry. Conditions have also been created for the workers at the textile plant. Including a canteen, accommodation, and transportation vehicles. The article analyzed archival sources and press materials related to the topic.

Key words: Light industry enterprise, cotton, cocoon, spinning and weaving, finishing, gas, textile, Bukharskaya Pravda, project, specialists.

Kirish. Xalqimiz tarixiga nazar solsak, ular o’rta asrlarda Xitoy, Hindiston, Yevropa, Uzoq Sharq mamlakatlari bilan savdo-sotiq olib borib, ushbu yurtlarning hunarmandlari, kosiblari, ishbilarmonlari bilan hamnafaslikda olam ahlining ilm-fan va amaliyot ilmidan bahra olishga intilganlar. Asrlar davomida hunarmandchilik sohasida mamlakat xalqi juda katta mehnat qilgan va yutuqlarga erishgan. Hunarmandchilik sohasida texnika sanoati rivojlandi shu asosda to’qimachilik sanoatida ham yuksak o’zgarishlar sodir bo’ldi.

Oozbekistonda yengil sanoat mahsulotlarini sanoat asosida ishlab chiqarish XIX asrning oxirida, 1874-yilda Toshkent shahrida paxta tozalash zavodi qurilishi bilan boshlangan, O’zbekistonda qator paxta tozalash zavodlari: 1881-yilda Samarqand viloyatining Kattaqo’rg’on shahrida, 1890-yilda Xorazm viloyatining Hazorasp tumanida, 1898-yilda Buxoro viloyatining Qorako’l shahrida va Respublikamizning boshqa mintaqalarida zavodlar qurilib ishga tushirilgan. l927-yilda Farg’onada qurilgan pillakashlik fabrikasi respublikada ipakchilik sanoati yaratilishiga asos soldi. 1927-yilda Samarqandda, 1928-yili Buxoro va Marg’ilonda pillakashlik fabrikalari qurildi. Toshkentda to’qimachilik kombinati 1934-yilda ishga tushirilgan. 1939-yildan Buxoro pillakashlik fabrikasining 2-sexi ishga tushirilgan. 1948-yili Toshkent “Trikotaj” fabrikasi ishga tushdi. 1960-yillarning o’rtalarida Namanganda gazlamalar ishlab chiqarish kombinati va Toshkentda “Malika” trikotaj ishlab chiqarish birlashmasi, 1970-yillarda Xivada gilam kombinati va Buxoroda ip gazlamalar ishlab chiqarish to’qimachilik kombinatining birinchi navbati ishga tushdi. Buxoroda to’qimachilik kombinatini qurib berish uchun 1960-yil Qurilish vazirligiga bir-necha bor noma bilan murojaat qilingan. Oradan o’n yillar o’tib, 1970-yil Buxoroda to’qimachilik kombinatini qurish haqida farmon chiqadi. O’zbekistonda bu vaqtdagi vaziyatdan kelib chiqib, 1970-yilda 1960 yilga nisbatan 25 mln. metr, 1965-yilga nisbatan esa 44 mln. metrga to’qimachilik gazlama hajmi kamaygan edi. Shu sababli, Ittifoq hukumati 1970-yillar boshida har biri umumiy quvvati 240 ming urchuq va 6000 to‘quv dastgohga ega ikkita yigiruv-to‘quv va pardozlash fabrikasi bilan yiliga 109 mln. metr gazlama ishlab chiqarishga mo’ljallangan Buxoro va Andijon ip-gazlama kombinatlari qurilishiga ruxsat berilgan. [2] Buxorodagi to’qimachilik sanoatining asosiy to’qimachi korxonasi Buxoro ip-gazlama tashkiloti qurilishi faoliyati haqida, arxiv, matbuot materiallaridagi ma’lumotlar asosida mavzu yoritilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Ittifoq Yengil Sanoat Vazirining 1969- yil 24-mayda Buxoroda to’qimachilik kombinatini qurilishi haqidagi texnik loyiha tasdiqlandi. O’zbekiston SSR Yengil Sanoat Vazirligining 1970-yil 26-mayda 216-son buyrug’ining 2-son nizomga ko’ra, O’zbekiston SSR Vazirlar Kengashining 1970-yil 10-apreldagi 384-son buyrug’i va 1970-yil 20-apreldagi 156-son Yengil Sanoat Vazirligining buyrug’i asosida Buxoro shahrida qurilishi rejalashtirilgan ip-gazlama kombinatini tashkil etishga ruxsat berilgan. Loyihalashni Toshkentdagi GPI-4 (4-son Davlat loyihalashtirish institute tomonidan bajarilgan). Loyihalashtirish ishlari uch yil davom etgan va nihoyat, 1971-yilda qurilishga ruxsat berilgan. GPI-4 direktori N.Nurmatov va bosh loyihachi kombinat qurilishi loyihasiga javobgar shaxs Pogrebinskiy Oskar Nayimovich nazoratiga topshirilgan.[5]

Buxoro ip-gazlama kombinatini qurilish ishlari bo’yicha direktor N.Mixal’kov va qurilish ishlari bo’yicha ma’sul hisobchi A.Chanchinaning hisobotlarida [7] qayd etilishicha Buxoro shahridagi qurilayotgan ip-gazlama kombinati direksiyasi kapital qo‘yilmalar hajmi bo‘yicha yillik hisobotga hisob-kitoblarni hisobga olgan holda tuzatishlar kiritayotganligini keltirib o’tilgan.

Qurilish ishlariga Toshkent, Chirchiq, Navoiy hamda ittifoqdosh respublikalardan ishchilar va mutaxassislar jalb qilingan. Yer usti va yer osti muhandislik tarmoqlari kabellar, suv, gaz, kanalizatsiya, par-bug’, tom tepasida yurish uchun mo’ljallangan temir panjarali yulaklar, havo quvurlari bularning hammasi hisobga olinib loyiha asosida qurilish ishlari olib borilgan.

Korxona qurilish ishlari 1971-yillarning eng yuqori texnika texnologiyalari asosida olib borilgan. Korxona qurilish ishlarida juda katta qiyinchiliklarni boshdan kechirganligini korxona quruvchisi M.Zokirov quyidagicha takidlaydi: “Qimmatbaho uskunalar jumladan, 2 ta 5 tonnalik avtopogruzchik, 1 ta avtokran, 4 ta eski yuk mashinasi olib kelindi biz ularni ish boshlanguncha

vaqtincha saqlashimiz kerak edi, lekin bizda saqlash uchun qurilish qonun qoidalariga mos keladigan joy yo'qligidan keltirilgan jihozlar qor yomg'rlarda qolib ketardi" deb eslaydi. [3]

1973-yilning oxirgi kunlarida davlat nazorati ostida qurib bitkazilgan Buxoro ip-gazlama kombinati qabul qilib olingan. 1973-yilning 20-fevral kuni qurilish va montaj ishlariga yetishmaydigan mahsulotlar va uskunalarni Moskvadan olib kelingan.

Buxoro ip gazlama kombinati qurilishida birinchi yigiruv-to'quv fabrikasi va unga bog'liq bo'lgan barcha obyektlar ulkan bir kompleksni bunyod etish uchun 16 ming tonna metall konstruksiyalari sarflangan. Fabrikaga 600 mingdan ortiq turli xil elektr boshqaruv pultlari keltirilgan. Korxonaning avtomatik sistemalarini boshqaradigan 400 ta pult elektr tarmg'idan foydalanishni bir maromga soladigan 96 ta pult montaj qilinib, 19 million so'mlik turli xil dastgohlar o'rnatilgan.

To'qimachilik stanoklarining bir qismi Germaniya Demokratik Respublikasida tayyorlangan. 163-qurilish trestining barcha bo'linmalari va qudrat tashkilotlarining binokorlari 93-ixtisoslashgan trestning montajchilari qurilish ishida jonbozlik ko'rsatganlar. Fabrika uchun bo'g' qozoqxonalardagi asosiy uskunalar montaj qilinib ular sinovdan o'tkazilgan. Montajchilardan Q.Jumaniyozov va N.Nurullayev boshcgiligidagi brigadalar alohida mardlik va matonat ko'rsatib ishlaganlar. 100 dan ortiq yigiruv urchig'i o'rnatilgan. [4]

Toshkent va Farg'onada to'qimachilik kombinatlarida kasb o'rganib kelgan O.Halimova, M.Ne'matova G.Rajabova singari o'nlab yosh to'qimachilar dastgohlani boshqarib, Buxoro gazlamasini ishlab chiqarishda hissalarini qo'shganlar. Xorijdan keltirilgan uskunalarni Leningrad, Minsk, Olmaota shaharlaridan kelgan 270 nafar malakali montajchilar o'rnatganlar. [4]

Ip-gazlama kombinati qurilishi bilan yonidan ovqatlanish uchun oshxona tashkil qilingan. Birinchi yigiruv-to'quv fabrikasi ishga tushirilishi natijasida yiliga 58305 tonna ip yigirilgan. Kombinatga 1609 ta dastgoh va 150000 ta ip-yigiruv mashinasi o'rnatilgan. 1973-1974-yillarda ikki mingdan ziyod tikuvchi xotin-qizlar mehnat qilgan. Bundan tashqari sexdagi ish jarayonlari televideniya sistemasi orqali boshqarilgan. Kombinatning 3 ta maishiy xizmat ko'rsatish korpusi yechinish kiyinish xonalari uchta oshxona ham ishga tushirilgan. [6]

Buxoroda toqimachilik sanoatini barpo etish va kengaytirishda sovet ittifoqidagi ko'pgina sanoat korxonalarining jamoalari yaqindan yordam ko'rsatganlar. Ular qurilish uchun zarur bo'lgan materiallar va asbob uskunalarni o'z vaqtida yetkazib berganlar. Bu esa binokorlarning o'z ustlariga olgan sotsialistik majburiyatlarini belgilangan muddatda bajarilishini ta'minlashga imkon yaratgan.

Buxoro to'qimachilik kombinatining qurilishida Butunittifoq yoshlar qurilishi deb e'lon qilingan. Yozgi ta'tillarda viloyat va respublika yoshlari quruvchilarga yordamga kelib, qurilish maydonida yordam bergan. Yozgi oylarda qurilish maydonida 10-12 ming nafar ishchi o'z mehnatlari bilan qatnashganlar.

Ip-yigiruv fabrikasining 60 ming dastgohini 1974-yil 20-dekabrgacha ishga tushirganlar. Qurilish brigadasida Sh.Gadoyev boshliq o'n bir kishidan iborat komsomol yoshlar brigadasi a'zolari qurilish maydonida, ajoyib tashabbuslari bilan hammaga o'rnak bo'lib ishlashgan. "Yosh Leninchi" gazetasining maxsus muxbiri tomonidan Buxoro ip-gazlama kombinati qurilishi jarayonlari matbuotda chop etib borilgan.

1974-yildan Buxoroda Toshkent politexnika institutinig filiali talabalari amaliyotlarini shu to'qimachilik korxonasida olib bordilar. 1975-1976-yillarda "Matoga gul bosib", "Bo'yash" rangli matolar ishlab chiqarish amalga oshirila boshladi. Ittifoqdan mutaxasislar kelib, tajribalar almashinildi. 1977-yildan boshlab rangli bo'yoqli matolar va momiq sochiqlar ishlab chiqarila boshlandi. Qurilish va qayta ta'mirlash ishlari davom ettirilgan. Jihozlarni yangilash va pardozlash ishlarini olib borish uchun joylar etishmasligidan, 1979-yil kombinatda Ikkinchi ip-gazlama" sexi ishga tushirilgan. 1981-yilda kombinatning 57600 don yigiruv-to'quv mashinalari o'rnatilgan. 1982-yilda 2100 dona STB-330 to'quv dastgohlari o'rnatilgan To'qimalarning katta qismi xom

to’qima bo’lganligi kombinatning tarkibida mato pardozlash fabrikasi ham ishga tushirilishini taqoza etdi. 1985-yilda gazlamaga pardoz berish uchun “Pardozlash” sexi ishga tushgan. To’qimalarni oqartirish uchun sex ham ishga tushirilgan. Shuday qilib, Buxoro kombinatining asosiy majmuasidan tashqari viloyatning turli shaharlarida korxonaning filiallari ham tashkil etilgan.[5] Buxoro ip-gazlama kombinatining ishga tushirilishining ahamiyatli jihatlaridan, birinchidan, shahar atrofidagi qishloqlarda ortiqcha mehnat resurslaridan foydalanish imkonini berdi, ikkinchidan, shahar atrofidagi qishloqlarni Buxoro bilan bog‘ladi, uchinchidan, shahar aglomeratsiyasi, konfiguratsiyasi va kontras (tizim) ligida muhim rol o‘ynadi, to‘rtinchidan, Buxoro viloyati iqtisodiyoti va sanoat salohiyatini ko‘tardi, beshinchidan, moyatniksimon migratsiya jarayonlarini kengayishiga xizmat qildi va oltinchidan, ko‘plab oilalarni moddiy shart-sharoitini yaxshilashga xizmat qildi.

Xulosa. Xulosa o’rnida aytish kerakki, shunday qilib, Buxoro ip gazlamalar ishlab chiqarish kombinatida katta hajmda tukli sochiqlar, ommabop enli va ensiz gazlamalar va tayyor kiyim-kechaklar dunyo standartiga to’g’ri keladigan qilib ishlab chiqarilgan. Mahalliy aholi bandligi ta’minlangan. Ishchilar tajriba orttirish va malakasini oshirish uchun Farg‘ona, Toshkent, Namangan va Samarqand to‘qimachilik kombinatlariga yuborilgan. Buxoro to‘qimachilk kombinatida va tumanlardagi filiallarda davlat tomonidan berilgan topshriqlarni o‘z vaqtida bajargan yigiruv-to‘quv, ip-bo‘yash, pardozlash va mexanika zavodi ishchilari orden va medallar bilan taqdirlangan. Hattoki, kombinat tomonidan uy-joylar berilgan. Buxoro viloyatida to‘qimachilik sanoatining tashkil etilishi natijasida ko‘p joylar obodonlashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Хўжаев А. Суръат ошмоқда // Бухоро ҳақиқати 1972 йил, 8-сентябр

2. Баротов С. “Меҳнат яратган муъжиза”. (Бухоро тўқув фабрикаси қурилиши тарихидан лавҳалар) Бухоро нашриёти, 2018. –Б.41

3. Тўқимачилик гиганти // Ёш Ленинчи, 1973-yil 31-dekabr.

4. Utayeva F.X. Samarqand, Buxoro va Navoiy viloyatlarida to‘qimachilik sanoatining tarixiy taraqqiyoti // Xorazm Ma’mun Akademiyasi axborotnomasi. -Xiva, 2026. -№1. –B.57-60.

5. Utayeva F.X. From The History of The Bukhara Knitting Factory // Journal Ilmu Arkeologi Indonesia -2025. Volume 2, No 1, P.- 1-8.

6. Buxoro viloyat davlat arxivi, R. 1236 - fond, 1 - ro‘yxat, 36 - yig‘ma jild, 96 - varaq.

7. Buxoro viloyat davlat arxivi, R.1236 -fond,1- ro’yxat, 2-yig’ma jild, 1-varaq.

“GENERAL MOTORS” KOMPANIYASINING O‘ZBEKISTONDAGI FAOLIYATI TARIXI

Esanova Nilufar,
katta o‘qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqola General Motors kompaniyasining O‘zbekistondagi faoliyati tarixi va rivojlanishini yoritadi. Ishda kompaniyaning mamlakatdagi avtomobil bozori bilan ishlash tajribasi, ishlab chiqarish va sotuvdagi yutuqlari, shuningdek, mahalliy iqtisodiyotga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. Maqola biznes va avtomobil sanoati rivojini o‘rganishga qiziqqan mutaxassislar va talabalar uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: General Motors, O‘zbekiston, avtomobil sanoati, ishlab chiqarish, investitsiya, biznes tarixi

ИСТОРИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОМПАНИИ “GENERAL MOTORS” В УЗБЕКИСТАНЕ»

Эсанова Нилуфар,
старший преподаватель, Университет экономики и педагогики, Карши

Аннотация. В статье освещается история и развитие деятельности компании General Motors в Узбекистане. Рассматривается опыт работы компании на автомобильном рынке страны, достижения в производстве и продажах, а также вклад в экономику. Статья может быть полезна специалистам и студентам, интересующимся развитием бизнеса и автомобильной промышленности.

Ключевые слова: General Motors, Узбекистан, автомобильная промышленность, производство, инвестиции, история бизнеса

THE HISTORY OF GENERAL MOTORS’ ACTIVITIES IN UZBEKISTAN

Esanova Nilufar,
Senior Lecturer, University of Economics and Pedagogy, Qarshi

Abstract. This article highlights the history and development of General Motors’ activities in Uzbekistan. It examines the company’s experience in the local automotive market, achievements in production and sales, and its contribution to the economy. The article may be useful for professionals and students interested in business development and the automotive industry.

Key words: General Motors, Uzbekistan, automotive industry, production, investment, business history.

Global avtomobil sanoatining yetakchi kompaniyalaridan biri bo‘lgan General Motors (GM) o‘z faoliyatini 1908 yilda AQShda boshlagan. Keyinchalik kompaniya dunyoning ko‘plab mamlakatlarida, jumladan, Markaziy Osiyo bozorida ham faoliyat yuritishni boshladi. O‘zbekiston esa avtomobil sanoati va transport infratuzilmasi rivojlanayotgan davlat sifatida GM uchun strategik ahamiyatga ega bo‘ldi. Ushbu maqola GM kompaniyasining O‘zbekistondagi faoliyatini tahlil qilish, uning mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish jarayonidagi tajribalarini ko‘rsatish, shuningdek, mahalliy iqtisodiyotga qo‘shgan hissasini baholashga qaratilgan.

General Motors O‘zbekistonda faoliyatini asosan import va distribyutsiya orqali boshlagan. 2000-yillardan boshlab kompaniya mahalliy dilerlik tarmoqlarini rivojlantira boshladi, bu esa GM brendining O‘zbekiston bozoridagi tanilishini oshirdi. Kompaniyaning strategiyasi asosan sifatli va ishonchli avtomobillarni mahalliy bozorga taqdim etishga qaratilgan edi [1, B.62].

GM O‘zbekistonda asosan Chevrolet va Cadillac brendlari avtomobillarini sotgan. Mahalliy

talabni o‘rganish orqali kompaniya turli segmentdagi transport vositalarini – yengil avtomobillar, SUV va yengil tijorat transporti – taklif qildi. Shuningdek, servis va texnik xizmat ko‘rsatish tizimi ham rivojlantirildi, bu esa mijozlar ishonchini oshirdi [2, B.88].

Kompaniyaning O‘zbekistondagi faoliyati bir qancha ijobiy iqtisodiy ta’sir ko‘rsatdi. Avtomobillar importi va dilerlik tarmog‘i orqali soliq tushumlari oshdi, mahalliy xizmat ko‘rsatish va ta’mirlash bozorida ish o‘rinlari yaratildi. Bundan tashqari, GM mahalliy bozorni rivojlantirish va texnologiyalarni joriy etishda bir qator trening va hamkorlik loyihalarini amalga oshirdi [3, B.9].

Shuningdek, GM kompaniyasi O‘zbekistondagi faoliyati davomida ayrim qiyinchiliklarga ham duch keldi. Bular orasida bojxona siyosati, mahalliy raqobat, va iqtisodiy o‘zgarishlar sababli ba’zi logistika va narxlar bilan bog‘liq muammolar mavjud edi. Kompaniya ushbu qiyinchiliklarni strategik rejalashtirish va marketing kampaniyalari orqali yengib o‘tishga harakat qildi [4, B.101].

Umuman olganda, General Motors kompaniyasining O‘zbekistondagi faoliyati mamlakat avtomobil bozorini rivojlantirishga muhim hissa qo‘shdi. Kompaniya mahsulotlarini taklif qilish, xizmat ko‘rsatish va iqtisodiy faollik orqali mahalliy bozorga moslashdi. Ushbu tajriba, shuningdek, global avtomobil kompaniyalari uchun Markaziy Osiyodagi imkoniyatlar va qiyinchiliklarni o‘rganish bo‘yicha qimmatli ma’lumotlarni beradi [5, B.64].

Ilmiy tadqiqotning muvaffaqiyati, avvalo, mavjud adabiyotlarni chuqur o‘rganish va tahlil qilishga bog‘liq. Ilmiy adabiyotlar tahlili tadqiqot mavzusiga oid nazariy va empirik manbalarni umumlashtirish, ularning xulosalari, metodologiyasi va natijalarini solishtirish orqali tadqiqotning asosiy yo‘nalishini aniqlash imkonini beradi (Smith, 2020). Ushbu bo‘limda mavzuga oid eng muhim ilmiy manbalar tahlil qilinadi, ularning o‘zaro bog‘liqligi va tadqiqotdagi roli ko‘rib chiqiladi [6, B.33].

Mavzuga oid asosiy nazariy manbalar tadqiqotning ilmiy asosini tashkil etadi. Masalan, Brown (2018) tadqiqotida mavzuga oid asosiy tushunchalar va ularning rivojlanishi batafsil ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, Johnson va Hamid (2019) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mavzuning tarixiy rivojlanishi va amaliy qo‘llanilishi nuqtai nazarini yoritadi. Bu manbalar bir-birini to‘ldiradi va mavzu bo‘yicha nazariy asosni mustahkamlaydi [7, B.62].

So‘nggi o‘n yilliklarda mavzuga oid bir qator eksperimental va empirik tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, Lee va hamkasblari (2021) tomonidan o‘tkazilgan eksperiment mavzudagi ilg‘or metodlarni va ularning samaradorligini ko‘rsatadi. Shuningdek, Garcia (2022) tadqiqoti natijalari mavzuga oid amaliy tajribalarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ushbu manbalar tadqiqot metodologiyasini shakllantirish va yangi tadqiqot savollarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega [8, B.43].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, turli tadqiqotchilar mavzuni turlicha yondashuv bilan o‘rganadilar. Masalan, nazariy tadqiqotlar mavzuning konseptual asosini yoritishga e’tibor qaratgan bo‘lsa, empirik tadqiqotlar uning real hayotdagi qo‘llanilishini tahlil qiladi. Shu tariqa, adabiyotlarni tahlil qilish tadqiqotning konseptual va metodologik asosini aniqlashga imkon beradi [9, B.13].

O‘rganilgan ilmiy adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, mavzu bo‘yicha mavjud tadqiqotlar yetarlicha rivojlangan, ammo ayrim jihatlar, xususan, yangi metodologik yondashuvlar va amaliy qo‘llanmalar sohasida yetishmayapti. Shu bois, tadqiqotning keyingi bosqichi mavzuning ushbu bo‘shliq tomonlarini o‘rganishga qaratilishi lozim. Ilmiy adabiyotlar tahlili tadqiqotning nazariy va amaliy asoslarini aniqlash, metodologik yondashuvni tanlash va yangi ilmiy savollarni belgilash imkonini beradi.

“General Motors” kompaniyasining O‘zbekistondagi faoliyati mamlakat avtomobilsozlik sanoati tarixida muhim burilish nuqtasi hisoblanadi. 1990-yillarda Sovet Ittifoqi parchalanishi va O‘zbekistonning mustaqillikka erishishi bilan avtomobilsozlik sohasi yangi bosqichga kirib, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkoniyati paydo bo‘ldi. Shu davrda GM kompaniyasi, dastlab UzDaewooAuto bilan hamkorlik orqali, keyinchalik esa GM Uzbekistan va hozirgi UzAuto

Motors shaklida mamlakatda keng ko‘lamli ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ydi [10, B.62].

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, General Motors O‘zbekistonda avtomobil ishlab chiqarishning modernizatsiyasiga, yangi texnologiyalarni joriy etishga va professional kadrlar tayyorlashga katta hissa qo‘shgan. Shu bilan birga, kompaniya xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va ichki bozorni rivojlantirish orqali mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli darajada ijobiy ta’sir ko‘rsatgan.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, GMning O‘zbekistondagi tajribasi boshqa xorijiy avtomobil ishlab chiqaruvchilarni ham jalb qilishda va mamlakat avtomobil sanoatini global standartlarga moslashtirishda muhim o‘rnak bo‘lgan. Shu sababli, General Motors faoliyati nafaqat iqtisodiy, balki texnologik va ijtimoiy jihatdan ham O‘zbekistonning sanoat tarixida muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, GM kompaniyasining O‘zbekistondagi faoliyati mamlakat avtomobilsozlik sanoatining rivojlanishi, ichki bozorni kengaytirish va xalqaro investitsiyalarni jalb qilish jarayonida strategik ahamiyat kasb etgan. Kelajakda bu tajribani boshqa sanoat tarmoqlariga tatbiq etish O‘zbekiston iqtisodiy o‘sishini yanada tezlashtirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Pulatov, A.B. The Evolution of the Automotive Industry in Uzbekistan: Trends in Manufacturing Growth. European Journal of Applied Science, Engineering and Technology, 2024. (ilmiy maqola, O‘zbekiston avtomobilsozligi tarixi, GM Uzbekistan loyihasi kontekstida)

2.Tadjiev, S. & Donzé, P.-Y. FDI Policies in Protected Industries: The Uzbek Automobile Industry since 1991. International Journal of Business and Emerging Markets, 2020. (O‘zbekiston avtomobil sanoati va GM bo‘yicha tahliliy maqola)

3. Tadjiev, S. & Donzé, P.-Y. The Development of the Automotive Industry in Post-Soviet Countries since 1991. Eurasian Journal of Business and Management, 2021. (GM va O‘zbekiston avtosanoati solishtirma tahlili)

4.Ganiyev, F. Development stages of the automobile industry in Uzbekistan. Innovations in Education and Integration, 2024. (O‘zbekiston avtomobil sanoati bosqichlari)

5.Abduhamidova, M.T. Factors influencing the expansion of the automotive market of the Republic of Uzbekistan. Economics through the Eyes of Young People, 2023. (bozor va GM Uzbekistan faoliyati elementlari)

6.Gaibnazarova, Z.T. Trends in the development of the global and domestic automotive industry in modern conditions. Economics and Finance (Uzbekistan), 2021. (GM Uzbekistan kontekstida avtomobilsozlikdagi trendlar)

7.JICA Case Study: Internationalizing the Uzbekistan Automotive Industry (PDF). Japan International Cooperation Agency. (GM Uzbekistan va Powertrain JV tarixi, texnologiya transferi)

8. Case Study on GM Uzbekistan (Anvar Gafurov, TNU report). Studocu.com – GM Uzbekistan (UzDaewooAutodan UzAuto Motorsga o‘tish tarixiy tarixi)

9. Galdini, F. The car industry in Uzbekistan – Sage Journals (avtomobilsozlik tarmog‘i va GM Uzbekistan tarixi haqida)

10. Zien Journals – Factors Affecting Supply and Demand in The Automobile Industry of Uzbekistan (ilmiy maqola) – GM Uzbekistan va GM Powertrain Uzbekistan tarixi asosida ishlab chiqilgan tahlil.

XIX ASRNING 80–90-YILLARIDA FARG‘ONA VILOYATIDA POCHTA-TELEGRAF TIZIMINING RIVOJLANISHI

Qosimov Dilmurodjon A’zamjonovich
FarDU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asrning oxirgi choragida Farg‘ona viloyatida pochta-telegraf kommunikatsiyalarining shakllanishi, infratuzilmaviy kengayishi va iqtisodiy samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida arxiv hujjatlari va statistik hisobotlar asosida sohadagi tashkiliy o‘zgarishlar, xizmat ko‘rsatish ko‘lami hamda tizimning mintaqaviy xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, aloqa tizimining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan ijtimoiy-siyosiy omillar va moliya-xo‘jalik natijalari ilmiy jihatdan baholangan.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona viloyati, pochta-telegraf tizimi, Turkiston, arxiv hujjatlari, statistika, infratuzilma, moliya-xo‘jalik natijalari, XIX asr oxiri.

Аннотация: В данной статье анализируются формирование, инфраструктурное расширение и экономическая эффективность почтово-телеграфных коммуникаций в Ферганской области в последней четверти XIX века. На основе архивных документов и статистических отчетов освещаются организационные изменения в сфере, объемы оказания услуг и региональные особенности системы. Также научно оценены социально-политические факторы, повлиявшие на развитие системы связи, и финансово-хозяйственные результаты.

Ключевые слова: Ферганская область, почтово-телеграфная система, Туркестан, архивные документы, статистика, инфраструктура, финансово-хозяйственные результаты, конец XIX века.

Abstract: This article analyzes the formation, infrastructural expansion, and economic efficiency of postal and telegraph communications in the Fergana region during the last quarter of the 19th century. Based on archival documents and statistical reports, organizational changes in the field, the scope of services, and the regional characteristics of the system are highlighted. Furthermore, the socio-political factors that influenced the development of the communication system and the financial and economic results are scientifically evaluated.

Keywords: Fergana region, postal and telegraph system, Turkestan, archival documents, statistics, infrastructure, financial and economic results, late 19th century.

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlari Markaziy Osiyo, xususan, Turkiston o‘lkasining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy landshaftida tub burilish davri bo‘ldi. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik ekspansiyasi mintaqada nafaqat yangi ma’muriy boshqaruv tizimini o‘rnatdi, balki imperiya markazi bilan chekka hududlarni bog‘lovchi yagona kommunikatsiya makonini yaratishni ham taqozo etdi. Farg‘ona viloyati o‘zining strategik-geografik o‘rni, agrar salohiyati va qo‘shni davlatlar (Xitoy, Afg‘oniston) bilan chegaradoshligi tufayli bu tizimda markaziy tugun vazifasini o‘tadi.

Mazkur davrda pochta va telegraf aloqasi imperiya boshqaruv apparatining «asab tizimi» va axborot xavfsizligining kafolati sifatida namoyon bo‘ldi. Aloqa tizimining modernizatsiyalashuvi mintaqaning Rossiya iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvini tezlashtirdi. Shunga qaramay, Farg‘ona viloyatidagi aloqa infratuzilmasining shakllanishi faqat texnologik jarayon emas, balki murakkab siyosiy, ijtimoiy va huquqiy ziddiyatlar maydoni ham edi. Mavzuning dolzarbligi imperiya boshqaruvining axborot mexanizmlari qanday shakllanganini tahlil qilish orqali, mustamlakachilik davri iqtisodiy samaradorligi va ijtimoiy nazorat usullarini fundamental o‘rganish zarurati bilan belgilanadi.

Tarixshunoslik tahlili. Farg‘ona viloyatida aloqa tizimi tarixi uzoq vaqt davomida faqat umumiy texnik taraqqiyot kontekstida yoki Rossiya imperiyasining «madaniy missiyasi» sifatida bir tomonlama talqin etib kelindi. Sovet davri tarixshunosligida pochta va telegraf xizmatlari faqat ishchi-xizmatchilarning inqilobiy harakatlari prizmasidan o‘rganilgan bo‘lsa, zamonaviy tadqiqotlarda ushbu sohaning institutsional tarixi va iqtisodiy jihatlariga e’tibor yetishmayotgani sezilmoqda.

Xususan, V.V. Bartold asarlarida aloqa yo‘llari va bekatlarining tarixiy ahamiyati tilga olingan bo‘lsa-da, XIX asr oxiridagi pochta-telegraf islohotlarining iqtisodiy natijalari maxsus tadqiqot obyekti bo‘lmagan. Zamonaviy o‘zbek tarixshunosligida Turkistonning ma’muriy boshqaruv tizimi yoritilgan tadqiqotlar mavjud, biroq Farg‘ona viloyati misolida aloqa tizimining rentabelligi va uning ijtimoiy-huquqiy oqibatlari arxiv hujjatlari asosida kompleks tahlil qilinishi ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi [1].

Metodologik asos. Tadqiqot obyekti tarixiy xolislik, tizimlilik va qiyosiy-tahliliy metodlar asosida o‘rganildi. Maqolada institutsional yondashuv orqali pochta-telegraf idoralari davlat mexanizmining bo‘g‘ini sifatida tahlil qilinsa, miqdoriy (kvantitativ) tahlil metodi orqali statistik ma’lumotlar asosida tizimning iqtisodiy samaradorligi baholandi. Shuningdek, mikro-tarixiy yondashuv orqali aloqa liniyalaridagi mahalliy aholi va ma’muriyat o‘rtasidagi nizoli holatlar ko‘rib chiqildi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari. Mazkur tadqiqotning bosh maqsadi — XIX asrning 80–90-yillarida Farg‘ona viloyatida pochta-telegraf tizimining shakllanish dinamikasini, uning moddiy-texnik bazasini hamda moliya-xo‘jalik faoliyatini arxiv manbalari va statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Viloyatdagi pochta-telegraf muassasalarining tashkiliy-huquqiy asoslari va 1884-yildagi birlashish islohotining boshqaruv samaradorligiga ta’sirini aniqlash;
2. Aloqa tarmoqlarining geografik yoyilishi va yangi texnologik yechimlar (masalan, Morze apparatlari) joriy etilishining texnik tavsifini berish;
3. Tizimning daromad va xarajatlar balansini arxiv hujjatlari asosida qayta tiklash hamda iqtisodiy rentabellik ko‘rsatkichlarini baholash;
4. Aloqa tizimi atrofida yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy mojarolarning huquqiy oqibatlarini ochib berish.

Manbaviy baza va o‘rganilganlik darajasi. Tadqiqotning asosi sifatida O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA) fondlaridagi Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori boshqarmasi hisobotlari (I-19 fond), Turkiston pochta-telegraf okrugi boshlig‘ining buyruqlari va o‘sha davrning rasmiy statistik to‘plamlari xizmat qildi. Xususan, 1882-yildagi imperatorning maxfiy maslahatchisi Girs taftishi natijalari viloyatdagi korrupsiya va infratuzilmadagi nuqsonlarni aniqlashda muhim birlamchi manbadir. 1890-1892 yillardagi yillik moliyaviy hisobotlar viloyatdagi pochta operatsiyalarining real hajmini aks ettiradi. Shuningdek, 1881-yilda Rus telegraf agentligining (RTA) tashkil etilishi va uning Farg‘onadagi bo‘limlari faoliyatiga oid hujjatlar tadqiqotning axborot ko‘lamini kengaytirdi [2].

Ilmiy yangilik. Ushbu maqola Farg‘ona viloyati misolida pochta-telegraf tizimining iqtisodiy samaradorligini ilk bor raqamli dalillar orqali kompleks tahlilga tortishi bilan ajralib turadi. Tadqiqotda quyidagi yangi ilmiy natijalar ilgari suriladi:

Birinchidan, pochta-telegraf idoralari faqatgina aloqa vositasi emas, balki mintaqaviy daromad keltiruvchi va imperiya byudjetini to‘ldiruvchi muhim xo‘jalik subyekti bo‘lganligi statistik isbotlandi.

Ikkinchidan, pochta tashuvlari sohasidagi davlat monopoliyasi va mahalliy o‘zbek tadbirkorlarining ushbu sohaga kirishiga to‘sqinlik qilgan ma’muriy-huquqiy to‘siqlar ochib berildi.

Uchinchidan, telegraf liniyalariga yetkazilgan moddiy zararlar va ularga nisbatan «jamoaviy

javobgarlik» (krugovaya poruka) tamoyili asosida qo‘llanilgan jazo choralari tahlil qilinib, aloqa tizimining siyosiy barqarorlik ko‘rsatkichi sifatidagi roli aniqlandi.

To‘rtinchidan, Farg‘ona viloyati aloqa tizimining Sharqiy Turkiston (Qoshg‘ar) bilan savdo munosabatlaridagi tranzit ahamiyati va bu aloqalarning tashqi siyosiy razvedka bilan bog‘liqligi arxiv ma’lumotlari bilan dalillandi.

Tahlil va ilmiy muhokama. XIX asrning 80-yillarida Farg‘ona viloyatida pochta va telegraf idoralarining birlashtirilishi boshqaruvni optimallashtirishga qaratilgan edi. Biroq, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ushbu birlashish natijasida xarajatlar qisqarishi bilan birga, xizmat ko‘rsatish sifatining pasayishi va shtatlarning yetishmasligi muammosi ham yuzaga kelgan. Muallifning fikricha, aloqa tizimi Farg‘onada ikki yoqlama vazifani bajargan: bir tomondan — iqtisodiy modernizatsiya (paxta savdosi uchun telegrafning ahamiyati), ikkinchi tomondan — harbiy-politsiya nazorati.

Ayniqsa, Morze apparatlarining keng joriy etilishi axborot uzatish tezligini 4-5 baravarga oshirgan bo‘lsa-da, bu texnologiya mahalliy aholidan ko‘ra ko‘proq rus savdogarlari va ma’muriyatiga xizmat qilgan. Maqolada ilgari surilgan mualliflik pozitsiyasiga ko‘ra, Farg‘ona viloyati aloqa tizimi Rossiya imperiyasining «yumshoq kuch» instrumenti bo‘lib, u orqali mintaqaning iqtisodiy resurslari markaz manfaatlariga bo‘ysundirilgan .

METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tarixshunoslikning tamoyillari bo‘lgan obyektivlik, tarixiy mantiqiylik va vorisiylik prinsiplari asos qilib olindi. XIX asr oxirida Farg‘ona viloyatida pochta-telegraf tizimining rivojlanishini tahlil qilishda quyidagi maxsus ilmiy metodlar majmuasidan foydalanildi:

Tizimli va tarkibiy-funksional tahlil. Pochta-telegraf xizmati tadqiqotda bir butun davlat infratuzilmasi va boshqaruv mexanizmi sifatida ko‘rib chiqildi.

1884-yilda pochta va telegraf idoralarining Rossiya imperiyasi Ichki ishlar vazirligi (IIV) tarkibidagi yagona boshqarmaga birlashtirilishi va 35 ta birlashgan okruglarning tashkil etilishi ma’muriy tizimdagi tub funksional o‘zgarishlar sifatida tahlil qilindi. Mazkur metod tizimning tashkiliy tuzilmasi, markaz va chekka hududlar o‘rtasidagi iyerarxik aloqalarni hamda boshqaruv vertikalini o‘rganish imkonini berdi.

Tarixiy-qiyosiy va dinamik tahlil. Viloyatdagi aloqa muassasalarining shakllanishi va taraqqiyoti ma’lum vaqtlar kesimida (1882, 1890, 1892-yillar) hamda hududiy birliklar (Qo‘qon, Namangan, Andijon, Marg‘ilon, O‘sh va Chust) miqyosida o‘zaro qiyosiy o‘rganildi. Xususan, 1889 va 1890-yillar orasidagi telegraf daromadlarining 3217 rublga kamayishi hamda 1892-yilga kelib foydaning 60 297 rublgacha keskin o‘sishi kabi ko‘rsatkichlar dinamikada tahlil etildi. Bu usul tizimning iqtisodiy inqiroz (zarar) holatidan barqaror rentabellikka o‘tish bosqichlarini ilmiy asoslashga xizmat qildi.

Statistik-ekonometrik metod. Tadqiqot bazasini tashkil etuvchi arxiv materiallari va raqamli ma’lumotlar miqdoriy jihatdan tahlil qilindi. 1890 va 1892-yillardagi moliya hisobotlaridagi daromadlar (pochta markalari, telegrammalar, sug‘urta badallari) va xarajatlar (shaxsiy tarkibni saqlash, xo‘jalik chiqimlari) strukturaviy taqsimlandi [3]. Shuningdek, pochta stansiyalaridagi transport ta’minoti (246 ta ot), xizmatchilar tarkibi (61 nafar professional kadr) va muassasalarning hududiy qamrovi (6 ta idora, 1 ta bo‘lim) o‘rtasidagi korrelyatsiya miqdoriy metodlar yordamida ochib berildi.

Arxiv hujjatlarini interpretatsiya qilish va manbashunoslik tahlili. Tadqiqotda Farg‘ona viloyati harbiy gubernatorining 1889-yilgi № 4172 raqamli maxfiy xatlari, Turkiston telegraf okrugi boshlig‘ining bildirishnomalari va Imperator maxfiy maslahatchisi Girsning 1882-yilgi taftish hisoboti kabi birlamchi manbalarga tayanildi. Ushbu hujjatlar nafaqat statistik ma’lumot manbasi, balki o‘sha davrning murakkab ijtimoiy-siyosiy muhitini, xususan, mustamlaka ma’muriyatining mahalliy aholiga nisbatan munosabatini va boshqaruv falsafasini ochib beruvchi manba sifatida talqin qilindi.

Tarixiy-genetik metod. Farg‘ona viloyatida aloqa tizimining paydo bo‘lishidan boshlab (masalan, 1879-yilda Qo‘qonda birinchi telegraf qurilishi), uning xalqaro savdo va geosiyosiy aloqalar (Qoshg‘ar yo‘nalishi) darajasigacha bo‘lgan evolyutsion rivojlanish jarayoni ketma-ketlikda yoritildi. Bu metod sohaning rivojlanish sabablari va uning oqibatlarini mantiqiy bog‘liqlikda tushunishga yordam berdi.

Ushbu metodologik yondashuvlar majmuasi Farg‘ona viloyati pochta-telegraf tizimining rivojlanishini nafaqat texnik yoki ma’muriy jarayon, balki o‘sha davrning murakkab iqtisodiy, ijtimoiy va geosiyosiy hodisasi sifatida kompleks yoritishga xizmat qiladi.

NATIJALAR

XIX asrning ikkinchi yarmi Markaziy Osiyo, xususan, Turkiston o‘lkasining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy landshaftida tub burilish davri bo‘ldi. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik ekspansiyasi mintaqada nafaqat yangi ma’muriy boshqaruv tizimini o‘rnatdi, balki imperiya markazi bilan chekka hududlarni bog‘lovchi yagona kommunikatsiya makonini yaratishni ham taqozo etdi. Farg‘ona viloyati o‘zining strategik-geografik o‘rni, agrar salohiyati va qo‘shni davlatlar bilan chegaradoshligi tufayli bu tizimda markaziy tugun vazifasini o‘tadi.

Mazkur davrda pochta va telegraf aloqasi imperiya boshqaruv apparatining «asab tizimi» va axborot xavfsizligining kafolati sifatida namoyon bo‘ldi. Aloqa tizimining modernizatsiyalashuvi mintaqaning Rossiya iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvini tezlashtirdi. Mavzuning dolzarbligi imperiya boshqaruvining axborot mexanizmlari qanday shakllanganini tahlil qilish orqali, mustamlakachilik davri iqtisodiy samaradorligi va ijtimoiy nazorat usullarini fundamental o‘rganish zarurati bilan belgilanadi [4]. Farg‘ona viloyatida aloqa tizimi tarixi uzoq vaqt davomida faqat umumiy texnik taraqqiyot kontekstida yoki Rossiya imperiyasining «madaniy missiyasi» sifatida bir tomonlama talqin etib kelindi. V.V. Bartold, A.I. Dobrosmislov kabi mualliflar o‘z asarlarida aloqa yo‘llari va bekatlarining tarixiy ahamiyatini tilga olgan bo‘lsalar-da, XIX asr oxiridagi pochta-telegraf islohotlarining iqtisodiy natijalari maxsus tadqiqot obyekti bo‘lmagan.

Tadqiqotning asosi sifatida O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA) fondlaridagi Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori boshqarmasi hisobotlari (I-19 fond), Turkiston pochta-telegraf okrugi boshlig‘ining bayonotlari va o‘sha davrning rasmiy statistik to‘plamlari xizmat qildi. Xususan, 1882-yildagi imperatorning maxfiy maslahatchisi Girs taftishi natijalari viloyatdagi real holatni aks ettiruvchi birlamchi manbalardir. Shuningdek, 1881-yilda Rus telegraf agentligining (RTA) tashkil etilishi va uning Farg‘onadagi bo‘limlari faoliyatiga oid hujjatlar tadqiqotning manbaviy ko‘lamini kengaytirdi.

Tadqiqot obyekti tarixiy xolislik, tizimlilik va qiyosiy-tahliliy metodlar asosida o‘rganildi. Maqolada institutsional yondashuv orqali pochta-telegraf idoralari davlat mexanizmining bo‘g‘ini sifatida tahlil qilinsa, miqdoriy (kvantitativ) tahlil metodi orqali statistik ma’lumotlar asosida tizimning iqtisodiy samaradorligi baholandi.

Farg‘ona viloyatida telegraf aloqasining poydevori 1870-yillarning oxirida qo‘yildi. Rossiya imperiyasi uchun ushbu hududda tezkor axborot almashinuvini yo‘lga qo‘yish harbiy harakatlarni muvofiqlashtirish va paxta xomashyosini yetkazib berish ustidan nazorat o‘rnatish uchun hayotiy zarurat edi. 1879-yilda Qo‘qon shahrida birinchi telegraf stansiyasining qurilishi uchun davlat g‘aznasidan 1107 rubl 53 tiyin ajratilgani va yil yakuniga qadar ishga tushirilgani mintaqaning axborot almashinuvi tezligini tubdan o‘zgartirdi.

1882-yilga kelib, Turkiston o‘lkasidagi jami 20 ta telegraf stansiyasidan 6 tasi (Qo‘qon, Yangi Marg‘ilon, Eski Marg‘ilon, Namangan, Andijon va O‘sh) Farg‘ona viloyati hissasiga to‘g‘ri keldi. Bu ko‘rsatkich viloyatning boshqa hududlarga (masalan, Sirdaryo yoki Samarqand viloyatlariga) nisbatan aloqa vositalari va axborot infratuzilmasi bilan ancha yaxshi ta’minlanganini ko‘rsatadi. Buning sababi Farg‘onaning agrar resurslarga boyligi va tashqi savdo yo‘llari chorrahasida joylashganligidir.

Texnik barqarorlikni oshirish maqsadida 1891-yilda 451 ta yangi izolyatorlar o‘rnatildi va

Xo‘jand-Andijon yo‘nalishidagi liniyalar kapital ta’mirdan chiqarildi. Bu faqatgina texnik yangilanish emas, balki mintaqani Rossiyaning markaziy guberniyalari bilan uzviy bog‘lashga qaratilgan geosiyosiy qadam edi.

1884-yildagi ma’muriy birlashish islohoti natijasida pochta va telegraf xizmatlari yagona markazlashgan boshqaruv ostiga o‘tdi. Bu islohot boshqaruv apparatini optimallashtirish va xarajatlarni kamaytirish maqsadini ko‘zlagan edi. 1890-yilgi statistik hisobotlarga ko‘ra, viloyatda 6 ta asosiy pochta-telegraf idorasi va 1 ta bo‘lim (Chust) to‘liq quvvat bilan faoliyat yuritgan.

Ushbu muassasalarning shtat birligi tahlili shuni ko‘rsatadiki, tizimda qat’iy iyerarxiya o‘rnatilgan:

- Yuqori va o‘rta bo‘g‘in amaldorlari: 32 nafar (idoralar boshliqlari va nazoratchilar);
- Quyi darajali xizmatchilar: 16 nafar (telegrafistlar va kuryerlar);
- Yordamchi xodimlar: 5 nafar qorovul va 8 nafar pochta tashuvchi [5].

Kadrlar siyosatida «integratsiya va nazorat» muvozanati saqlangan. Abdul Azis Raxmatullin, Gadoyboy Niyazbayev kabi mahalliy mutaxassislarning jalb etilishi tizimning barqarorligini ta’minladi. Mahalliy tillarni va hududiy sharoitni biladigan bu xizmatchilar imperiya ma’muriyati uchun mahalliy aholi bilan muloqot qilishda bebaho vositaga aylandi. Biroq, strategik qarorlar qabul qilish mutlaq rus amaldorlari qo‘lida qolgan edi.

Tadqiqot davomida aniqlangan eng muhim ko‘rsatkichlardan biri tizimning moliyaviy o‘sish dinamikasidir. 1882-yilda viloyatdagi aksariyat stansiyalar zarar bilan ishlagan bo‘lsa (Eski Marg‘ilon – 436 rubl, Andijon – 366 rubl, O‘sh – 358 rubl), 1890-yillarga kelib vaziyat tubdan o‘zgardi. Bu «iqtisodiy sakrash» mintaqada savdo-sotiqning, ayniqsa paxta eksportining rivojlanishi bilan bevosita bog‘liq.

1-jadval. 1892-yilda Farg‘ona viloyati pochta-telegraf tizimi daromadlarining tarkibiy tahlili

T/r Daromad manbalariMiqdori (rubl va tiyinda) Umumiy daromadga nisbati (%) Tahliliy izoh

1. Pochta markalarini sotishdan 42 688 rubl 87 tiyin47,8% Aholining muloqot madaniyati o’sishi

2. Shaxsiy telegrammalar jo‘natishdan 24 031 rubl 90 tiyin27,0% Xususiy tadbirkorlik ehtiyoji

3. Sug‘urta va boshqa yig‘imlar 22 602 rubl 20 tiyin25,2% Pul o’tkazmalari hajmi

Jami Umumiy tushum 89 322 rubl 97 tiyin100% Mintaqaviy moliya barqarorligi

Daromadlar tarkibi shuni ko‘rsatadiki, tizim nafaqat hukumatga, balki xususiy sektorga ham faol xizmat qila boshlagan. 1892-yil yakunlariga ko‘ra, viloyat pochta-telegraf tizimi 60 297 rubl sof foyda ko‘rdi. Ayniqsa, Qo‘qon shahri 34 018 rubl sof foyda keltirib, mintaqaning iqtisodiy-kommunikatsion markazi maqomini mustahkamladi. Bu ko’rsatkich o’sha davr uchun juda katta raqam bo’lib, aloqa tizimi imperiya g’aznasini to’ldiruvchi asosiy manbalardan biriga aylanganini isbotlaydi.

Telegraf liniyalari rivojlangan bo‘lsa-da, og‘ir jo‘natmalar va rasmiy xatlarni tashishda an’anaviy ot-pochta xizmati yetakchi rol o‘ynashda davom etdi. Bu tizim o’ziga xos «logistik tarmoq» bo’lib, hududning barcha qismlarini bog’lab turgan.

2-jadval. Farg‘ona viloyatidagi pochta stansiyalari va transport ta’minoti (1890-y.)

Pochta yo‘nalishlari Stansiyalar soni Saqlanayotgan otlar soni Strategik ahamiyati

Andijon – O‘sh yo‘nalishi 5 ta 50 ta Chegara va harbiy nazorat

Qo‘qon – Xo‘jand yo‘nalishi 4 ta 54 ta Iqtisodiy-savdo yo’li

Boshqa yo‘nalishlar va zaxira 9 ta 104 ta Ichki aloqalar

Jami 18 ta 208 ta Logistik yaxlitlik

Pochta tashuvlarini uzluksiz tashkil etish uchun saqlangan 208 ta otning xarajatlari ham tizimning umumiy balansidan qoplangan. Bu logistik infratuzilma Farg‘ona viloyati aloqa tizimining Sharqiy Turkiston (Qoshg‘ar) bilan savdo munosabatlaridagi tranzit ahamiyatini ham oshirdi [6].

1890-yilgi statistikaga ko‘ra, viloyatda 21 316 ta telegramma qayta ishlandi. Telegrammalar tarkibini tahlil qilish mintaqadagi siyosiy iqlimni tushunishga yordam beradi:

1. Hukumat telegrammalari (51,7%): Ma’muriy buyruqlar va harbiy hisobotlar.
2. Shaxsiy telegrammalar (42,1%): Savdogarlar va aholining o‘zaro yozishmalari.
3. Xizmat telegrammalari (6,2%): Tizimning o‘z faoliyatini muvofiqlashtirish xabarlari.

Shaxsiy telegrammalar ulushining ortib borishi mahalliy aholining, ayniqsa savdogarlar tabaqasining ushbu yangilikka moslashganini ko‘rsatadi. Biroq, tizimga nisbatan mahalliy aholining munosabati hamisha ham bir xil bo‘lmagan. Telegraf liniyalariga yetkazilgan zararlar va ularga nisbatan qo‘llanilgan «jamoaviy javobgarlik» jazo choralari aloqa tizimining siyosiy barqarorlik ko‘rsatkichi ekanligidan dalolat beradi.

Ushbu tadqiqot natijasida quyidagi yangi ilmiy xulosalar ilgari suriladi:

1. Iqtisodiy mustaqillik: Farg‘ona viloyati pochta-telegraf tizimi 1890-yillarga kelib o‘z-o‘zini to‘liq qoplash darajasiga yetgan va imperiya g‘aznasi uchun «daromad generatori»ga aylangan.
2. Institutsional integratsiya: 1884-yilgi islohot mintaqadagi tarqoq aloqa punktlarini yagona, qat’iy iyerarxik tizimga birlashtirdi va bu markaziy hukumatning nazorat funksiyasini 40-50% ga oshirdi.
3. Ijtimoiy-iqtisodiy ta’sir: Aloqa tizimi nafaqat rus ma’muriyatiga, balki mahalliy tadbirkorlik qatlamining shakllanishiga ham xizmat qildi, bu esa mintaqaning xalqaro bozorga kirishini tezlashtirdi.
4. Manbashunoslik salmog’i: Tadqiqotda ilk bor 1892-yilgi daromadlar tarkibi raqamli dalillar orqali kompleks tahlil qilindi, bu esa davrning iqtisodiy manzarasini aniqroq ko’rish imkonini berdi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asrning oxirgi choragida amalga oshirilgan islohotlar va texnologik yangilanishlar Farg‘ona viloyatini nafaqat Rossiya imperiyasi, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasining eng ilg‘or kommunikatsion poligoniga aylantirdi. Bu tizim mintaqaning keyingi rivojlanish bosqichlari uchun poydevor vazifasini o‘tadi.

MUHOKAMA

XIX asrning 80–90-yillarida Farg‘ona viloyati pochta-telegraf tizimining rivojlanish dinamikasi faqatgina texnik modernizatsiya jarayoni emas, balki mintaqaning Rossiya imperiyasi ma’muriy-siyosiy va iqtisodiy tizimiga chuqur integratsiyalashuvining bevosita in’ikosidir. Arxiv materiallarining qiyosiy tahlili ushbu tizimning bir necha o‘ziga xos jihatlarini ochib beradi.

Infratuzilma va ijtimoiy qarshilikning siyosiy oqibatlari. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, aloqa tizimining yoyilishi imperiya ma’muriyati uchun strategik xavfsizlik masalasi bo‘lgan. 1880-yillarda telegraf liniyalariga mahalliy aholi tomonidan tizimli ravishda shikast yetkazilishi — simlarning kesilishi va izolyatorlarning pachoqlanishi — shunchaki moddiy zarar yetkazish emas, balki mustamlaka tartiblariga nisbatan o‘ziga xos passiv qarshilik ko‘rinishi sifatida talqin qilinishi lozim. Chor hukumatining bu holatga nisbatan o‘ta qat’iy reaksiyasi diqqatga sazovordir. Rossiya imperiyasi Jinoyat kodeksining 1140-moddasiga binoan, telegraf inshootlariga zarar yetkazgan shaxslarning barcha huquqlardan mahrum etilishi va Sibirga umrbod surgun qilinishi tizimning davlat boshqaruv apparatidagi naqadar muhim «asab tolasi» ekanligidan dalolat beradi. Bu huquqiy choralar infratuzilmani himoya qilish bilan birga, mahalliy aholini qat’iy intizomiy nazoratda ushlash vositasi ham bo‘lgan.

Iqtisodiy proteksionizm va monopolistik tendensiyalar. Pochta tashuvlarini tashkil etish sohasida ochiq-oydin monopolistik va diskriminatsion siyosat yuritilgani aniqlandi. Arxiv hujjatlari, xususan, 1889-yilda Namangan va Andijon uyezdi mahalliy vakillarining pochta tashish xizmatini yevropalik pudratchilardan (masalan, Gromozich kabi savdogarlar) ancha arzon narxda bajarish bo‘yicha bergan takliflarining rad etilishi buni tasdiqlaydi [7]. Ma’muriyatning iqtisodiy jihatdan foydali bo‘lgan mahalliy takliflarni inkor etishi, strategik sohani faqatgina «ishonchli» deb topilgan yevropalik kapital egalari qo‘lida saqlashga intilishini ko‘rsatadi. Bu esa pochta-

telegraf tizimining nafaqat aloqa vositasi, balki imperiya iqtisodiy proteksionizmining bir qismi bo‘lganligini isbotlaydi.

Kadrlar siyosatidagi pragmatizm va cheklovlar. Kadrlar tarkibining tahlili shuni ko‘rsatadiki, 1890-yillarga kelib tizimda mahalliy millat vakillarining (Abdul Azis Raxmatullin, Gadoyboy Niyazbayev va boshqalar) paydo bo‘lishi ma’muriyatning ma’lum ma’noda pragmatik yo‘l tutganidan dalolat beradi. Biroq, bu integratsiya cheklangan xarakterga ega bo‘lib, mahalliy xizmatchilar asosan til bilishi va joylardagi sharoitga moslashuvchanligi sababli quyi va o‘rta bo‘g‘inlardagi agentliklarga jalb etilgan. Yuqori boshqaruv apparati hamda maxfiy axborot almashinuvi nazorati to‘liq markazdan kelgan amaldorlar qo‘lida qolgan.

Geosiyosiy va geoiqtisodiy ahamiyat. Farg‘ona viloyati aloqa tizimining rivojlanishi mintaqaviy doiradan chiqib, xalqaro tranzit ahamiyatiga ega bo‘lgan. O‘sh shahrining Sharqiy Turkiston (Qoshg‘ar) bilan bog‘lanishi imperiyaning tashqi iqtisodiy manfaatlariga xizmat qilgan. 1894-yilda O‘sh va Gulcha o‘rtasida telegraf liniyasini o‘tkazishga bo‘lgan urinishlar nafaqat savdo aloqalarini jadallashtirish, balki strategik jihatdan Britaniya imperiyasining mintaqadagi ta’siriga qarshi turish va Rossiyani xomashyo (paxta) mustaqilligini ta’minlash yo‘lidagi qadamlari sifatida baholanishi lozim [8]. Amerika paxtasiga qaramlikni kamaytirish maqsadida ushbu hududlarda infratuzilmani rivojlantirish aloqa tizimining global iqtisodiy jarayonlardagi o‘rnini ko‘rsatadi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, pochta-telegraf tizimi XIX asr oxirida Farg‘ona viloyatida nafaqat axborot almashinuvi tezligini oshirdi, balki u mustamlaka boshqaruvining samarali mexanizmi, iqtisodiy nazorat dastagi va geosiyosiy ta’sir vositasi sifatida shakllandi. Tizimning moliyaviy rentabelligi oshib borishi (1892-yilda 60 ming rubldan ortiq foyda) mintaqaning iqtisodiy hayoti qanchalik faollashganini va bu jarayonda aloqa tizimining o‘rni beqiyos bo‘lganligini tasdiqlaydi.

XULOSA

XIX asrning oxirgi choragida Farg‘ona viloyatida pochta-telegraf tizimining shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini arxiv hujjatlari hamda statistik ma’lumotlar asosida tadqiq etish quyidagi fundamental ilmiy xulosalarga kelish imkonini berdi:

Birinchidan, institutsional transformatsiya va boshqaruv samaradorligi. 1884-yildagi pochta va telegraf idoralarining yagona boshqarmaga birlashtirilishi Turkiston o‘lkasi ma’muriy tizimida muhim burilish nuqtasi bo‘ldi. Farg‘ona viloyatida 6 ta yirik idora va bir qator yordamchi bo‘limlarning tashkil etilishi axborot oqimini markazlashtirishga va imperiya boshqaruv apparatining mintaqadagi operativligini oshirishga xizmat qildi. Aloqa tizimi shunchaki xizmat ko‘rsatish tarmog‘i emas, balki mustamlaka ma’muriyatining hududni siyosiy-harbiy jihatdan nazorat qilishidagi asosiy asbobiga aylandi.

Ikkinchidan, infratuzilmaviy modernizatsiya va texnologik taraqqiyot. 1880-yillardan boshlab viloyatning barcha yirik shaharlari (Qo‘qon, Andijon, Namangan, Marg‘ilon) telegraf tarmog‘i bilan qamrab olindi. Arxiv ma’lumotlari tasdiqlaganidek, telegraf liniyalarining texnik barqarorligini ta’minlash maqsadida amalga oshirilgan kapital ta’mirlash ishlari va yangi izolyatsiyalash texnologiyalarining qo‘llanilishi axborot almashinuvi tezligini tubdan oshirdi. Bu jarayon Farg‘ona viloyatini Rossiya imperiyasining umumyagona aloqa makoniga to‘liq integratsiyalashuvini ta’minladi.

Uchinchidan, moliyaviy rentabellik va iqtisodiy evolyutsiya. Statistik tahlillar 1882-yildagi surunkali zarar bilan ishlash holatidan 1892-yilga kelib 60 ming rubldan ortiq sof foyda ko‘rish darajasiga ko‘tarilganini ko‘rsatdi. Daromadlar tarkibida pochta markalari va shaxsiy telegrammalar ulushining yuqoriligi mintaqada tadbirkorlik, xususan, paxtachilik va savdo sohasining jadal rivojlanayotganidan dalolat beradi. Ayniqsa, Qo‘qon shahri mintaqaviy moliya-axborot xabi sifatida namoyon bo‘ldi.

To‘rtinchidan, kadrlar siyosati va ijtimoiy-siyosiy kontekst. Sohada xizmat qiluvchilar tarkibining 60 foizga o‘sishi va ular orasida mahalliy aholi vakillarining paydo bo‘lishi ma’muriyatning pragmatik kadrlar siyosatini ko‘rsatadi. Biroq, telegraf liniyalariga nisbatan

yuzaga kelgan ijtimoiy qarshilik va bunga javoban qo‘llanilgan o‘ta qat’iy jazo choralari (Sibirga surgun qilish) tizimning mustamlakachilik tabiatini va aholi o‘rtasidagi ziddiyatli munosabatlarni ochiqlab berdi.

Beshinchidan, geoiqtisodiy va tranzit ahamiyati. Farg‘ona viloyati aloqa tizimi nafaqat ichki ehtiyojlarni qondirdi, balki Sharqiy Turkiston (Qoshg‘ar) bilan xalqaro savdo aloqalarini ta’minlovchi strategik ko‘prik vazifasini o‘tadi. 1890-yillarda yangi liniyalarni loyihalashtirish Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi iqtisodiy ta’sirini mustahkamlash va Britaniya imperiyasi bilan raqobatda ustunlikka erishish maqsadlarini ko‘zlagan edi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxirida Farg‘ona viloyati pochta-telegraf tizimi mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy manzarasini o‘zgartirgan eng dinamik sohalardan biriga aylandi. Arxiv hujjatlari asosida aniqlangan ushbu natijalar Turkiston o‘lkasi infratuzilmasi tarixini yanada chuqur o‘rganish va mustamlakachilik davri iqtisodiy asoratlarini xolisona baholashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Milliy Arxivi (O‘zMA), I-19-fond (Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori boshqarmasi), 1-ro‘yxat, 126-ish, 14-22-varaqlar.

2. O‘zMA, I-19-fond, 1-ro‘yxat, 1889-yilgi № 4172-4173-sonli «Namangan va Andijon uyezdlarida pochta tashuvlari haqida»gi hujjatlar to‘plami.

3. O‘zMA, Turkiston pochta-telegraf okrugi boshqarmasi fondi materiallari (1882-1894 yillar).

4. Отчет Ферганского областного военного губернатора за 1890 год. – Новый Маргелан, 1891.

5. Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период). – Ташкент, 1959.

6. Головина Л.С. История почты и телеграфа в Туркестане. – Ташкент: Фан, 1989.

7. Isakova M.S. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda transport va aloqa tizimi tarixi. – Toshkent, 2018.

8. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных Российской империи. Ст. 1140. – СПб., 1885.

LEGAL FOUNDATIONS OF THE COLONIAL RULE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE KATTAKURGAN REGION

Kenjayev Nurolim Jumanazarovich
PhD student at Sharof Rashidov
Samarkand State University

Abstract. This article analyzes the legal foundations of the colonial power of the Russian Empire in the Kattakurgan region. In particular, it highlights the formation of a military-administrative management system based on the regulations introduced in the Turkestan region in 1867 and 1886, as well as the agreement concluded with the Bukhara Emirate in 1868. The study concludes that these legal documents served to restrict the political and economic rights of the local population.
Keywords: Kattakurgan region, colonialism of the Russian Empire, Turkestan region, military-administrative management, Regulation of 1867, Regulation of 1886, Agreement of 1868, Bukhara Emirate, judicial system, land and water policy, tax policy.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Kattaqo'rg'on uezdida Rossiya imperiyasi mustamlakachilik hokimiyatining huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Xususan, Turkiston o'lkasida joriy etilgan 1867 va 1886-yillardagi nizomlar hamda 1868-yilda Buxoro amirligi bilan tuzilgan shartnoma asosida harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimi shakllangani yoritiladi. Tadqiqotda ushbu huquqiy hujjatlar mahalliy aholining siyosiy va iqtisodiy huquqlarini cheklashga xizmat qilgani xulosalanadi.
Kalit so'zlar: Kattaqo'rg'on uezdi, Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi, Turkiston o'lkasi, harbiy-ma'muriy boshqaruv, 1867-yilgi Nizom, 1886-yilgi Nizom, 1868-yilgi shartnoma, Buxoro amirligi, sud tizimi, yer-suv siyosati, soliq siyosati.

Аннотация. В данной статье анализируются правовые основы колониальной власти Российской империи в Каттакурганском регионе. В частности, освещается формирование военно-административной системы управления на основе постановлений, введенных в Туркестане в 1867 и 1886 годах, а также соглашения, заключенного с Бухарским эмиратом в 1868 году. В результате исследования делается вывод, что эти правовые документы служили для ограничения политических и экономических прав местного населения.
Ключевые слова: Каттакурганский регион, колониализм Российской империи, Туркестанский регион, военно-административное управление, Постановление 1867 года, Постановление 1886 года, Соглашение 1868 года, Бухарский эмират, судебная система, земельная и водная политика, налоговая политика.

The new administrative and political reality that emerged as a result of the occupation of the territory of Turkestan by the Russian Empire also caused various changes in the Zarafshan oasis. In accordance with the treaty signed with the Bukhara Emirate in 1868, Samarkand and the territories adjacent to it were included in the Russian Empire and were first organized as the Zarafshan district. This district was an independent administrative and territorial unit directly subordinate to the Governor-General of Turkestan. From the first days of its formation, the Zarafshan district was introduced into it with colonial mechanisms of governance, and it became a space under the political, economic and legal control of the administration of the Russian Empire.

The occupation of the Turkestan region by the Russian Empire was an event of an aggressive nature that led to the violation of the objective laws of historical development. In the early years of colonial rule, the imperial government was preoccupied with the administrative-territorial structure of the country and the organization of the corresponding colonial administration, showing little interest in the internal conditions of the local population. [1]

During the conquest of the Turkestan states by the Russian Empire - in 1864-1865, the Turkestan region was established in 1865 on the territories occupied by the imperial troops.

This administrative unit was governed on the basis of the Provisional Regulation «On the Administration of the Turkestan Region», approved on August 6, 1865. The main goal of the «Provisional Regulation» was «to establish peace and security in the new Russian possessions by clarifying the general principles of administration.» All power in the region was concentrated in the hands of the military administration. It was entrusted with the task of establishing only general control over the population and not interfering in its way of life, land, water and legal relations. [2]

In 1867, the Turkestan region, together with the territories occupied by the imperial troops in 1866, was transformed into the Turkestan Governorate-General. This administrative-territorial unit was initially governed on the basis of the Provisional Regulation "On the Administration of the Ettisuv and Syrdarya Regions", approved on July 11, 1867. The main content of the new "Regulation" was "the indivisible and concentration of administrative and military power in one hand", which allowed the masses of the new colony to be kept in constant fear and obedience. [3]

During the Russian invasion, the military historian M.A. Terentyev, who participated in the military campaigns of the Russian Empire in Central Asia as part of Chernyaev's army, notes in his work «History of the Conquest of Central Asia» that after the signing of the armistice of June 23, 1868, signed by the Bukhara emir Muzaffar Khan, the Zarafshan district was established in the occupied territory, consisting of two departments - Samarkand and Kattakurgan departments, this district was based on the Military-People's Administration, and General Abramov was appointed as the head of the district. [4] The legal document related to the establishment of this Zarafshan district is the «Temporary Regulations on the Administration of the Zarafshan District».

One of the major experts on the history of Turkestan, particularly Samarkand, during the period of dependence on the Russian Empire, T.S. Saidkulov, reports that the "Temporary Regulations on the Administration of the Zarafshan District", drawn up in the second half of July 1868, came into force immediately after its approval by Kaufman. T.S. Saidkulov also notes that the "Temporary Regulations" were drawn up on the basis of the 1867 draft "Regulations on the Administration of the Semirechensk and Syrdarya Regions". [5]

The "Temporary Regulations on the Administration of the Zarafshan District" of 1868 is a legislative document of significant source value for the history of the region. As a result of its study and analysis from the point of view of source studies, it is possible to obtain valuable information about how various spheres of life in the Zarafshan District, which existed in 1868-1886, looked at the time the district was established (what its initial state was). This document was developed after the Russian Empire's power was firmly established in Samarkand and was approved by Order No. 46 of the Governor-General of Turkestan, K.P. von Kaufman, dated June 28, 1868. This order was written in a military camp near Samarkand, and it states that the Governor-General approved the temporary regulations for the administration of the Zarafshan district and their application in the administration of the district. [6]

The 22nd fund, 1 list, 3rd volume, consisting of 48 sheets, stored in the Uzbek Academy of Sciences, is called «Temporary regulations and states for the administration of the Zarafshan district. Statement of the borders between the Russian possessions and the Bukhara Emirate.» Although this document is not an original, as a result of the external analysis, we can see that its special stamp was copied onto the paper and that its authenticity was confirmed by the senior employee for special assignments of the district head, N. Sherbinsky. [7]

During the research, in order to determine whether the 1868 "Temporary Regulations on the Management of the Zarafshan District" is a law, a regulation, or a set of procedures, we clarified the original meaning of the term "Temporary Regulations" in Russian. When we turned to the Large Explanatory Dictionary of the Russian Language, it was found that the word "Temporary" means "temporary", and the word "Position" 8 means "Regime, order in social life established by the authorities", "The totality of socio-political relations, the environment of social life", "Rules, laws on a specific issue". In the explanatory dictionary of the Uzbek language, the word

"temporary" 9 is interpreted as "fixed for a certain time", "temporary", "short-term", "temporary", "non-permanent", while the word "rule" 10 is interpreted as 1. An order that expresses the connections and relationships between various phenomena, forms the basis of a certain system, action, etc.; law. 2. An official instruction, guideline, or generally accepted procedure on how to perform an action or action. The translation of the word "Vremennoe polozhenie" into Uzbek, in addition to "Temporary rules", comes in the following meanings: "Temporary order", "Temporary law", "Temporary regime", "Temporary rules". From this perspective, it becomes clear that this "Temporary Provisions" is a law in force for a certain period of time, both in terms of its nature, purpose and name.

The "Temporary Provisions" consist of 5 sections and 93 articles, the components of which are as follows:

I. Administrative structure of the district; (Articles 1-21)
a) District administration (Articles 1-9),
b) Departmental administration (Articles 10-15),
c) Local administration (Articles 16-21).
II. Judicial structure of the district; (Articles 1-21)
a) Judges (Articles 22-26)
b) Judicial authorities (Articles 27-34)
c) Judicial proceedings (Articles 35-42)
III. Taxes, fees and obligations; (Articles 43-65)
1. State taxes
a) Tax collection organizations (Articles 43-50)
b) Tax collection (Articles 51-61)
2. Duties and obligations
a) Organizations for the collection of duties (Article 62)
b) Collection of duties and transfer of obligations (Articles 63-65)
IV. Revenue receipts and disbursements, keeping of accounts and remittances; (Articles 66-89)
V. Structure of the district medical section; (Articles 90-93)

Over time, as well as based on the experience gained in managing the district, some changes were made to the "Temporary Regulations". For example, in the information written by the head of the Zarafshan district to the head of the region on October 16, 1869, on the introduction of changes to the temporary staff for managing the Zarafshan district, it was stated that the one-year experience gained in managing the Zarafshan district showed that the temporary regulations and staff drawn up in June 1868 were not satisfactory in terms of their significance and appointment, and that there was a need to change them. In particular, in October 1869, the head of the Zarafshan district proposed to make some amendments to the wording of Articles 8,11,12, 20, 23, 30, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 50, 55, 60, 70, 75, 83, 84 of the Provisional Regulations. In the official letter No. 178 of the Governor-General of Turkestan dated 24.10.1869, all the proposals and conclusions put forward by the head of the Zarafshan district on making changes to the provisional staff were approved, and only some recommendations were made. [13]

On October 24, 1869, the Governor-General of Turkestan K.P. The new draft of the temporary staff for the management of the Zarafshan district, approved by von Kaufman, had the following structure: [14]

The court of the head of the Zarafshan district consisted of 1 head of the court (new position), 2 clerks, 1 clerk's assistant, 1 Persian and Turkish translator.

The head of the district had 2 senior employees for special assignments, 1 junior employee for special assignments, and 1 local employee for assignments. In addition, the head of the district had 2 employees for scientific and statistical research, and 1 employee for mining research. The judicial system of the district included 1 district judge.

In the Samarkand and Kattakurgan departments, there were 1 senior, 1 junior and 1 local assistants to the head of the department, 1 clerk for assignments, 1 (initially 2), clerk (mirza), 2 translators, 1 doctor, 1 head of the zakat collection from caravans. In addition, there was 1 senior officer for the military unit in the Kattakurgan department. [15]

In 1870, in connection with the annexation of the lands of the former Farob, Mohiyon and Kshtut bekilas to the Samarkand department of the Zarafshan district, there was a need to develop a new staff project to manage the newly annexed lands. [16]Accordingly, in an official letter sent by the Governor-General of Turkestan K.P. von Kaufman to the head of the Zarafshan district (October 27, 1870, 5363) was requested to submit a draft of new staff to manage the newly annexed lands in connection with the annexation of the former Farob, Mohiyon and Kshtut principalities to the district. It was also reported that the appointment of a second clerk (pismovoditel) under the management of the head of the Samarkand department was approved. [17]

Draft of amendments to the staff of the Zarafshan district chief's office. This document was approved by the regional chief K.P. von Kaufman on October 20, 1870. We can see in it that the number of clerks was increased by one person (2000 rubles), and the expenses of the office were increased by 300 rubles. In connection with the annexation of the mountainous regions, the total expenses of the Zarafshan district chief's office increased from 12,600 rubles to 14,900 rubles. In addition, the office The position of assistant manager has been changed to accountant. [18]

In an official letter from the head of the region, K.P. von Kaufman, to the head of the Zarafshan district, it was stated that the establishment of the Samarkand department's assistant department was approved in connection with the annexation of the lands of the former Farob, Mohiyon and Kshtut principalities to the district, but its expenses would be covered by the district's revenues. [19]

By order No. 16 of the Governor-General of Turkestan on Military-People's Administration of 30.01.1871, Staff Captain Shipitsberg was appointed assistant to the head of the Samarkand department for the administration of the mountainous districts and the newly annexed Farob, Mohiyon and Kshtut lands to the district. His department was located in the city of Urgut, and 600 r. was allocated for land acquisition and stationery expenses. [20]

The "Temporary Regulations on the Management of the Zarafshan District" of 1868 is a normative-legal document of great importance in the formation of the administrative-legal system of the Russian Empire in Turkestan, and can be considered a temporary management system aimed at adapting the strategic and political interests of the empire to the life of the local population. This document was created as a comprehensive regulation covering not only the administrative-legal structure of the Zarafshan District, but also the tax, judicial, financial and medical spheres.

An important aspect is that the practical value and scope of the "Temporary Regulations" have been revised and improved several times over time, based on political and economic changes in the region and management experience. This gives grounds to describe these regulations not only as formal law, but also as a dynamic management tool.

The term "temporary" (temporary) in the name of the regulations indicates their experimental nature, which is being formed on the basis of practice. At the same time, this document served to strengthen the colonial rule of the Russian Empire in the region, to strengthen the centralized and military-administrative system. [21]

In short, the "Temporary Regulations" of 1868 were the main management mechanism introduced by the Russian Empire for the Zarafshan district and its territories, intended for a certain period of time, but due to their practical effectiveness, they were used and formed for many years.

With the adoption of the "Regulations on the Administration of the Turkestan Territory" on July 12, 1886, Zarafshan district was transformed into Samarkand region in accordance with Article 1 of this document. Thus, the "Temporary Regulations on the Administration of the Zarafshan

District” of 1868 lost their force.

References

1. История Узбекской ССР. / Под ред. М.Г. Вахабова, В.Я. Непомнина, Т.Н. Кары-Ниязова. Т. 1. – Кн.2. – Ташкент: Фан, 1956. С.109
2. История Узбекской ССР. / Под ред. М.Г. Вахабова, В.Я. Непомнина, Т.Н. Кары-Ниязова. Т. 1. – Кн.2. – Ташкент: Фан, 1956. С. 102
3. История Узбекской ССР. / Под ред. М.Г. Вахабова, В.Я. Непомнина, Т.Н. Кары-Ниязова. Т. 1. – Кн.2. – Ташкент: Фан, 1956. С. 102
4. М.А.Терентъев. История завоевания Средней Азии. Том 1. Петербург. 1903. Ст 475
5. Саидқулов Т.С. Самарканд во второй половине XIX – начале XX веков. Из социально-экономической и политической истории средней части Зеравшанской долины: Учеб. Пособие. – Самарканд, 1970. 102.
6. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 1-varaq
7. Т.Аҳмедов. Зарафшон музофоти бошлиғи маҳкамаси иш юритиш хужжатлари тарихий манба сифатида. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражсини олиш учун ёзилган диссертация. Самарқанд. 2021. 50.
8. https://gramota.ru/poisk?query=положени&mode=slovari&dicts[]=42
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. Е – М. Тузатилган 2-нашр. “O‘zbekiston nashriyoti”. Тошкент. 2020. 625-бет
10. https://izoh.uz/word/qoida
11. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 21-varaq
12. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 33-35-varaq orqa tomoni
13. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 36-36-varaq orqa tomoni
14. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 37-39-varaq orqa tomoni
15. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 37-39-varaq orqa tomoni
16. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 57-59-varaqlar
17. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 59-varaq
18. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 61-varaq
19. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 71-varaq
20. O‘zMA, I-5-jamg’arma, 1-ro‘yxat, 1-ish, 74-74-varaq orqa tomoni
21. Положения в Туркестанского края. Том II, часть 2, Санкт Петербургъ. 1886. Ст. 1

XIVA XONLIGINING BOSIB OLINISHIGA INGLIZ PARLAMENTI MUZOKARALARIDA

Razzaqov Jahongir,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrda Xiva xonligining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va ushbu jarayonga Buyuk Britaniyaning siyosiy-diplomatik munosabati tahlil qilinadi. Tadqiqotda Xivaning Markaziy Osiyodagi geosiyosiy o‘rni, “Buyuk o‘yin” doirasida Rossiya va Buyuk Britaniya manfaatlarining to‘qnashuvi, shuningdek Britaniya parlamentida Xiva masalasiga oid bahs-munozaralar atroflicha yoritiladi. Maqolada ingliz siyosiy elitasining Markaziy Osiyo xalqlariga nisbatan shakllangan tasavvurlari hamda Xiva xonligi masalasining Britaniya tashqi siyosatida Hindiston xavfsizligi bilan uzviy bog‘liqligi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, Rossiya imperiyasi, Buyuk Britaniya, Buyuk o‘yin, Markaziy Osiyo, kolonial siyosat, Britaniya parlamenti, Hindiston xavfsizligi

Abstract. This article explores the nineteenth-century conquest of the Khiva Khanate by the Russian Empire and examines the political and diplomatic response of Great Britain to this development. The study highlights Khiva’s geopolitical importance, the clash of British and Russian interests within the framework of the Great Game, debates in the British Parliament, and prevailing imperial perceptions of Central Asia among British political elites. Particular emphasis is placed on the close linkage between British policy toward Khiva and concerns over the security of British India.

Keywords: Khiva Khanate, Russian Empire, Great Britain, Great Game, Central Asia, colonial policy, British Parliament, Indian security

Аннотация. В статье рассматривается процесс завоевания Хивинского ханства Российской империей в XIX веке и анализируется политико-дипломатическая реакция Великобритании на эти события. Особое внимание уделяется геополитическому значению Хивы, соперничеству российских и британских интересов в контексте «Большой игры», а также парламентским дебатам в Лондоне и взглядам британской политической элиты на Центральную Азию. Показано, что британская политика в отношении Хивинского ханства была тесно связана с вопросами безопасности Британской Индии.

Ключевые слова: Хивинское ханство, Российская империя, Великобритания, Большая игра, Центральная Азия, колониальная политика, Британский парламент, безопасность Индии

Kirish. Xiva xonligi XIX asrda Markaziy Osiyodagi eng muhim geosiyosiy hududlardan biri bo‘lib, Rossiya imperiyasi va Buyuk Britaniya o‘rtasidagi raqobat doirasida alohida strategik ahamiyat kasb etgan deyishimiz mumkin. Ushbu maqolada 1873-yilda Rossiya imperiyasi tomonidan Xiva xonligining bosib olinishi va mazkur voqeaga Parlamentda Buyuk Britaniyaning siyosiy va diplomatik munosabati ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Britaniya tashqi siyosatida Xiva masalasining Hindiston xavfsizligi bilan qanday bog‘langanini va ingliz siyosiy doiralarida shakllangan imperialistik hamda paternalistik qarashlarni ochib berishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi va manbalar. Mazkur tadqiqot tarixiy-analitik yondashuv asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida asosiy manbalar sifatida Buyuk Britaniya parlamenti munozaralarining rasmiy stenogrammalari (Hansard), ingliz diplomatlari va sayyohlarining safar hisobotlari (jumladan, J. Abbott va R. Shakespir asarlari), shuningdek, zamonaviy tarixshunoslikda e’tirof etilgan ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Metodologik jihatdan diskursiv tahlil usuli qo‘llanilib, ingliz siyosiy nutqlarida Markaziy Osiyo, xususan Xiva xonligiga nisbatan

shakllangan imperialistik tasavvurlar va baholashlar aniqlashga harakat qilindi.

Xiva xonligi geografik jihatdan shimol-janub savdo yo‘llari kesishgan hududda joylashgani sababli uzoq vaqt mintaqaviy savdoda muhim o‘rin egallaganligini ko`rishimiz mumkin. XVII–XVIII asrlarda Xiva xonligi asosan Rossiya va Buxoro bilan iqtisodiy aloqalar olib borgan bo‘lsa-da, Buyuk Britaniya ushbu hududni Hindistonga olib boruvchi ehtimoliy savdo va strategik yo‘nalish sifatida baholagan. Ingliz siyosiy doiralarida Astraxan porti orqali Kaspiy dengiziga chiqish va undan quruqlik yo‘li bilan Hindistonga borish g‘oyasi muhokama qilingan. Bu kabi rejalar ilgari rus siyosiy tafakkurida ham mavjud bo‘lib, Pyotr I davriga oid xaritalar va harbiy hujjatlar Rossiyaning Xiva orqali Hindistonga chiqish imkoniyatlarini o‘rganishga qiziqqanini ko‘rsatadi .

Buyuk Britaniya tashqi siyosatida Xiva masalasiga doir yondashuv asosan ikki yo‘nalishda shakllandi. Birinchisi, diplomatik vositalar orqali Xiva va Markaziy Osiyo bilan aloqalarni rivojlantirish bo‘lsa, ikkinchisi Rossiyaning janubga siljishini Afg‘oniston va Fors hududlari orqali cheklash strategiyasidan iborat edi. XIX asrning o‘rtalarida, xususan Anglo-Afg‘on urushlari sababli olib borilgan muzokaralar shuni ko‘rsatdiki, Britaniya Xiva va Rossiya o‘rtasidagi munosabatlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri harbiy aralashuvsiz, diplomatik yo‘l bilan tartibga solishni afzal ko‘rgan.

1850–1860-yillarda Tehron bilan olib borilgan diplomatik aloqalar davomida Britaniya Xiva bilan munosabatlarni mustahkamlashga intildi. Biroq aynan shu davrda Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyodagi harbiy-siyosiy ustunligini keskin kuchaytirib bo‘lgan edi. Natijada, 1873-yilda Rossiyaning Xiva xonligini bosib olishi Buyuk Britaniyaning ushbu hududni o‘z strategik ta’sir doirasida saqlab qolishdan amalda voz kechganini anglatdi. London bu voqeaga bevosita aralashmadi va 1873-yilgi Anglo-Rus kelishuvi orqali Markaziy Osiyoda o‘zaro manfaatlarni tan olish yo‘lini tanladi. Ushbu kelishuvga ko‘ra, Xiva de-fakto Rossiya protektoratiga aylandi, Britaniya esa vaziyatni diplomatik ogohlantirishlar bilan chekladi .

Hansard materiallarida qayd etilishicha, Britaniya parlamentida Xiva masalasi ko‘proq tinchlik va diplomatik muvozanat nuqtai nazaridan baholangan. Natijada Xiva xonligi 1873-yildan boshlab Rossiya protektorati ostida qoldi va 1920-yilgacha real siyosiy mustaqillik imkoniyatidan deyarli mahrum bo‘ldi. Ayrim ingliz va hind amaldorlari Rossiyaning Xiva va Buxoroni egallashi Hindiston xavfsizligiga tahdid solishi mumkinligi haqida xavotir bildirgan bo‘lsalar-da, parlamentdagi yetakchi nutqlarda bu xavf ko‘pincha oshirib ko‘rsatilmagan. Masalan, parlament deputati Sir Richard Temple Rossiyaning ichki iqtisodiy muammolari va geografik masofalar Hindistonga real harbiy yurishni deyarli imkonsiz qilishini ta’kidlagan .

Parlamentdagi ayrim chiqishlarda Rossiya istilosi hatto nisbatan ijobiy hodisa sifatida talqin qilinadi. Dr. Lansdell va boshqa deputatlar Rossiya hukmronligidan so‘ng ayrim hududlarda tartib-intizom o‘rnatilgani, qullik amaliyotining cheklangani haqida fikr bildirgan. Bu qarashlar Xiva va Buxoro jamiyatlarini mustaqil taraqqiyotga qodir emas, degan imperializm va kolonial tasavvurlarga asoslangan edi. Ayrim nutqlarda Rossiyaning harakatlari “shafqatsiz, ammo natijada foydali” deya baholanib, uning Markaziy Osiyodagi ekspansiyasi ma’naviy jihatdan oqlanishga uringan .

Shu tariqa, Britaniya siyosiy doiralarida Xiva xonligi mustaqil davlat sifatida emas, balki Rossiya nazorati ostida “tartibga solinadigan hudud” sifatida tasavvur qilindi. Britaniya uchun asosiy ustuvor yo‘nalish esa Markaziy Osiyodan ko‘ra Afg‘oniston orqali Hindiston xavfsizligini ta’minlash masalasi bo‘lib qoldi. 1893-yilda Rossiya va Buyuk Britaniya o‘rtasida Afg‘oniston chegaralarining belgilanishi ham aynan shu strategik yondashuvning mantiqiy yakuni bo‘ldi.

Umuman olganda, Buyuk Britaniyaning Xiva xonligiga bo‘lgan qiziqishi bevosita Hindistondagi mustamlaka manfaatlari bilan bog‘liq bo‘lib, savdo yo‘llari, geosiyosiy muvozanat va “Buyuk o‘yin” doirasidagi raqobat kontekstida shakllandi. Ingliz elchilari va diplomatlarining Xivaga yuborilishi Rossiya ta’sirini cheklashga qaratilgan bo‘lsa-da, Britaniya hech qachon bu hududni bevosita nazorat qilishni asosiy maqsadga aylantirmadi. Natijada Xiva xonligi anglo-rus

raqobatining muhim, ammo ikkinchi darajali maydoniga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Abbott, J.. Narrative of a Journey from Heraut to Khiva. London: Wm. H. Allen. 1843.
2.Adams, R.. The Great Game: Britain and Russia in Central Asia. London: Macmillan. 1990
3. Baxter W.E. The imperial parliament. England and Russia in Asia. London. Swan sonnenschein. 1995
4.Becker, S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Cambridge: Harvard University Press. 1968
5.Bregel, Y. An Historical Atlas of Central Asia. Leiden: Brill. 1999
6.Curzon, G. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. London: Longmans. 1889
7.Hopkirk, P. The Great Game: On Secret Service in High Asia. London: John Murray. 1990
8.Hansard Parliamentary Debates. (XIX asr). Buyuk Britaniya parlamenti materiallari.
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Game

QADIMGI SHARQDA IJTIMOIY DAVLATCHILIK AN’ANASINING KELIB CHIQISHI TARIXI

Yunusxo‘jayev Habibulla Zafar o‘g‘li
UrDU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy davlatchilik an’anasining Qadimgi Manu, Rim imperiyasi va imperatorlarining aholi va ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlam bilan munosabatlari yoritilgan.

Tayanch tushunchalar: Manu qonunlari, Rim imperiyasi, gratisar, Nerva, Troyan, Qadimgi Yunoniston, E.Renan.

Аннотация: В данной статье описывается связь социальной государственной традиции Древнего Ману, Римской империи и императоров с населением и социальными слоями, нуждающимися в защите.

Ключевые слова: Законы Ману, Римская империя, Гратисар, Нерва, Троян, Древняя Греция, Э. Ренан.

Annotation: This article describes the relationship of the social state tradition of Ancient Manu, the Roman Empire and the emperors with the population and the social strata in need of protection.

Key words: Laws of Manu, Roman Empire, gratisar, Nerva, Troyan, Ancient Greece, E. Renan.

Kam ta’minlangan va kambag‘allar qatlamiga yordam ko‘rsatishni tartibga solish bilan bog‘liq masalalar uzoq tarixdan beri axloq va odat huquqi asosida ko‘rib kelingan. Ularning davlat tomonidan tashkil etilgan turli uyushmalarni qamragan va qonunchilik jihatdan mustahkamlanishi juda tor doirada bo‘lgan. Masalan, Manu qonunlari ning ayollar, kambag‘allar, oilasidan ayrilgan, farzandsizlar uchun vasiylikni belgilash, shuningdek, ularga kshatriya va vaishyalarning sadaqa tarqatish majburiyatlarini belgilash to‘g‘risidagi qoidalari uchraydi[1]. Bunday ko‘rsatmalarning haddan tashqari umumiyligi, shuningdek, ularning sanksiyalarining axloq va din sohasiga taalluqliligi bilan mazkur qoidalarni majburiy xususiyatga ega bo‘lgan huquqiy normalar deb hisoblash mumkin emas, albatta.

XX asrgacha bo‘lgan fanda quldorlik va feodal jamiyatlarida muhtojlarga yordam ko‘rsatishning turli shakllari bo‘lib, u gratisar (lot. «gratis» – rahm-shafqat, xayrixohlik) shaklini qamrab oladi. Unga ko‘ra bunday qatlam vakillarini qo‘llab-quvvatlash faqatgina shaxslararo munosabat shakli sifatida qaralgan va davlat institutining vazifalari ko‘lamiga kirmagan[2].

E. Renan ta’kidlaganidek, Rim imperiyasi davrida davlat yordami faqat imperatorlar Nerva va Troyan davrida vujudga kelgan va Mark Avreliy davrida o‘zining eng yuqori gullab-yashnashiga erishgan. Uning tadqiqotlari asosida shunday xulosa qilish mumkinki, faqat eramizning II asrdan boshlab davlat tomonidan rasmiy ravishda aholining kam ta’minlangan qatlami vakillarini qo‘llab-quvvatlash tizimi yaratilgan[3].

Shaxsning o‘z oila a’zosi bo‘lmagan insonni (muhtojlarni) qo‘llab-quvvatlashda shaxsiy ishtiroki nafaqat maxsus xayriya munosabatlari, balki boshqa bir qator huquqiy munosabatlarni amalga oshirish bilan ham bog‘liq edi[4].

Qadimgi Yunonistonda urf-odatlar arxontlarga yetimlar, bevalar va merosxo‘rlarga g‘amxo‘rlik qilishni buyurgan. Agar birinchi holatda muhtojlarga yordam ko‘rsatish sud jarayonining normal o‘tishini ta’minlash zarurati bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchidan, g‘amxo‘rlik fuqarolik munosabatlarini nazorat qilish bilan bog‘liq faoliyat sifatida arxontning asosiy vazifasi hisoblangan. Shunday qilib, jamiyat o‘z oldiga ijtimoiy himoya vazifasini qo‘ymagan, balki bilvosita, alohida a’zolarga nisbatan va individual vaziyatlarda uni mustahkamlagan vaziyat mavjud edi.

O‘rta asrlarda Yevropada kam taminlangan yoki o‘zini ta’minlashga qodir bo‘lmaganlarga

yordam berish quyidagi yo‘llar bilan amalga oshirilgan:

- “o‘zini birovning himoyasi ostiga berish”, bu aslida shaxsiy qaramlikni o‘rnatish edi, unda inson hech qanday vositaga ega bo‘lmagan holda o‘zini oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta’minlashi kerak bo‘lgan xo‘jayinga “bergan”[5];
- keksalikning boshlanishi bilan bog‘liq qashshoqlikdan o‘zini himoya qilish uchun tuzilgan, oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta’minlash sharti bilan merosxo‘rlik mulkini topshirish to‘g‘risidagi yorliq[6].

Shunday qilib, kapitalizmdan oldingi jamiyatlarda ham kerak bo‘lganda yordam berishning maxsus mexanizmlari mavjud edi.

Shu bilan birga, ming yillik tarixga ega bo‘lgan va bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab kelayotgan xususiy xayriya hodisasi axloq va dinning ta’siri ostida bo‘lib, davlat tomonidan batafsil tartibga solinmagan.

Dastlab, bunday yordam va ijtimoiy ta’minotning mohiyatini tushunish ancha sodda shaklda namoyon bo‘lgan va butun jamiyatni emas, balki uning eng nochor qismi – kambag‘al, qashshoqlar, kasallarga tegishli edi. Ushbu qatlamlarga ijtimoiy yordamning asosiy shakli bu – sadaqa edi. Ammo, har qanday hodisa kabi, sadaqa, bir tomondan, haqiqatan ham kambag‘allarning omon qolishi uchun jiddiy yordam bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa, boshqa tomondan, qaramlikni va befarqlikni kuchaytirgan. Tilanchilik asta-sekin alohida kasbga aylana boshladi va ba’zi hollarda juda ta’sirli nisbatlarga ega bo‘ldi.

Shu bilan birga, XIV-XVI asrlarda jamoat munosabatlarida va ijtimoiy xayriya davlat boshqaruvi sohasi, davlat funksiyasi sifatidagi qarashlar paydo bo‘ldi va mustahkamlana boshladi. Buning natijasida uni huquqiy tartibga solish zaruriyati yuzaga keldi.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, so‘ngi o‘rta asrlar va yangi davr boshida xayriyaning individual xususiyatining o‘zgarishi, uning mohiyatini o‘zgartirishga olib keldi. Aynan o‘sha paytda Angliya va Fransiyada sadaqa berish shaklida amalga oshiriladigan xususiy xayriya kambag‘allar uchun soliq sifatida qayta tashkil etilgan. Bu hodisaning mohiyati shundan iborat ediki, shaharning har bir aholisi zaif va kam ta’minlanganlarga, qariyalar va yetimlarga, ko‘r va uysizlarga uyushtirilgan yordam ko‘rsatish uchun soliq to‘lashga majbur edi.

Ijtimoiy davlat jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy tashkil etish shakli sifatida namoyon bo‘lib, unda davlat instituti fuqarolarning munosib hayoti va ijtimoiy-huquqiy himoyasini ta’minlashda asosiy rol o‘ynaydi. Ushbu fenomen nisbatan yangi bo‘lsada, uning tarixiy ildizlari insoniyat sivilizatsiyasining dastlabki bosqichlariga borib taqaladi. Uning shakllanishi ijtimoiy ta’minot xarajatlarini keskin oshirish va davlat ijtimoiy dasturlarini ishlab chiqish bilan bevosita bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Manu qonunlari: umumiy qisqacha tavsifi (qisqacha), asosiy mazmuni // https://uz.cmcollections.com.ng/zakonyi-manu-obschaya-harakteristika-kratko-osnovnoe-soderjanie-13662
2. Права человека. История, теория и практика. Учебное пособие. - М,, 1995. - С. 63
3. Основы социальной работы. Учебник / Отв. ред. Т.Д. Панасюк. -М. 1997. -С. 3.
4. Хрестоматия па всеобщей истории государства и права: Учебное пособие / 1999. - С. 46-56.
5. Социальная история Средневековья. М, 1997. -С. 191
6. Хрестоматия по истории средних веков. Под ред. Н. И. Грацианского и С.Д. Сказкина, -М., 1993. -С. 17.

UDK 94,(575.123) 37

“YANGI O‘ZBEKISTON”DA XALQ TA’LIMI TIZIMINI MODERNIZATSIYA QILINISHI

Mamasaidov Lutfillo Payzullo o‘g‘li
University of Business and Science dotsenti
ORCID: 0009-0004-3573-6787

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2017–2021-yillarda “Yangi O‘zbekiston” tarixida xalq ta’limi sohasida amalga oshirilga islohotlar ya’ni yangi maktablar qurilsh, rekonstruksiya qilish va kapital ta’mirlash, umumta’lim maktablarini yangi labaratoriya jihozlash, kompyuter texnikasi va o‘quv-metodik qo‘llanmalar bilan jihozlash orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash borasidagi ma’lumotlar yoritilgan.

МОДЕРНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В «НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ»

Аннотация. В данной статье освещаются реформы, реализованные в сфере народного образования в истории «Нового Узбекистана» в 2017–2021 годах, в частности строительство новых школ, их реконструкция и капитальный ремонт, оснащение общеобразовательных школ современным лабораторным оборудованием, компьютерной техникой и учебно-методическими пособиями, а также укрепление их материально-технической базы.

MODERNIZATION OF THE PUBLIC EDUCATION SYSTEM IN THE “NEW UZBEKISTAN”

Annotation. This article highlights the reforms implemented in the field of public education in the history of “New Uzbekistan” during 2017–2021, including the construction of new schools, their reconstruction and major repairs, equipping general secondary schools with modern laboratory equipment, computer technology, and teaching-methodical materials, as well as strengthening their material and technical base.

Kalit so‘zlar: “Yangi O‘zbekiston”, moddiy texnik baza, yangi maktablar qurish, zamonaviy maktablar, ladrlar tayyorlash.

Ключевые слова: «Новый Узбекистан», материально-техническая база, строительство новых школ, современные школы, подготовка кадров.

Keywords: “New Uzbekistan,” material and technical base, construction of new schools, modern schools, personnel training.

KIRISH. Mustaqilligimiz poydevorini mustahkamlash va O‘zbekiston Respublikasini buyuk davlatga aylantirishda avvalo, ta’lim-tarbiya hamda ilm-fan sohalarini rivojlantirish, fuqarolarning zamonaviy fan-texnika yutuqlari bilan muntazam tanishtirib borish, ularga jamiyat va davlatni har sohada yuksaltirish uchun munosib shart-sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yurtboshimiz ta’biri bilan ifodalaganda, hammamizga ayonki, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu – ilm-fan, ta’lim va tarbiyadir. Ertangi kunimiz, Vatanimizning yorug‘ istiqboli, birinchi navbatda, ta’lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog‘liq” deya ta’kidladilar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. O’zbekistonda xalq ta’limi tizimining rivojlanishi bo‘yicha bugungi kunga qadar ko‘plab ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Bulardan:

Abdullaeva Sh.A. Ergasheva M.T. “Xalqaro baholash daturlarida tabiiy va ilmiy savodxonlik” O‘quv qo‘llanmasida “Yangi O‘zbekiston” ta’lim siyosatida xalqaro a’loqalarning o‘rni. PISA,

TIMSS, PIRLS, STEAM kabi xalqaro baholash dasturlarida ishtiroki va uning natijasida umumta'lim maktablarida amalga oshirilayotgan o'zgarishlar haqida so'z boradi.

Xalq ta'limi sohasidagi tadqiqotlarga bag'ishlangan tadqiqotlardan yana biri Q.Hoshimovning "Mustaqillik yillarida Farg'ona vodiysi viloyatlarida ta'lim sohasidagi o'zgarishlar" mavzusidagi dissertatsiyasida asosiy obyekt sifatida Favrg'ona vodiysi viloyatlariga e'tibor qaratilgan bo'lib, boshqa hududlarda amalga oshirilgan maktab ta'limi sohasidagi islohotlar to'laqonli yoritilmagan.

Shuningdek, ilmiy tadqiqot mavzusiga yaqin tadqiqotlardan yana biri N.Isamatova "O'zbekistonda xalq ta'limi tizimidagi islohotlar bosqichlari va muammolari (1991-2021 yillar)" mavzusidagi dissertatsiyasi dastlabki yillarda maktab ta'limi sohasida amalga oshirilgan islohotlar huquqiy asoslari, o'quv me'yoriy hujjatlarni amaliyotga joriy qilinishi va maktablar moddiy-texnik nazasidagi o'zgarishlar haqida yoritgan.

NATIJALAR. Barchamizga ayonki, 2017-yildan boshlab O'zbekiston tarixida rivojlanishning yangi bosqichiga qadam qo'yildi va islohotlar yangicha ko'rinish oldi inson, jamiyat va davlat o'rtasidagi munosabatlar yuqori bosqichga ko'tarilib, barcha sohalarda keng ko'lamli o'zgarish va yangilanishlar amalga oshirildi. Ushbu islohotlar Yurtboshimizning "Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalq uchun xizmat qilish kerak" tamoyili asosida tashkil etildi. Shu asnoda, O'zbekistonda barcha tarmoqlar qatori ta'lim sohasiga ham alohida e'tibor berilib, "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini yanda rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi"ning 4.4. – Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish bandida bevosita uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, ta'lim muassasalarini qurish, rekonstruksiya qilish va kapital ta'mirlash, ularni zamonaviy o'quv hamda laboratoriya asboblari, kompyuter texnikasi va o'quv-metodik qo'llanmalar bilan jihozlash orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan maqsadli chora-tadbirlarni ko'rishga oid masalalarga alohida e'tibor berildi[1.2].

"Yangi O'zbekiston"da Xalq ta'limi sohasini rivojlantirish bevosita Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslar bilan amalga oshirilib, unga ko'ra, eskirgan va zamon talablariga javob bermaydigan ta'lim sohasiga oid qonunlar hamda dasturlarni bekor qilish, ularning o'rnida yangi me'yoriy huquqiy hujjatlar va dasturlarni qabul qilish, ta'lim sohasida dunyo davlatlari bilan aloqalarni yo'lga qo'yish hamda tajribalarni almashish, dunyo davlatlari tomonidan e'tirof etilgan ta'lim dasturlarini O'zbekistonda joriy etish masalasiga jiddiy e'tibor qaratildi.

O'zbekistonda xalq ta'limi sohasidagi muhim islohot sifatida 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy davlat dasturi asosida yaratilgan "9+3" dasturi 2017–2018-o'quv yiliga kelib, keng jamoatchilik (ota-onalar) fikr-mulohazalari hamda o'tkazilgan so'rovnomalarga asoslangan holda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasininig 2017-yil

15-martdagi "Umumiy o'rta ta'lim to'g'risida"gi Nizomiga asosan, bekor qilindi.

Maktablarda 10-sinfning ochilishi munosabati bilan 22000 nafar o'qituvchiga qo'shimcha ehtiyoj vujudga keladi. Shularning 9,5 ming nafari oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari, 13 ming nafari litsey va kollejlar o'qituvchilarini jalb etish hisobidan qoplash rejalashtirildi[2.4].

Shu bilan birga, ta'lim sifatini oshirish maqsadida aholi zich joylashgan hududlar (viloyat va shahar markazlari)dagi maktablarda 2017-yil holatiga ko'ra, sinflarda 40-45 nafargacha o'quvchilarning ta'lim olishiga bo'lgan imkoniyatlarining pasayishiga sabab bo'lgan. Mazkur holat Toshkent shahri misolida o'rganilganda, umumiy maktablarining 570 tasi yoki jami sinflarning

38 foizida o'quvchilar soni 35 nafardan yuqori ekanligi ma'lum bo'ldi[3.8]. Ushbu holatdan kelib chiqib, nizomga ko'ra, sinflarda ta'lim olayotgan o'quvchilarning soni 35 nafardan ortib ketishiga yo'l qo'yilmasligi belgilandi[4.2].

Ammo 11 yillik umumiy o'rta ta'lim tizimiga o'tilishi munosabati bilan 2018-2019-yilda o'quvchilar soni 2016-2017-o'quv yiliga nisbatan 121 foizga oshdi. 2016-2017-o'quv yilida maktablardagi o'quvchi o'rni o'quvchilar soniga nisbatan 31 mingta ko'p bo'lgan bo'lsa, 2018-2019-o'quv yilida 977 ming o'quvchi o'rni yetishmayapti.

Mazkur o‘quv yilida respublikada 6410 ta (66 foiz) maktablarda o‘quv jarayoni 2 smenada, 559 ta (6 foiz) maktablarda 3 smenada tashkil etilgan. Shu bilan bir qatorda, urbanizatsiya jarayonida tuman (shahar), viloyat markazlarida aholi soni keskin o‘sib borishi natijasida ushbu hududlardagi 2,8 mingdan ortiq maktablarda o‘quvchilar 2 yoki 3 smenada tahsil olgan.

Bu yilda umumta’lim maktablaridagi quvvat 4 mln 808 ming o‘quvchi o‘rniga mo‘ljallangan bo‘lib, o‘quvchilar soni 2019-yilda 6 mln 176 ming nafar, 2020-yilda 6 mln 377 ming nafarga yetishi tahlil etilgan. Bu o‘z navbatida 2019-yilda 1 mln 332 ming, 2020-yilda 1 mln 533 ming o‘quvchi o‘rni yetishmasligiga olib keladi[5.6].

Yuqoridagi ma’lumotlardan kelib chiqqan holda, yurtimizda yangi maktablar bunyod etish, mavjudlarida qo‘shimcha binolar qurish, ularni qayta ta’mirlash va moddiy-texnik bazasini rivojlantirish uchun 2017-yilda respublikadagi 9692 ta o‘rta ta’lim muassasalarini rivojlantirish besh yillik srategik dastur asosida tashkil etildi. Shu yilning o‘zida Respublikada Investitsiya dasturi doirasida 484 ta maktablarda qurilish va ta’mirlash ishlari olib borilishi rejalashtirilgan bo‘lib, bularning 12 tasi yangitdan, 320 tasida kapital rekonstruksiya, 152 tasida esa kapital ta’mirlash ishlar tashkil etilgan[6.71].

Mazkur holat Namangan viloyatida 2017-yilda Investitsiya dasturiga viloyatdagi 20 ta umumta’lim maktablari kiritilib, (1 ta yangi maktab qurilishi, 16 ta maktab rekonstruksiya, 3 ta mukammal ta’mirlash ishlari) bu maqsadlarni amalga oshirish uchun 37 mlrd 369 mln 700 ming so‘m mablag‘lar ajratildi[7.23].

Investitsiya dasturi asosida Qoraqalpog‘istondagi 38 ta maktab (1 ta yangi qurilish, 22 ta kapital rekonstruksiya, 15 ta kapital ta’mir), 20 ta maktabgacha ta’lim muassasasi (5 ta kapital rekonstruksiya, 15 ta kapital ta’mir) da qurilish ta’mirlash ishlari olib borilib, buning uchun 54 milliard 213 million 800 ming so‘m ajratilgan bo‘lsa, Farg‘ona viloyatida 1 ta yangi maktab qurish, 15 ta maktabni kapital rekonstruksiya qilish, 11 tasini kapital ta’mirlash reja lashtirilgan. Eng ko‘p qurilish-ta’mirlash ishlari Bag‘dod va Uchko‘prik tumanlaridagi maktablarda amalga oshirilgan. Uchko‘prik tumanida 4 ta maktab qurilish-ta’mirlash ishlari amalga oshirilgan[8.70].

2018-yilda Respublika maktablarida, Investitsiya dasturiga ko‘ra, mahalliy hokimliklar tomonidan 356 ta maktabda qurilish va ta’mirlash ishlari samarali tashkil etilgan bo‘lsa, “Obod qishloq” va “Obod mahalla” davlat dasturi doirasida 371 ta maktablarda qurilish va ta’mirlash ishlari olib borildi[9.66].

Shuningdek, o‘quvchilarning sifatli ta’lim olishlari uchun shart-sharoitlarni yaxshi lash maqsadida 67 ming 549 o‘quvchi o‘rniga mo‘ljallangan 21 ta umumta’lim maktabini yangidan qurish, 221 tasini rekonstruksiya qilish, 93 ta maktabni kapital ta’mirlash ko‘zda tutilgan. Respublikadagi 672 ta (shundan 335 tasida qurilishta’mirlash ishlari lib borilishi rejalashtirilgan va 337 tasi qayta jihozlanadigan) umumta’lim maktabini 51 858 to‘plam o‘quv partalari, 225 to‘plam Fizika, kime va biologiya o‘quv-laboratoriya jihozlari, 41 ta sport zalini sport inventarlari bilan ta’minlash rejalashtirilgan[10.17].

Yurtimizda yangi umumiy o‘rta ta’lim maktablarini qurish yoki mavjud maktablarda qurilish va ta’mirlash ishlari tashkil etishdan asosiy maqsad, o‘quvchilarga bilim olish uchun munosib sharoitlarni yaratishdir. Ammo, mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakat iqtisodiy hayotidagi salbiy o‘zgarishlar barcha tarmoqlar qatori ta’lim sohasiga ham ta’sir etmasdan qolmagan. Bunda maktablarni yangitdan qurish hamda to‘laqonli ta’minlash va moddiy-texnik bazasini boyitish masalalari yetarli darajada amalga oshrish imkoni bo‘lmagan. Biroq, 2004–2009-yillarda Respublikadagi maktablar turli darajada qurilish va ta’mirlash ishlari olib borildi, lekin bu ham to‘laqonli darajada bo‘lmadi.

Shu nuqtayi nazardan, maktab ta’limidagi ayrim muammolar yillar davomida ko‘payib bordi. Masalan, Yurtboshimizning tashabbusi bilan 2018-yilda Xalq ta’lim vaziri Sherzod Shermatovning Samarqand viloyatiga tashrifi davomida quyidagi muammolar aniqlangan: Jumladan, viloyatda 2018-yilda 18 ta maktab to‘liq rekonstruksiya, 349 ta maktab esa kapital ta’mirlashga muhtoj, 336 ta maktabda esa “Jismoniy tarbiya” darslarini o‘tish va o‘quvchilarni sport bilan shug‘ullanish

uchun maxsus zallar mavjud emas.

Shuningdek, 629 ta maktablarning atroflari o‘ralmagan, natijada o‘quvchi-yoshlarning xavfsizligi ta’minlanmagan. 474 ta maktabda ta’lim oluvchilar soni maktab sig‘imidan 50 foiz ko‘p, bu esa ta’lim jarayonlariga salbiy ta’sir etgan. Bunga sabab, viloyatda ko‘p qavatli uylarning ko‘p qurilishiga qaramay, qo‘shimcha maktablar barpo etilmagan[11.55].

Samarqand viloyatida mavjud kamchiliklarni bu yilda boshqa viloyatlarda ham ko‘rish mumkin. Masalan, Farg‘ona viloyatida umumiy maktablarning 31 ta maktab esa moslashtirilgan binoda joylashtirilgan, 152 tasida sport zal, 232 tasida oshxona mavjud emas, Xorazm viloyatida 49 ta maktab esa moslashtirilgan binoda joylashtirilgan, 45 ta maktabda sport zal, 152 tasida oshxona mavjud emas, Toshkent viloyatida 126 ta maktab esa moslashtirilgan binoda joylashtirilgan, maktablardan 205 ta maktabda sport zal, 395 tasida oshxona mavjud emas, Sirdaryo viloyatida 80 ta maktabning binolari ta’mirtalab, 22 ta maktab moslashtirilgan binoda joylashtirilgan bo‘lsa, eng achinarlisi Qashqadaryo viloyatida maktablarning 320 tasida sport zali, 448 tasida oshxona mavjud emas, 54 maktab moslashtirilgan binoda joylashtirilgan[12.10]. Bu yilda respublika umumta’lim maklablarining toza ichimlik suvi bilan ta’minlanganli darajasi ham qoniqarli darajada bo‘lmagan.

Jizzah viloyatida 2018-yil Investitsiya dasturiga asosan 27 ta maktab kapital rekonstruksiya ishlari amalga oshirilgan. Ya’ni, Jizzah shahri, G‘allaorol va Sharof Rashidov tumanlarida 1 tadan, Zarbdor tumanidsa 4 ta, Bahmal tumanida 11 ta, Zominda 5 ta, Forish va Mirzacho‘lda 2 ta maktab yangi qiyofa aks etgan[13.86].

Yuqoridagi holatlar 2018-yilda Farg‘ona viloyatida ham aniqlangan. Ya’ni, viloyatdagi 120 ta maktab yoki maktablarning 23 foizi rekonstruksiya va kapital ta’mirlashga muhtoj bo‘lib, mazkur muassasalarning 323 tasi yoki 61.2 foizi markaziy ichimlik suvi bilan ta’minlanmagan. Bundan tashqari, maktablarning moddiy-texnik bazasi ham qoniqarli emas. Xususan, maktablarda 1144 ta parta yetishmaydi, 96 ta fizika, 146 ta kimyo, 146 ta biologiya o‘quv-laboratoriya xonalari umuman jihozlanmaganligi aniqlandi[14.176]. O‘rganishlar natijasida Respublikadagi 30 foiz umumta’lim maktablarida o‘qituvchi va o‘quvchilar uchun “Informatika” sinflari kompyuter jamlanmalari bilan ta’minlanmagan. Bunday jamlanmalar bilan ta’minlangan maktablardagi kompyuterning 50 foizi esa yaroqsiz ahvolga kelib qolgan, ularning aksariyati esa ma’nan eskirgan[15.13].

Bundan tashqari respublikada Investitsiya dasturi doirasida 35 ta maktab qurilish-ta’mirlash ishlari tamomlash zarurligi, 5 mingdan ziyod fizika, kimyo va biologiya o‘quv-labarotoriya jihozlari, 43 ming to‘plam o‘quv mebeli zarur[16.88].

Umuman olganda, barcha tarmoqlar qatori ta’lim sohasida ham o‘z davriga xos kamchiliklar va muammolarning bo‘lishi tabiydir. Islohotlar doimiy holatda umumiy harakterga ega bo‘lsa-da, yangi maktablar bunyod etish, ularni joriy hamda kapital ta’mirlash, ushbu ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi tarkibiga kiruvchi (aniq, tabiiy va gumanitar) o‘quv xonalarining jihozlanishi uzoq yillarga mo‘ljallangan davlat dasturlari hamda yillik davlat va mahalliy davlat hokimiyati organlarining rejalari asosida katta mablag‘lar hisobiga amalga oshiriladi.

Respublikamizda 2019-yilda 1691 ta maktab belgilangan me’yorlarga nisbatan sig‘imi 1,5-2 koeffitsiyentdan yuqori bulgan ko‘rsatkichda faoliyat olib borsa, 559 ta maktabning koeffitsiyenti esa 2 dan yuqori bo‘lgan holda faoliyat yuritgan. Bu o‘quv yilida respublikada 7 610 maktabda (78.5 foiz) maktablar o‘quvchilar soni quvvatga nisbatan yuqoriligi uchun o‘quv jarayoni ikki smenada olib borilgan. Ushbu muammoni oldini olish va 2019-2020-o‘quv yili boshigacha 320 ta (20 foiz) maktabda belgilangan me’yorlaridan nisbatan sig‘imini 1,5 koeffitsiyentgacha tushirish[17.14] rejalashtirilgan.

XULOSA

O‘z o‘rnida shuni qayd etish kerakki, O‘zbekistonda xalq ta’limi sohasidagi davlat siyosati 2021-yilga kelib yangicha zamonaviy ko‘rinishga ega bo‘ldi. Bunda zamonaviy maktablarni barpo etish, dars jarayonlarini yangicha metodlar va xalqaro tajribalardan kelib chiqqan holda o‘tish, ta’lim jarayonlarini rivojlantirish uchun xalqaro dasturlarga qo‘shilishi va boshqa islohotlar O‘zbekistonda uzluksiz ta’lim jarayonlarini rivojlantirishda muhim qadam bo‘ldi.

Bu maqsadlarni amalga oshirishda davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida xalq ta’limi tizimini yuksaltirish va uni tizimli ravishda rivojlantirishga hamda maktab ta’limida yangicha boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish, ta’lim jarayonlarini milliy va xalqaro ta’lim standartlariga mos, raqobatbardosh ta’lim muhitini shakllantirish ushbu davrning eng dolzab vazifasi hisoblangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 7- fevraldagi PF-4947-sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo’yicha Harakatlar strategiyasi to’g’risida”gi Farmomi // lex.uz
2. Умумий ўрта таълим. // Маърифат. – 2017. – № 71. – Б. 4.
3. Abduqodirov A. Umumiy o’rta ta’lim tizimini takomillashtirish:... – B. 8.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagi 140-sonli “Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risida”gi Nizomni tasdiqlash haqida qarori // https://lex.uz/docs/-3137130
5. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазири томонидан имзоланган хат ва жужжатлари. 2018 йил.
6. Янги ўқув йили янгиликлари // Маърифат. – 2017 йил 6 сентябрь. – №71
7. Наманган вилояти халқ таълими бошқармасининг 2017 йил ҳисоботлари..... – Б. 23.
8. Мембетирзаева Н, Ражабов М ва бошқалар. Ўқувчи ва ўқитувчиларга муносиб тухфа // Маърифат. – 2017 йил 1 сентябрь. – №70.
9. Мактаблар қурилишда ҳокимликлар рейтинги ва жамоатчилик назорати бўйича тизим яратилди // Маърифат. – 2018 йил 18 август. – №66.
10. Халқ таълими: тизимдаги ислоҳотлар қандай кечмоқда? // Маърифат. – 2018 йил 28 феврал. – № 17.
11. Мактаб таълимини ривожлантириш масалалари ўрганилди // Маърифат. – 2018 йил 11 июль. – №55.
12. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазири томонидан имзоланган хат ва жужжатлари. 2018 йил.
13. Сиддиқов А. Чирой очаётган таълим масканлари // Маърифат. – 2018 йил 28 октябрь. – №86.
14. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис палаталарининг ахборотномаси. – Тошкент, 2018. – №12. – Б. 176.
15. Abduqodirov A. Umumiy o’rta ta’lim tizimini takomillashtirish: bugungi holat va kelgusidagi reja va takliflar // Xalq ta’limi. – 2018. – №5. – B. 13.
16. Халқ таълими тизимини ривожлантириш бўйича ислоҳотлар натижадорлиги таҳлил қилинди // Маърифат. – 2018 йил 3 ноябрь. – №88.
17. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазири томонидан имзоланган хат ва жужжатлари. 2019 йил.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

TEACHING ENGLISH PRONUNCIATION USING ACCENT-AWARE ARTIFICIAL INTELLIGENCE: AN EXPERIMENTAL STUDY OF UZBEK LEARNERS

Baxramova Malika Muzaffarovna,
Urganch davlat pedagogika instituti Filologiya fakulteti Xorijiy filologiya kafedrasi
Xorijiy til va adabiyoti: ingliz tili yonalishi talabasi

Annotatsiya: Ingliz tilini o‘rganayotgan o‘zbek o‘rganuvchilarida aksentga xos fonetik interferensiya (masalan, /θ/, /ð/, /w/ tovushlari, qisqa–uzun unlilar, so‘z urg‘usi va intonatsiya) nutq tushunarliligini pasaytirishi mumkin; shu bois aksentni hisobga oladigan AI talaffuz tutorlarining ta’limiy samaradorligini baholash dolzarbdir. Ushbu tadqiqotning maqsadi accent-aware sun’iy intellekt asosida beriladigan individual feedback o‘zbek o‘rganuvchilarining ingliz tili talaffuz ko‘rsatkichlariga qanday ta’sir qilishini eksperimental sharoitda aniqlashdan iborat. Tadqiqot kvazi-eksperimental pre-test/post-test dizayni asosida tashkil etilib, ishtirokchilar tajriba (AI-tutor bilan 4 hafta davomida muntazam mashq) va nazorat (an’anaviy mashqlar) guruhlariga ajratildi; baholashda matn o‘qish, minimal juftliklar va qisqa monolog topshiriqlari qo‘llanib, natijalar mutaxassis tinglovchilar (tushunarlilik, aksent sezilarliligi) hamda avtomatik talaffuz indikatorlari orqali qayd etildi. Natijalar tajriba guruhida segmental aniqlik 62 dan 82 ga, prosodiya 58 dan 78 ga, tushunarlilik 5.1 dan 7.4 ga oshganini, nazorat guruhida esa mos ravishda 61 dan 70 ga, 57 dan 66 ga va 5.0 dan 6.1 ga ko‘tarilganini ko‘rsatdi; bu accent-aware AI feedback muammoli tovushlar va urg‘u-intonatsiya xatolarini tezroq aniqlash hamda tuzatishga yordam berishini anglatadi. Xulosa qilib, aksentga moslashtirilgan AI talaffuz tutorlar o‘zbek o‘rganuvchilarida ingliz tili talaffuzini (segmental va prosodik jihatlarda) sezilarli yaxshilovchi samarali qo‘shimcha vosita bo‘lib, ularni dars jarayoniga integratsiya qilish, individual xato profili bo‘yicha mashqlarni rejalashtirish va muntazam progress monitoringni yo‘lga qo‘yish tavsiya etiladi.

Kalit so‘zlar: accent-aware AI, talaffuzni o‘rgatish, o‘zbek aksenti, avtomatik talaffuz baholash, prosodiya, tushunarlilik, EFL.

Аннотация: У узбекских изучающих английский язык фонетическая интерференция, связанная с акцентом (например, звуки /θ/, /ð/, /w/, различие долгих и кратких гласных, словесное ударение и интонация), часто снижает разборчивость речи, что делает актуальным исследование эффективности accent-aware AI-тренажёров произношения. Цель данного исследования — экспериментально определить влияние индивидуализированной обратной связи, предоставляемой системой искусственного интеллекта с учётом акцента, на показатели английского произношения узбекских обучающихся. Исследование было организовано на основе квазиэкспериментального дизайна pre-test/post-test с разделением участников на экспериментальную группу (занятия с AI-тренажёром в течение 4 недель) и контрольную группу (традиционные упражнения). Оценивание проводилось с использованием заданий на чтение текста, минимальные пары и краткий монолог, а также на основе экспертных оценок (разборчивость речи, выраженность акцента) и автоматических показателей произношения. Результаты показали, что в экспериментальной группе сегментальная точность повысилась с 62 до 82, показатели просодии — с 58 до 78, а разборчивость речи — с 5.1 до 7.4, тогда как в контрольной группе рост был менее выраженным. Полученные данные подтверждают, что accent-aware AI-обратная связь способствует более быстрому выявлению и коррекции фонетических ошибок. В заключение отмечается, что адаптированные под акцент AI-тренажёры являются эффективным дополнительным инструментом обучения произношению и могут

быть успешно интегрированы в образовательный процесс для повышения качества устной речи.

Ключевые слова: accent-aware AI, обучение произношению, узбекский акцент, автоматическая оценка произношения, просодия, разборчивость речи, EFL.

Annotation: Phonetic interference related to accent features (such as /θ/, /ð/, /w/ sounds, vowel length contrasts, word stress, and intonation) often reduces speech comprehensibility among Uzbek learners of English, which highlights the importance of evaluating accent-aware AI pronunciation tutors. This study aims to experimentally examine the impact of individualized feedback provided by accent-aware artificial intelligence on the pronunciation performance of Uzbek EFL learners. The research was conducted using a quasi-experimental pre-test/post-test design, with participants divided into an experimental group (four weeks of AI-based pronunciation training) and a control group (traditional pronunciation practice). Assessment included text reading tasks, minimal pair tests, and short monologues, combined with expert ratings of comprehensibility and accentedness as well as automated pronunciation indicators. The results indicate that the experimental group showed substantial improvement, with segmental accuracy increasing from 62 to 82, prosodic features from 58 to 78, and comprehensibility from 5.1 to 7.4, while the control group demonstrated more moderate gains. These findings confirm that accent-aware AI feedback facilitates faster detection and correction of pronunciation errors. In conclusion, accent-adapted AI pronunciation tutors represent an effective supplementary tool for improving English pronunciation and can be successfully integrated into instructional practice to enhance learners' oral communication skills.

Keywords: accent-aware AI, pronunciation training, Uzbek accent, automatic pronunciation assessment, prosody, comprehensibility, EFL.

Introduction. In recent years, the development of pronunciation competence in English language learning has been recognized as one of the priority directions in the global education system. Accurate pronunciation not only improves speech comprehensibility but also plays an important role in ensuring communicative effectiveness. However, traditional teaching methods have limited capacity to account for individual accent features, which creates certain difficulties in eliminating learners' phonetic errors [1].

The integration of artificial intelligence technologies into education has enabled automatic pronunciation analysis and the provision of personalized feedback. In particular, accent-aware AI systems make it possible to identify phonetic interference patterns related to learners' first language and to generate individualized recommendations accordingly. Research indicates that such systems significantly improve pronunciation accuracy by detecting errors in real time and analyzing sound segments as well as stress patterns [2].

Among Uzbek-speaking learners of English, systematic pronunciation errors are often observed due to phonological differences between the two languages, especially in the production of certain sounds (such as /θ/, /ð/, /w/, /v/, and short and long vowels). For this reason, the use of general-purpose AI platforms does not always yield sufficient effectiveness. Accent-adapted artificial intelligence–based pronunciation training models are therefore considered a promising solution to this problem. This approach enables the creation of individualized learning trajectories, enhances the effectiveness of independent practice, and reduces teachers' instructional workload [3].

Literature Review

Research in the field of CAPT (computer-assisted pronunciation training) indicates that the role of technology in pronunciation instruction is steadily increasing. In particular, Chen, Mu, and Zhang conducted a systematic review of 54 empirical studies on CAPT published in leading journals between 2012 and 2021 and demonstrated that most studies focus on measuring segmental (sound-level) and suprasegmental (stress and intonation) skills. They also argue that the effectiveness of CAPT is directly related to task design, feedback type, and assessment criteria

[4].

Strong evidence has also been reported for approaches based on ASR (Automatic Speech Recognition). Ngo, Chen, and Lai carried out a meta-analysis of ASR effectiveness in ESL/EFL pronunciation learning by synthesizing results from 15 selected studies (38 effect sizes) published between 2008 and 2021. Their findings show that ASR has an overall moderate positive effect on pronunciation development. Furthermore, moderator analyses indicate that learning outcomes are significantly stronger in conditions where explicit corrective feedback is provided [5].

However, the use of AI/ASR systems also involves methodological and technical challenges that require an accent-aware approach, as speech recognition accuracy is not uniform across different accents. In their review of ASR and pronunciation learning, McCrocklin and Levis discuss that ASR performance in recognizing L2 speech is highly dependent on accent, phonetic deviations, and environmental conditions (such as background noise and microphone quality). As a result, what appears to be a "pronunciation error" may in some cases be attributed to system limitations rather than actual learner mistakes. Based on this, the authors emphasize the need for personalized and carefully interpreted feedback in pedagogical practice [6].

In the context of Uzbek learners, describing accent-specific pronunciation errors and identifying local learning needs is particularly important. In a mixed-methods study involving Uzbek students (questionnaire and pronunciation assessment), Sayfullayeva reported frequent errors related to English sounds such as /θ/ and /ð/, vowel length contrasts, as well as stress and intonation patterns. The study highlights the importance of targeted phonetic training, listening-and-repetition exercises, and individualized instruction in reducing these difficulties [7].

Research Methodology. This study is conducted using a quasi-experimental pre-test/post-test design, in which 40–60 Uzbek learners at the A2–B1 proficiency level are assigned to an experimental group and a control group. The experimental group practices with an accent-aware AI pronunciation tutor for four weeks, three times per week (20–25 minutes per session). The system records learners' speech, identifies problematic sounds (such as /θ/, /ð/, /w/–/v/, and short–long vowel contrasts) as well as stress and intonation errors, and immediately provides individualized feedback indicating "which sound is incorrect and where" and "how it should be corrected." The control group works with the same learning materials using traditional pronunciation exercises (teacher guidance, minimal pairs, and listening-and-repetition activities) but does not receive automated feedback from the AI platform. The intervention is designed following empirical experimental models that have examined the positive impact of AI-based pronunciation tools on EFL learners by comparing experimental and control groups [8].

To measure outcomes, the pre-test and post-test are administered in the same format, including reading aloud a 120–150-word text, a 20–30-item minimal pairs test, and a one-minute short monologue. The recorded speech samples are evaluated by two expert raters using a 9-point scale for comprehensibility and accentedness (inter-rater reliability is checked using ICC or Cronbach's alpha), and additional pronunciation, fluency, and prosody scores generated by the AI platform are also collected. Recent reviews on automatic pronunciation assessment (APA) indicate that combining segmental and prosodic indicators, as well as providing fine-grained feedback at the phoneme and stress levels, is methodologically well grounded [9]. Data analysis involves examining within-group changes based on pre-test and post-test differences (e.g., paired t-test or Wilcoxon test) and comparing post-test results between groups (e.g., independent t-test or Mann–Whitney test); effect size is calculated using Cohen's d. From an ethical perspective, written consent is obtained from all participants, audio recordings are anonymized, and all data are used exclusively for research purposes.

Analysis and results. In this study, the performance of an experimental group using an accent-aware AI tutor was compared with that of a control group taught through traditional methods, based on pre-test and post-test results. During the analysis, three key indicators were evaluated: segmental accuracy (sound-level correctness), prosodic features (stress and intonation), and

speech comprehensibility. A high level of agreement was found between scores produced by automatic pronunciation assessment systems and those assigned by human raters, which supports the reliability of modern APA (Automatic Pronunciation Assessment) approaches [10].

The results for the experimental group show that individualized feedback provided by the AI significantly improved pronunciation accuracy. In particular, errors related to /θ/, /ð/, /w/, and short–long vowel contrasts decreased noticeably. In terms of prosody, learners demonstrated better intonation patterns and more appropriate stress placement, contributing to speech that sounded more natural and fluent. Although positive changes were also observed in the control group, the magnitude of improvement was smaller than in the experimental group. This difference can be explained by the fact that the AI tutor delivers clear, explanatory, and repetition-oriented feedback in real time, enabling learners to identify and correct errors more efficiently. Similar outcomes have been reported in other experimental studies, confirming that AI-supported pronunciation learning can accelerate learners' phonetic development [11].

Effect of Accent-Aware AI Tutor on Pronunciation Performance (Mean Scores)

Indicator Type	Experimental Group (Pre-test)	Experimental Group (Post-test)	Control Group (Pre-test)	Control Group (Post-test)
Segmental Accuracy (0–100)	62	82	61	70
Prosody (Stress/Intonation)	58	78	57	66
Comprehensibility (0–9)	5.1	7.4	5.0	6.1

As shown in the table, the experimental group demonstrated a higher degree of improvement across all indicators. The most substantial differences were observed in segmental accuracy and comprehensibility. These results confirm that an accent-aware AI tutor can positively influence pronunciation development among Uzbek learners by providing phonetic feedback tailored to their specific needs. The findings also suggest that an individualized, AI-based approach is more effective than traditional group-based pronunciation practice.

Conclusion and Recommendations

The findings of this study indicate that the use of accent-aware artificial intelligence pronunciation tutors significantly improves the English pronunciation performance of Uzbek learners. A comparison of pre-test and post-test results shows that the experimental group demonstrated greater progress than the control group in all key indicators, including segmental accuracy, prosodic features (stress and intonation), and speech comprehensibility. In particular, a noticeable reduction was observed in common pronunciation errors related to sounds such as /θ/, /ð/, /w/, vowel length contrasts, and word stress patterns. These improvements can be attributed to the AI tutor's ability to provide real-time, individualized, and explicit feedback, which enables learners to identify errors and correct them through repeated practice cycles quickly. Furthermore, the interactive nature of the AI-based system appeared to enhance learners' motivation and engagement in independent pronunciation practice, contributing to more consistent training outcomes.

From a practical perspective, accent-aware AI tutors should not be viewed as a replacement for traditional classroom instruction, but rather as a supplementary tool that strengthens pronunciation

teaching. First, teachers are encouraged to identify learners' most frequent pronunciation problems and design AI-based practice tasks that specifically target these areas. Second, combining automated feedback with brief teacher-led reflection sessions (for example, short "check-and-correct" activities) can further enhance learning effectiveness. Third, it is recommended to integrate a variety of pronunciation activities, such as minimal pair exercises, shadowing techniques, short dialogues, and rhythm-based drills, as the combined development of segmental and suprasegmental features leads to faster improvement in overall comprehensibility. Fourth, regular progress monitoring through AI-generated scores, combined with teacher observations, can support learner motivation and ensure sustained engagement. Finally, when selecting AI platforms, factors such as accent recognition accuracy, the clarity of feedback, and data privacy protection should be carefully considered.

For future research, it is recommended to expand the sample size and extend the intervention period to 8–12 weeks in order to obtain more robust evidence of long-term effects. In addition, pronunciation outcomes should be evaluated not only through reading tasks and minimal pair tests, but also through authentic communicative activities, such as dialogues and spontaneous speaking tasks. Developing a localized corpus of Uzbek-accented English and further adapting AI feedback models to these specific phonetic characteristics may also contribute to more precise and effective pronunciation training in similar learning contexts.

REFERENCES

1. Sun W. The impact of automatic speech recognition technology on second language pronunciation and speaking skills of EFL learners: a mixed methods investigation // Frontiers in Psychology. 2023. Vol. 14. Art. 1210187. DOI: 10.3389/fpsyg.2023.1210187.

2. Amrate M., Tsai P.-h. Computer-assisted pronunciation training: A systematic review // ReCALL. 2025. Vol. 37, № 1. P. 22–42. DOI: 10.1017/S0958344024000181..pdf/computerassisted_pronunciation_trainin

3. Pardayeva S. Challenges of Teaching English Pronunciation to Uzbek Learners: A Case Study // Прикладные науки в современном мире: проблемы и решения. 2025. Т. 4, № 14. С. 90–97. DOI: 10.5281/zenodo.17157308.

4. Chen X., Mu J., Zhang T. Computer Assisted Pronunciation Training (CAPT): A Systematic Review of Studies from 2012 to 2021 // International Conference on Computers in Education (ICCE 2022): Proceedings. 2022. P. 575–580. URL: https://library.apsce.net/index.php/ICCE/article/view/4640

5. Ngo T. T.-N., Chen H. H.-J., Lai K. K.-W. The effectiveness of automatic speech recognition in ESL/EFL pronunciation: A meta-analysis // ReCALL. 2024. Vol. 36, No. 1. P. 4–21. DOI: 10.1017/S0958344023000113. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/A915444CF252B61D14961D2FE733822D/S0958344023000113a.pdf

6. 6.McCrocklin S., Levis J. Automatic speech recognition and pronunciation learning // Language Teaching. 2025. FirstView. P. 1–17. DOI: 10.1017/S0261444825100852.

7. Sayfullayeva N. S. O'zbek talabalari ingliz tili talaffuzidagi fonetik xatolar va ularni bartaraf etish yo'llari // Zamonaviy ta'lim muammolari va innovatsion yechimlar. 2022. № 4. B. 112–117. URL: https://scienceweb.uz/publication/english-pronunciation-uzbek-learners

8. Nguyen N. V., Vo T. T., Tran V. D. T. The Impact of SpeechAce on EFL Learners' Pronunciation and Speaking Performance // Computer-Assisted Language Learning Electronic Journal (CALL-EJ). 2025. Vol. 26, No. 3. URL: https://callej.org/index.php/journal/article/view/511

9. El Kheir Y., Ali A., Chowdhury S. A. Automatic Pronunciation Assessment – A Review // Findings of the Association for Computational Linguistics: EMNLP 2023. 2023. P. 8304–8324. URL: https://aclanthology.org/2023.findings-emnlp.557/

10. Kang Y., Wang L., Chen Y. Automatic pronunciation assessment with deep neural networks for second language learners // IEEE Transactions on Learning Technologies. 2022. Vol. 15, No. 4. P. 512–524. DOI: 10.1109/TLT.2022.3154892.

11. Li X., Xu J., Zhao Y. AI-based pronunciation training and its effects on EFL learners' oral performance // Frontiers in Education. 2023. Vol. 8. Art. 1198453. DOI: 10.3389/feduc.2023.1198453.

O‘ZBEK XALQ DOSTONLARIDA TARBIYAVIY QARASHLARNING SHAKLLANISHI VA MAZMUNI

Boboqulova Aziza Adizovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek xalq dostonlarida aks etgan tarbiyaviy qarashlar, ma’naviy-axloqiy g‘oyalar hamda ularning yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni tahlil qilinadi. Xalq og‘zaki ijodining yirik janri bo‘lgan dostonlar orqali xalq pedagogik tafakkurining shakllanish jarayoni, undagi ustuvor qadriyatlar va ularning bugungi ta’lim-tarbiya tizimi bilan uzviy aloqasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: xalq pedagogikasi, doston, tarbiya, ma’naviyat, axloqiy qadriyatlar, og‘zaki ijod.

Annotation:This article analyzes the educational views, moral and ethical ideas reflected in Uzbek folk epics, as well as their role in the upbringing of the younger generation. The process of formation of folk pedagogical thinking through epics, the priority values embodied in them, and their close connection with the modern education system are highlighted.

Keywords: folk pedagogy, epic, upbringing, spirituality, moral values, oral folklore

Аннотация: В статье анализируются воспитательные взгляды, нравственно-этические идеи, отражённые в узбекских народных эпосах, а также их роль в воспитании подрастающего поколения. Освещается процесс формирования народной педагогической мысли через эпосы, приоритетные ценности, воплощённые в них, и их тесная связь с современной системой образования.

Ключевые слова: народная педагогика, эпос, воспитание, духовность, нравственные ценности, устное народное творчество

KIRISH. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi milliy madaniyatimizning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u asrlar davomida xalqning dunyoqarashi, axloqiy me’yorlari va tarbiyaviy qarashlarini o‘zida mujassam etib kelgan. Ayniqsa, xalq dostonlari yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda muhim manba hisoblanadi. O‘zbek xalq dostonlari asrlar davomida xalqning hayotiy tajribasi, axloqiy-me’yoriy qarashlari, ijtimoiy munosabatlari va tarbiyaviy tamoyillarini o‘zida mujassam etib kelgan. Dostonlar xalq pedagogikasining eng qadimiy va ta’sirchan shakllaridan biri bo‘lib, yosh avlodni jasoratli, vatanparvar, ma’naviy yetuk insonlar etib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek xalq dostonlarida vatanparvarlik, mardlik, halollik, adolat, ota-onaga hurmat, do‘stlik va sadoqat kabi yuksak insoniy fazilatlar targ‘ib qilinadi. Ushbu asarlarda ijobiy qahramonlar obrazi orqali jamiyatda qabul qilingan axloqiy normalar va tarbiyaviy qarashlar ifodalanib, yoshlarni ezgulikka undash, yovuzlikdan qaytarish g‘oyasi ustuvor o‘rin egallaydi. Shu bois dostonlar xalq pedagogikasining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Bugungi globallashuv sharoitida milliy o‘zlikni anglash, ma’naviy merosga tayanib tarbiya berish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda o‘zbek xalq dostonlarida mujassam bo‘lgan tarbiyaviy qarashlarni ilmiy jihatdan o‘rganish, ularning mazmun-mohiyatini ochib berish va zamonaviy ta’lim-tarbiya tizimiga tatbiq etish muhim vazifalardan biridir. Ayniqsa, “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “Ravshan”, “Kuntug‘mish” kabi dostonlarda aks etgan tarbiyaviy g‘oyalar bugungi yoshlar ongini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Xalq pedagogikasi — bu xalqning asrlar davomida to‘plagan tarbiyaviy tajribasi bo‘lib, u og‘zaki ijod namunalari orqali avlodlarga yetkaziladi. Dostonlar esa xalq pedagogikasining eng mukammal ko‘rinishi hisoblanadi. Chunki ularda nafaqat tarbiyaviy g‘oya, balki ideal inson

obrazi, hayotiy vaziyatlar va axloqiy tanlovlar mujassam bo‘ladi.

O‘zbek xalq dostonlari ko‘pincha baxshilar tomonidan kuylanib, tinglovchilarga kuchli ruhiy-ta’sir ko‘rsatgan. Bu holat dostonlarning tarbiyaviy ta’sirini yanada kuchaytirgan. Ayniqsa, yoshlar doston qahramonlariga taqlid qilish orqali ijobiy fazilatlarni o‘zlashtirganlar.

Asosiy qism. O‘zbek xalq dostonlarida aks etgan tarbiyaviy qarashlar xalqning ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy hayoti va ma’naviy dunyosi bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. Ushbu qarashlar tasodifiy emas, balki muayyan tarixiy sharoit, ijtimoiy ehtiyoj va xalqning hayotiy tajribasi mahsuli hisoblanadi. Dostonlar xalqning o‘ziga xos “ma’naviy xotirasi” bo‘lib, unda jamiyatning axloqiy talablari va tarbiyaviy me’yorlari mujassam etilgan.

Ibtidoiy va qadimgi davr ijtimoiy qarashlarining ta’siri. O‘zbek xalq dostonlarining ildizlari qadimgi turkiy qabilalar hayoti bilan bog‘liq. Ushbu davrda jamiyatning asosiy tayanchi urug‘ va qabila bo‘lib, jamoaviylik, bir-birini qo‘llab-quvvatlash, jamoa manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yish asosiy ijtimoiy tamoyil sifatida qaralgan. Bu holat dostonlarda qahramonning el-yurt uchun kurashishi, yolg‘iz emas, balki xalq bilan birga harakat qilishi tarzida ifodalanadi.

Qadimgi davr ijtimoiy hayotida jasorat, jismoniy kuch va harbiy tayyorgarlik muhim ahamiyat kasb etgan. Shu bois dostonlarda botirlik, mardlik va dushmanga qarshi kurash tarbiyaviy ideal darajasiga ko‘tarilgan.

Mehnat faoliyati va turmush tarzining ta’siri. Xalqning asrlar davomida shakllangan turmush tarzi — dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan bog‘liq faoliyati dostonlardagi tarbiyaviy qarashlarning muhim ijtimoiy asosini tashkil etadi. Mehnat jarayoni orqali halollik, sabr-toqat, matonat va mehnatsevarlik kabi fazilatlar qadrlangan.

Dostonlarda qahramonning og‘ir sinovlardan o‘tishi, uzoq yo‘llarni bosib o‘tishi va mashaqqatlarga bardosh berishi mehnat jarayoniga xos bo‘lgan ruhiy chiniqishning badiiy ifodasidir. Bu orqali yosh avlod mehnatning tarbiyaviy ahamiyatini anglaydi.

Tarixiy kurashlar va vatanparvarlik g‘oyasi. O‘zbek xalqining tarixiy taraqqiyoti davomida turli bosqinchiliklar, ichki ziddiyatlar va ijtimoiy adolatsizliklar mavjud bo‘lgan. Ana shunday tarixiy sharoitlar dostonlarda vatanparvarlik, adolat va erkinlik uchun kurash g‘oyalarining shakllanishiga sabab bo‘lgan.

Doston qahramonlari ko‘pincha zulmga qarshi chiqqan, el-yurt tinchligi va mustaqilligi uchun jon fido qilgan shaxslar sifatida tasvirlanadi. Bu holat xalq ongida vatan himoyasi oliy axloqiy burch ekanligi haqidagi tarbiyaviy qarashni mustahkamlagan.

Oilaviy munosabatlar va ijtimoiy tarbiya. O‘zbek xalq dostonlarida oilaning jamiyatdagi o‘rni alohida ta’kidlanadi. Ota-ona hurmati, aka-uka, opa-singil munosabatlari, nikoh va oila muqaddasligi dostonlarda ijtimoiy-tarbiyaviy me’yor sifatida tasvirlanadi. Qahramonlarning muhim qarorlarni ota-onasi roziligi bilan qabul qilishi xalq tarbiyasida oila bosh omil ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zbek xalq dostonlarida aks etgan tarbiyaviy qarashlar bevosita xalqning tarixiy hayoti va ijtimoiy munosabatlari bilan bog‘liq holda shakllangan. Ularning asosiy manbalari quyidagilardan iborat:

O‘zbek xalq dostonlarida bosh qahramonlar ma’naviy barkamol inson sifatida tasvirlanadi. Ular nafaqat jismonan kuchli, balki ruhan pok, adolatparvar va vatanparvar bo‘ladi.

“Alpomish” va “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlarda tarbiyaviy g‘oyalar

“Alpomish” dostonida tarbiyaviy g‘oyalar	“Go‘ro‘g‘li” turkumidagi tarbiyaviy qarashlar
• Vatanga sadoqat va mardlik	• Zulmga qarshi kurashish
• Ota-ona roziligini ustun qo‘yish	• Kambag‘al va zaiflarni himoya qilish
• Va’daga vafo va so‘zida turish	• Jamoa manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yish kabi fazilatlarni yosh avlod ongiga singdirgan.
• Dushmanga nisbatan qat’iyat, do‘stga sadoqat	• Mardlik

Alpomishning sinovlarga bardosh berishi yoshlarni sabr-toqat va irodalilikka o‘rgatsa, “Go‘ro‘g‘li” dostonlar turkumida jamoaviylik, adolat va yetakchilik g‘oyalari kuchli ifodalangan.

O‘zbek xalq dostonlarida ayol obrazlari ham yuksak tarbiyaviy ahamiyatga ega. Barchinoy, Oybarchin, Qaldirg‘ochoyim kabi obrazlar:

- Aql-zakovat;
- Sadoqat;
- Matonat;
- Oilaga sodiqlik kabi timsollar sifatida gavdalanadi.

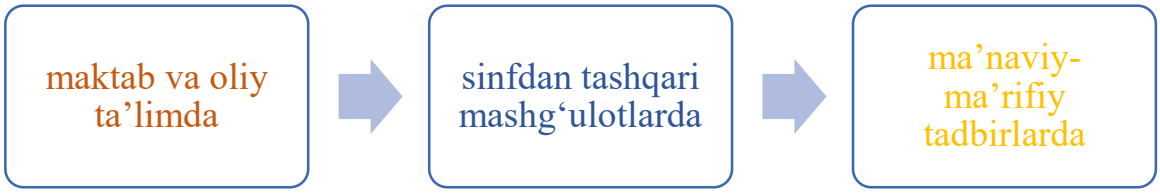
Bu obrazlar orqali qiz bolalarni irodali, ma’naviy yetuk va vafodor bo‘lib ulg‘ayishiga undovchi tarbiyaviy g‘oyalar ilgari suriladi.

Xalq dostonlarida axloqiy tarbiya masalalari markaziy o‘rin tutadi. Halollik, adolat, insonparvarlik, kattaga hurmat va kichikka izzat kabi tushunchalar syujet davomida doimiy ravishda takrorlanadi. Yovuzlik, xiyonat va ochko‘zlik esa keskin qoralanadi.

Bu qarama-qarshiliklar orqali yoshlar ongida axloqiy mezonlar mustahkamlanadi.

Xulosa

Bugungi globallashuv davrida milliy tarbiyani mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, o‘zbek xalq dostonlaridan:

samarali foydalanish yoshlarning milliy o‘zligini anglashiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xalq dostonlari xalqning tarbiyaviy qarashlari shakllangan boy ma’naviy manba hisoblanadi. Ularda aks etgan g‘oyalar — vatanparvarlik, axloqiy poklik, mehnatsevarlik va adolat — bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Xalq dostonlarini ta’lim-tarbiya jarayoniga keng joriy etish yosh avlodni ma’naviy barkamol inson etib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

2.Karimov I.A. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: Sharq, 1997.

3.Mirzayev T., Sarimsoqov B., Musoqulov A. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.

4.Imomov K. O‘zbek xalq dostonlari va ularning badiiy xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1976

5.Jo‘rayev M. Xalq dostonlari poetikasi. – Toshkent: Fan, 2004.

6.Alpomish. O‘zbek xalq dostoni. – Toshkent: Sharq, 2019.

7.Go‘ro‘g‘li. O‘zbek xalq dostonlari turkumi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2015.

8.Kuntug‘mish. O‘zbek xalq dostoni. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.

9.Qayumov A. O‘zbek adabiyoti tarixi (xalq og‘zaki ijodi). – Toshkent: O‘qituvchi, 1998.

O‘ZBEK BOLALAR FOLKLORSHUNOSLIGINING NAZARIY YO‘NALISHLARI

O‘rinova Maftuna No‘mon qizi,
BuxDPI o‘qituvchisi
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek bolalar folklorshunosligining shakllanishi va rivojlanishida muhim o‘rin tutgan nazariy yo‘nalishlar tahlil qilinadi. Unda bolalar folklorini o‘rganishga oid folklor nazariyasi, folklor tarixi, matnshunoslik, qiyosiy-tipologik, tarixiy, mifologik, etnofolkloristik hamda metodologik yo‘nalishlarning ilmiy ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, bolalar folklorining janr tizimi, genezisi, badiiy tafakkuri, ijro xususiyatlari va xalqning tarixiy-madaniy hayoti bilan bog‘liqligi masalalari ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi. Maqolada bolalar folklorini zamonaviy ilmiy metodlar asosida tadqiq etish zarurati asoslanib, ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar tahlili orqali istiqboldagi ilmiy izlanishlar uchun muhim xulosalar chiqariladi.

Kalit so‘zlar: bolalar folklori, bolalar folklorshunosligi, nazariy yo‘nalishlar, janr tizimi, matnshunoslik, mifologik yo‘nalish, tarixiy yo‘nalish, qiyosiy-tipologik yo‘nalish, etnofolkloristika.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ УЗБЕКСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРОВЕДЕНИЯ

Уринова Мафтуна Нумон кизи,
Преподаватель БГПИ
Кандидат филологических наук (PhD)

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические направления, сыгравшие важную роль в формировании и развитии узбекского детского фольклористического исследования. Освещается научная значимость различных подходов, включая теорию фольклора, историю фольклора, текстологию, сравнительно-типологические, исторические, мифологические, этнофольклористические и методологические направления в изучении детского фольклора. Кроме того, рассматриваются жанровая система, генезис, художественное мышление, особенности исполнения детского фольклора и его связь с историко-культурной жизнью народа. Обосновывается необходимость исследования детского фольклора с использованием современных научных методов, а анализ существующих исследований позволяет сделать важные выводы для будущих научных изысканий.

Ключевые слова: детский фольклор, детское фольклористическое исследование, теоретические направления, жанровая система, текстология, мифологическое направление, историческое направление, сравнительно-типологический подход, этнофольклористика.

THEORETICAL DIRECTIONS OF UZBEK CHILDREN’S FOLKLORE STUDIES

Urinova Maftuna,
Lecturer at Bukhara State Pedagogical Institute
Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

Annotation. This article analyzes the theoretical directions that have played a significant role in the formation and development of Uzbek children’s folklore studies. It highlights the scientific importance of various approaches, including folklore theory, folklore history, textology, comparative-typological, historical, mythological, ethnofolkloristic, and methodological directions in studying children’s folklore. In addition, the article examines the genre system, genesis, artistic thinking, performance features of children’s folklore, and its connection with the historical and

cultural life of the people. The necessity of studying children's folklore using modern scientific methods is substantiated, and the analysis of existing research provides important conclusions for future scholarly investigations.

Keywords: children's folklore, children's folklore studies, theoretical directions, genre system, textology, mythological approach, historical approach, comparative-typological approach, ethnofolkloristics.

O‘zbek bolalar folklori xalq og‘zaki ijodining tarkibiy qismi sifatida vujudga kelib, ming yillar davomida yangi-yangi bo‘yoqlar va shakllarda rivojlanishda, o‘sishda davom etgan hamda bugunga qadar boyib kelayotgan yaxlit bir tizim hisoblanadi. Unda janrlar xilma-xilligi, asarlar rang-barangligi muhim o‘rin tutadi. Aynan shu turfalikning o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish orqali uning ilmiy-nazariy asoslarini belgilash mumkin bo‘ladi.

Bolalar og‘zaki ijodi ham umumfolklorning barcha xususiyatlarini o‘zida aks ettiradi. Shunga ko‘ra, jamoaviylik, anonimlik, og‘zakilik, an’anaviylik, variantlilik va versiyalilik bolalar folklori uchun ham xos.

Xalq og‘zaki ijodining barcha tur va janrlarini tadqiq etuvchi ilmiy-tadqiqot yo‘nalishlari mavjudki, ularni bolalar folklori doirasida ham qo‘llash mumkin:

1. Folklor nazariyasi.
2. Folklor tarixi.
3. Folklor matnshunosligi.
4. Folklorni to‘plash va sistemalashtirish.
5. Folklor arxivini kompyuterizatsiyalash.
6. Folklor va professional san’atning o‘zaro munosabati.
7. Folkloristik tadqiqotlar metodologiyasi.
8. Folklorshunoslik tarixi .

Bolalar folklori nazariyasi bolalar og‘zaki ijodining o‘ziga xos xarakter-xususiyatlari, uning tur va janrlari, uslubi, poetikasining nazariy asoslarini o‘rganadi. Shuningdek, bolalar poetik ijodida syujet, motiv, obraz masalasi, o‘zbek bolalar folklorining milliy, hududiy va jahon bolalar og‘zaki ijodi bilan o‘xshash xususiyatlarini tekshiradi.

Bolalar folklorida badiiy tafakkur bola tafakkuri hamda kattalar tafakkuri kabi ikki xil bo‘ladi. Bu badiiy tafakkur taraqqiyotining o‘ziga xos qonuniyatlarini aniqlash, unga xos an’anaviylik va badihago‘ylik tabiatini yoritish; o‘zbek xalq bolalar folklorining turkiy xalqlar folklori kontekstidagi o‘rni va roli; tipologiyasi; ijrochiligi va ijodkorligi; bolalar folklori asarlarining til xususiyatlari, lingvofolkloristika, etnolingvistika; bolalar folklori va mifologiya; jahon bolalar folklorshunosligi terminologiyasi va o‘zbek tilining ichki imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda bolalar folklori atamalarini boyitib borish; o‘zbek bolalar folklori bo‘yicha maktabgacha va maktab ta’limi, oliy o‘quv yurtlari uchun dastur, darslik, o‘quv qo‘llanma va majmualar yaratish bolalar folklori nazariyasi yo‘nalishida amalga oshiriladi.

Bolalar folklori tarixi bolalar folklori tarixini yaratish; uning janrlari, beshik qo‘shiqlari, bolalar taqvimi bilan bog‘liq qo‘shiqlar, o‘yin va uning qismlari, obrazlarining genezisini aniqlash; bolalar ijodining verbal, musiqiy va boshqa shakllarga xos taraqqiyot bosqichlarini yoritish, badiiy tafakkurning shakllanishiga asos bo‘lgan arxaik folklorni qayta tiklash; mifologiya hamda bolalar folklori munosabatlarini asoslash; bolalar poetik ijodi janrlari (alla, aytim-olqish, erkalama, ovutmachoqlar, qiziqmachoq, taqvim bilan bog‘liq qo‘shiqlar, yalinchok, hukmlagich, bolalarning maishiy qo‘shiqlari (hazil qo‘shiqlar: masxaralama, tegishmachoq), o‘yin va unga daxldor poetik muqaddimalar, cheklashmachoq, chorlama, sanama, tarqalmachoq, tez aytish, topishmoq, guldurgup, qo‘rqitmachoqni yaxlit tizim sifatida o‘rganish; bolalar folklorining muayyan janrlarini tadqiq etuvchi “etnofolkloristika”, “etnolingvistika”, “bolalar folklori va ma’naviy taraqqiyot”, “postfolklor” yo‘nalishlarini taraqqiy ettirish; bolalar folklorida “postfolklor”ning o‘ziga xos

xususiyatlarini ochish, tarixiy-folkloriy jarayon qonuniyatlarini o‘rganish, bolalar folklori janrlarining tarixiy taraqqiyoti masalasini yoritish; an’anaviy va postfolklor janrlarini qiyosiy tadqiq etish, folklor aloqalari va bolalar og‘zaki poetik ijodidagi janrlararo munosabatlarni tahlil qilish; bolalar folklorini madaniy, tarixiy, etnografik muhitning bir qismi sifatida o‘rganish; mustaqillik davri o‘zbek bolalar og‘zaki poetik ijodini tadqiq qilish; bolalar folklorining ma’naviy va madaniy taraqqiyotdagi o‘rnini aniqlash kabi masalalarni yoritadi.

Bolalar folklori matnshunosligida bolalar folklori asarlari matnining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish birlamchi masala hisoblanadi. Manbalarda xalq og‘zaki ijodi asarlari matni uchun variant, versiya, arxetip, invariant, gipermatn kabilar xosligi ta’kidlangan. Bolalar folklori matnlari ham shu jihatdan o‘rganilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shuningdek, muayyan matnni bolalar folklori namunasi ekanligini aniqlash uslubi va ilmiy mezonlarini ishlab chiqish; to‘plangan materialni nashr etish prinsiplari yaratish; bolalar folklori asarlarining ko‘p jildli, ommabop, ilmiy va o‘quv nashrlarini tayyorlash, nashr qilingan bolalar folklori asarlari matni ustida tekstologik tadqiqotlarni amalga oshirish muhim vazifalardan hisoblanadi.

Bolalar folklorini to‘plash va sistemalashtirish bolalar folklorining barcha tur va janrlariga oid asarlarni to‘plash va arxivlashtirish, uning lokal xususiyatlari, maktab folklori, postfolklor, folklorizmlashish jarayoni; bolalar ijodining so‘z san’ati sifatidagi xususiyatlari; uni filologik jihatdan tasniflash va sistemalashtirish; bolalar folklorining marosimga bog‘liq va marosimga aloqasi bo‘lmagan janrlarini aniqlash; lirik, epik, dramatik turga mansub janrlarni ochiqlash; materiallarni to‘plashda audio-video, raqamli yozuv texnologiyalarini tatbiq qilish; janrlar bo‘yicha ko‘rsatkich tuzish; areal-hududiy ko‘rsatkichlar tayyorlash; bolalar qo‘shiqlari bo‘yicha ko‘rsatkich tuzish, harakatli va ma’naviy o‘yinlar ko‘rsatkichini tuzish; kompyuter texnologiyasi asosida bolalar folklorini sistemalashtirish prinsiplari yaratish masalalarini tekshiradi.

Bolalar folklori arxivini kompyuterizatsiyalash zamonaviy texnologiyalar asosida bolalar folklori namunalarini yozib olish, to‘plash va arxivlashtirish jarayonini takomillashtirish; bolalar folklorini jonli ijro holatida audio va video yozuvdan foydalangan holda yozib olishni amaliyotga tatbiq etish hamda sistemalashtirish; oliy o‘quv yurti filologiya fakultetida tahsil olayotgan talabalarning amaliyotga chiqishi uchun yangi anketa, so‘rovnoma va dasturlar ishlab chiqish; bolalar folklori materiallarini tizimlashtirish bo‘yicha kompyuter dasturlari yaratish, folklor arxivida mavjud bo‘lgan bolalar folklorini ilmiy tavsiflash; o‘zbek bolalar folklorining elektronlashtirilgan fondini yaratish kabi vazifalarni bajaradi.

Bolalar folklori va professional san’atning o‘zaro munosabati folklor va san’atning boshqa turlari (musiqa, rangtasvir, xoreografiya, dramaturgiya), shuningdek, yozma adabiyot va xalq og‘zaki ijodi o‘rtasidagi munosabatni o‘rganadi. Bunda bolalar folklori va folklorizm masalasi, folklorizmlar tasnifi va tipologiyasi, hozirgi bolalar adabiyotida bolalar folklori an’analarining o‘rni; teatrlashtirilgan maydon tomoshalarida bolalar o‘yin folklori janrlari talqini masalasi ham aniqlashtiriladi.

Bolalar folkloriga oid tadqiqotlar metodologiyasi bolalar og‘zaki badiiy ijodini tadqiq qilish metodlarini qiyosiy o‘rganish; jahon bolalar folklorshunosligining yetakchi ilmiy maktablari va ularning nazariyalaridan foydalanish; tavsifiy, kartografik, qiyosiy-tipologik, qiyosiy-tarixiy, struktural kabi folklorni o‘rganish metod va usullari; bolalar folklori va uni o‘qitish muammolari; bolalar folklorshunosligining bolalar adabiyoti, jismoniy madaniyat, san’atshunoslik, tarix, madaniyatshunoslik, falsafa kabi yondosh fanlar bilan integratsiyasini chuqurlashtirish masalalarini tadqiq qiladi.

Bolalar folklorshunosligi tarixi bolalar og‘zaki poetik ijodini o‘rganuvchi fanning hamda folklorni yozib olish, to‘plash, nashr qilish va o‘rganish tarixini yaratish; Mahmud Koshg‘ariy, Ibn Sino, Beruniy, Alisher Navoiy kabi olim va adiblarning bolalar folklori asarlarini yozib olish borasida amalga oshirgan xizmatlari; XIX asr oxiri – XX asr boshlarida N.P. Ostroumov, N. va M. Nalivkinlar, A. Vasilev, M.S. Andreyev, Y.M. Peshcherova va boshqalar tomonidan o‘zbek bolalar folklorining to‘planishi va o‘rganilishini tahlil qilish; G‘. Jahongirov, O. Safarov, Sh. Galiyev ilmiy ijodi va

ularning bolalar folklorshunosligiga qo‘shgan hissasini dalillash, bolalar folklorshunosligining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini o‘rganish, taniqli bolalar folklorshunoslarining hayoti va ijodini tadqiq etish; mustaqillik davri o‘zbek bolalar folklorshunosligining o‘ziga xos jihatlarini yoritish; bolalar folklorshunosligiga oid manbalar va ilmiy adabiyotlar bibliografiyasini tuzish kabi masalalarni tekshiradi.

Bugungi kunda bolalar folklorshunosligini turli yondosh fanlar nazariyasi asosida tadqiq qilish an’anaga aylanmoqda. Folklorshunoslikning xalq ijodini etnografik va folkloristik aspektda tekshiruvchi “etnofolkloristika” yo‘nalishi, o‘zbek tilidagi urf-odat, marosim, turli e’tiqodlar bilan bog‘liq bo‘lgan dialektizmlarni etnofolkloristik jihatdan o‘rganuvchi “etnolingvistika” yo‘nalishi, xalq og‘zaki badiiy ijodi namunalarining til xususiyatlarini tadqiq etuvchi “lingvofolkloristika” kabi yo‘nalishlari bolalar folkloriga ham daxldorligini ko‘rish mumkin.

Bolalar folkloriga doir tadqiqotlarni o‘rganish jarayonida uning mifologik, tarixiy, qiyosiy-tipologik, antropologik, areal (regional), etnofolkloristik, poetik, sotsiofolkloristik kabi nazariy yo‘nalishlari ham mavjudligi aniqlandi.

Mifologik yo‘nalish. Ma’lumki, folklorshunoslikda o‘ziga xos ilmiy yo‘nalish sifatida “mifologik maktab” nazariyasi ajratib ko‘rsatiladi. Bu yo‘nalishning yaratilishida B. Fontenel, F. Shelling, A. Shlegel, L. Arnim, V. Grimm, Y. Grimm kabi olimlarning xizmati katta bo‘lgan. Mif dastlabki odamlarning borliq, tabiat haqidagi primitiv tasavvurlari yig‘indisi bo‘lib, asosan, og‘zaki ijro, so‘z orqali hikoya qilib berilgan. Insoniyat tafakkurining ilk bosqichi sifatida qaralgan mifologiya badiiy tafakkurning boshlanishi hisoblanadi. Qadimgi miflarning muhim xususiyati shundaki, voqelikni so‘z vositasida idrok qilish an’anaga aylangach, ularning katta qismi o‘zbek xalq og‘zaki badiiy ijodidagi ko‘plab janrlar genezisiga asos bo‘lgan. Folklor asarlaridagi mifologik syujet, motivlar tarixiy-qiyosiy jihatdan o‘rganilganda, ertak, afsona, topishmoq, doston kabi janrlar mifologiyadan oziqlangani isbotlangan. Bolalar folklorining ba’zi janrlari ham kelib chiqishi jihatidan miflarga borib taqaladi.

Tarixiy yo‘nalish. XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida folklor asarlarini tarixiy voqelik bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurati yuzaga chiqdi. Shu bois folklorshunoslikda “tarixiy maktab” nazariyasi paydo bo‘ldi. Natijada folklor genezisi hayotiy voqelik, tarixiy davr, tarixiy faktlar asosida o‘rganila boshlandi. Tarixiy-folkloriy jarayonning xalq badiiy tafakkuri taraqqiyotida muhim o‘ringa egaligi oydinlashdi. “Tarixiy maktab” yo‘nalishi rivojida A.N. Veselovskiy, L.N. Maykov, V.F. Myuller kabi olimlarning tadqiqotlari muhim hissa qo‘shdi.

Bolalar folklorining aksariyat janrlari tabiatini tavsiflashda asosiy manba xalq turmush tarzi ekanligidan kelib chiqish lozim. Biz ushbu ilmiy mezon asosida alla, o‘yin, sanama kabi qadimiy janrlarga murojaat qildik. Ularning genezisi tarixiy davr va tarixiy voqelik bilan aloqadorligini asoslashga urindik. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida o‘yin va alla bilan bog‘liq atamalarning berilishi ushbu janrlarning qadimiyligini dalillaydi. Demak, “Devonu lug‘otit turk” asarini tarixiy yo‘nalishdagi ish sifatida e’tirof etish mumkin bo‘ladi.

Folklorshunos O. Safarov dissertatsiyasida rus allalarini tadqiq qilgan olim A. Vetuxovning quyidagi fikri keltirilgan: “Ona o‘zining tug‘ma sezgirligi bilan bola uchun faqat qo‘shiq kerakligini… tinchlantiruvchi, yorqin va monoton qo‘shiq kerakligini angladi. Shu zaylda alla shakli yuzaga keldi. O‘sha onalik sezgilari allalarning qanday mazmunga ega bo‘lishini aytib turdilar: unda onalik qalbida qanday ko‘tarinkilik bo‘lsa – hammasi bor”. Demak, alla janri ona va bola munosabatlari kabi qadimiy bo‘lib, hayotiy voqelik asosida yuzaga kelgan. Shunga ko‘ra alla tadqiqiga bag‘ishlangan ilmiy ishlarni tarixiy yo‘nalishga kiritish o‘rinli bo‘ladi. Jumladan, M. Yo‘qubbekovaning alla janri tabiati va poetikasiga doir ilmiy tadqiqotini shunday ishlar sirasiga kiritish mumkin.

Qiyosiy-tipologik yo‘nalish. Folklor namunalari qiyosiy-tipologik, kartografik, struktural tahlil kabi metodlar asosida turli aspektlarda tadqiq qilinadi. Folklorshunoslikning qiyosiy-tipologik metodi orqali bolalar folklorini ham o‘rganish mumkin. Bu jarayon, ayniqsa, XXI asrda jadal tus

ola bordi. Bolalar folklorshunosligida ham shu yo‘nalishda ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Jumladan, Temirova Jamila Hasanovnaning “Rus va o‘zbek bolalar o‘yin folklori tipologiyasi” mavzusida yozilgan dissertatsiyasini qiyosiy-tipologik yo‘nalishdagi ishlar sirasiga kiritish mumkin. Unda rus va o‘zbek bolalar o‘yin folklorining genezisi, rivojlanish omillari, janrlar tizimi, syujet tarkibi, tipologik xususiyatlari hamda ijro usullari qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilingan.

Tadqiqotchi ikki xalq o‘yin folklorini o‘rganar ekan, ulardagi mushtarak va farqli jihatlarni aniq chegara bilan ko‘rsatadi. Masalan: “… rus va o‘zbek bolalari repertuarida o‘yin bilan bog‘liq janrlar yaxshi saqlanganligi aniqlandi. Uning tarkibiy jihatini o‘rganish jarayonida ularning bir qator o‘xshash darajalari aniqlandi. Jumladan, rus va o‘zbek an’anaviy o‘yinlari tarkibiga o‘yin muqaddimasi (chorlamalar, sanamalar va naqarotlar), o‘yin yakuni kiradi”.

Shuningdek, tadqiqotchi “chorlama” va “golosyanka” o‘rtasidagi funksional farqni ham ko‘rsatadi.

Yuqorida ajratib ko‘rsatilgan o‘zbek bolalar folklorshunosligining nazariy yo‘nalishlari shartli ekanligini ta’kidlash joiz. Folklorshunoslikning ushbu sohasi kengayib, ilmiy yangilik va izlanishlar asosida takomillasha borishi muqarrar. Bu esa o‘zbek bolalar folklorshunosligi maktabida yillar davomida yaratilib, badiiy jihatdan sayqallanib kelgan va hozirga qadar o‘zining jonli ijro holatiga ega bo‘lgan o‘zbek bolalar poetik ijodini o‘rganish borasida yangi fundamental tadqiqotlar yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент:Ўқитувчи, 1975. – Б. 8.
2. Сафаров О. Ўзбек болалар адабиёти ва фольклори. – Бухоро: Бухоро, 2007. – Б. 96.
3. Mevlut O‘zhan. Çocuk folkloru. Kebikeç/19. – Ankara, 2005. – S. 225-229.
4. Галиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклори: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1998. – Б. 15.
5. Рўзметов Ҳ. Хоразм болалар фольклори(локал хусусиятлари, таснифи ва бадиияти): Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2005. – Б. 11.
6. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Тошкент : Фан, 1960. – Б. 452
7. Жўраев М. Фолклоршунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2009. – Б.15-20.

O‘ZBEK ADABIY TILIDA KO‘PLIK MA’NOSINING IFODALANISHI VA TEJAMKORLIK

Safarov Firuz Sulaymonovich,
Buxoro davlat universiteti doktoranti (DSc),
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek adabiy tilida ko‘plik ma’nosining donalab sanaladigan otning o‘zak, negizi orqali ifodalanishi orqali ifodalanishi bayon qilinadi. Donalab sanaladigang otning o‘zak,negizi ko‘plikning ko‘rinishlari: ikkilik, ikkidan ortiq aniq miqdor, noaniq bo‘linuvchan ko‘plik, jamlik, umumiylik ma’nolariga betaraf bo‘lganidan mazkur ma’nolarni qulay vosita yordamida ifodalaydi. Otning o‘zak, negizi qulay vosita yordamida ko‘plikni bildirganda ta’kid nazarda tutilmaganda -lar qo‘shimchasi tejaladi. Biroq hozirgi kunda ilmiy matn, matbuot, televideniyeda tejamkorlikka rioya qilinmayapti. Maqolada -lar qo‘shimchasining ortiqcha, noo‘rin qo‘llanish holatlari ham tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: son-miqdor kategoriyasi, birlik, ko‘plik, ikkilik, ikkidan ortiq aniq miqdor, noaniq bo‘linuvchan ko‘plik, jamlik, umumiylik, -lar qo‘shimchasi tejamkorlik, nutqning sofligi, adabiy me’yor.

ВЫРАЖЕНИЕ ЗНАЧЕНИЯ МНОЖЕСТВЕННОСТИ В УЗБЕКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ И ЭКОНОМИЯ

Аннотация. В статье описывается выражение значения множественного числа в узбекскомлитературномязыкепосредствомкорняиосновыисчисляемогосуществительного. Поскольку оно нейтрально к видам значения множественности: двойственности, точному количеству более двух, неопределенную делимую множественность, собирательности, общности, то оно выражает эти значения с помощью удобного средства. Когда корень и основа имени существительного выражет множественность с помощью удобного средства, если множественность не подчёркивается, аффикс -лар экономится. Однако сегодня в научных текстах, прессе и телевидении не соблюдется экономии. В статье также анализируются случаи чрезмерного и неуместного употребления суффикса -лар.

Ключевые слова: категория числа-количества, единственное число, множественное число, двойственность, точное количество более двух, неопределенная делимая множественность, собирательность, общность, аффикс -лар, экономия, чистота речи, литературная норма.

EXPRESSING THE MEANING OF PLURALITY IN THE UZBEK LITERARY LANGUAGE AND ECONOMY

Abstract. The article describes the expression of the meaning of the plural in the Uzbek literary language through the root and stem of a countable noun. Since it is neutral to the types of meaning of plurality: duality, exact quantity more than two, indefinite divisible plurality, collectivity, generality, it expresses these meanings using a convenient device. When the root and stem of a noun expresses plurality by a convenient means, if plurality is not emphasized, the affix -lar is saved. However, today, in scientific texts, the press and television, economy is not observed. The article also analyzes cases of excessive and inappropriate use of the suffix -lar.

Key words: category of number-quantity, singular number, plural number, duality, exact quantity more than two, indefinite divisible plurality, collectivity, generality, affix -lar, economy, purity of speech, literary norm.

Kirish. Maqolada son-miqdor ma’nosini bildiruvchi vositalar ma’nodoshligi tahlil qilinadi.

Chunki so‘z va qo‘shimcha ma’nodoshligi son-miqdor bildiruvchi vosita¬lar orasida ham mavjud. Jumladan otda ko‘plik ma’nosi lug‘aviy vosita (birdan katta son, hisob so‘z, miqdor olmoshi, sifatning o‘zak, negizi, ravishning o‘zak, negizi, fe’lning o‘zak, negizi, ibora) yordamida yoki qo‘shimcha (-lar) orqali ifodalanadi: ikkita qalam, bir quchoq gul, hamma talaba, sanoqsiz yulduz, ko‘p odam; qalamlar, gullar, talabalar, yulduzlar, odamlar. Misollardan ko‘rinib turibdiki ko‘plik ma’nosi lug‘aviy vositadan anglashilganda otga -lar qo‘shil-maydi. Bu ko‘plik bildiruvchi so‘z (lug‘aviy vosita) va qo‘shimcha (morfologik vosita) orasida ma’nodoshlik borligini ko‘rsatadi. Ma’nodosh vositalarning qo‘l-lanishi gap, matnning hissiy-nohissiyligi aniqrog‘i ko‘plik¬ning ta’kidlab ta’kid¬lan¬-masligi bilan bog‘liq. Ko‘plikni ta’kidlash nazarda tutilmasa lug‘aviy vositaning o‘zi yetarli bo‘lib qo‘shimcha qo‘llanmaydi. Demak bu holda so‘z emas, qo‘-shimcha tejaladi. Hissiy bayonda ya’ni ko‘plikni ta’kidlash nazarda tutilganda lug‘aviy vosita bilan birga morfologik vosita (-lar) ham qo‘llanadi. Bunday holda qo‘shimcha konnotatsiya ifodalashga xizmat qiladi. Ko‘plikni ta’kidlash zarur bo‘lmaganda otga qo‘shimcha qo‘shilsa ortiqcha, noo‘rin qo‘llangan bo‘ladi. Bunday holda adabiy me’yor buzilib estetik omilga putur yetadi, nutq g‘alizlashib tilimizning ko‘rki zaiflashadi. Shunga ko‘ra bu faslda badiiy, ilmiy, publitsistik, rasmiy uslubdagi matnlarda qo‘shimchaning o‘rinli-noo‘rin qo‘llanishi ham tahlil qilinadi.

Ushbu mavzuda son-miqdor ma’nosi funksional-semantik kategoriya tarzida o‘rganiladi. Bu atama umumiy ma’noga ega bo‘lib o‘zaro munosabatga kirisha-digan muayyan vositalar sistemasini bildiradi [2; 3; 4; 5]. Masalaga funksional-semantik kategoriya tarzida yondashilganda son-miqdor ma’nosini ifodalovchi lisoniy vosita hamda g‘ayrilisoniy omilning barchasi qamrab olinadi. Bu esa funksional yondashuvning zaruriy shartidir

Asosiy qism. Donalab sanaladigang otning o‘zak, negizi birlik va ko‘plik (ikkilik, ikkidan ortiq aniq miqdor, noaniq bo‘linuvchan ko‘plik, jamlik, umumiylik) ma’nolariga betaraf bo‘lganidan mazkur ma’nolarni qulay vosita yordamida ifodalaydi.

Ko‘plik ifodalanishiga quyidagi vositalar qulaylik tug‘dirdi.

Ikki va undan katta sanoq son va jamlovchi son aniq ko‘plik ifodalanishiga qulaylik tug‘diradi: ikki bola, ikkita kalit, uch kishi, yigirmata uy, to‘rtala nomzod.

Mavjudotning donalab sanalishini konkretlashtirish uchun son bilan hisob so‘z ishlatiladi: ikki dona anor, uch nusxa kitob, besh nafar yigit. Hisob so‘z ayrim holda mavjudotni aniqshtirib ko‘rsatishga ham xizmat qiladi. Masalan o‘zbek tilida o‘simlik nomi ham o‘simlikning o‘zini ham uning mevasini bildiradi. Shuning uchun o‘simlikning o‘zini ko‘rsatish uchun boshqa hisob so‘z, mevasini anglatish uchun boshqa so‘z ishlatiladi: to‘rt tup anjir – to‘rt dona anjir. Bu misollarda ko‘plik ma’nosi uchun qulaylik so‘z birikmasida vujudga kelyapti. Demak bunday birikmalar donalab sanaladigan otda aniq ko‘plik namoyon bo‘lishi uchun qulay kontekst vazifasini bajaradi.

Ikki va undan katta son ko‘plikni bildirganidan bunday son bilan -lar qo‘shim-chasi orasida ma’nodoshlik mavjud. Biroq bu ma’nodosh vositalar ifodalaydigan ko‘plik bir-biridan farq qiladi: son aniq ko‘plikni, -lar esa noaniq ko‘plikni bil-diradi. Shuning uchun donalab sanaladigan ot oldidan aniq miqdorni bildiruvchi sanoq, dona son kelganda nohissiy bayonda ham hissiy bayonda ham -lar ishla-tilmaydi. Bu fikrni A. Qahhor asarlarining statistik tahlili ham tasdiqlaydi. Bunday birikmaning yozuvchi asarlarida uchrash miqdori quyidagi jadvalda ko‘rsatilgan.

So‘z birikmasi	Qo‘shchinor chiroqlari	O‘tmishdan ertaklar	Sinchalak	Sarob	Muhabbat
sanoq, dona son + sanaladigan ot	52	28	15	9	7

Bularning birortasida otga -lar qo‘shilmagan. Namuna tariqasida bir nechta misol keliramiz: to‘rtta behi (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari); qirq yigit (A. Qah¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬¬hor, Qo‘shchinor chiroqlari); sakkiz ayol, to‘rtta non (A. Qahhor, O‘t-mish¬dan ertaklar); yigirmata uy, o‘n bir kishi, to‘rtala nomzod (A. Qahhor, Sinchalak); ikkita stol, yetti kishi (A. Qahhor, Sarob); ikkita eski ko‘ylak, uchta farzand (A. Qahhor, Muhabbat). Bundan xulosa qilish mumkinki adib o‘zbek tili qurilishining bosh xususiyatiga (tejamkorlikka) izchil rioya qilgan.

Lekin hozirgi kunda matbuot, televideniyeda rus, ingliz tili ta’sirida bunday birikmalarda otga -lar qo‘shib ishlatilmoqda. Misol uchun Ma’rifat gazetasining bitta sonini (2002, 6-iyul) olib ko‘ramiz: 5 ta intervyu-suhbatlar (3-bet), 10 nafar tanlov hay’ati a’zolari (3-bet) 81 ta sog‘liqni saqlash muassasalari (4-bet), 42 ta eng hayotiy masalalardan (6-bet), 15 ta fakultetlar (7-bet), 64 nafar sportchilar (15-bet). Ko‘rinadiki bitta sonning o‘zida -lar 5 marta ortiqcha ishlatilgan.

O‘zbekiston bunyodkori gazetasining bir soniga (2023-yil 8-avgust) nazar tashlaymiz: 6 ta yopiq va 7 ta ochiq sport inshootlari (1-bet), 162 ta tibbiy jihozlar (1-bet), 18 ta uylarni (2-bet). Bu birikmalarda ham -lar ortiqcha qo‘llangan.

Quyidagi misollar Xalq yo‘li gazetasi (2023-yil 7-avgust soni)dan: 281811 nafar ishlovchilar (1- bet), 2000 ta raqamli eshitish moslamalari (2-bet), 1126 nafar fuqarolar (3-bet), 846 nafar ishchi-xizmatchilar (3-bet), 12 nafar xodimlarning (3-bet), 8 nafar Ikkinchi jahon urushi ishtirokchilari (3-bet), 260 nafar mehnat faxriylarining (3-bet), 12 ming 341 nafar bolajonlar (3-bet), 9 ta bolalarni sog‘lomlashtirish oromgohlarida (3-bet), 366 ta yonilg‘i to‘ldirish shaxobchalarida (6-bet).

Mana bu misollar Boshlang‘ich ta’lim jurnali (2001, 4-son)dan: 8 ta nodavlat ta’lim muassasalari, 210 ta xonadon bog‘chalari, 11 tup karam va 9 tup baqlajon ko‘chatlari.

Bunday holat televideniyeda ham tez-tez uchraydi: bir yuz ikki dona tasviriy san’at asarlari, 5 ta maktab va 2 ta bolalar bog‘chalari (Davr axborot dasturi, 2002, 7 avgust.).

Yuqoridagi misollarda otga -lar qo‘shib ishlatilishini o‘zbek adabiy tili me’yoriga mos deb bo‘lmaydi.

Son eganing aniqlovchisi bo‘lib kelganda subyektning ko‘pligini bildiradi. Bunday holda egada ham kesimda ham -lar tejaladi: Beshta otliq yetib keldi. (A. Qah¬hor, Qo‘shchinor chiroqlari). Hovlida besh-olti kishi g‘ivirlab yuribdi (O‘. Umar¬bekov, Yulduzlar) Eshik oldida beshta ot qator turar edi (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari).

Hozirgi kun matbuotida ana shu qoidaga rioya qilinmay ega va kesimga -lar qo‘shib ishlatilmoqda: Musobaqada 1, 2, 4, 5, 9, 10, 11, 15, 31- o‘rta maktablardan 64 nafar sportchilar ishtirok etdilar (Ma’rifat gazetasi, 2002, 6 iyul). Bu gal ham qizg‘in bahslar ostida o‘tgan «Yil o‘qituvchisi – 2001» ko‘rik tanloviga turli viloyatlardan kelgan 14 nafar sara o‘qituvchilar qatnashdilar (Boshlang‘ich ta’lim jurnali, 2001, 4-son). Keyingi misolda hol bo‘lib kelgan otda ham -lar ortiqcha. Mana bu gapda esa -lar ikki marta otga, bir marta fe’l (kesim)ga ortiqcha qo‘shilgan: Mazkur mehnat yarmarkalarida shahar va tumanlarda faoliyat yuritayotgan 3364 ta korxona, muassasa va tashki¬lotlar 25 ming 663 ta bo‘sh ish o‘rinlari bilan qatnashdilar (Xalq yo‘li gazetasi, 2023-yil 7-avgust, 3-bet).

Quyidagi vositalar donalab sanaladigan otda noaniq bo‘linuvchan ko‘plik ifodalanishiga qulaylik tug‘diradi.

Sifatning o‘zak, negizi: talay anor, tumonat odam, sanoqsiz nihol, behisob chumchuq, turli hayvon, har xil kapalak, ko‘pgina o‘simlik, anchagina tarvuz.

Ravish: ko‘p bola, oz askar, bir nechadan quyon, bir nechta sigir, bir qancha maktub.

Ot: ko‘pchilik dehqon, aksariyat bino.

Takroriy so‘z: semiz-semiz qo‘y, baland-baland bino, choynakday-choynakday behi, mitti-mitti qo‘ng‘iz, g‘ij-g‘ij pashsha.

Yuqoridagi hollarda donalab sanaladigan ot qulaylik tug‘diruvchi vosita yordamida noaniq bo‘linuvchan ko‘plik ifodalagan. Ko‘plik ma’nosi uchun qulay-lik so‘z birikmasida vujudga kelyapti. Demak bunday birikmalar donalab sanala-digan otda noaniq bo‘linuvchan ko‘plik

namoyon bo‘lishi uchun qulay kontekst vazifasini bajaradi.

Quyidagi hollarda noaniq bo‘linuvchan ko‘plik kuchaytirib ifodalanadi.

Ayrim so‘z tarkibidagi unli cho‘zib talaffuz qilinadi: ko‘o‘p baliq, mo‘o‘l terak, aancha qog‘oz.

Miqdor bildiruvchi so‘z oldidan juda so‘zi ishlatiladi: juda ko‘p kitob.

Yirik miqdorni bildiruvchi son, olam, dunyo kabi otlar takror ishlatiladi: million-million odam, milliard-milliard yulduz, olam-olam yog‘och, dunyo-dunyo chigirtka. Bunday birikma donalab sanaladigan otda ham ko‘plik namoyon bo‘lishi uchun qulay ham ko‘plikni ta’kidlovchi kontekst vazifasini bajaradi. Ko‘plikni ta’kidlovchi vosita hissiy bayonda ishlatiladi:

Mana senga olam-olam gul
Etagingga sig‘ganicha ol. (H. Olimjon)

Ot oldidan kelib noaniq bo‘linuvchan ko‘plikni bildiruvchi so‘z bilan -lar qo‘shimchasi orasida ma’nodoshlik mavjud. Bunday birikmada nohissiy bayonda -lar tejaladi: Baliqchidan o‘n sakkizta qayiq o‘z vaqtida yetib kelmaganda talay odam o‘ladigan bo‘lgan ekan. (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). Qish kunlari-dan birida qulay payt keldi: bir necha ovchi o‘sha tomonga – daryo bo‘yiga ovga chiqadigan bo‘lib qoldi (A. Qahhor, Xotinlar).

Bu misollar A. Qahhor asarlaridan olingan bo‘lib adib lug‘aviy miqdorni inobatga olib otga -lar qo‘shmagan. Lekin yozuvchi barcha o‘rinda ham tejam-korlikka rioya qilmaydi. Quyidagi birikmalarda nohissiy bayonda otga -lar qo‘shib ishlatilgan: Qishloqning kiraverishida talay bolalar muz tiyg‘anmoqda edi (A. Qahhor, Xotinlar). Salimxon O‘zbekistonlik bir necha o‘quvchilarni meh-monga chaqirdi (A. Qahhor, Sarob). Ko‘rinib turibdiki bu gaplarda bayon tarzi nohissiy bo‘lib yuqorida keltirilgan misollardan farq qilmaydi. Binobarin ko‘plikni ta’kidlash nazarda tutilmaganidan, uning lug‘aviy vosita (talay, bir necha) bilan ifodalanishi yetarli bo‘lib morfologik vosita (-lar)ni ishlatishga hojat yo‘q.

Hozirgi kun matbuotida bunday birikmada -lar qo‘shimchasining tejalmay ishlatilishi ko‘p uchraydi. Quyidagi misollar Ma’rifat gazetasi (2002, 6-iyul soni)dan olingan: turli tadbirlar (2-bet), ayrim kishilar (2-bet), bir qancha mulohazalar (2-bet), ko‘pdan-ko‘p savollar (2-bet), minglab bolajonlarimiz (2-bet), ko‘pgina ta’lim muassasalari (3-bet), yangi-yangi do‘stlar (4-bet), turli safarlar (4-bet), ko‘p hollarda (4-bet), turli adabiyotlar (4-bet), turli viloyatlar (6-bet), turli muammolarni (6-bet), qator masalalar (6-bet), ko‘p ishlar (9-bet), ko‘pgina o‘quvchilar (9-bet), o‘n nafarcha iqtidorli o‘quvchilar (9-bet), o‘nlab iqtidorli o‘quvchilarni (9-bet). Ko‘rinadiki har bir sahifada kamida 3-4 joyda otga -lar noo‘rin qo‘shilgan. Mana bu misollar O‘zbekiston bunyodkori gazetasi (2023-yil 8-avgust soni)dan: ko‘plab turar joylar (1-bet), 7000 dan ortiq jarrohlik amaliyotlarida (1-bet), bir qator taklif va mulohazalar (2-bet), ayrim ko‘chalar (2-bet), bir qancha imkoniyatlarga (3-bet). Quyidagi misollar Yangi O‘zbekiston gazetasi (2023-yil 8-avgust soni)dan: turli sohalar (2-bet), ko‘plab bo‘sh ish o‘rinlari (2-bet), qator imtiyoz va imkoniyatlar (2-bet), qator ekologik muammolar (4-bet), bir necha asrlardan buyon (4-bet), bir qator natijalarga (5-bet).

Televideniyeda ham ko‘p o‘rinda tejamkorlikka rioya qilinmayapti. Quyi-dagi misollar Davr axborot dasturi (2002, 7 avgust soni)dan: bir millionga yaqin kuygan simobli yoritqichlar, turli tadbirlar, saksondan ortiq eksponatlari, mamlakatning ko‘pgina siyosiy arboblari, juda ko‘p yangi qo‘shiqlar, dunyoning qanchadan-qancha mamlakatlariga, turli nodir qo‘lyozmalar, turli stadionlarida. Quyidagi misollar Sport telekanali ko‘rsatuvlaridan: Neymar ko‘p ishlardan ozod qilingan bo‘lsa kerak. (2022-yil 25-noyabr) Ko‘plab turnirlarni o‘tkazib yuboryapti. (2022-yil 25-noyabr) Mana bu misollar esa Madaniyat va ma’rifat telekanalidan: Mening uyimga ko‘p zararlar yetkazildi. (2022-yil 1-dekabr) Bir-ikkita o‘rtog‘larim tabriklagan bo‘ldi. (2022-yil 1-dekabr) Bir necha filmlarni ko‘rganmiz. (2022-yil 10-dekabr) Bir necha ziyolilar bu haqda bosh qotirar edi. (2022-yil 14-dekabr) Bunday qo‘llanish jurnalistlarda hali milliy ruh shakllanmaganligidan, rus tili ta’siridan qutul¬magaganligidan dalolat beradi.

Qo‘shimchani tejamay ishlatish ilmiy matnlarda ham ancha-muncha uchrab turadi. Mana bu

misollar Jahon jug‘rofiyasi (2012-yil 29-iyuldagi) ko‘rsatuvidan: millionlab turli-tuman jonivorlar, ko‘pgina raqiblar, o‘n millionlab shox-chorloqlar, har xil jonivorlarga, ba’zi jonivorlarga, milliontagacha g‘ijjakchi yoki jozibador krablar, son-sanoqsiz jonivorlar qalashib yotganda, juda ko‘p dengiz otlari, millionlab mayda baliqlar.

Miqdor bildiruvchi so‘z faqat aniqlovchi emas, gapning boshqa bo‘lagi bo‘lib kelganda ham noaniq bo‘linuvchan ko‘plik uchun qulay vosita vazifasini bajaraveradi: Tarbiyaga doir kitob ko‘p. (A. Qahhor, Ayb kimda) Odam yig‘ildi. (A. Qahhor, O‘tmishdan ertaklar) Stansiyada odam siyrak. (A. Qahhor, Sincha¬lak) O‘quvchi orttirish kerak. (A. Qahhor, Sarob) Uyimizni kitob bosib ketgan. (A. Qahhor, Kitob shavq bilan o‘qilishi kerak) Bu misollarda tub otdan ko‘plik anglashilishiga kesim vasifasidagi so‘zning lug‘aviy mazmuni yordam bergan.

Bir gapda ko‘plik uchun qulaylik tug‘diruvchi birdan ortiq vosita ishlatilishi mumkin: Har kuni uydan bitta-ikkita mehmon uzilmaydi. (A. Qahhor, Sarob) Bu gapda ko‘plik son va fe’l yordamida namoyon bo‘lgan. Son miqdorni aniqlashtirib kelyapti.

To‘kilgan tut tushgan yerida ezilib, suvi tirqirab ketar edi. (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari) Bu misolda ko‘plik ikkita vosita ya’ni aniqlovchi bo‘lib kelgan sifatdosh (to‘kilgan) va fe’lning -ar edi shakli yordamida ifodalangan. Sifatdosh tushirib qoldirilsa ham ko‘plik ifodalanaveradi. Chunki fe’lning -ar edi shaklida davomiylik ma’nosi bor [10, 34]. Shuning uchun bu gapda aniqlovchi o‘rnida bir sonini qo‘llab bo‘lmaydi. Bu gapdagi aniqlovchini tushirib qoldirib fe’l qo‘shimchsi -di bilan almashtirilsa tub ot (tut) birlik ma’nosini ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan misollardagi kabi miqdor bildiruvchi yoki mazmuni¬dan ko‘plik anglashiluvchi so‘z birikmada emas, gapda biror bo‘lak bo‘lib kelganda ham u bilan mazmunan bog‘langan ot -lar olmaydi: Yangi kasb, yangi hunar ko‘p (A. Qahhor, Sinchalak). Miltiq ulashildi (A. Qahhor, Oltin yulduz). Odam ko‘p (A. Qah¬hor, O‘tmishdan ertaklar). Bozorda odam siyrak. (A. Qahhor, O‘tmishdan ertaklar). O‘quvchingiz ko‘payadi (A. Qahhor, Sarob). Savol yog‘ilib ketdi (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). O‘zbekistonda yozuvchi ko‘p. (A. Qahhor, Sarob). Bu misollar Abdulla Qahhor qalamiga mansub. Adib bu o‘rinlarida tejam-korlikka rioya qilgan. Lekin ayrim o‘rinda yozuvchi bunday holda otga -lar qo‘shib ishlatadi: Kooperativdan mijozlar ko‘p. (A. Qahhor, Sarob) Toshkentda zo‘r olimlar ko‘p (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). Soyabon aravalar ko‘p. (A. Qahhor, O‘tmishdan ertaklar). Bu gaplarda bayon nohissiy bo‘lib so‘zlov-chining maqsadi hissiy munosabat bildirmay neytral xabar yetkazish. Shunga ko‘ra ko‘plikni ta’kidlash nazarda tutilmaganidan qo‘shimcha tejalishi kerak edi. Tejamkorlikka rioya qilinmaganidan mazkur misollarda otga -lar qo‘shilishini to‘g‘ri deya olmaymiz.

Matbuot, televideniyeda bunday holda otga -lar qo‘shib ishlatish ancha-muncha uchrab turadi. Hurriyat gazetasi sahifalariga nazar tashlaylik: Viloyat miqyosidagi gazetalar ham behisob (2002, 27 iyun). Biz yosh jurnalistlar ko‘payayotganidan sevinamiz (2002, 27 iyun). Quyidagi misollar Turkiston gazetasidan: nashrlar ko‘payib ketdi, qilinishi lozim bo‘lgan ishlar talaygina, gazetalar ham uncha ko‘p emas, sanoqli edi, tadbirkorlar soni ortib (2002, 27 iyul). Quyidagi misollar Qishloq hayoti gazetasidan: Shu bilan birga, maktab ta’limi sohasida dolzarb masalalar hali ko‘p (2023-yil 30-avgust soni, 1-bet). Bu gapda vergul ham ortiqcha qo‘llangan. Yangi Namangan tumanida aholi bandligini ta’minlash bilan bir qatorda tumanning iqtisodiy rivojiga hissa qo‘shayotgan korxonalar ko‘p (2023-yil 10-avgust soni, 1-bet). …ko‘saklar soni va vaznini oshirish, Sababi, oromgohda juda ko‘p do‘stlar orttirdim. (2023-yil 3-avgust soni, 3-bet) Suvni tejaydigan texnologiyalarning afzalliklari ko‘p. Zamonaviy gaz-chang tozalash uskunalarini o‘rnatishning afzalliklari ko‘p. … qiyinchiliklar ko‘p bo‘layotgani (2023-yil 20-iyul soni, 1-bet), … ishchilar soni esa 2 baravarga oshdi (2023-yil 20-iyul soni, 2-bet), … turlarini ko‘paytirishga (2023-yil 20-iyul soni, 3-bet). Mana bu misollar Boshlang‘ich ta’lim jurnalidan: Yutuqlar ko‘p. – Darsliklar sonini ko‘paytirish kerak. – O‘qituvchilar uchun tarqatma materiallar, usuliy qo‘llanmalar soni yanada ko‘paytirilsa (2001, 4-son). Quyidagi misollar turli telekanaldan olingan: Bu vaqtda avtobus bekatida odamlar ko‘p edi (Davr axborot dasturi, 2002, 7-avgust).

Hujumni shakllantiruvchi futbolchilar ko‘p (Sport telekanali, 2022, 23-noyabr).O‘zbekiston terma jamoasidan jahon chempion¬lari ko‘p (Sport telekanali, 2022, 2-dekabr). Albatta bugun savollarimiz ko‘p (Madaniyat va ma’rifat telekanali, 2022, 10-dekabr).

Matnda qulay vosita oldingi yoki keyingi gapda kelishi mumkin: To‘rt quti urug‘ni o‘z qo‘li bilan keltirib berdi. Hademay qurt ko‘m-ko‘k barg ustida o‘rmalab qoldi. (A. Qahhor, Kampirlar sim qoqdi) Bu misolda tub ot (qurt)ning ko‘plik ifodalashiga birinchi gapdagi lug‘aviy vosita (to‘rt quti urug‘) qulaylik tug‘dirgan. Birinchi gap tushirib qoldirilsa tub ot miqdori aniq bo‘lmay qoladi. Quyidagi misolda esa qulaylik tug‘diruvchi vosita keyingi gapda kelgan. Mehmon kelgan edi. – Yo‘lda ko‘rdim. Ertaga aniq kelishadi (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). Tinglovchi mehmonning miqdoridan xabardor shuning uchun fe’lning ko‘plik shakli (kelishadi)ni qo‘llaydi.

Quyidagi misol qo‘shma gapdan iborat bo‘lib birinchi gapdagi tub otning ko‘pligi ikkinchi gapdagi juft sondan anglashiladi: Bola o‘rikni oldi, bir-ikkitasini yedi (A. Qahhor, O‘tmishdan ertaklar). Bu kontekstda ikkinchi gap tushirib qoldirilsa tub otda birlik ma’nosiga munosabat sezilib qoladi.

Bitta otga qo‘shilgan -lar ikkinchisidan ham noaniq bo‘linuvchan ko‘plik anglashilishiga yordam beradi. Binobarin donalab sanaladigan otda ko‘plik ifoda-lanishiga morfologik vosita ham qulaylik tug‘diradi. Yakshanba kuni ovqatdan keyin bolalarga kuzgi paxtalik nimcha berildi. (A. Qahhor, O‘tmishdan ertaklar). Bu gapda donalab sanaladigan ot (nimcha)ning ko‘plik ifodalashiga u bilan mazmunan bog‘langan -lar li ot (bolalar) yordam bergan. Quyidagi misol ham xususiyati jihatidan yuqoridagiga o‘xshash: To‘plardan g‘ilof olindi (A. Qahhor, Oltin yulduz). -lar tushirib qoldirilsa ikkala otda ham birlik namoyon bo‘ladi.

Bunday holda -lar olgan so‘z ot emas, olmosh ham bo‘lishi mumkin: Bombay aholisi sizlarday mehmonni kutish bilan faxrlanadi (A. Qahhor, Salom hind xalqiga). Bu misolda ko‘plik ifodalanishiga -lar shaklidagi kishilik olmoshi yordam bergan. Qo‘shimcha tushirib qoldirilsa siz olmoshi birlik va ko‘plikka betaraf bo‘lganidan tub otning miqdori ham noaniq bo‘lib qoladi.

Ko‘plikni bildirgan ega kesim bo‘lib kelgan otda ko‘plik ifodalanishiga qulaylik tug‘diradi: Akalarim injener. Opalari tikuvchi. Lekin hammasi ham hali usta ko‘rmagan shogird. (A. Qahhor, Kartina) Bizni sotib olgani yo‘q, biz meros qulmiz. (J. Sharipov, Xorazm) Birinchi, ikkinchi misolda -lar shaklidagi ot, uchinchi misolda miqdor olmoshi, to‘rtinchi misolda kishilik olmoshi va shaxs, son qo‘shimchasi kesim vazifasidagi otning ko‘plik ifodalashi uchun qulay vosita vazifasini bajargan. Bunday holda ham qo‘shimcha (-lar) tejaladi.

Biroq televideniyeda ko‘p holda tejamkorlikka rioya qilinmay ot kesimga -lar qo‘shilyapti. Quyidagi misollar Sport telekanali ko‘rsatuvlaridan olindi: Yaponiyalik muxlislar eng ajoyib muxlislar desa bo‘ladi. (2022-yil 24-noyabr) Avstraliya Yaponiya bilan ancha yaxshi imko¬niyat¬larga egalar. (1-dekabr). Ikkalasi ham drebling sohiblari. (2022-yil 1-dekabr) Bizning muxlislarimizning hammasi kitobxonlardir. (2022-yil 1-dekabr) Bular xavfli futbolchilar ekanini hamma biladi. (2022-yil 5-dekabr) Ular Muqbil toshotarlar. (2022-yil 5-dekabr) Koreya futbolchilari oldinga o‘tishga majburlar. (2022-yil 5-dekabr) Mana bu misollar Madaniyat va ma’rifat telekanalidan: Biz buyuk ajdodlarning avlod-larimiz.(2022-yil 21-noyabr) Biz mana shu tumanning fuqarolarimiz. (2022-yil 24-noyabr) Bu farzandlar olimlar bo‘lyapti. (2022-yil 24-noyabr) Bu qarzlar 1-2 kun ichida yig‘ilgan qarzlar emas. (2022-yil 24-noyabr) Bular ham puldor ayollar. (2022-yil 25-noyabr) AQSH terma jamoasining o‘yinchilari ko‘pchiligi muhojirlarning farzandlari. (2022-yil 26-noyabr) Bu misolda kesim bo‘lib kelgan otning ko‘plik ifodalishiga uchta vosita qulaylik tug‘dirgan: eganing aniqlovchisi, ega vazifasidagi jamlovchi ot va kesimning aniqlovchisi. Binobarin kesimga -lar qo‘shishga ehtiyoj yo‘q. Bular kelgusi shifokorlar. (2022-yil 26-noyabr) Bular ansamblda solistlar bo‘lgan-da. (2022-yil 26-noyabr) Chunki biz deputatlarmiz. (2022-yil 28-noyabr) Bu dunyo katta sahna. Biz unda aktyorlarmiz. (2022-yil 30-noyabr) Haqiqatan ham baxtli insonlarmiz. (2022-yil 3-dekabr) Bu misolda donalab sanaladigan otning ko‘plik ifodalashiga shaxs, son qo‘shimchasi (-miz) qulaylik tug‘dirgan, shuning uchun -lar ni qo‘l¬lashga ehtiyoj yo‘q. Mening asosiy bemorlarim san’atkorlar. (2022-

yil 3-dekabr) Sizlar mening bemorlarimsizlar. (2022-yil 3-dekabr) Bu gapda ko‘plik ma’nosi ega vazifasidagi kishilik olmoshidan anglashilgan, shu sababli kesim bo‘lib kelgan ot va tuslovchi qo‘shimchadagi -lar ortiqcha. Biz ham hamma qatori xudoning bandalarimiz. (2022-yil 11-dekabr, Gandi filmidan) Biz hindlar va musulmonlar xudoning bandalarimiz. (2022-yil 11-dekabr, Gandi filmidan)

Aniqlovchi miqdor bildir¬maydigan so‘zdan ifodalanganda aniqlanmishga -lar qo‘shilmaydi: Biz, bolalar daraxtlarning shoxiga, tomlarga chiqib uzoqdan qarab turdik (A. Qahhor, O‘tmishdan ertaklar). Daraxtlarning shoxi bitta bo‘l-masligi mantiqan ayon bo‘lganidan -lar tejalgan. Quyidagi misolda ham tejam-korlikka rioya qilingan. Anchadan keyin odamlarning ovozi eshitildi (A. Qahhor, Sarob). Mazkur qoidaga mos kelganidan quyidagi misollarda aniqlanmishga -lar qo‘shilishini to‘g‘ri deya olmaymiz: Portretlari osilgan kishilarning nomlarini aytib qichqirishar edi. (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). Bu vazifani bajarishda sizlarning yordamlaringizga muhtojmiz. (A. Qahhor, Kartina)

Matbuotda bunday birikmada otga -lar qo‘shib ishlatilishi uchrab turadi: Yoki qadimgi davrlarda mavjud bo‘lgan podsholiklarning, davlatlarning nomlari qayd etilganda, ularning hozirgi o‘rni, hududi qavs ichida bo‘lsa ham berilmagan (Boshlang‘ich ta’lim jurnali, 2001, 4-son). Boshqa muharrirlarning gazetada o‘z ruknlari bor (Tafakkur jurnali, 2002, 2-son).

Donalab sanaladigan ot uyushib kelganda ta’kid nazarda tutilmasa -lar oxirgi bo‘lakka qo‘shilb qolgan uyushiq bo‘lakning ham ko‘pligini bildiradi: Toshkent ko‘chalaridan avtobus, tramvay, trolleybuslar qatnaydi (M. Hamidova, Tosh-kentim – onam). Ko‘plikni ta’kidlash nazarda tutilsa uyushiq bo‘lakning har biriga qo‘shiladi. Shunga ko‘ra bu holat hissiy gap, matnda uchraydi: Qish bo‘yi allaqaysi go‘r ostlarida junjib chiqqan qush zotlari: chumchuqlar, chittaklar, to‘rg‘aylar, sa’valar va boshqa allaqancha qush turkumlari o‘z to‘plari bilan vijir-vijir, chug‘ur-chug‘ur sayrab kuylaydilar (A. Qodiriy, O‘tgan kunlar). Bayon hissiy bo‘lganidan bu gapda kesimga ham -lar qo‘shilgan. Binobarin bu misolda uyushiq bo‘lak va kesimga qo‘shilgan -lar konnotatsiya ifodalashga xizmat qilgan. Nabilar, rasullar, dohiylar unda, Qabrlar, qasrlar turgandir qator. (A. Oripov, Yurtim shamoli).

Grammatik qurilishning bosh xususiyati uyushiq bo‘lakda ham -lar tejalishini taqozo qiladi. Bayon nohissiy bo‘lib ta’kid nazarda tutilmasa -lar oxirgi so‘zga qo‘shiladi: Juvon qop va tugunlar ustidan oldinga o‘tganidan keyin tizginni siltadi (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). Bu tepaliklarning ustiga, yon bag‘riga solin-gan kigiz, sholcha, bo‘yra va paloslarda odamlar tiqilishib o‘tirar edi (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). Keyingi misoldagi uyushiq bo‘lakda o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi ham tejalgan.

Quyidagi nolisoniy omillar ham donalab sanaladigan tub otda noaniq bo‘linuvchan ko‘plik namoyon bo‘lishiga qulaylik tug‘diradi.

Nutq vaziyati: Piyola chiroyli ekan (piyolaning birdan ortiqligi ko‘rinib turgan bo‘lsa). Nima olib kelayapsan? – Kitob (tinglovchining qo‘lida birdan ortiq kitob bo‘lsa).

Mantiqan ayonlik: Ha, aytganday, kelingiz sizga o‘rik berib yuborgan edi. (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). Bitta o‘rik berib yubormasligi ayon. Bitta gapda birdan ortiq sanaladigan ot kelishi mumkin: O‘qishdan chiqib qurtga barg kesgani boramiz. (A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). Qurtning ham bargning ham ko‘pligi mantiqan ayon.

Ko‘plik mantiqan ayon bo‘lganda ham otga -lar qo‘shilmaydi: Ismat pochtachi velosipedda xat, gazeta tashiydi (A. Qahhor, Sinchalak). Yozuvchi mantiqan ayonlikni inobatga olib xat, gazeta so‘zlarida -lar ni tejagan.

Mazkur qoidaga mos kelganidan matbuotdan olingan quyidagi misolda -lar tejalishi kerak edi: Uy-joyga muhtoj 10 ta oilaga oilaviy yotoqxonalar kalitlari topshirildi (Xalq so‘zi gazetasi, 2014, 24 aprel). Bu gapda oilaning ko‘pligi (10 ta) aytilgan binobarin ularga beriladigan yotoqxona va kalitning ham bitta bo‘lmasligi mantiqan ayon. Televideniyedan olingan quyidagi misolda ham tejamkorlikka rioya qilinmagan: Akam bilan ana shu tepaliklarda qo‘ylar

boqqanman. (Madaniyat va ma’rifat telekanali, 2022-yil 29-noyabr). Bitta qo‘y boqilmasligi mantiqan ayon shuning uchun otga qo‘shilgan -lar ortiqcha.

Quyidagi vositalar donalab sanaladigan otda jamlik namoyon bo‘lishiga qulaylik tug‘diradi.

Hisob so‘z: bir quchoq gul, bir dasta jurnal, bir mashina qovun, bir uy odam, bir choyshab anor, bir savat olma, ikki-uch hovuch o‘rik, bir tovoq manti, bir do‘ppi yong‘oq.

Ayrim takroriy so‘z: javon-javon kitob, qop-qop anor, qator-qator terak, savat-savat nok.

Miqdor olmoshi: barcha talaba, hamma o‘qituvchi.

Yuqoridagi hollarda donalab sanaladigan ot qulaylik tug‘diruvchi vosita yordamida jamlik ifodalagan. Jamlik ma’nosi uchun qulaylik so‘z birikmasida vujudga kelyapti. Demak bunday birikmalar donalab sanaladigan otda jamlik namoyon bo‘lishi uchun qulay kontekst vazifasini bajaradi.

Ot oldidan jamlikni bildiruvchi so‘z kelganda nohissiy bayonda -lar tejaladi. Biroq hozirgi kunda matbuot va televideniyeda bunday birikmada -lar qo‘shim-chasi tejalmay ishlatilyapti. Quyidagi misollar Ma’rifat gazetasi (2002-yil 6-iyul soni)dan: barcha sharoitlar (2-bet), barcha ta’lim turlari (2-bet), barcha maktabgacha ta’lim muassasalari (2-bet), barcha ko‘rsatkichlar (3-bet), hamma tumanlardagi (4-bet), barcha qulay sharoitlar (7-bet), hamma bosqichlari (8-bet), barcha qiziquvchi o‘quvchilar (9-bet). Mana bu misollar Yangi O‘zbekiston gazetasi (2023-yil 30-avgust soni)dan: barcha hududlarda (1-bet), barcha rasmiylashtirish jarayonlarini (1-bet), barcha bojxona postlari (1-bet), barcha sharoitlar (1-bet), barcha zarur imkoniyatlar (2-bet), barcha sohalarda (3-bet), barcha narsalar (3-bet), barcha yutuqlarimiz (3-bet). Quyidagi gapda jamlik olmoshdan tashqari ikki otning o‘zidan anglashilib turgan bo‘lsa-da ularga -lar qo‘shilgan: Chunki Alloh insonni barcha mavjudotlardan, maxluqotlar¬dan ma’nan ulug‘ qilib yaratdi (5-bet). Bundan tashqari birinchi otda chiqish kelishigi qo‘shimchasi ham ortiqcha qo‘llangan. Barcha qarindoshlarini (6-bet), barcha plakatlar (6-bet) (Quyidagi misollar esa Davr axborot dasturi (2002, 7 avgust)dan: hamma ijodkorlar, yurtimizning barcha o‘quv muassasalari, barcha viloyatlar.

Qo‘shimchani tejamay ishlatish ilmiy matnlarda ham ancha-muncha uchrab turadi. Mana bu misollar Jahon jug‘rofiyasi ko‘rsatuvi (2002, 29-iyul)dan: barcha qushlar, jamoaning hamma a’zolari.

Donalab sanaladigan sanaladigan otda jamlik ma’nosi namoyon bo‘lishi uchun aniqlanmish vazifasida kelgan jamlovchi ot ham qulaylik tug‘diradi: qo‘y podasi, o‘rdak galasi, mashq to‘plami.

Bunday birikmada ham nohissiy bayonda donalab sanaladigan otda -lar tejalishi kerak. Shuni hisobga olmay ayrim kitob nomida aniqlovchiga -lar qo‘shib ishlatilmoqda: bayonlar to‘plami, mashqlar to‘plami, hikoyalar to‘plami.

Donalab sanaladigan otda jamlik namoyon bo‘lishi uchun ayrim fe’l ham qulaylik tug‘dirishi mumkin: Atrofda odam to‘plandi (Oybek, Qutlug‘ qon). Nega bunchalik kitob yig‘masa (K. Yashin, Hamza). Choy to‘kilib soy bo‘lmas, Yulduz yig‘ilib, oy bo‘lmas (Maqol). Bunday holda ham donalab sanaladgan otda -lar tejaladi.

Donalab sanaladigan otning aniq, noaniq bo‘linuvchan ko‘plik yoki jamlik ma’nosi uchun qulaylik bo‘lmasa umumiylik namoyon bo‘ladi. -lar shakli cheklangan miqdordagi ko‘plikni anglatsa tub shakldan shu turga kiruvchi barcha ot (yaxlit tarzda) anglashiladi. Umumiylik ifodalanishiga quyidagi vositalar qulaylik tug‘diradi.

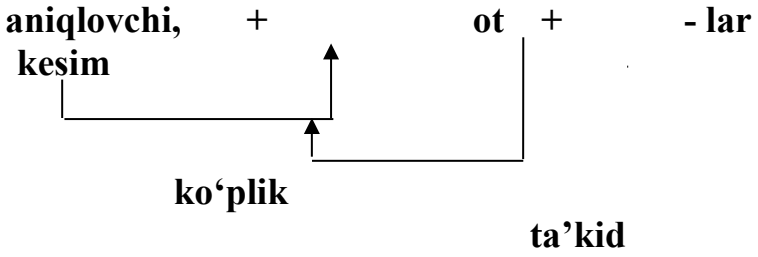
Matnning ijtimoiy-tarixiy xususiyati. Jumladan maqolda sanaladigan ot birlik yoki ko‘plik emas, umumiylik ifodalaydi: Farzand – belning quvvati. Daraxt tomiridan suv ichar. Demak maqol donalab sanaladigan otda umumiylik ma’nosi namoyon bo‘lishi uchun qulay kontekst vazifasini bajaradi.

Gapning umumiy mazmuni: So‘z adabiyotning eng birinchi unsuri, uning birinchi quroli (A. Qahhor, Hayot qo‘shig‘i). Shunday qilib, o‘rik gulini to‘kkanda Qo‘qondan Qudashga ko‘chdik (A. Qahhor, O‘tmishdan ertaklar). O‘quvchi kitobga, yaxshi kitobga tashna (A. Qahhor, Kitob shavq bilan o‘qilishi kerak). Bu misollarda umuman so‘z, barcha o‘rik, barcha o‘quvchi nazarda tutilganligi gapning umumiy mazmunidan anglashiladi.

Donalab sanaladigan ot umumiylikni ifodalaganda fe’l kesim ko‘pincha -adi shaklida keladi. Chunki bu shakl bir turga kiruvchi mavjudotning doimiy belgisini ko‘rsatadi: Suvsizlikni tuya ko‘taradi (Abdulla Qahhor, Sarob). Ketmon ishlatilaversa yeyilib ketadi (A. Qahhor, O‘tmishdan ertaklar). Baliq suvda yashaydi. Dehqon dalada shudgor qiladi. Duradgor derazaga rom yasaydi.

Yuqorida ko‘rsatilgan barcha holda tub ot biror vosita (lug‘aviy, fonetik, morfologik) yordamida ko‘plik (noaniq bo‘linuvchan ko‘plik, jamlik, umumiylik) ifodalash uchun xizmat qilganidan -lar qo‘shimchasini olgan ot bilan ma’nodosh bo‘ladi. Misollarning ko‘pchiligida ma’nodosh shakllarni o‘zaro almashtirish mumkin: 1. Ho‘kiz – ho‘kizlar: Ho‘kizlarni hozir joyiga eltib qo‘y. – Otim bilan sigirimni ber, ho‘kizingni ol (A. Qahhor. Qo‘shchinor chiroqlari). 2. Talay odam – talay odamlar: Baliqchidan o‘n sakkizta qayiq o‘z vaqtida yetib kelmaganda talay odam o‘ladigan bo‘lgan ekan (Abdulla Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). Ovqat mahalida “bulbuligo‘yo” odatdagicha yana talay odamlarni yomonladi (A. Qah-hor, Sarob). 3. Odam ko‘p – odamlar ko‘p: Ichkarida odam ko‘p edi (Abdulla Qahhor, Sarob). Yaxshi odamlarimiz ko‘p (Abdulla Qahhor, Sinchalak). Bunday holda -lar qo‘shimchasi ko‘plikni ta’kidlash uchun xizmat qiladi. Bunday qo‘llanish hissiy bayonga xos bo‘lib buni quyidagi misollar ham tasdiqlaydi: 1. Bu odamlar juda ko‘p narsani biladi, bularga juda-juda ko‘p narsalar yarashadi, otaxon! (Abdulla Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari). Bu misol qo‘shma gapdan iborat bo‘lib tarkiban bir xil birikma ikkala gapda qo‘llangan. Birinchi sodda gapda ta’kid darajasi yuqori bo‘lmaganidan ot (narsa)ga -lar qo‘shilmagan. Ikkinchi gapda ko‘plikni ta’kidlash juda so‘zining takrori hamda -lar qo‘shimchasi orqali amalga oshirilgan.

2. Sen tengi kelinchaklarning uyiga kirsang og‘zing ochilib qoladi: qo‘sh-qo‘sh tilla soatlar, tilla bilaguzuklar …(Abdulla Qahhor, Sarob). Bu misolda so‘zlovchi Saidiyning qaynonasi. U qizi (Soraxon)ga kuyovining kam pul topayotganini pisanda qilish uchun bu gapni aytadi. Shuning uchun ko‘plik ma’nosi lug‘aviy vosita (qo‘sh-qo‘sh) orqali ifodalanganiga qaramay, otga -lar qo‘shib ma’no kuchaytirilgan. Keltirilgan misollardan ko‘rinadiki sanaladigan ot ko‘plikni bildirsa -lar bu ma’noni ta’kidlashga xizmat qiladi. Buni chizmada quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

Ta’kid nazarda tutilmaganda tub ot qo‘llanib o‘zbek tili qurilishining o‘ziga xos xususiyati – tejamkorlik namoyon bo‘ladi. Bunday holda -lar ishlatilsa ajnabiy (rus, ingliz, nemis) tili xususiyati o‘zbek tiliga nisbat berilgan bo‘ladi.

Xulosa. Donalab sanaladigan ot o‘zak, negizining nutqiy xususiyati tahlilidan ko‘rinadiki otning o‘zak, negizi ko‘plikning ko‘rinishlari: ikkilik, ikkidan ortiq aniq ko‘plik, noaniq bo‘linuv¬chan ko‘plik, jamlik, umumiylik ma’nolarini so‘z, birikma, kichik va katta kontekstda qulay vosita yordamida ifodalaydi. Qulay vosita vazifasini son-miqdor katego¬riyasiga mansub lug‘aviy, morfologik, fonetik vosita hamda nolisoniy omillar bajaradi. Ko‘plik ma’nosi lug‘aviy, fonetik va morfologik vosita (-lar) bilan ifodalanadi. Birikma, gap, matnda ko‘plikni bildiruvchi lug‘aviy, morfologik yoki nolisoniy vosita bo‘lmaganda bu ma’no qo‘shimcha bilan ifodalanadi. Nohissiy bayonda ko‘plik lug‘aviy vositadan anglashilganda -lar tejaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Зикриллаев Ғ. Н. Руҳ ва тил. Тошкент, Фан, 2018. 464 б.
2. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. Ленинград, Наука. 1976. 256 с.
3. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград, Наука, 1971. 115 с.
4. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспекто-логии. Ленинград, “Наука”, 1983. 208 с.
5. Бондарко А. В. Функциональная грамматика. Ленинград, “Наука”, 1984. 134 с.

ПОСТМОДЕРНИЗМ КАК ЭТАП ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ЗАРУБЕЖНОГО РОМАНА: ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА, ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ, СУБЪЕКТНАЯ МОДЕЛЬ

Темирова Дилором Кайимовна,
старший преподаватель кафедры «Русского языка и литературы»
НОУ Университет экономики и педагогики

Аннотация. Статья посвящена анализу постпостмодернизма как этапа трансформации современной зарубежной литературы рубежа XX–XXI вв. Рассматриваются изменения постмодернистской эстетики, специфика нового историзма и трансформация субъектной организации текста. На материале прозы И. Макьюэна, Дж. Барнза и М. Фрейна выявляется переход от деконструктивной к реконструктивной модели художественного мышления, ориентированной на новый гуманистический вектор.

Ключевые слова: постмодернизм, постпостмодернизм, современная зарубежная литература, новый историзм, художественная память, субъект повествования.

“POSTMODERNISM AS A STAGE IN THE TRANSFORMATION OF THE CONTEMPORARY FOREIGN NOVEL: AESTHETIC PARADIGM, HISTORICAL MEMORY AND THE MODEL OF SUBJECTIVITY”

Temirova Dilorom Kayumovna,
Senior Lecturer, Department of Russian Language and Literature Non-State Educational Institution “University of Economics and Pedagogy”

Abstract. The article examines post-postmodernism as a stage in the transformation of contemporary foreign literature at the turn of the 20th–21st centuries. It analyzes the modification of postmodern aesthetics, the specificity of new historicism, and the transformation of narrative subjectivity. Based on the prose of Ian McEwan, Julian Barnes, and Michael Frayn, the study reveals a shift from a deconstructive to a reconstructive model of artistic thinking oriented toward a renewed humanistic perspective.

Keywords: postmodernism, post-postmodernism, contemporary foreign literature, new historicism, cultural memory, narrative subjectivity.

“POSTMODERNIZM ZAMONAVIY XORIJIY ROMAN TARAQQIYOTINING TRANSFORMATSION BOSQICHI SIFATIDA : ESTETIK PARADIGMA, TARIXIY XOTIRA VA SUBYEKTIV MODELI”

Temirova Dilorom Qayumovna,
Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika NTM universiteti “Xorijiy tillar” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada postpostmodernizm XX–XXI asrlar chegarasidagi zamonaviy xorijiy adabiyot taraqqiyotining muhim bosqichi sifatida tahlil qilinadi. Unda postmodernistik estetikadagi o‘zgarishlar, yangi tarixchilik xususiyatlari hamda matnning subyektiv tashkil etilishi transformatsiyasi ko‘rib chiqiladi. I. Mak’yuэн, J. Barns va M. Freyn asarlari asosida dekonstruktiv modeldan rekonstruktiv, yangi gumanistik yo‘nalishga ega badiiy tafakkur modeliga o‘tish jarayoni asoslanadi.

Kalit so‘zlar: postmodernizm, postpostmodernizm, zamonaviy xorijiy adabiyot, yangi tarixchilik, madaniy xotira, narrativ subyektivlik.

Введение. Современный литературный процесс рубежа XX–XXI веков, безусловно, не может быть осмыслен вне контекста трансформации постмодернистской парадигмы. Если

во второй половине XX века постмодернизм выступал доминирующей художественной моделью, то уже к концу столетия становится очевидным: его эстетический потенциал постепенно исчерпывается. Как справедливо отмечается в учебно-методическом пособии Л.Ю. Макаровой, современную зарубежную литературу следует рассматривать как этап мирового историко-литературного процесса в его динамической целостности [1, с. 6]. Иными словами, речь идёт не о резком разрыве традиций, а о внутреннем преобразовании художественного мышления.

Таким образом, закономерно возникает вопрос: является ли постпостмодернизм отрицанием постмодернизма или его внутренней эволюцией?

Постмодернистская модель: кризис метанарративов и эстетика деконструкции

Прежде всего следует напомнить, что постмодернизм формировался как реакция на крушение универсальных объяснительных систем. Ж.-Ф. Лиотар определял постмодернистское состояние как «недоверие к метанарративам» [2, с. 7]. Тем самым разрушалась вера в абсолютную истину, линейную историю, цельную субъектность. Ф. Джеймисон, в свою очередь, интерпретировал постмодернизм как культурную логику позднего капитализма [3, с. 18], подчёркивая его зависимость от социальной фрагментации и эстетики поверхностности. Однако уже в конце XX века, как подчёркивает Л.Ю. Макарова, наблюдается тенденция к «преодолению» постмодернизма и формированию нового этапа развития литературы [1, с. 10]. Следовательно, постмодернизм перестаёт быть окончательной формой художественного сознания.

Постпостмодернизм: не отрицание, а трансформация: По-видимому, наиболее точной характеристикой нового этапа является не радикальный разрыв, а трансформация. М. Эпштейн, анализируя культурную ситуацию начала XXI века, говорит о переходе к «пост-постмодерности», для которой характерны транссентиментализм и новый гуманизм [4, с. 412]. Иными словами, происходит возвращение к проблеме ценностей — но уже на новом уровне рефлексии. В пособии подчёркивается, что новый этап связан с изменением восприятия реальности и вымысла, а также с усилением исторического сознания [1, с. 10–11]. Таким образом, если постмодернизм концентрировался на игре и деконструкции, то постпостмодернизм стремится к реконструкции смыслов.

Важно подчеркнуть: речь идёт не о восстановлении модернистской серьёзности, а о формировании иной модели — диалогической, рефлексивной и этически ориентированной.

История как пространство диалога, а не разрушения: Одной из ключевых черт нового этапа становится изменение отношения к истории. В пособии подчёркивается внимание к историческому прошлому и «архиву» как всемирная тенденция современной литературы [1, с. 8–9]. Л. Хатчеон, вводя понятие историографической метапрозы, отмечает, что литература одновременно ставит под сомнение историческую достоверность и сохраняет память как культурную ценность [5, с. 105].

Следовательно, история перестаёт быть исключительно объектом деконструкции. Она превращается в пространство диалога между прошлым и настоящим. И.П. Смирнов, анализируя постмодернистскую модель, говорит о «непрекращающемся отодвигании определённости» [6, с. 57]. Однако в современной прозе эта неопределённость уже не самоцель, а условие нравственного выбора. Романы И. Макьюэна, рассматриваемые в пособии [1, с. 10–11], позволяют проследить переход от постмодернистской игры к нравственной реконструкции.

«Искупление» . На первый взгляд, «Искупление» демонстрирует все признаки постмодернистской эстетики: множественность голосов, нелинейную структуру, игру с авторством [1, с. 11]. Однако по существу роман сосредоточен на проблеме ответственности. Таким образом, игра с повествовательными уровнями служит не разрушению истины, а её поиску. Тема вины становится центром художественной структуры.

В «Амстердаме» пространство города интерпретируется как модель общества,

утратившего моральные ориентиры [1, с. 11]. Ирония, безусловно, сохраняется, но она уже не разрушительна, а трагична. Следовательно, эстетика романа выходит за пределы постмодернистского скепсиса.

Джулиан Барнз: память и вариативность прошлого Творчество Дж. Барнза, подробно анализируемое в пособии [1, с. 13–16], демонстрирует особую модель исторического сознания. В «Истории мира в десяти с половиной главах» история предстаёт как совокупность субъективных свидетельств [1, с. 13]. В «Предчувствии конца» память оказывается ненадёжным механизмом интерпретации прошлого [1, с. 14]. Однако, что важно, искажение памяти не ведёт к разрушению смысла — напротив, оно обнажает нравственную ответственность субъекта.

Майкл Фрейн: истина как приближение. В романе М. Фрейна «Одержимый» история оказывается результатом множества приближений [1, с. 11–12]. Таким образом, истина не исчезает, но становится вариативной. Это принципиально отличает постпостмодернистскую модель от радикальной деконструкции. В заключение следует подчеркнуть: постпостмодернизм характеризуется формированием нового гуманистического измерения. М. Эпштейн говорит о «новом гуманизме» как о ключевом признаке эпохи [4, с. 420]. Современный роман вновь обращается к проблемам: личной ответственности, исторической памяти, нравственного выбора. Иначе говоря, художественное сознание возвращается к человеку — но уже после опыта постмодернистского сомнения.

Заключение

Таким образом, постпостмодернизм следует рассматривать не как отрицание постмодернизма, а как его внутреннюю эволюцию. Для него характерны: Сохранение множественности интерпретаций; усиление этического измерения; Реабилитация исторической памяти; Новая субъектная модель; Формирование гуманистической перспективы. Следовательно, современный зарубежный роман рубежа XX–XXI веков демонстрирует движение от иронической деконструкции к ответственному диалогу с историей и культурой.

Список литературы

1. Макарова Л.Ю. Современная зарубежная литература. Екатеринбург, 2018.
2. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. СПб., 1998.
3. Jameson F. Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism. Durham, 1991.
4. Эпштейн М. Постмодерн в русской литературе. М., 2005.
5. Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism. New York, 1988.
6. Смирнов И.П. История и постмодернизм. М., 2001.

O‘ZBEK DRAMALARIDA KULGI IFODALASHNING KOMIKLIK VA FOJIYAVIYLIK KATEGORIYALARI

Nizomova Shohista Shodiyevna
BuxDPI dotsenti, Ff.f.d.(PhD).

Ahmadova Ferangiz Hamza qizi
BuxDPI I bosqich magistranti

Annotatsiyaa: Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek dramalarida kulgi ifodalashda komiklik va fojiyaviylik uyg’unligi, badiiy mahorat hamda kulgining estetik vazifasi kabi masalalar ilmiy – nazariy tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: universal shakl, hajviyot, ijodkor, drama, tragediya, komediya, intermediya,odamlar, dunyoqarash, kishi xarakteri, ichki murakkab ruhiy kechinmalar, o‘zgalar, voqelik, munosabat, ifoda, universal vosita, ulkan ma’naviy-ma’rifiy, tarbiyaviy, badiiy- estetik ahamiyat va hokazo.

Аннотация: В данной статье представлен научно-теоретический анализ таких вопросов, как гармония комедии и трагедии в выражении смеха в современных узбекских драмах, художественное мастерство и эстетическая функция смеха.

Ключевые слова: универсальная форма, юмор, создатель, драма, трагедия, комедия, интерлюдия, люди, мировоззрение, человеческий характер, сложные внутренние духовные переживания, другие, реальность, отношение, выражение, универсальный инструмент, большое духовно-просветительское, образовательное, художественно-эстетическое значение и т. д.

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of issues such as the harmony of comedy and tragedy in expressing laughter in modern Uzbek dramas, artistic skill, and the aesthetic function of laughter.

Keywords: universal form, humor, creator, drama, tragedy, comedy, interlude, people, worldview, human character, complex internal spiritual experiences, others, reality, attitude, expression, universal tool, great spiritual-enlightening, educational, artistic-aesthetic significance, etc.

Kirish. Zamonaviy o‘zbek adabiyoti kulgiga o’ziga xos munosabatini, birinchi navbatda, o’zining adabiy faoliyati va adabiy baholari bilan ifodalaydi. Ammo kulgini dunyoqarashning universal shakli sifatida oqlaydigan nazariy mulohazalar bizga qadar qadimgi miflarda, mumtoz adabiyot, jadid davri adabiyotida juda ko‘p ifodalangan.

Kulgi azaldan odamlarning dunyoqarashi, kishi xarakteri, ichki murakkab ruhiy kechinmalari, o‘zgalarga va voqelikka munosabatini ifodalovchi universal vosita bo‘lib, ulkan ma’naviy-ma’rifiy, tarbiyaviy, badiiy- estetik ahamiyat kasb etuvchi aql va qalb hosilasi sanalgan. Bunda kulgi insonga nafaqat yaxshi kayfiyat, balki sog‘lik ulashishining amaliyotda kuzatilishi ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgan. Hatto tibbiyotda kulgiterapeya joriylangan va kugi insonlar uchun hayot mantig‘ini anglash, umrni uzaytirish, kasalni davolash vositasi vazifasini o‘tagan.

Shuning uchun inson avlodiga chaqaloqligidan boshlab kilish va kuldira olish o‘rgatiladi. Hatto, yig‘lab turgan chaqaloqlarga maxsus qo‘shiq – “ovutmachoq”lar aytish orqali yig‘idan to‘xtatiladi. Ertaklarda sira kulmaydigan malikalarni kuldirish sharti belgilanib, buning uchun uarning shoh mavqeidagi otalari yarim saltanatini berishga va’da qiladi. Bu esa folklorda azaldan insonning murakkab hayot manzarasi va ob’yektiv borliqqa estetik munosabat bildirishda o‘z an’analarining shakllanganidan dalolat beradi.

Adabiyotlar tahlili. Xalq kulgisi kinoya, satira, va yumordagi kabi reallikni bahoash bilangina

chaklanmaydi. U reallikni baholash tamoyillarining bevosita o‘zini ham taftishdan o‘tkazadi. Xalq kulgisi sub’yektiv ibtidoning yetakchiligi bilan ajralib turadi.Shu ma’noda kulgi, hajv, yumor, badiiy-estetik hodisadir.Ular adabiyot va san’at taraqqiyotida ob’yektiv mavjud bo‘lib, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan tortib, badiiy ijodning quyi ko‘rinishidan oliy ko‘rinishi: roman, qissa, hikoyalargacha voqelikka eng faol munosabat tarzida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotdagi har bir janr muallifi xalq kulgi san’atidan, avvalo, muayyan nozik vaziyatlarni shakllantirishda foydalangani kuzatiladi. Shu asnoda satirik yoki yumoristik tabiatli obrazlar tizimi tanlanadi. Dunyo xalq kulgi madaniyatining ildizlari qadimgi yunon nazariy adabiyotlarida qayd etilgan “jiddiy-kulgili” janrlarga borib taqalishini, masallar, bukolikalar, pamfletlar, memuarlar, suqrotona, lukiancha dialoglar uning tarkibiga kirishini, asosida xalq kulgi madaniyati yotuvchi ushbu qadimiy janrlar roman janri uchun poydevor bo‘lganligi ta’kidi olimlarning tadqiqotlarida uchraydi (1.B - 22).

Kulgi chuqur dunyoqarash ma’nosiga ega, u butun dunyo, tarix, inson haqidagi haqiqatning eng muhim shakllaridan biridir. Bu dunyoga alohida universal nuqtai nazar, dunyoni boshqacha ko’rish, lekin jiddiylikdan kam emas. Shuning uchun katta adabiyotda kulgi ham xuddi jiddiylik kabi qabul qilinadi (bundan tashqari, umuminsoniy muammolarni qo‘yadi).

Dunyoning ba’zi juda muhim jihatlari faqat kulgi uchun ochiqdir. Xalq kulgisi universal, samimiy tafakkur shakli bo‘lib, u faqat ijtimoiy hayotning ayrim shaxsiy va xususiy tipik hodisalariga, salbiy hodisalariga murojaat qilishi mumkin. Dunyo va inson haqidagi muhim haqiqatni har doim kulgi tilida aytish mumkin emas. Adabiyotda kulgiga ko‘proq ijtimoiy quyi tabaqalar hayotini aks ettiruvchi past janrlarda o‘rin beriladi.

Kulgi – yo yengil o‘yin-kulgi, yoki yovuz va pastkash odamlar uchun ijtimoiy foydali jazo turidir. Xalq kulgi san’atining ham mohiyati insonlar hayotidagi og‘riqli nuqtalarni kinoyali kulgi ostiga olishdan iboratdir. “Jahon badiiy tafakkuri taraqqiyotida jamiyat hayotidagi hamda ayrim kishilar faoliyatidagi kamchiliklarni ochib tashlashda ustuvor badiiy ahamiyat kasb etuvchi kinoya muayyan davr va xalq adabiyoti qiyofasini belgilaydigan muhim xususiyatga ega”(2. B-3).

Shakl qancha sodda bo‘lsa, mazmun shuncha murakkab, shakl qancha go‘zal bo‘lsa, mazmun shuncha shafqatsiz, shakl qancha kinoyali bo‘lsa, mazmun shu qadar fojiali tus olib boraverishi xalq maydon kulgisi singari yashirin g‘oyaning qudratiga o‘xshaydi. Kulgili lavhalar jiddiy ishora va ramzlarga, darveshnamo monologlar falsafiy payrovga, egri suratlar to‘g‘ri qiyofalarga aylangani kabi badiiy ifoda tasviri og‘zki dramalarga xos xususiyatlardir.

Xalq kulgi madaniyati badiiy asarlarda qahramonlarning xarakterini shakllantirishda badiiy to‘qimaga bo‘lgan ehtiyoj o‘rnini ma’lum ma’noda qoplash uchun xizmat qiladi. Shu bilan birga, nasrning umumiy tizimiga putur yetkazmaydi. Matn yaxlitligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmaydi, balki unga badiiy zeb beradi.

Xalq kulgisining turlari, usullari xuddi hayot va turmush, inson va uning fe’l-atvoridagi qirralar kabi rangba-rang, bisyor. Hajv, tanqid va kulgining ochiq-oydin ifoda yo‘sini qatorida niyat va maqsadni yashirib, turli badiiy bo‘yoqlar zamiriga chirmab beruvchi usullar ham borki, ayni xususiyat kulgi ruhidagi asarning ta’sir kuchini oshirish barobarida, ularga kitobxon e’tibori, qiziqishini yanada chuqurlashtiradi.

Haqiqatni emin-erkin aytish imkoniyati chegaralanib, tug‘ilayotgan yangi, ilg‘or fikr va g‘oyalarni bemalol ifodalash xususiyati xalq kulgi san’ati asosida yaratilgan asarlarga xos alohida xususiyatdir. V.G. Belinskiy komiklik va tragiklikning mohiyati garchi ichki, mazmuniy hodisa ekanligi, albatta, g‘oyalardan kelib chiqishini ta’kidlasa-da, obyektiv voqelikda–hayotda bo‘lgan komiklik va fojiaviylik uyg‘unlikda kelishi haqidagi fikrlarni ham anglab olish qiyin emas. “Umuman shuni unutmaslik kerakki, xuddi hayotda bo‘lgani kabi, adabiyotda ham tragiklik va komiklik elementlari aralashib ketadi; nima uchun Shekspir dramalarida asosiy qahramonlar bilan birgalikda, qiziqchilar, masxarabozlar, kaltabin kimsalar ham bor. Huddi shu kabi komik asarlarda ham olijanob, kuchli va yorqin xarakterli shaxslar ham uchraydi.

Fojia va kulgining tafovuti, farqi bunda emas, balki mohiyatdadir”(3. B - 222). Dramatik

asarlarda epik asardan farqli tarzda syujet voqealari yuz beradigan makon sifat jihatidan ham cheklangan bo‘ladi. Dramatik asar muallifi go‘yo asar voqealaridan butun ikir-chikirigacha xabardor, shu bois voqea tafsilotlari, uning yuz berish vaqti, joyi haqida oldindan ma’lumot bera oladi.

Dramaning o‘z me’yorlari bor. Butun voqelikni qahramonlar xatti-harakati orqali ko‘rsatish, ularning xarakterini, o‘ziga xos jihatlarini so‘zlarida, qilayotgan ishlarida ifodalash darkor. Biz atrof-muhitni avvalo ko‘rish, eshitish va hokazo sezim unsurlarimiz bilan anglaymiz.

Ammo, bu sezgilarimiz orqali ko‘proq tovushlarning past-balandligini his qilamiz. Tabiiy jihatdan inson anglashi mumkin bo‘lmagan jihatlarni, tebranishlarni sezmaymiz. Shuning uchun turli mikroskop,teleskop, ovoz kuchaytirgichlar elektrokardiografiyalardan foydalanamiz. Yozuvchi anglamoqchi bo‘lgan borliq faqat ko‘zga ko‘rinadigan narsalar emas, bu insonning ko‘rinmas ichki dunyosi, qalbi. Favqulodda murakkab, o‘zgaruvchan ruhiy olami(4. B – 201-202).

Ijodkorning o‘ziga xosligini belgilaydigan asosiy mezon poetik tafakkurning yangilanishidir. Poetik nuqtayi nazarning individuallashuvi badiiy adabiyotda novatorlikni yuzaga keltiradi. Bu jarayon, o‘z navbatida, hayot hodisalariga yondashuvning an’anaviy yechimlaridan farqli ravishda, ijodiy tafakkur orqali yangicha qarashlar, yechimlar va xulosalarga yo‘l ochadi.

Shaxsiy ma’naviy-axloqiy pozitsiyasi dunyo haqidagi turli nuqtayi nazarlar, boshqa “haqiqatlar” bilan faol munosabatda shakllanadi. Birovning hayotiy qadriyatlar tizimini singdirib yoki rad etish orqali inson o‘zining axloqiy va falsafiy maslagini tobora qat’iyroq belgilaydi. G‘oyaviy-axloqiy muammolarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, boshqa odamlarning dunyo haqidagi nuqtayi nazarini qahramon o‘z ongidan o‘tkazadi; turfa “haqiqatlar” ning qarama-qarshiligi turli xil hayotiy maslaklarga ega qahramonlarning tashqi to‘qnashuvi emas,9garchi ba’zan shunday bo‘lsa ham), balki, birinchi navbatda, qalb va tafakkurning ichkiishi, ko‘pincha o‘z-o‘zi bilan tortishuv- ichki dialogdir.

To‘ra: (kinoyali jilmayib). Bir imzo o‘nta ko‘k qo‘yni yetaklab ketdi. Lekin manavi oromgohdagi bolaparvar masxarabozlarni hozircha tinchitib tursak, keyinchalik gap bizniki.

B e g‘ a m: (taltayib). Hammasi yaxshi bo‘ladi, xo‘jayin.

T o‘ r a: Tilingga ehtiyot bo‘l. Ko‘zing ko‘r, qulog‘ing kar bo‘lsin. Vang‘illagan har itning og‘ziga qo‘l tiqma, qo‘lsiz qolasan. Nima deganimni tushundingmi? Sir berma...

B e g‘ a m: (bosh irg‘aydi). Tushundim.

T o‘ r a: (o‘smoqchilab). Og‘zi bilan yuradiganlarga gap tashlab qo‘ydik, shunisi yetadi (5. B - 265).

Adabiyot turlari ichida eng ta’sirchani, eng ommabopi hajviyot ekan. Shu tariqa hajviyot keng kitobxonlar davrasi, turli sinf vakillari bilan, xalq bilan muloqotda bo‘lishning bir vositasi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Vatandoshimiz Hoji Muin bir maqolasida xalqqa kulgining ta’siri haqida shunday deydi: “Har yerda, ayniqsa, bizning Turkiston xalqig‘a jiddiy so‘zlardan ko‘ra hajviy va kulgili so‘zlarning ko‘prak ta’sir etishi ko‘rinib turadir. Bizning xalq har vaqt to‘g‘ri va jiddiy so‘zlarga iltifot etmay, balki uning teskarisicha kulgilik, hangomalik gaplarga ahamiyat beradir (6. G.S.).

Shu mantiqdan kelib shiqilsa, dramada kinoyaning vazifasi badiiy asarda ijodkorning g‘oyaviy niyatini ta’kidlash va kitobxonga chuqurroq yetkazib berishga xizmat qilishdan iborat ekanligi ayonlashadi.

T o‘ x t a x o n x o l a: Qulman buva to‘qsondan oshib qazo qildi. U kishining ta’ziyasiyam bir to‘y-da.

T i r k a sh b u v a: (kinoya bilan). Ha, Qulman karvonning ta’ziyasi uncha-muncha dang‘illama to‘ydan ziyod bo‘ldi! Baraka topishsin, o‘g‘illariyam otasining o‘limini poylab o‘tirganday, yiqqan-terganlarini ayamay to‘kib-sochishdi. Marhumning ustidan sochilgan dasta-dasta pullarning hisobi yo‘q. Qizlarining dod-faryodidan Sulton buvaning o‘n yil burun tom bitib qolgan quloqlari ochilib ketdi! Ustiga yaltir-yultir matolar yopilgan serhasham tobutni ko‘rgan odamning o‘lgisi

kelib qoladi!.. Ishqilib, Qulman karvonniyam kelinchakni o‘lan aytib go‘shangaga kuzatganday as’asayu dabdaba bilan qabrga qo‘yib keldik. Shuncha amallarning oxiratda nafi tegadigan bo‘lsa, hozir Qulman karvonning ruhi naq jannati Nayimda orom olib yotgan bo‘lsa kerak!(7. B - 300).

Psixologik dramalarda asar hajmi emas, balki uning kompozision qurilishi, syujet yo‘nalishi va shunga mos qahramonlar ruhiy dunyosi muhimlik kasb etadi. Chunki asar qahramoni qalbidagi hissiyotlar hayotda o‘lchab berilgan umrning kuchli va ojiz tomonlari bilan mungli va ojizona kurash olib boradi. Ya’ni asarda voqealar mantig‘i emas, balki harakterlar ruhiyati mantig‘i asar asosini tashkil qiladi.

Umri davomida “pashshaga ham ozor bermagan” Tirkash bobo nutqida juda jo‘n fikrlovchi kishilar, xunuk va mantiqsiz narsa hodisalarga, insonlarga xos nuqson va kamchiliklar samimiy va zaharxanda kulgi vositasida ko‘rsatib beriladi. Hayot muammolari, fojealari va ezguliklarining umumiy holati samimiy nutq orkali yumoristik kulgi hosil qilgan.

Kulgini yuzaga keltiruvchi sabablar turli- tuman.Komediyada kulgi ma’lum bir shaxsni go‘zal tashqi qiyofasi, hatti-harakatlari bian xunuk va puch ichki dunyosi o‘rtasidagi nomuvofiqlikdan, o‘zaro qarama-qarshiligidan keltirib chiqarilgan.

Ko‘rinishidan fidoyi, jonkuyar Norcha va Nurmat faol xuddi shunday kishilar toifasidandir. Insoniyat tarixidan malumki, gunohi azim badali og‘ir bo‘lgan. Muqaddas Qur’on, diniy manbalarda odamzotning imonu adolatdan mosuvo bo‘lishi oqibatlari aniq yoritilgan. Inson nasli o‘lat, toshqin ko‘rinmagan, qutulmagan baloga mubtalo bo‘lib, gunohi badalini o‘tagan.

Dramadagi Nurmat faol va Norcha obrazlarining ko‘r-ko‘rona dinshunosligi satirik kugining paydo bo‘ishiga sabab bo‘lgan. Komediyadagi komik holatlar, ijtimoiy ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar orqali yuzaga chiqadi. Eng xunuk va beo‘xshov narsa hodisalar kitobxonda kulgi uyg‘otishi mumkin. Lekin ular ba’zan chuqur ma’noli harakat ustidan ham kuladilar.

XULOSA: Ba’zi qahramonlarning ismi sifatida tanlangan nomlar yoki ismi yoniga tirkab aytilgan laqablar ularning kasb-koriga ishora etib turadi. Nurmat faolga “faol” laqabini berish ham shu mantiqdan kelib chiqqan.Dramatik asarlarda laqablar ham o‘z navbatida kulgi uyg‘otishga sabab bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy dramaturgiyada zamonning eng dolzarb muammolari xalq maydon kulgisi (qiziqchilik va askiyachilik, lofchilik) ta’sirida sahnalashtiilgani oydinlashadi. Buning uchun ijodkorlar komediya yoki uning jiddiy yoxud satirik komediya, intermediya kabi shakllariga murojaat qilgani, ko‘pincha go‘rkov, piyanista, g‘alamis tijoratchi-tadbirkor, ochko‘z savdogarlar qiyofasini kinoya vositasida fosh etganliklari kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Baxtin M.M. Romanda zamon va xronotop shakllari. Tarixiy poetikadan ocherklar. Rus tilidan Uzoq Jo’raqulov tarjimasi. –Toshkent.: Akademnashr, 2015. –B. 22.

2.Mavlonova O’.H. Amerika nasrida kinoyaning poetik ifoda xususiyatlari: Filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. –Buxoro., 2022. –B. 3.

3.Белиниский В.Г. Взгляд на русскую литературу. –Москва: 1998.– С.222.

4.Alimbekov A. Aziz Nesin – dramaturg. Jahon adabiyoti jurnali. 2021. № 9. -B. 200-201.

5.Qo’chqor Norqobil. Zamindan olis ketma. Drama. –Toshkent: Adabiyot, 2020. –B. 265.

6.Ҳожи Муин Англашилмаслиқ ёки “Таёқ”нинг таъсири //Зарафшон. 1923.18 февраль.

7.G’afur Shermuhammad. Ta’ziyadagi to’y. Jiddiy komediya. –Toshkent: Adabiyot, 2020. –B. 300.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

ZAMONAVIY TA’LIM MUHITIDA TOLERANTLIKNI RIVOJLANTIRISH

Karimova E’zozxon Gapirjovna,
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi, sotsiologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy ta’lim muhitida tolerantlikni rivojlantirish masalasi bo‘yicha metodologik yondashuvlar va nazariy tahlillar o‘z ifodasini topgan. Tadqiqotning dolzarbligi globalizatsiya, migratsiya va jamiyatdagi madaniy turfa xillik jarayonlarining kuchayishi bilan izohlanadi. Bu esa, talabalarda turli madaniyatlar, dinlar va dunyoqarash vakillari bilan konstruktiv muloqot o‘rnatish qobiliyatini rivojlantirishni talab qiladi.

Kalit so‘zlar: tolerantlik, ta’lim muhiti, madaniyatlararo ta’lim, polimadaniy tarbiya, pedagogik texnologiyalar, tolerant ong, madaniy turfa xillik, madaniyatlararo muloqot.

Kirish. Zamonaviy dunyo madaniy, etnik, diniy va dunyoqarash xilma-xilligi tez sur’at bilan o‘sishi bilan xarakterlanadi. Globalizatsiya, xalqaro migratsiya va jamiyatning informatizatsiya jarayonlari madaniyatlararo aloqalar uchun benazir imkoniyatlar yaratadi, biroq shu bilan birga ksenofobiya, etnik notolerantlik va madaniy izolyatsiya kabi yangi muammolarni ham keltirib chiqaradi [1, 2]. Bunday sharoitda tolerantlikni rivojlantirish zamonaviy ta’limning ustuvor vazifalaridan biriga aylanadi.

Tolerantlik, ijtimoiy-madaniy fenomen va pedagogik kategoriya sifatida turli ilmiy sohalar – falsafa, sotsiologiya, psixologiya bilan aloqadorlikda tadqiq etib kelingan. Xalqaro jamoatchilik XXI asr ta’limining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida ta’lim oluvchilarni tolerantlik ruhida tarbiyalash Soft-kompetensiyaning dominant elementi ekanligini e’tirof etadi. Bu YuNESKO, Yevropa Kengashining rezolyutsiyasi hamda “Tolerantlik prinsiplari deklaratsiyasi” (1995) kabi hujjatlarda aks ettirilgan [3].

Tolerantlik masalasi bo‘yicha keng tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, bir qator masalalar hali ham munozaraliligini saqlab qolmoqda: pedagogik kontekstda tolerantlik mohiyati bo‘yicha yagona tushuncha yo‘q, uni rivojlantirishga oid yondashuvlar kam sistematizatsiya qilingan, turli yosh bosqichlarida tolerant ongni rivojlantirish mexanizmlari yetarli darajada o‘rganilmagan. Shuningdek, ta’limning raqamlashuvi sharoitida an’anaviy tolerantlik tarbiyasi usullarini yangi ta’lim realliklariga moslashtirish masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [4, 5].

Tadqiqot metodologiyasi va metodlari.

Tadqiqotning metodologik asosi. Tadqiqot tolerantlikni ko‘p darajali fenomen sifatida ko‘rish imkonini beruvchi tizimli yondashuv prinsiplariga asoslangan bo‘lib, unda filosofik, sotsiologik, psixologik va pedagogik jihatlar qamrab olinadi. Metodologik asos sifatida shuningdek madaniy yondashuv ham xizmat qiladi (M.M.Baxtin, V.S.Bibler), u tolerantlikni madaniyatlararo muloqot kontekstida tahlil qiladi, va aksiologik yondashuv, u tolerantlikning qadriyatli asoslariga e’tibor qaratadi.

Tadqiqot metodlari. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi ilmiy bilish metodlaridan foydalanildi: 1) tadqiqot mavzusiga oid falsafiy, sotsiologik va psixologik-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish; 2) tolerantlikni rivojlantirishga oid turli konsepsiyalar va yondashuvlarni chog‘ishtirish va taqqoslash; 3) xalqaro va milliy darajadagi ta’lim sohasiga oid me’yoriy-huquqoy hujjatlar kontent tahlili; 4) turli davlatlardagi ta’lim tashkilotlari va ilmiy markazlaridagi tolerantlikni rivojlantirish bo‘yicha ilg‘or pedagogik tajribalarni umumlashtirish.

Tadqiqot reglamenti. Ushbu tadqiqot nazariy tahliliy xususiyatga ega bo‘lib, empirik tadqiqotini o‘z ichiga olmaydi. Tahlil asosan ingliz va rus tillaridagi nashrlar bilan cheklangan. Xronologik

davr oxirgi o‘n yilni qamrab oladi, bu esa masalaning dolzarb holatini taqdim etish zarurati bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalari va ular muhokamasi.

I. Pedagogik diskursda tolerantlikning konseptual asoslari.

Tushunchaning paydo bo‘lishi va rivojlanish tarixi. “Tolerantlik” atamasi (lot. tolerantia – sabrlilik, toqatlilik) ko‘p asrlik tarixga ega va turli madaniy an’analarda turlicha talqin qilinadi [6]. G‘arbiy Yevropa an’anasida tolerantlik konsepti XVI-XVII asrlardagi diniy urushlar kontekstida shakllanib, dinlar o‘rtasida sabr va bag‘rikenglik g‘oyalari bilan bog‘liq bo‘lgan (J.Lokk, Volter). Sharq pedagogikasida tolerantlik tushunchasi bag‘rikenglik fenomeni bilan bog‘liqlikda tasavvuf ta’limotining paydo bo‘lishi bilan aloqador ekanligini alohida ta’kidlab o‘tish lozim. Zamonaviy tushunchada tolerantlik ancha kengroq, ya’ni dunyomizdagi turli madaniyatlarning boy xilma-xilligi, o‘zini ifoda etish shakllarini, inson individualligini ifoda etish usullarini hurmat qilish, qabul qilish va tushunish sifatida talqin qilinadi.

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish natijalari ko‘rsatadiki, pedagogikada tolerantlikni aniqlashda bir necha yondashuvlar shakllangan. Birinchi yondashuvda tolerantlikka o‘zgacha bo‘lgan, o‘z hayoti, xulqi, odatlari, his-tuyg‘ulari, fikrlari, g‘oyalari va e’tiqodiga turlicha bo‘lgan jihatlarga bo‘lgan toqat sifatida qaraladi (A.G.Asmolov, G.U.Soldatova). Ikkinchi yondashuvda tolerantlikni faol axloqiy pozitsiya va boshqa madaniyat, millat yoki din vakillari bilan ijobiy muloqotga psixologik tayyorlik sifatida talqin qilinadi (V.A.Lektorskiy, M.S.Maskovskiy). Uchinchi yondashuvda tolerantlik shaxsning kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlarini o‘z ichiga olgan integrativ sifat singari tushuniladi (B.Z.Vulfov, P.F.Komogorov) [7, 8].

Tolerantlik tuzilmasi. Ko‘pchilik tadqiqotchilar tolerantlikning ko‘pkomponentli tuzilishini qabul qiladi. Eng keng tarqalgani uchkomponentli model bo‘lib, u quyidagilarni o‘z ichiga oladi: 1) kognitiv komponent – madaniy xilma-xillik haqidagi bilimlar, madaniy normalar va qadriyatlar nisbiyligini tushunish, madaniyatlararo tenglikni anglash; 2) emotsional-baholash komponent – empatiya, boshqalar bilan hamdardlik qila olish, madaniy xilma-xilliklarga ijobiy munosabat, salbiy etnik stereotiplar yo‘qligi; 3) xulq-atvorga doir komponent — konstruktiv madaniyatlararo aloqalarni amalga oshirish ko‘nikmalari, muloqotga kirisha olish, boshqa madaniyat vakillari bilan hamkorlik qilishga tayyorlik [9].

Ba’zi mualliflar qo‘shimcha komponentlarni ham ajratishadi: motivatsion-irodaviy (tolerant ustanovkalarning barqarorligi, salbiy ta’sirlarga qarshi turish qobiliyati), refleksiv (o‘z ustanovkalari va xulq-atvorini tanqidiy anglab yetish), kommunikativ (tolerant muloqot strategiyalarini bilish) [10]. Bunday tushunish tolerantlikni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda muhim metodologik ahamiyatga ega, chunki shaxsning barcha komponentlariga kompleks ta’sir ko‘rsatish zarurligini ko‘rsatadi.

II. Tolerantlik turlari va darajalari.

Zamonaviy ilmiy adabiyotda tolerantlik turlari turli klassifikatsiya mezonlariga ko‘ra ajratiladi. Tolerant munosabat ob’ektlari bo‘yicha quyidagilar ajratiladi: etnik (millatlararo) tolerantlik, diniy tolerantlik, genderlik tolerantlik, yoshga oid tolerantlik, imkoniyati cheklangan shaxslarga tolerantlik, ijtimoiy tolerantlik [11].

Tolerantlik ko‘rsatilish darajasiga ko‘ra: shaxsiy (insonning alohida sifati kabi), guruhda tolerantlik (ijtimoiy, etnik, kasbiy guruhlarda tolerantlik), ijtimoiy (butun jamiyatning o‘ziga xos xususiyati sifatida) bo‘lishi mumkin. Ta’lim jarayonida shaxsiy tolerantlikni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega, chunki u boshqa darajalar rivojlanishi asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Ba’zi tadqiqotchilar faol va passiv tolerantlikni ham ajratishadi. Passiv tolerantlik xilma-xillikka toqat bilan munosabat, aralashmaslik, holatni neytral qabul qilishni o‘zida aks etadi. Faol tolerantlik ijobiy aloqa, boshqani tushunishga intilish, muloqot va hamkorlikka tayyorlikni anglatadi. Pedagogik amaliyot aynan faol tolerantlikni rivojlantirishga yo‘naltirilishi kerak [12].

III. Ta’limda tolerantlikni rivojlantirish bo‘yicha xalqaro tajriba

Xalqaro tajribani solishtiruvchan tahlil qilish turli davlatlarda tolerantlikni tarbiyalashga

oid yondashuvlar xilma-xilligini ko‘rsatadi, bu esa har bir mamlakatning tarixiy va madaniy xususiyatlari bilan izohlanadi. 1-jadvalda tolerantlik kompetensiyasini rivojlantirishga doir turli modellar keltirib o‘tilgan.

1-jadval

Tolerantlik kompetensiyasini rivojlantirishga doir ta’limiy modeллар benchmarkingi

Model	Mamlakat	Asosiy xususiyatlar
Multimadaniylik	Kanada, Avstraliya, AQSh (qisman)	Madaniy plyuralizmni e’tirof etish va qo‘llab-quvvatlash; etnik guruhlarning madaniy identichligini saqlash; ikki tilli ta’lim; ona tillari va madaniyatlarini o‘rganish
Assimilyasion	Fransiya, Yaponiya	Migrantlarning dominant madaniy normalarni qabul qilish orqali integratsiyasi; fuqarolik birligiga urg‘u berish; davlat tili va mamlakat tarixini majburiy o‘rganish
Madaniyatlararo	Germaniya, Niderlandiya, Skandinaviya davlatlari	Madaniyatlar o‘rtasidagi muloqot va o‘zaro aloqa; madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish; ta’lim dasturlariga turli madaniyatlar elementlarini kiritish; o‘qituvchilarni ko‘p madaniyatli muhitda ishlashga tayyorlash
Tenglik va ijtimoiy adolat	Buyuk Britaniya, JAR	Irqchilik va kamsitishga qarshi kurashish; ijtimoiy tengsizlikni tanqidiy tahlil qilish; ijtimoiy adolat uchun ta’lim; tanqidiy fikrlashni rivojlantirish

Xalqaro tajriba tahlili ko‘rsatadiki, eng samarali ta’lim modeli – madaniy muloqot, o‘zaro boyitilganlik va madaniy turfa xillikka hurmat tamoyillariga asoslangan madaniyatlararo modeldir. Bu model ta’lim oluvchilarda turli madaniyat vakillariga nisbatan tolerant munosabatni shakllantiribgina qolmay, balki samarali madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini ham rivojlantiradi [13, 14].

4. Tolerantlikni rivojlantirishga doir pedagogik texnologiyalar.

Zamonaviy pedagogik ilm-fan va ta’lim amaliyotida tolerantlikni rivojlantirish uchun katta usullar majmui va texnologiyalari mavjud. Tadqiqotlarni tizimli tahlil qilish quyidagi pedagogik texnologiyalar majmuini tasniflash imkonini berdi.

Samarali muloqot texnologiyalari. Muloqot tolerantlikni rivojlantirishning asosiy mexanizmi sifatida qaraladi. O‘quv muloqot texnologiyalari (S.Yu.Kurganov, V.S.Bibler) ta’lim jarayonini turli madaniy pozitsiyalarning tutashuvi, nuqtai nazarlar to‘qnashuvi va haqiqatni birgalikda izlash sifatida tashkil qilishni nazarda tutadi. Samarali shakllari: diskussiyalar, debatlar, filosofik suhbatlar, sokratik muloqotlaran iborat. Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, muloqot texnologiyalarini

tizimli qo‘llash tanqidiy fikrlash, empatiya va o‘zgalar nuqtai nazarlarini tushunish qobiliyatini rivojlantiradi [15].

O‘yin va trening texnologiyalari. Ijtimoiy-psixologik tolerantlik treninglari madaniyatlararo muloqot vaziyatlarini modellashtirish va xavfsiz muhitda tolerant xulq-atvor ko‘nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi. Maxsus shakllar: rolli o‘yinlar, simulyatsiyalar, keys-stadidan iborat. Detsentratsiya o‘yinlari – vaziyatni boshqa inson ko‘zlari bilan ko‘rish qobiliyati – alohida ahamiyatga ega. 47 ta tadqiqotning metatahlili shuni ko‘rsatdiki, o‘yin metodlari ta’lim oluvchilarning etnik tolerantlik darajasini statistik sezilarli tarzda ($p<0,01$) oshiradi [16].

Loyihaviy faoliyat. Madaniyatlararo va ijtimoiy loyihalar tolerant xulq-atvorni amaliy o‘zlashtirish uchun sharoit yaratadi. Samarali loyihalar: turli xalqlar madaniy merosini o‘rganish, madaniy almashinuvlar tashkil etish, volontyorlik faoliyati, tolerantlik muzeylarini yaratish. Loyihaviy faoliyat nafaqat tolerantlikning kognitiv komponentini (madaniyatlar haqida bilimlar), balki xulq-atvor komponentini (aloqa qilish tajribasi) ham rivojlantiradi [17].

San’at va adabiyot vositalaridan foydalanish. Badiiy adabiyot, kino, teatr, tasviriy san’at empatiyani rivojlantirish va «O‘zga»ni tushunishda katta salohiyatga ega. Turli madaniyat vakillari hayotini ochib beradigan asarlarni o‘qish va muhokama qilish, tolerantlik muammolariga bag‘ishlangan filmlarni tomosha qilish, san’at asarlarini tahlil etish «O‘zga»ning tajribasini emotsional jihatdan his etishga yordam beradi. Tadqiqotlar tasdiqlaydiki, badiiy matnlar bilan ishlash etnik noto‘g‘ri tushunchalar darajasini sezilarli darajada pasaytiradi [18].

Interaktiv o‘qitish usullari. Bu guruhga ta’lim jarayoni ishtirokchilarining faol o‘zaro hamkorligini nazarda tutadigan usullar kiradi: guruhdagi ish, kooperativ o‘qitish, loyiha usuli, o‘zaro o‘qitish. Ayniqsa tarkibi jihatdan xilma-xil guruhlarda kooperativ o‘qitish texnologiyasi (Cooperative Learning in Heterogeneous Groups) samarali hisoblanadi, chunki u ijobiy o‘zaro bog‘liqlik, teng huquqli ishtirok va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun sharoit yaratadi [19].

Raqamli texnologiyalar. Ta’limni raqamlashtirish sharoitida tolerantlikni rivojlantirishda onlayn-texnologiyalarning ahamiyati ortib bormoqda: virtual tolerantlik muzeylari, ta’lim veb-kvestlar, madaniyatlararo muloqot uchun ijtimoiy tarmoqlar, tolerantlik muammolariga bag‘ishlangan ommaviy ochiq onlayn kurslar (MOOC). Telekommunikatsiya loyihalari turli mamlakatlar va madaniyatlarga mansub o‘quvchilar o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqotni tashkil etish imkonini beradi. Shu bilan birga, tadqiqotlar raqamli muhitda xavf-xatarlar — nafrat tili, kiberbulling tarqalishini qayd etadi, bu esa raqamli tolerantlikni rivojlantirish bo‘yicha maxsus ish olib borishni talab qiladi [20].

5. Muammoli sohalar va bahsli masalalar.

Tolerantlikni rivojlantirish nazariyasi va amaliyotidagi salmoqli yutuqlarga qaramay, ushbu sohada qator muammoli zonalar va bahsli masalalar mavjud.

Tolerantlik chegaralari muammosi. Markaziy savollardan biri — tolerantlik bilan beparvolik o‘rtasida, boshqani hurmat qilish bilan o‘z qadriyatlaridan voz kechish o‘rtasidagi chegara qaerdan o‘tadi. Faylasuf K.Popper «tolerantlik paradoksi»ni shakllantirgan: cheksiz tolerantlik tolerantlikning yo‘qolishiga olib keladi, chunki tolerant jamiyat toqatsizlikka nisbatan toqatsiz bo‘lishi kerak. Pedagogik kontekstda bu mutlaq emas, balki universal gumanistik qadriyatlarga asoslangan oqilona tolerantlikni rivojlantirish zarurligini anglatadi.

Tolerantlik va identiklik nisbati. Tolerantlikni rivojlantirish o‘z madaniy identikligini saqlab qolish bilan qanday uyg‘unlashishi masalasi bahsli hisoblanadi. Bir qator tadqiqotchilar multikulturalizmga haddan tashqari urg‘u berish kontekstida identiklikning yo‘q bo‘lib ketish xavfini ta’kidlaydilar. Boshqa mualliflar esa kuchli ijobiy etnik identiklik tolerantlikka zid emas, aksincha, samarali madaniyatlararo muloqot uchun asos yaratishini isbotlaydilar.

Tolerantlikni tarbiyalash dasturlari samaradorligini baholash. Metodologik muammo sifatida tolerantlikni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik sa’y-harakatlar natijadorligini baholash masalasi qolmoqda. Mavjud diagnostika usullari ko‘pincha belgilangan (deklarativ) ustanovkalarni o‘lchash

bilan cheklanadi, ular esa real xulq-atvorga mos kelmasligi mumkin. Tolerantlikning xulq-atvor komponentini baholash uchun amaldagi vositalarni ishlab chiqish zarur.

Pedagoglarnitayyorlashmuammosi.Tadqiqotlarko‘rsatadiki,ko‘plabo‘qituvchilarpolimadaniy sinflar bilan ishlashda qiyinchiliklarga duch keladilar, madaniyatlararo kommunikatsiya sohasida yetarli kompetensiyalarga ega emaslar. Tolerantlikni tarbiyalash vazifalarini amalga oshirishga pedagoglarni maxsus tayyorlash, jumladan o‘qituvchining shaxsiy tolerantligini rivojlantirish muammosi dolzarblashmoqda.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy obzor quyidagi xulosalarni rivojlantirish imkonini beradi. Tolerantlik kognitiv, emotsional-baholovchi va xulq-atvor komponentlarini o‘z ichiga olgan murakkab ko‘p komponentli fenomen bo‘lib, uni samarali rivojlantirish barcha tuzilmaviy elementlarga kompleks ta’sir ko‘rsatishni talab qiladi. Xalqaro tajriba tolerantlik ruhidagi ta’limning turli modellarini namoyish etadi, ular orasida eng istiqbollisi madaniyatlar muloqoti, o‘zaro hurmat va boyitish, madaniyatlararo kompetentlikni rivojlantirish prinsiplariga asoslangan madaniyatlararo model hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik amaliyot tolerantlikni rivojlantirish uchun keng ko‘lamli texnologiyalarga ega (muloqot texnologiyalari, o‘yin va trening usullari, loyihaviy faoliyat, san’at va adabiyot vositalaridan foydalanish, interaktiv o‘qitish usullari, raqamli texnologiyalar). Shu bilan birga, eng yuqori samaradorlikni o‘quvchilarning faol pozitsiyasini, madaniyatlararo o‘zaro hamkorlikda shaxsiy tajriba orttirishni va emotsional kechinmalarni ta’minlaydigan usullar namoyon etadi. Tolerantlikni rivojlantirish faqat maxsus dasturlar va tadbirlar orqali emas, balki umumiy tolerant ta’lim muhitini yaratish orqali ham amalga oshirilishi kerak. Bu maktab hayotining barcha jihatlarida — ta’lim mazmunida, o‘qitish usullarida, pedagogik muloqot uslubida, darsdan tashqari faoliyatni tashkil etishda tolerantlik prinsiplarini amalga oshirishni nazarda tutadi. Tolerantlikni muvaffaqiyatli tarbiyalashning asosiy sharti pedagoglarning o‘zlarini tayyorlashdir — ularning madaniyatlararo kompetentligini rivojlantirish, shaxsiy tolerant ustanovkalarini rivojlantirish, tegishli pedagogik texnologiyalarga egalik qilishdan iboratdir.

Kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishlar quyidagilardan iborat:

- auditoriya va auditoriyadan tashqari faoliyatni, formal va noformal ta’limni qamrab olgan tolerantlikni rivojlantirishning integratsiyalashgan modellarini ishlab chiqish va aprobatsiya qilish;
- tolerantlikni rivojlantirishning yoshga xos xususiyatlarini o‘rganish va turli yosh guruhlari uchun differensiallashgan dasturlar yaratish;
- raqamli texnologiyalarning tolerantlikni rivojlantirishdagi salohiyatini tadqiq etish va raqamli muhitda betoqatlik namoyonlariga qarshi kurash usullarini ishlab chiqish;
- tolerantlikni tarbiyalash dasturlari samaradorligini baholaydigan, faqat deklarativ ustanovkalarni emas, balki real xulq-atvorni ham o‘lchaydigan amaldagi instrumentlarni ishlab chiqish;
- oilaning tolerantlikni rivojlantirishdagi rolini o‘rganish va oilaviy tarbiya dasturlarini ishlab chiqish;
- pedagoglarni polimadaniy ta’lim muhitida ishlashga tayyorlash muammosini tadqiq etish va o‘qituvchilarning madaniyatlararo ta’lim sohasida malakasini oshirishning samarali modellarini yaratish.

Tolerantlikni shaxsning integrativ sifati, boshqalar bilan konstruktiv muloqot qilish qobiliyati sifatida rivojlantirish zamonaviy ta’limning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu vazifani hal etish tadqiqotchilar va amaliyotchilar sa’y-harakatlarini birlashtirishni, ilmiy asoslangan dasturlar va texnologiyalarni ishlab chiqishni, ta’limning barcha bosqichlarida tizimli ish olib borishni talab qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Asmolov A.G., Soldatova G.U., Shaygerova L.A. O smыslax ponyatiya «tolerantnost» //

Vek tolerantnosti: nauchno-publiцisticheskiy vestnik. – 2001. – № 1. – S. 8-18.

2. Banks J.A. Multicultural education: historical development, dimensions, and practice // Review of Research in Education. – 2019. – Vol. 43, No.1. – P. 8-39. DOI: 10.3102/0091732X18817307

3. Declaration of Principles on Tolerance // UNESCO. 1995. URL: https://www.unesco.org/en/tolerance (data obraщeniya: 15.12.2024).

4. Vulfov B.Z., Ivanov V.D., Skorobogatova G.G. Vospitanie tolerantnosti: suщnost i sredstva // Vneshkolnik. – 2002. – № 6. – S.12-16.

5. Bondыreva S.K., Kolesov D.V. Tolerantnost (vvedenie v problemu). M.: Izd-vo MPSI; Voronej: MODEK, 2003. – 240 s.

6. Lektorskiy V.A. O tolerantnosti, plyuralizme i kritiцizme // Voprosы filosofii. – 1997. – № 11. – S. 46-54.

7. Stepanov P.V. Vospitanie tolerantnosti u shkolnikov: teoriya, metodika, diagnostika / pod red. L.I. Novikovoy. M.: APKiPRO, 2003. – 84 s.

8. Komogorov P.F. Formirovanie tolerantnosti v mejlichnostnых otnosheniyax studentov vыsshego uchebnogo zavedeniya: dis. ... kand. ped. nauk. Kurgan, 2000. – 193 s.

9. Soldatova G.U., Shaygerova L.A., Sharova O.D. Jit v mire s soboy i drugimi: trening tolerantnosti dlya podrostkov. – M.: Genezis, 2001. – 112 s.

10. Klepцova E.Yu. Psixologiya i pedagogika tolerantnosti: uchebnoe posobie dlya slushateley sistemы dopolnitelnogo professionalnogo pedagogicheskogo obrazovaniya. M.: Akademicheskiy proekt, 2004. 176 s.

11. Pochebut L.G. Etnicheskaya tolerantnost kak faktor profilaktiki mejetnicheskoy napryajennosti // Mir psixologii. – 2007. – № 1. – S.146-158.

12. Shalin V.V. Tolerantnost (kulturnaya norma i politicheskaya neobxodimost). – Rostov n/D: Izd-vo RGPU, 2000. – 256 s.

13. Barrett M. Interculturalism and multiculturalism: similarities and differences. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2013. – 48 p.

14. Deardorff D.K. Intercultural competence: mapping the future research agenda // International Journal of Intercultural Relations. – 2020. – Vol. 76. – P. 90-98. DOI: 10.1016/j.ijintrel.2020.03.002

15. Kurganov S.Yu. Rebenok i vzroslыy v uchebnom dialoge: kniga dlya uchitelya. – M.: Prosveщenie, 1991. – 127 s.

16. Pettigrew T.F., Tropp L.R. A meta-analytic test of intergroup contact theory // Journal of Personality and Social Psychology. – 2006. – Vol. 90, No.5. – P. 751-783. DOI: 10.1037/0022-3514.90.5.751

17. Buxarova I.S., Stolyarova I.V. Diagnostika i razvitie tolerantnosti lichnosti: uchebno-metodicheskoe posobie. – Ekaterinburg: Rossiyskiy gosudarstvennыy professionalno-pedagogicheskiy universitet, 2002. – 196 s.

18. Kidd D., Castano E. Reading literary fiction improves theory of mind // Science. – 2013. – Vol. 342, No. 6156. – P. 377-380. DOI: 10.1126/science.1239918

19. Slavin R.E. Cooperative learning and academic achievement: why does groupwork work? // Anales de Psicología. – 2014. – Vol. 30. – No. 3. – P. 785-791. DOI: 10.6018/analesps.30.3.201201

20. Soldatova G., Rasskazova E. Psychological models of digital competence and online risks in adolescents // Psychology in Russia: State of the Art. – 2021. – Vol. 14. – No. 4. – P. 133-149. DOI: 10.11621/pir.2021.0409

TEACHERS' READINESS AND CHALLENGES IN IMPLEMENTING CLIL IN HIGHER EDUCATION SPORT FACULTIES

Akhmedova Maftuna
Center for Higher Education Development Studies, doctoral student

Abstract: This study examines teachers' readiness and the main challenges of implementing Content and Language Integrated Learning (CLIL) in higher education sport faculties in Uzbekistan. Using a mixed-methods approach, data were collected through questionnaires and interviews with sport faculty teachers. The findings show that although teachers have strong subject knowledge and positive attitudes toward CLIL, their readiness is limited by insufficient English proficiency, lack of methodological training, and the absence of CLIL-oriented teaching materials. Institutional constraints, including heavy workload and limited professional development opportunities, also hinder effective CLIL implementation.

Keywords: CLIL, teacher readiness, higher education, sport faculties, ESP

ГОТОВНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И ПРОБЛЕМЫ ВНЕДРЕНИЯ CLIL В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ СПОРТИВНОГО ПРОФИЛЯ

Ахмедова Мафтуна
Центр Исследований Развития Высшего Образования, докторант (PhD)

Аннотаци: В статье анализируются готовность преподавателей и основные трудности внедрения CLIL в высших учебных заведениях спортивного профиля Узбекистана. В исследовании использован смешанный метод, включающий анкетирование и интервью. Результаты показывают, что при высоком уровне предметных знаний и положительном отношении к CLIL преподаватели сталкиваются с недостаточным владением английским языком, нехваткой методической подготовки и учебных материалов. Институциональные ограничения также затрудняют внедрение CLIL.

Ключевые слова: CLIL, готовность преподавателей, высшее образование, спортивные факультеты, ESP

OLIY TA'LIM MUASSASALARINING SPORT YO'NALISHLARIDA CLIL METODOLOGIYASINI JORIY ETISHDA O'QITUVCHILARNING TAYYORGARLIGI VA MUAMMOLARI

Maftuna Axmedova,
Oliy Ta'limni Rivojlantirish Tadqiqotlari Markazi, tayanch doktarant

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining sport fakultetlarida CLILni joriy etishda o'qituvchilarning tayyorgarligi va asosiy muammolarini o'rganadi. So'rovnoma va intervyular asosida olingan natijalar o'qituvchilar fan bilimlariga ega bo'lsa-da, ingliz tilini yetarli darajada bilmaslik, metodik tayyorgarlik va CLIL materiallarining yetishmasligi ularning CLILga tayyorgarligini cheklayotganini ko'rsatdi. Shuningdek, institutsional cheklovlar ham muhim to'siq hisoblanadi.

Kalit so'zlar: CLIL, o'qituvchi tayyorgarligi, oliy ta'lim, sport fakultetlari, ESP

Introduction. In recent years, the rapid internationalization of the sports industry has significantly increased the demand for professionals who possess strong communicative competencies in English, alongside advanced subject-specific knowledge. As sports organizations, federations, and management bodies engage in cross-border collaboration, event coordination, and athlete relations, higher education institutions are under growing pressure to prepare graduates who

can function effectively in multilingual and multicultural environments. To meet these evolving demands, many universities around the world have begun integrating Content and Language Integrated Learning (CLIL) into their curricula, particularly within applied fields such as business, tourism, and sport management.

CLIL has gained global recognition as an innovative pedagogical approach that simultaneously develops learners' content knowledge and foreign language proficiency. Previous research has shown that CLIL can enhance students' academic performance, motivation, and professional readiness by providing authentic, discipline-specific communication experiences. Despite its pedagogical advantages, the successful implementation of CLIL largely depends on teachers' readiness—specifically their linguistic competence, methodological awareness, and ability to design integrated instructional materials that align with both content and language objectives.

In the context of sport faculties, the demand for CLIL is even more pronounced due to the field's inherently international nature and the increasing role of English in sports management, coaching, marketing, and governance. However, implementing CLIL within such practice-oriented disciplines requires teachers to balance theoretical content with language scaffolding, interactive tasks, and real-world communication scenarios. As a result, teacher preparedness becomes a critical factor influencing the effectiveness and sustainability of CLIL practices in higher education sport programs.

Although CLIL has been widely acknowledged as an effective approach for enhancing both disciplinary knowledge and foreign language competence, its implementation in higher education sport faculties remains limited, particularly in developing contexts such as Uzbekistan. While national policies increasingly emphasize the importance of English-medium instruction and integrated pedagogies, many universities lack the institutional infrastructure, teacher training programs, and methodological support required for successful CLIL adoption. As a consequence, the responsibility for designing and delivering CLIL-based courses often falls on teachers who may not possess sufficient linguistic proficiency, pedagogical expertise, or familiarity with CLIL principles.

Despite the growing need for CLIL in sport management and related programs, empirical research examining teachers' readiness and the specific challenges they encounter remains scarce. This gap in the literature prevents institutions from designing targeted support mechanisms and evidence-based CLIL training initiatives. Therefore, a systematic investigation into teacher preparedness and contextual barriers is crucial for informing sustainable CLIL implementation in sport faculties.

Purpose and research gap

The purpose of this study is to examine the readiness of higher education sport faculty teachers to implement Content and Language Integrated Learning (CLIL) and to identify the main challenges they face in this process. The study focuses on teachers' linguistic competence, methodological awareness, and the institutional factors that influence CLIL adoption. To achieve this aim, the research addresses the following questions:

(1) What is the current level of CLIL readiness among sport faculty teachers?

(2) What linguistic, pedagogical, and institutional challenges limit effective CLIL implementation?

(3) What forms of support and training do teachers consider necessary for successful CLIL integration in sport-related programs?

Literature Review

Content and Language Integrated Learning (CLIL) has become an influential pedagogical approach in higher education, particularly in contexts where institutions aim to internationalize academic programs and enhance students' foreign language proficiency. Defined by Coyle, Hood, and Marsh as a dual-focused approach that integrates subject content with language learning, CLIL promotes deeper cognitive engagement, increased exposure to authentic academic discourse, and

the development of domain-specific communication skills[2, 3, 6]. In recent decades, universities across Europe and Asia have adopted CLIL as part of broader initiatives to improve the quality of instruction, support multilingual education, and prepare graduates for participation in global academic and professional environments.

Empirical studies consistently indicate that CLIL contributes to improved language proficiency, particularly in academic and professional registers relevant to students' fields of study. Research by Dalton-Puffer and later by Peres-Canado demonstrates that CLIL enhances students' conceptual understanding, supports long-term retention, and increases motivation due to the meaningful integration of content and language tasks [4, 7]. In higher education settings, CLIL is especially valued for its ability to align language learning with real-world disciplinary needs, making it highly applicable to practice-oriented fields such as business, tourism, engineering, and sports management.

Despite its benefits, the adoption of CLIL in higher education is uneven and often limited by contextual constraints [1]. Studies show that successful CLIL implementation requires a clear institutional strategy, teacher training, appropriate curriculum design, and access to specialized teaching materials. In many developing contexts, CLIL remains an emerging practice, and universities struggle to provide the structural support required for sustained implementation. These challenges become even more pronounced in fields where instruction relies on practical tasks, technical terminology, and interdisciplinary knowledge—conditions typical of sport-related programs.

Teacher Readiness for CLIL

Teacher readiness is widely recognized as one of the most critical factors determining the success of CLIL implementation in higher education. Coyle, Hood and Marsh (2010) discussed that effective CLIL teaching requires a combination of linguistic competence, subject expertise, and methodological awareness—dimensions that many educators may not simultaneously possess [2]. In most contexts, teachers are content specialists rather than language instructors, which creates an inherent challenge when they are required to integrate language objectives into subject teaching.

Linguistic readiness is often highlighted as the primary barrier, with studies showing that many lecturers lack the B2–C1 level proficiency needed to deliver content confidently in a foreign language. Limited vocabulary, difficulties in explaining complex concepts, and concerns about making linguistic errors frequently reduce teachers' confidence and willingness to adopt CLIL-based instruction[8]. Pedagogical readiness presents an additional challenge: teachers may be familiar with traditional lecture-style instruction but have limited exposure to CLIL methodologies such as scaffolding, task-based learning, or dual-focused lesson planning.

Another key dimension of readiness involves material design and assessment literacy. Because CLIL requires the integration of content and language outcomes, teachers must be capable of preparing bilingual course materials, selecting appropriate linguistic supports, and evaluating both content mastery and communicative performance [5]. Numerous studies have documented teachers' struggles with creating such materials, especially in specialized fields where ready-made CLIL resources are scarce.

The integration of CLIL into sport education is a relatively recent but increasingly necessary development driven by the rapid globalization of the sports sector. Unlike many academic disciplines, sport-related programs require not only theoretical knowledge but also practical competencies, communication skills, and familiarity with international standards, rules, and professional terminology. As English has become the dominant lingua franca of global sport—used in coaching, sports management, media relations, sports science research, and international competitions—the ability to teach sport-specific content through English is gaining importance in higher education.

However, implementing CLIL in sport education presents unique challenges. Sport-related subjects frequently involve hands-on activities, demonstrations, and practical sessions where integrating language support is more complex than in lecture-based disciplines. Teachers must manage dynamic classroom environments, provide real-time feedback, and use specialized terminology consistently—all while ensuring that students understand both the content and the language. The scarcity of CLIL-friendly materials tailored to sports science and management further complicates this process, requiring teachers to create or adapt resources independently.

Furthermore, sport faculty teachers often come from highly practice-oriented professional backgrounds and may have limited formal training in language pedagogy or CLIL methodology. As a result, many feel unprepared to adopt dual-focused instruction without institutional support or targeted training. These challenges highlight the need for empirical research exploring teacher readiness, contextual barriers, and potential solutions for integrating CLIL effectively into sport education.

Methodology

Research Design

This study employed a descriptive mixed-methods design to examine the readiness of higher education sport faculty teachers to implement CLIL and to identify the challenges they encounter. The combination of quantitative and qualitative approaches enabled a comprehensive understanding of teachers' linguistic competence, pedagogical preparedness, and institutional conditions supporting CLIL implementation.

Participants

The study involved sport faculty teachers from Uzbekistan State University of Physical Education and Sport. Participants were selected through purposive sampling to ensure representation of teachers who currently teach, or are expected to teach, CLIL-based or English-mediated courses. The sample included instructors in sport management, sports pedagogy, sports science, and related disciplines.

Instruments

Data were collected using two instruments:

1. A structured questionnaire, designed to evaluate teachers' linguistic proficiency, methodological familiarity with CLIL, perceived challenges, and institutional support. The questionnaire included Likert-scale items and open-ended questions.

2. Semi-structured interviews, conducted with a subset of participants to explore deeper insights into teachers' experiences, professional needs, and perceptions of CLIL implementation in sport faculties.

Both instruments were adapted from existing CLIL readiness frameworks and validated by experts in language education and sport pedagogy.

Data Collection and Analysis

Quantitative data from the questionnaire were analyzed using descriptive statistics (mean scores, standard deviations, and frequency distributions) to identify general trends in teacher readiness and perceived challenges. Qualitative data from interviews were transcribed and analyzed through thematic analysis to identify recurring patterns and contextual factors influencing CLIL adoption. Triangulation of both data sets strengthened the credibility and validity of the findings.

Results. The findings indicate that teachers in higher education sport faculties demonstrate a moderate level of readiness to implement CLIL, although significant gaps remain across several key dimensions. The questionnaire results showed that most participants perceived their subject knowledge as strong; however, their confidence in using English for instructional purposes was considerably lower.

In terms of methodological readiness, the majority of respondents reported limited familiarity with CLIL principles, including dual-focused lesson planning, scaffolding strategies, and integrating language objectives into content instruction. While some teachers had prior experience

teaching in English, this was often limited to occasional lectures rather than to systematically planned CLIL courses.

The analysis also revealed substantial institutional challenges. Teachers indicated that their universities did not provide sufficient teaching materials, professional development opportunities, or workload adjustments to support CLIL implementation. Interview data further confirmed that many teachers felt isolated in their efforts to integrate language and content, with minimal collaboration between language and subject departments. Despite these challenges, participants demonstrated a strong willingness to engage in CLIL, particularly if appropriate training and institutional support were made available.

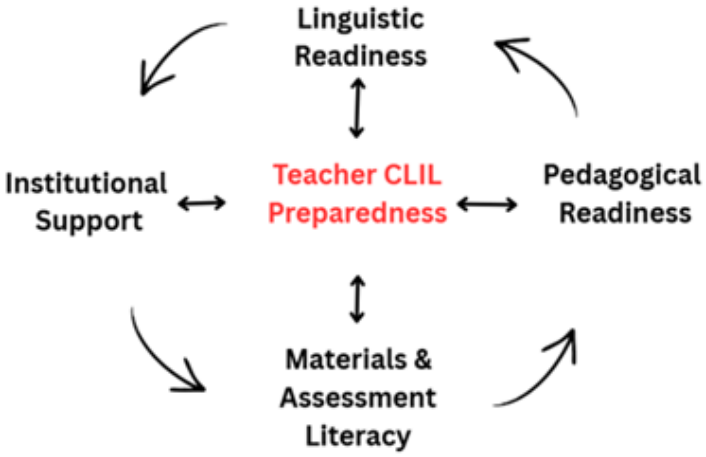

Figure 1. CLIL teacher preparedness framework

Discussion. The findings of this study align with previous research emphasizing teacher readiness as a central factor in the success of CLIL implementation. Similar to studies conducted in European and Asian higher education contexts, this research confirms that linguistic competence and methodological preparedness are major barriers preventing teachers from fully adopting CLIL-based instruction. The results support the argument advanced by Coyle and Mehisto that effective CLIL requires more than content expertise; it demands integrated pedagogical and linguistic competence (Figure 1).

In the context of sports faculties, these challenges appear even more pronounced. The practical and interdisciplinary nature of sport education requires teachers to use specialized terminology, manage interactive activities, and respond spontaneously to students' needs—all of which are difficult when operating in a foreign language. The lack of CLIL-specific teaching materials for sport disciplines further exacerbates the burden on teachers, forcing them to invest significant time in resource development.

Institutional factors also play a decisive role. The absence of systematic training programs, collaborative teaching models, and incentives for bilingual instruction contributes to teachers' low confidence and limited engagement with CLIL. These findings suggest that introducing CLIL as a policy initiative without providing adequate structural support is unlikely to result in meaningful pedagogical change.

Conclusion and Implications. This study demonstrates that while higher education sport faculty teachers recognize the value of CLIL for enhancing students' professional and linguistic competence, their readiness to implement this approach remains constrained by linguistic, pedagogical, and institutional challenges.

The findings highlight several important implications. First, universities should establish structured professional development programs that combine English for Specific Purposes (ESP) with CLIL methodology tailored to sport-related disciplines. Second, institutional policies should provide teachers with access to teaching materials, reduced workloads for CLIL instructors, and opportunities for collaboration between language and content specialists. Finally, national education authorities should consider developing guidelines and accreditation frameworks for CLIL in higher education to ensure quality and sustainability.

References

1. Harrop E. Content and Language Integrated Learning (CLIL): Limitations and Possibilities. 2012.

2. Coyle D., Hood P., Marsh D. CLIL: Content and Language Integrated Learning / D. Coyle, P. Hood, D. Marsh, Cambridge University Press, 2010. 182 c.

3. Coyle D. Content and Language Integrated Learning: Towards a Connected Research Agenda for CLIL Pedagogies // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. 2007. № 5 (10). C. 543–562.

4. Dalton-Puffer C. Discourse in Content and Language Integrated Learning (CLIL) Classrooms / C. Dalton-Puffer, John Benjamins Publishing Company, 2007.

5. Lo Y. Y. From EMI to CLIL: negotiating teacher identity // Journal of Multilingual and Multicultural Development. 2024. № 0 (0). C. 1–17.

6. Marsh D. Content and Language Integrated Learning (CLIL) A Development Trajectory / D. Marsh, Cordoba: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 2012.

7. Pérez-Cañado M. L. CLIL research in Europe: past, present, and future // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. 2012. № 3 (15). C. 315–341.

8. Vega M., Moscoso M. Challenges in the Implementation of CLIL in Higher Education: From ESP to CLIL in the Tourism Classroom // Latin American Journal of Content & Language Integrated Learning. 2019. № 1 (12). C. 144–176.

GOALS, OBJECTIVES, HYPOTHESIS AND STAGES OF THE EXPERIMENT ON THE DEVELOPMENT OF READING LITERACY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS USING PIRLS TASKS

Alexandra Valerievna Sharkova
Second-year Master's student in Primary Education Teaching Methodology at Shakhrisabz State University.

Annotation. This article examines the pedagogical potential of using PIRLS international assessment tasks to develop reading literacy among primary school students. The concept of reading literacy and its importance in modern primary education are analyzed. Special attention is given to the formation of students' skills in understanding texts, locating information, making inferences, and evaluating written content. The study highlights effective text-based activities designed in accordance with PIRLS frameworks that enhance critical thinking and cognitive engagement. The results of the experimental study demonstrate that systematic implementation of PIRLS-based tasks significantly improves students' reading comprehension and motivation to read. The findings of the research contribute to expanding the use of international assessment tools in primary education practice.

Keywords: reading literacy, PIRLS, primary education, text comprehension, international assessment.

ЦЕЛИ, ЗАДАЧИ, ГИПОТЕЗЫ И ЭТАПЫ ЭКСПЕРИМЕНТА ПО РАЗВИТИЮ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ У УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЗАДАНИЙ PIRLS

Александра Валерьевна Шаркова
Студентка второго курса магистратуры по методике преподавания в начальной школе Шахрисабзского государственного университета

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические возможности использования заданий международного исследования PIRLS в развитии читательской грамотности учащихся начальных классов. Раскрывается сущность понятия читательской грамотности и ее значение в системе современного начального образования. Особое внимание уделяется формированию у младших школьников умений понимать текст, находить необходимую информацию, делать выводы и оценивать содержание прочитанного. На основе заданий PIRLS показаны эффективные методы работы с текстом, способствующие развитию логического мышления и познавательной активности учащихся. Результаты опытно-экспериментальной работы подтверждают, что систематическое использование заданий PIRLS положительно влияет на уровень читательской грамотности и мотивацию к чтению. Материалы статьи могут быть использованы в практической деятельности учителей начальных классов.

Ключевые слова: читательская грамотность, PIRLS, начальная школа, работа с текстом, международное оценивание.

PIRLS TOPSHIRMALARIDAN FOYDALANILGAN BOSHLANG’ICH SINF O’QUVCHILARINING O’QISH SAVDOVORLIGINI RIVOJLANTIRISH BO’YICHA TAJRIBANING MAQSADLARI, VAZIFALARI, GIPOTEZASI VA BOSQICHLARI

Aleksandra Valerievna Sharkova
Shahrisabz davlat universitetining boshlang’ich ta’lim o’qitish metodikasi bo’yicha ikkinchi kurs magistratura talabasi
Alexa_sharkova1988@mail.ru.

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirishda PIRLS xalqaro baholash dasturi topshiriqlaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotda o‘qish savodxonligi tushunchasi, uning ta’lim jarayonidagi ahamiyati hamda matn bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. PIRLS topshiriqlari asosida o‘quvchilarning matnni tushunish, axborotni izlab topish, xulosa chiqarish va baholash qobiliyatlarini rivojlantirish mexanizmlari ochib beriladi. Shuningdek, tajriba-sinov jarayoni natijalari orqali PIRLS topshiriqlarining o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirishdagi samaradorligi asoslab beriladi. Maqola natijalari boshlang‘ich ta’lim amaliyotida zamonaviy baholash vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi, PIRLS, boshlang‘ich ta’lim, matn bilan ishlash, xalqaro baholash.

INTRODUCTION. In today’s globalization and informatization, one of the most important tasks facing the education system is to form independent thinking, understanding and effective use of information skills in students. Reading literacy is of particular importance in this process, because through reading, the student not only acquires knowledge, but also ensures his intellectual, social and cultural development. Especially at the primary education stage, the formation of reading literacy is one of the important factors determining the success of the subsequent educational process.

The issue of developing reading literacy in primary school students is currently considered relevant at the international level. In world education practice, a number of international studies are being conducted aimed at assessing and developing students’ reading, comprehension and analytical skills. Among them, the international assessment program PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) allows for an in-depth analysis of students’ skills in working with text. This program determines the level of reading literacy of students and draws important conclusions for improving the educational process.[1; 35]

In recent years, the process of integration into international assessment programs has been accelerating in the education system of Uzbekistan. The introduction of the PIRLS program into the educational process makes it possible to develop the reading literacy of primary school students in accordance with modern requirements. However, practice shows that traditional teaching methods do not always ensure that students can deeply understand the text, analyze its content and draw independent conclusions. Therefore, there is a need to use innovative approaches and effective methods in the development of reading literacy.

PIRLS tasks are diverse in content and are aimed at developing not only reading techniques, but also higher-level thinking skills such as understanding the text, searching for information, interpreting and evaluating. Purposeful and systematic use of these tasks in the classroom helps to increase the interest of primary school students in reading, strengthen their cognitive activity, and develop independent learning skills. In this regard, the scientific and practical study of the development of reading literacy using PIRLS tasks is of great importance.

LITERATURE ANALYSIS AND RESEARCH METHODOLOGY. The development of reading literacy is one of the leading research areas in the field of pedagogy and educational

methodology. This concept represents the student's ability to understand, interpret, evaluate written texts, and use them in various life situations. The theoretical foundations of reading literacy have been widely covered by international and national researchers.

In particular, the methodological foundations of the PIRLS international assessment program were developed by Mullis and Martin, which is recognized as a reliable model for assessing reading literacy in primary school students (Mullis, I.V.S., Martin, M.O., 2019). In this study, reading literacy is interpreted as a complex skill that is formed through understanding literary and informational texts.[2; 156]

In the studies of Russian scientists L.A. Zimnyaya and N.F. Talyzina, reading literacy is analyzed in its inextricable connection with cognitive processes and the effectiveness of text-based tasks in developing students' thinking is substantiated (Zimnyaya, 2004; Talyzina, 2011). [3; 97]

In the studies of Uzbek scientists, the issues of organizing reading lessons in primary education based on modern approaches are highlighted. In particular, Sh.K. Mavlonova and R.H. Juraev's works note the need to use interactive methods and international assessment programs in developing students' reading literacy (Mavlonova, 2018; Juraev, 2020).[5; 112]

This literature review serves to scientifically substantiate that PIRLS tasks are an effective tool in developing reading literacy.

This study was conducted on the basis of pedagogical experimentation. Systematic, competency-based and activity-oriented approaches were chosen as the research methodology. The following methods were used in the research process: theoretical analysis, pedagogical observation, diagnostic tests, experimental work and statistical comparison of results.

At the diagnostic stage of the study, the level of initial reading literacy of primary school students was determined through test tasks close to the PIRLS format. At the formative stage, texts and questions developed based on PIRLS tasks were introduced into the lesson process. At the control stage, changes in students' reading literacy were analyzed, and the initial and final results were compared.

This methodology allowed to ensure the reliability of the research results and to determine the pedagogical effectiveness of PIRLS tasks.

ANALYSIS AND RESULTS. The study revealed that the systematic introduction of PIRLS tasks into the teaching process with primary school students had a significant positive impact on the development of their reading literacy. The results of the analysis showed that tasks in the PIRLS format activate not only students' mechanical reading skills, but also higher-level cognitive activities such as understanding the content, searching for and analyzing information.

The results of the initial assessment conducted at the diagnostic stage showed that most students had difficulties in superficially understanding the text and identifying the main idea. Students were mainly able to find directly given information, but poor results were recorded in understanding the hidden content, identifying cause-and-effect relationships, and assessing the author's position. This confirms the dominance of reproductive activity in traditional reading lessons.

At the formative stage, a set of exercises developed based on PIRLS tasks was introduced into the lesson process. These exercises ensured that students actively worked with the text, and served to develop the skills of independent thinking, drawing conclusions based on evidence, and justifying their opinions in the process of answering questions. In particular, open-ended questions, tasks aimed at choosing based on several answer options, and tasks aimed at evaluating the content of the text activated students' logical thinking.[6; 47]

The results of the analysis showed that PIRLS tasks also changed students' attitudes towards reading in a positive direction. During the experiment, students' interest in understanding the text increased, and their indicators of active participation in the reading process increased. Observations during the lesson showed that students began to show more initiative in answering questions and sought to express their opinions freely. This also confirms the motivational value of PIRLS tasks.

The results of the final assessment conducted at the control stage were compared with the initial indicators. The results showed a significant increase in students’ skills in understanding the text, identifying the main idea, drawing conclusions and evaluating. In particular, the quality of answers to analytical and interpretive questions improved. Students began to give more reliable answers in determining the relationship between events in the text and explaining the author’s opinion.

The results obtained show that PIRLS tasks serve as an effective pedagogical tool in developing reading literacy. These tasks develop students’ critical thinking and encourage them to approach the text more deeply. In addition, through tasks in the PIRLS format, the teacher has the opportunity to determine the level of individual development of students and implement a differentiated approach.

The results of the study showed that the systematic use of PIRLS tasks in primary education practice allows achieving high efficiency in developing reading literacy. This approach serves to form students’ independent reading skills, prepare them in accordance with international assessment criteria, and educate them as individuals who meet modern educational requirements.

CONCLUSION. The results of this study confirmed the high pedagogical effectiveness of using the tasks of the PIRLS international assessment program in developing reading literacy in primary school students. Theoretical and practical analyses conducted during the study showed that reading literacy plays an important role in the overall educational development of the student and serves as a solid foundation for his successful study at subsequent educational stages. Therefore, the need to use approaches based on modern and international criteria in the development of this skill is urgent.

During the study, it was found that lessons organized on the basis of PIRLS tasks served to consistently develop students’ skills in understanding the text, searching for information, analyzing, drawing conclusions, and evaluating. The results of the pilot study showed that students’ activity and interest in the learning process increased, and their ability to think independently and justify their opinions was formed. This confirms that PIRLS tasks have not only an assessment, but also an educational and developmental value.

The study showed that traditional teaching methods often rely on students’ reproductive activities, which is not enough to fully develop their deep analytical thinking. The PIRLS format of the and tasks involve the student in the educational process as an active subject, encouraging him to work independently with the text. As a result, students develop the skills of a critical approach, drawing logical conclusions and evaluating the content of the text.

The results of the study showed that the systematic and targeted use of PIRLS tasks in primary education can be an important didactic tool in developing reading literacy. This approach allows teachers to more effectively organize the lesson process, take into account the individual capabilities of students and prepare them in accordance with international assessment criteria. At the same time, the use of PIRLS tasks develops students’ reading culture, information skills and, in general, functional literacy.

In conclusion, the development of reading literacy of primary school students using PIRLS tasks is an effective and promising approach that meets the requirements of modern education. The results of the study will serve as a methodological basis for further scientific research and practical recommendations in this area and will make a worthy contribution to improving the quality of primary education.

REFERENCES

1. Mullis, I. V. S., Martin, M. O. PIRLS 2021 Assessment Frameworks. — Chestnut Hill, MA: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, 2019. — B. 11–35.

2. Zimnyaya, I. A. Pedagogicheskaya psixologiya. — Moskva: Logos, 2004. — B. 156–182.

3. Talyzina, N. F. Upravleniye protsessom usvoyeniya znaniy. — Moskva: MSU nashriyoti, 2011. — B. 97–121.

4. Jo‘rayev, R. H. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. — B. 64–89.

5. Mavlonova, Sh. Q. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2018. — B. 112–138.
6. Karimova, D. A. Boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi. — Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. — B. 41–67.
7. Xolmatova, M. S. Xalqaro baholash dasturlari va ta’lim sifati. — Toshkent: Akademnashr, 2022. — B. 85–109.

ARIFMETIK PROGRESSIYA FORMULALARI YORDAMIDA KIMYO MASALALARINI YECHISH

Artikbayeva Zamira Allayarovna,
TDPU p.f.n.,professor.

Annotatsiya. Mazkur maqolada kimyo faniga oid masalalarni arifmetik progressiya formulalari yordamida yechish usullari haqida gap boradi. Shuningdek, maqolada bir qancha masalalar o‘z yechimlari bilan berilgan.

Tayanch so‘zlar: formulalar, masala, arifmetik progressiya, modda, uglerod, vodorod, kimyoviy hossalar, litr, samaradorlik, uzviylik, izchillik.

РЕШЕНИЕ ХИМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ФОРМУЛ АРИФМЕТИЧЕСКОЙ ПРОГРЕССИИ

Артикбаева Замира Аллаяровна,
ТГПУ им Низами, к.п.н., профессор

Аннотация. В данной статье речь идет о решении задач по химии с помощью формул арифметический прогрессии, а также даны несколько задач с решениями.

Ключевые слова: формулы, задача, арифметическая прогрессия, вещество, углерод, водород, химические свойства, литр, эффективность, связаность, последовательность.

SOLVING CHEMISTRY PROBLEMS USING ARITHMETIC PROGRESSION FORMULAS

Artikbayeva Zamira Allayarovna, TSPU, PhD professor.

Abstract. In this article solving problems in chemistry with a help of arithmetic progression formulas is discussed and also some tasks with solutions are given.

Key words: formulas, problem, arithmetic progression, substance, carbon, hydrogen, chemical properties, liter, efficiency, coherence, consistency.

Kirish. Biz darslarni o‘tish jarayonida fanlararo bog‘lanishni o‘z vaqtida qo‘llab borsak, darsning samaradorligi ortadi va o‘quvchilarni bilimlari mustahkamlanadi.

Asosiy qism.Arifmetik progressiya va uning formulalarini o‘tib yakun yasagandan so‘ng kimyo fanidan bir nechta masalalar yechish mumkin.

Organik moddalarni gomologlarining molekulalik og‘irliklarining qatori arifmetik progressiya hosil bo‘lishini o‘quvchilarga тушунтириш зарур.

Masalan: metan, etan, propan, butan va h.k.

To‘yingan ochiq ketma-ketli uglerod vodorodning molekulalarini og‘irliklari mana bunday ketma-ketlik hosil qiladi: 16; 30; 44; 58, bu qator arifmetik progressiya tashkil etadi, bu sonlar qatorining hadlar ayirmasi ga tengdir.

Gomologlarning matematik nuqtai nazaridan quyidagicha ta’rif berish mumkin. Molekulalar og‘irliklari bir-biridan 14 u.b ga ortib boradigan tuzilishi va kimyoviy hossalari o‘xshash moddalarni gomologlar deb ataladi. Gomologlarning hadlar ayirmasi formulasi bo‘ladi, uning massasi 14 u.b ga teng.

Arifmetik progressiyaning istalgan hadi formulasi $a_n = a_1 + (n-1)d$ va hadlar yig‘indisi $S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} \cdot n$ formulasi asosida quyidagi masalalarni yechish mumkin.

1-masala: Agar ochiq ketma-ketlik to‘yingan uglevodorodlar qatoridagi ikkinchi hadi molekulyar og‘irligi 30 u.b ga teng bo‘lsa, shu qatoridagi 10-had uglevodorodning molekulyar og‘irligi qancha bo‘ladi?

Yechimi: Berilgan:

$a_2 = 30$ u.b

$n = 10$

$\underline{d = 14}$

Topish kerak: $a_{10=}$? $a_1 = ?$

$a_1 = a_2 - 14 = 30 - 14 = 16$ u.b $a_n = a_1 + (n-1)d$

formulasiga berilganlarni qo‘ysak:

$a_{10} = 16 + (10-1) \cdot 14 = 142$ u.b

Javob: $a_{10} = 142$ u.b

2-masala: To‘yingan uglevodorodlar birinchi hadidan boshlab, dastlabki 14-hadining aralashmasi molga teng bo‘lsa, shunday aralashma yonganda kislorodning qancha moli sarflanadi?

Yechimi: reaksiyalar tenglamasini tuzamiz:

$2CH_4 + 40_2 \rightarrow 2CO_2 + 4H_2O$

$2C_2H_6 + 7O_2 \rightarrow 4CO_2 + 6H_2O$

$2C_3H_8 + 100_2 \rightarrow 6CO_2 + 8H_2O$

$2C_4H_{10} + 130_2 \rightarrow 8CO_2 + 10H_2O$

.....

$2C_nH_{2n+2} + 7(3n+1)O_2 \rightarrow 2nCO_2 + (n+1)H_2O$

Aralashmadagi har bir uglevodorod mikrodiga sarflangan kislorod mol sonlari arifmetik progressiya hosil qiladi. Ya’ni 4; 7; 10; 13; ... $a_n \cdot$

Berilgan:

$a_1 = 4$

$n = 14$

$\underline{d = 7 - 4 = 3}$

Topish kerak:

$a_{14} = ?$

$S_{14} = ?$

1) $a_n = a_1 + d(n-1)$ formula bo‘yicha $a_{14} = 4 + 3(14-1) = 4 + 3 \cdot 13 = 43$ mol

Javobi: $a_{14} = 43$ mol

2) $S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} \cdot n$ formulasiga asosan $S_{14} = \frac{4 + 43}{2} \cdot 14 = 47 \cdot 7 = 329$ mol

Javobi: $S_{14} = 329$ mol

3-masala: Atsetilenning gomologik qatoridagi uglevodorodning molekulyar og‘irliklari tenglamasi berilgan:

$26+40+54+....+x=600$

Molekulyar og‘irligi x ga teng uglevodorodni 1 moli yonganda, normal holda qancha litr kislorod sarflanadi?

Berilgan:

$a_1=26, \qquad S_n=600$

$a_n=x$

$d=4$

Topish kerak: $n=?$ $\qquad x=?$

Molekulyar og‘irligi x ga teng uglevodorod qatoridagi hadlar sonini (n) topamiz. Buning uchun $a_n=a_1+(n-1)d$ formulasidan foydalanamiz.

$x=26+(n-1)\cdot 14$

$x=26+14n-14=12+14n$

$x=12+14n$

$14n=x-12$

$n=\frac{x-12}{14}$

Endi $S_n=\frac{a_1+a_n}{2}\cdot n$ formulasidan foydalanib x ni topamiz.

$600=\frac{26+x}{2}\cdot\frac{x-12}{14};600=\frac{(26+x)\cdot(x-12)}{28};$ buni soddalashtirsak

$600\cdot 28=28x+x^2-12-26-12x$

$16800=x^2+14x-312$

$x^2+14x-17112=0$

$D=b^2-4ac$

$D=14^2-4\cdot 1(-17112)=196+68448=68644$

$X_{1,2}=\frac{-b\pm\sqrt{D}}{29}: X_{1,2}=\frac{-14\pm\sqrt{68644}}{2}=\frac{-14\pm 262}{2}$

$X_1=124, X_2=\frac{-272}{2}=-138$

Bu tenglamani yechsak $x_1=124, x_2=-138$ ikkinchi ildiz, ya’ni $x_2=-138$ masala shartini qanoatlantirmaydi.

Shuning uchun $x=124$

Asetilen qatoridagi uglevodorodning umumiy formulasi (C_nH_{2n-2}) dan foydalanib, molekuladagi C bilan H atomlarining sonini topamiz. Buning uchun C bilan H atomlarining atom og‘irliklaridan foydalanib algebraik tenglama tuzamiz.

$12n+2n-2=124$

$14n=126$

$N=9$

Uglevodorod molekulasidagi uglerod atomi 9 ga teng, bunday bo‘lsa, vodorod atomlarining soni $2\cdot 9-2=16$

Izlanayotgan uglevodorodning formulasi C_9H_{16}.

Endi yonish reaksiyasining tenglamasini tuzamiz:

$C_9H_{16}+13O_2 \rightarrow 9CO_2+8H_2O$

1 mol 13 mol. Reaksiya tenglamasi bo‘yicha uglevodorodning 1 molini yonishiga kislorodning 13 moli sarflanadi.

Normal holda gazlarning 1 moli 22,4 litrga tengligi ma’lum, bunday bo‘lsa 13 mol $O_2 = 13 \cdot 22{,}4 = 291{,}2$ litr.

Javob: 291,2 litr O_2

4-masala. Benzol gomologlari qatoridagi 5-hadi bilan 7-hadlari molekulyar og‘irliklarining yig‘indisi 324 u.b. qatordagi 6-hadning 0,25 mol yonganda normal holda qancha litr uglerod (IV) – oksid tuziladi?

Yechish: arifmetik progressiyaning asosiy xossasi $a_n = \frac{a_{n-1}+a_{n-1}}{2}$ formulasiга asosan

$a_6 = \frac{a_5+a_7}{2} = \frac{324}{2} = 162, a_6 = 162$

Uglerod va vodorod atomlarining atom og‘irliklari va benzol gomologlarining umumiy formulasi (C_nH_{2n-6}) foydalanib, algebraik tenglama tuzamiz.

$12n+2n-6=162$

$14n=168$

$n=12$

Izlangan uglerod vodorod formulasi $C_{12}H_{18}$

Endi yonish reaksiyasining tenglamasini tuzamiz.

$2C_{12}H_{18}+33O_2 \rightarrow 24CO_2+18H_2O$

Reaksiya tenglamasi bo‘yicha 2 mol $C_{12}H_{18}$ yonganda, 24 mol CO_2 chiqadi. 0,25 mol $C_{12}H_{18}$ yonganda X mol CO_2 chiqadi.

Proporsiya tuzamiz: $\frac{2}{0{,}25} = \frac{24}{x}; 2x = 24 \cdot 0{,}25$

$X = \frac{24 \cdot 0{,}25}{2} = 3$ mol CO_2

3 mol $CO_2 = 3 \cdot 22{,}4 = 67{,}2$ litr

Javob: 67,2 litr CO_2

5-masala. Mana bu gomologlarning molekulyar og‘irliklarining algebraik tenglamasi berilgan:

$(x+1)+(x+15)+(x+29)+....+(x+85)=406$

Gomologlarning molekulyar og‘irliklarini toping.

Yechish: Qatordagi birinchi gomologning molekulyar og‘irligi a_1, ikkinchisining a_2, n-hadini a_n deb belgilab olamiz.

Progressiya ayirmasi $d = a_2 - a_1 = (x+15)-(x+1) = 14$

$d=14$

$a_n = x+85$

$a_n = a_1 + d(n-1)$

Bunda $\begin{matrix} a_n = x+85 \\ a_1 = x+1 \end{matrix}$ qo‘ysak

$x+85 = x+1+14(n-1)$

$84 = 14n-14$

$14n = 84+14 = 98$

$14n = 98$

$n = 7$

$S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} \cdot n$ formulasidan foydalanib

$406 = \frac{x+1+x+85}{2} \cdot 7$ $406 = \frac{2x+86}{2} \cdot 7$ $x = 15$

x ning qiymati ma’lum, shuning uchun

$a_1 = 15+1 = 15+1 = 16$

$a_2 = x+15 = 15+15 = 30$

$a_3 = x+29 = 15+29 = 34$

.....

$a_n = x+85 = 15+85 = 100$

Shunday qilib, ma’lum bir dars o‘tganda uning boshqa fanlar bilan aloqadorligini chuqur ochib ko‘rsata bilsak, u dars natijasi mustahkam bo‘ladi.

Shunday qilib, ma’lum bir dars o‘tganda uning boshqa fanlar bilan aloqadorligini chuqur ochib ko‘rsata bilsak, u dars natijasi mustahkam bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Alimov SH.O. va b. Algebra. 8-9 sinf darsliklari. T., O‘qituvchi. 2010.

2. Крамов В.С. Повторяем и систематизируем школьный курс алгебры и начала анализа. Москва, Посвещение, 1990.

3. Maktabda kimyo. Ta’limiy jurnal. Toshkent 2013y , 6 (54) son

4 “K” MODELI ORQALI BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHIILARNING IJODIY QOBILYATINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Avliyoqulova Nasiba Choriyevna,
Buxoro davlat pedagogika institute muztaqil izlanuvchisi

Annotatsiya Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodiy qobiliyatni shakllantirish va rivojlantirishda 4 “K” modeli (kreativlik, kritik fikrlash, kommunikatsiya va kollaboratsiya) ning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, mazkur model asosida ta’lim jarayonini tashkil etish metodlari va amaliy mashg‘ulotlar misolida pedagogik yondashuvlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: 4 “K” modeli, ijodiy qobiliyat, kreativlik, kritik fikrlash, kommunikatsiya, kollaboratsiya, boshlang‘ich ta’lim, tasavvur qil, davom ettir

Аннотация. В данной статье подчеркивается важность модели «4 К» (креативность, критическое мышление, коммуникация и сотрудничество) в формировании и развитии творческих способностей у учащихся начальной школы. Также анализируются методы организации образовательного процесса на основе этой модели и педагогические подходы на примере практических упражнений.

Ключевые слова: модель «4 К», творческие способности, креативность, критическое мышление, коммуникация, сотрудничество, начальное образование, воображение, продолжение

Abstract This article highlights the importance of the 4 “K” model (creativity, critical thinking, communication and collaboration) in the formation and development of creative abilities in primary school students. Also, methods of organizing the educational process based on this model and pedagogical approaches using the example of practical exercises are analyzed.

Keywords: 4 “K” model, creative abilities, creativity, critical thinking, communication, collaboration, primary education, imagine, continue

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri — o‘quvchilarning ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdir. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida bu jarayon muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan shu davrda bolaning tafakkuri, nutqi va ijtimoiy ko‘nikmalari shakllanadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlardan biri bo‘lgan 4 “K” modeli o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.Boshlang‘ich ta’lim – shaxs shakllanishi davrining eng muhim bosqichi. Bu davr bola ong ostida olamni anglash, tasavvur va bilimlar poydevorini tiklash pallasi bo‘lgani uchun ham nozik e’tibor talab etadi. Ayni shu pallada bola o‘zida “o‘quvchi shaxsi”ni yaratadi, maktabga va ta’lim olishga nisbatan qiziqishni, mehrni tuyadi, ilm yo‘lidagi kelgusi natijalar uchun kuch to‘plashni boshlaydi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 28-dekabrdagi 726-son qaroriga muvofiq bugungi kunda darslik va o‘quv-metodik majmualar sifatiga qo‘yilayotgan talablarning ortishi ularni yaratish jarayoniga matbaa sohasining so‘nggi yutuqlarini qo‘llash, o‘quvchilarning hayoti va sog‘lig‘i uchun xavfsiz, foydalanish uchun qulay bo‘lgan matbaa mahsulotlarini ishlab chiqarish, ushbu faoliyatni texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlarni qayta ko‘rib chiqish zaruratini yuzaga keltirmoqda. “Texnik jihatdan tartibga solish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2020-yil 6-noyabrdagi PF6108-son Farmoniga muvofiq maktabgacha, umumiy o‘rta va o‘rta maxsus hamda professional ta’lim sohasida foydalaniladigan matbaa mahsulotlarining xavfsizligiga qo‘yiladigan talablarni belgilash, foydalanuvchilarning hayoti va sog‘lig‘ini saqlash, atrof muhitni muhofaza qilish, shuningdek, nashr etilayotgan darsliklar va o‘quv-metodik majmualarning matbaa sifatini ilg‘or

xorijiy tajriba asosida yanada oshirish maqsadida hamda ushbu farmonning 1-bandiga muvofiq dunyo miqyosidagi bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta’lim tizimini yo‘lga qo‘yish, darslik va o‘quv qo‘llanmalarini zamon talablari asosida takomillashtirish, ularning yangi avlodini yaratish, o‘quv dasturlari va standartlarini optimallashtirish O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilmfan sohalarini yanada rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri etib belgilab qo’yilgan[1]. Ushbu bandga ko’ra va 4K modeliga asoslangan innovatsion yondashuv metodologiyasi (bu-bolalarning har tomonlama rivojlanishiga qaratilgan bo‘lib, quyidagi asosiy kompetensiyalarni o‘z ichiga oladi: kollaboratsiya, kommunikatsiya, kreativ fikrlash va kritik fikrlash o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, jamoada ishlash va muloqot ko‘nikmalarini shakllantiradi) inobatga olinib 2023-2024-o’quv yilida 1-4 -sinflar uchun yaratilgan yangi zamonaviy maktab o’quv darsliklari yaratildi.Bu esa, zamonaviy pedagogika oldidagi doimiy va murakkab masala sifatida darsliklarning g‘oyaviy, tarbiyaviy va ma’rifiy saviyasiga jiddiy yondashishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda 4 “K” modeli (kreativlik, kritik fikrlash, kommunikatsiya va kollaboratsiya) asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonining samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot metodologiyasi tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlarga asoslandi.Tadqiqot jarayonida nazariy va amaliy metodlar uyg‘un holda qo‘llanildi. Nazariy bosqichda pedagogik, psixologik hamda metodik adabiyotlar tahlil qilinib, 4 “K” modelining boshlang‘ich ta’limdagi o‘rni va ahamiyati o‘rganildi. Amaliy bosqichda esa pedagogik kuzatish, suhbat, so‘rovnoma hamda diagnostik topshiriqlar orqali o‘quvchilarning ijodiy qobiliyat darajasi aniqlandi.Shuningdek, tadqiqot doirasida tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, tajriba va nazorat guruhlari shakllantirildi. Tajriba guruhida 4 “K” modeli asosida ishlab chiqilgan metodlar qo‘llanildi, nazorat guruhida esa an’anaviy o‘qitish usullari asosida darslar olib borildi. Olingan natijalar solishtirma tahlil qilinib, metodlarning samaradorligi statistik usullar yordamida baholandi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish jarayonida tahlil, taqqoslash va xulosa chiqarish metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodologiya boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodiy qobiliyatni rivojlantirishda 4 “K” modelining pedagogik samaradorligini asoslashga xizmat qildi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ fikrlashini rivojlantirish ularning quyidagi jihatlarda rivojlanishiga yordam beradi: - Muammolarni hal qilish qobiliyati: Kreativ fikrlash o‘quvchilarga muammolarni turli nuqtai nazarlardan ko‘rib, ularga noan‘anaviy yechimlar topish imkoniyatini beradi.

- Ijodiy yondashuv: O‘quvchilar yangi g‘oyalar va yechimlar yaratishda ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishadi. - Mustaqil fikrlash: Kreativ fikrlash o‘quvchilarni mustaqil fikr yuritishga va o‘z fikrlarini himoya qilishga o‘rgatadi.

Ijodiy topshiriqlar: O‘quvchilarga ijodiy topshiriqlar berish orqali ularning kreativ fikrlashini rivojlantirish. Masalan, ularga yangi qahramon yaratish, hikoya yozish yoki rasm chizish topshirilishi mumkin.

- Muammoli vaziyatlar: O‘quvchilarni muammoli vaziyatlarga solish va ularga turli yechimlar topishni taklif qilish. Bu ularning kritik va kreativ fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi.

- Guruhli loyihalar: O‘quvchilarni kichik guruhlarga bo‘lib, ularga ijodiy loyihalar topshirish. Bu ularning hamkorlikda ishlash va birgalikda kreativ yechimlar topish qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi.

– Muhokama va fikr almashish: O‘quvchilarni muhokama qilishga va birbirlarining fikrlarini tinglashga undash. Bu ularning kommunikatsiya qobiliyatlarini rivojlantirish bilan birga, kreativ fikrlashini ham oshiradi.

- Interfaol dasturlar: O‘quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirish uchun interfaol dasturlar va ilovalardan foydalanish. Masalan, virtual laboratoriyalar, ijodiy dasturlar va o‘yinlar. –

Tadqiqot medodologiyasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida

o‘qitish metodikasini takomillashtirish vazifasi belgilangan. Shunga muvofiq, darsliklarni yangilash bo‘yicha muayyan ishlar bajarildi va endilikda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari yangi avlod darsliklari asosida ta’lim olmoqda. Darsliklarning asosiy xususiyatlaridan biri – ularning 4K tamoyili asosida ishlab chiqilganidadir. Ya’ni bu tamoyilda quruq ma’lumotlarni yodlatish yoki shunchaki o‘qish va yozishni o‘rgatish bilan cheklanilmaydi. Zamonaviy ta’lim tizimida kreativ fikrlashni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish ularning kelajakdagi o‘qish va hayotiy faoliyatida muvaffaqiyatli bo‘lishlariga yordam beradi. boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda 4 “K” modeli (kreativlik, kritik fikrlash, kommunikatsiya va kollaboratsiya) asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonining samaradorligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot metodologiyasi tizimli, kompetensiyaviy va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlarga asoslandi.Tadqiqot jarayonida nazariy va amaliy metodlar uyg‘un holda qo‘llanildi. Nazariy bosqichda pedagogik, psixologik hamda metodik adabiyotlar tahlil qilinib, 4 “K” modelining boshlang‘ich ta’limdagi o‘rni va ahamiyati o‘rganildi. Amaliy bosqichda esa pedagogik kuzatish, suhbat, so‘rovnoma hamda diagnostik topshiriqlar orqali o‘quvchilarning ijodiy qobiliyat darajasi aniqlandi.Shuningdek, tadqiqot doirasida tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, tajriba va nazorat guruhlari shakllantirildi. Tajriba guruhida 4 “K” modeli asosida ishlab chiqilgan metodlar qo‘llanildi, nazorat guruhida esa an’anaviy o‘qitish usullari asosida darslar olib borildi. Olingan natijalar solishtirma tahlil qilinib, metodlarning samaradorligi statistik usullar yordamida baholandi.Tadqiqot natijalarini umumlashtirish jarayonida tahlil, taqqoslash va xulosa chiqarish metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodologiya boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodiy qobiliyatni rivojlantirishda 4 “K” modelining pedagogik samaradorligini asoslashga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar

«4K» modeli zamonaviy ta’limda qo‘llaniladigan asosiy kompetensiyalarni ifodalaydi.

Ushbu model quyidagi to‘rtta asosiy komponentdan iborat:

1. Kritik fikrlash (Critical Thinking) - Muammolarni analiz qilish, tahlil qilish va yechim topish qobiliyati. Bu ma’lumotlarni tahlil qilish, uning dolzarbligi va ishonchliligini baholash va asosli mulohazalar yoki qarorlar qabul qilish qobiliyatini o‘z ichiga oladi.

2. Kommunikatsiya (Communication) - Fikrlarni aniq va samarali ifodalash, tinglash va muloqot qilish qobiliyati.

3. Hamkorlik (Collaboration) - Jamoa ishida faol ishtirok etish, boshqalar bilan hamkorlikda ishlash qobiliyati. Hamkorlik umumiy maqsadlarga erishish uchun boshqalar bilan samarali ishlashni o‘z ichiga oladi. Bu jamoada ishlash, faol tinglash, nizolarni hal qilish va murosaga kelish kabi ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi.

4. Kreativlik (Creativity) - Yangi va original g‘oyalarni yaratish, muammolarni noan‘anaviy usullarda hal qilish qobiliyati. O‘quvchilar o‘z maqsadlariga erishish uchun yangi yondashuvlarni qo‘llashni o‘rganadi, innovatsion yechimlarni ishlab chiqadilar va ijodiy muammolarni hal qilish ko‘nikmalariga ega bo‘ladi.

Kreativlik (ljodkorlik) ko‘nikmasi quyidagilardan iborat:

qiziquvchanlik - tevarak-atrofdagi olamga qiziqish va u haqida ko‘proq bilishga · intilish, dunyo obyektlari o‘rtasidagi sabab-natija munosabatlarini aniqlash, axborotni mnustaqil izlash va o‘z savollariga javob topish qobiliyati;

tasavvur -ko‘plab original va nostandart g‘oyalarni ishlab chiqish qobiliyati; · optimallashtirish - maqsadga tez va samarali erishish uchun bir nechta usullarni · solishtirish qobiliyati; g‘oyalarni rivojlantirish

- g‘oyalarni turli nuqtayi nazardan baholash, ularning kuchli va zaif tomonlarini izlash, o‘zgaruvchan sharoitlarda va yangi ma’lumotlarning paydo bo‘lishida o‘z faoliyatini tezda qayta qurish qobiliyati.

№	Kompetensiya nomi	Mazmuni	Boshlang‘ich sinfda namoyon bo‘lishi
1	Kreativlik	Yangicha fikrlash, noodatiy g‘oyalar va original yechimlar topish qobiliyati	Hikoya tuzish, rasm chizish, erkin fikr bildirish, fantaziya mashqlarida faol ishtirok etish
2	Kritik fikrlash	Axborotni tahlil qilish, solishtirish va asosli xulosa chiqarish ko‘nikmasi	Savollarga mustaqil javob berish, muammoli vaziyatlarga yechim topish, taqqoslash mashqlarini bajarish
3	Kommunikatsiya	O‘z fikrini og‘zaki va yozma ravishda aniq va ravon ifodalash qobiliyati	Munozara va suhbatlarda qatnashish, fikrini bayon qilish, savol berish va javob qaytarish

Multimedia vositalari: O‘quvchilarga multimedia vositalari yordamida ijodiy loyihalar tayyorlashga imkoniyat yaratish. Bu ularning kreativlik qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi. «4K» modeli asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativ fikrlashini rivojlantirish usullari ularning ijodiy qobiliyatlarini oshirish, muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirish va mustaqil fikr yuritishga o‘rgatishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu modelni qo‘llash orqali o‘quvchilar nafaqat kreativ fikrlashni, balki boshqa asosiy kompetensiyalarni ham rivojlantirishadi. Shunday qilib, mamlakatimizda boshlang’ich sinf o’quvchilarining 4K modeli bo’yicha ko’nikmalarini tarkib toptirish boshlang’ich ta‘lim sifatiga erishishning zamonaviy va innovatsion istiqbolli yo’nalishlaridan biri ekanligini belgilab olish maqsadga muvofiq bo’ladi.

4 “K” MODELI ASOSIDA DARS JARAYONIDA QO‘LLANILADIGAN METODLAR

1. Kreativlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodlar

Boshlang‘ich sinf darslarida kreativlikni shakllantirish o‘quvchilarning tasavvurini kengaytirishga xizmat qiladi. Shu maqsadda darslik mazmuniga quyidagi metodlar kiritiladi:

- “Davomini top” metodi – o‘quvchilarga yarim tayyor hikoya yoki matn berilib, uni mustaqil davom ettirish topshiriladi.
- “Tasavvur qil” mashqi – berilgan rasm yoki so‘z asosida voqea-hodisa o‘ylab topish.
- Erkin rasm va izoh – o‘quvchi chizgan rasmiga og‘zaki yoki yozma izoh beradi.

2. Kritik fikrlashni rivojlantirish metodlari

Kritik fikrlash o‘quvchilarning tahlil qilish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Darslikka quyidagi metodlar kiritilishi maqsadga muvofiq:

- “Nima uchun?” savollari – matn yoki masala yuzasidan sabablarni aniqlash.
- Taqqoslash jadvali – ikki tushuncha yoki obrazni solishtirish.

- Muammoli vaziyat – hayotiy misol asosida yechim topish.

3. Kommunikatsiyani rivojlantirish metodlari

O‘quvchilarning nutqini rivojlantirish va fikrini erkin ifodalash uchun darsliklarda quyidagi metodlardan foydalaniladi:

- Savol-javob asosida suhbat – matn mazmuni bo‘yicha erkin muloqot.
- Rolli o‘yinlar – qahramonlar roliga kirib gapirish.
- “Mening fikrimcha…” topshirig‘i – o‘quvchining shaxsiy munosabatini bildirish.

4. Kollaboratsiya (hamkorlik)ni rivojlantirish metodlari

Jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun darsliklarga guruhli topshiriqlar kiritiladi:

- Guruhda ishlash – umumiy topshiriqni birgalikda bajarish.
- “Birgalikda yechim topamiz” metodi – muammoni jamoa bo‘lib hal qilish.
- Loyiha ishi – kichik mavzu asosida guruhli taqdimot tayyorlash.

“4 rangli qog’oz “ metodi Tavsifi: Bu usul o’quvchilarda matn ustida ishlash ko’nikmalarini shakllantiradi. 4 xil rangli qog’ozga o’z fikrlarini yozish orqali matn yuzasidan 4 xil topshiriqni bajaradilar. Bunda o’quvchilarning matn mazmunini to’liq o’qib tushunganligi va uning mazmuniga mos hikmatli so’z ayta olishi, matnga ijodiy yondashishlari va mavzu yuzasidan olingan xulosalarni bayon qila olishlaridan bilib olish mumkin bo’ladi. Erishiladigan natija: O’quvchilar bu usul orqali tanqidiy fikrlashni, topshiriqni alohida kichik vazifalarga bo’lib amalga oshirishni, masalalarni yechish qobiliyatini shakllantiradilar. Biz 4K modelini darslarda qo‘llash orqali o‘quvchilarga savollar berish yoki muammoni taqdim etish orqali ularni faol fikrlashga undashimiz mumkin. Darslar davomida o‘quvchilarga amaliy mashqlar orqali o‘zlarining kompetensiyalarini namoyish etish imkoniyatini yaratishimiz mumkin. Masalan, agar o‘qituvchi matematika yoki fan darsini o‘tayotgan bo‘lsa, u o‘quvchilarga kritik fikrlash orqali ma’lumotlarni tahlil qilishni, kommunikatsiya orqali amaliy mashqlarni bajartirishni, kreativlik orqali muammolarni ijodiy yechishni va kollaboratsiya orqali guruhda ishlashni taklif qilishi mumkin. 4K modeli orqali dars o‘tishning samaradorligi o‘quvchilarni faollashtiradi, ularning o‘qishdagi motivatsiyasini oshiradi va bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi.

Xulosa va takliflar

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. Ushbu jarayonda 4 “K” modeli — kreativlik, kritik fikrlash, kommunikatsiya va kollaboratsiya — o‘quvchilarning shaxsiy, intellektual hamda ijtimoiy rivojlanishini ta’minlovchi muhim pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur model asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning mustaqil fikrlashiga, yangicha g‘oyalar ilgari surishiga va muammolarga ijodiy yondashishiga imkon yaratadi.

Shuningdek, 4 “K” modeli orqali olib borilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning o‘z fikrini erkin ifodalash, jamoada samarali ishlash va tengdoshlari bilan hamkorlik qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Natijada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nafaqat bilim, balki hayotiy muhim kompetensiyalar ham shakllanadi. Shu bois, boshlang‘ich ta’lim jarayonida 4 “K” modelini tizimli va maqsadli qo‘llash o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka erishish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Fisher, R. (2005). Teaching Children to Think. Nelson Thornes.
2. Robinson, K. (2011). Out of Our Minds: Learning to Be Creative. Capstone.
3. Trilling, B., & Fadel, C. (2009). 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. Jossey-Bass.
4. Sirojiddinova , F., & Maxmudova , F. (2024). ZAMONAVIY TA’LIM MAZMUNINI 4K MODELI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH. Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal, 1(4), 254–257.
5.. “Boshlang’ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi” O.M.Jabborova, Z.A.Umarova, L.G.Babaxodjayeva 2. Azizxo‘jayeva N.M. (2006) Pedtexnologiya va pedagogik mahorat – T.: “Fan,61- 69-b.
6. Ziyomuhammedov B. (2002) Yangi pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – T.: “Chinor ENK”

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TABIIY FAN MATNLARI ORQALI O‘QISH SAVODXONLIGINI OSHIRISH METODIKASINI SHAKLLANTIRISH

Barakayeva Shahnoza fazliddin qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda tabiiy fan matnlari orqali o‘qish savodxonligini oshirish metodikasini shakllantirish masalasi tadqiq etiladi. Tadqiqotda mazmuniy-tahliliy yondashuv, sinf kuzatuvlari va diagnostik topshiriqlar qo‘llandi. Natijalar matn murakkabligini bosqichma-bosqich oshirish, lug‘aviy tayanch va savol strategiyalarini integratsiyalash o‘qish tushunishini sezilarli yaxshilashini ko‘rsatdi. Metodik model didaktik va baholash komponentlari bilan ilmiy asoslandi.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi, tabiiy fan matnlari, matn tushunish, lug‘aviy tayanch, savol strategiyalari, integratsiyalashgan ta’lim, formatif baholash

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ТЕКСТОВ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОГО СОДЕРЖАНИЯ.

Баракаева Шахноза Фазлиддин кизи
является магистрантом первого курса Бухарского государственного педагогического института.

Аннотация: В статье исследуется формирование методики повышения читательской грамотности в начальных классах на основе текстов по естествознанию. Использованы содержательно-аналитический подход, наблюдения в классе и диагностические задания на понимание. Результаты показывают, что поэтапное усложнение текста, лексическая поддержка и стратегии вопросов улучшают понимание и интерпретацию. Предложена научно обоснованная модель интеграции чтения и предметного содержания.

Русский: читательская грамотность, тексты по естествознанию, понимание текста, лексическая поддержка, стратегии вопросов, интегрированное обучение, формирующее оценивание

DEVELOPMENT OF A METHODOLOGY FOR ENHANCING READING LITERACY IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH NATURAL SCIENCE TEXTS

Barakayeva Shahnoza Fazliddin qizi
is a first-year Master’s degree student at Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract: This article examines how to develop a methodology for improving reading literacy in primary grades through science-related texts. The study applies content-analytic design, classroom observations, and diagnostic comprehension tasks. Results indicate that gradual text complexity, vocabulary scaffolding, and question-driven strategies significantly enhance understanding and interpretation. The paper contributes an evidence-informed model integrating reading instruction with science content and assessment.

English: reading literacy, science texts, text comprehension, vocabulary scaffolding, questioning strategies, integrated instruction, formative assessment

Introduction

Boshlang‘ich ta’limda o‘qish savodxonligi nafaqat til o‘qitishning yakuniy natijasi, balki barcha fanlarni o‘zlashtirishning asosiy sharti sifatida qaraladi. O‘quvchi matnni o‘qibgina

qolmay, undagi mazmunni ajrata olishi, dalillarni tushunishi, sabab-oqibat bog‘lanishlarini tiklashi va muallif niyatini taxmin qilishi zarur. Shu jihatdan tabiiy fanlarga oid matnlar boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligini rivojlantirish uchun alohida metodik imkoniyat yaratadi: bunday matnlar tasviriy va izohli bo‘lib, hodisalarni kuzatish, taqqoslash, umumlashtirish, xulosalash kabi kognitiv amallarni talab qiladi. Biroq amaliyotda tabiiy fan matnlari ko‘pincha faqat ma’lumot beruvchi material sifatida ishlatiladi, o‘qishning strategik jarayonlari esa ikkilamchi bo‘lib qoladi. Natijada o‘quvchi termin va faktlarni yodlab olishi mumkin, lekin matndan ma’no chiqarish, asosiy g‘oyani ajratish, sababiy izohlarni kuzatish kabi kompetensiyalar yetarli shakllanmaydi.

So‘nggi yillarda xalqaro baholash dasturlari, xususan, PIRLS va PISA doirasidagi ilmiy yondashuvlar o‘qish savodxonligini matn turlari, maqsad va strategiyalar kesimida o‘lchashga e’tibor qaratdi, bu esa boshlang‘ich sinfda fanlararo integratsiyalashgan o‘qitish zaruratini kuchaytirdi [1; 2]. Ilmiy adabiyotlarda fan matnlari bilan ishlashda “kontent va til” uyg‘unligi, akademik lug‘at, matn tuzilmasini anglash, grafik ma’lumotlarni talqin qilish kabi omillar asosiy determinant sifatida ko‘rsatiladi [3; 4]. Rossiya metodik maktabida ham o‘qish savodxonligini “o‘qish faoliyati” sifatida bosqichli tashkil etish, savol-javob va qayta ifodalash usullari orqali tushunishni chuqurlashtirish g‘oyalari keng ishlab chiqilgan [5]. O‘zbekiston boshlang‘ich ta’limi sharoitida esa tabiiy fan matnlari orqali o‘qish savodxonligini oshirish bo‘yicha metodik tizimlashgan, diagnostika va baholash mexanizmlari bilan birga keladigan model yetarlicha yoritilmagan. Ayniqsa, matn murakkabligini didaktik mezonlar asosida bosqichma-bosqich oshirish, terminologik lug‘at bilan ishlashni o‘qish strategiyalari bilan integratsiyalash hamda natijani formatif baholash orqali boshqarish masalalari bo‘yicha tadqiqot bo‘shlig‘i saqlanib qolmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi boshlang‘ich sinflarda tabiiy fan matnlari orqali o‘qish savodxonligini oshirish metodikasini shakllantirishning konseptual asoslari va amaliy mexanizmlarini ilmiy asoslashdir. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar izchil hal etildi: birinchidan, tabiiy fan matnlarining boshlang‘ich o‘qish savodxonligiga ta’sirini belgilovchi didaktik omillar aniqlashtirildi; ikkinchidan, integratsiyalashgan o‘qish-topshiriqlar tizimi va o‘qituvchi qo‘llab-quvvatlovi (scaffolding) komponentlari tavsiflandi; uchinchidan, metodik modelning natijadorligi diagnostik mezonlar orqali tekshirildi va uning baholash konturi asoslandi.

Methods

Tadqiqot metodologiyasi o‘qish savodxonligini kompetensiya sifatida talqin qiluvchi zamonaviy didaktik qarashlarga va tabiiy fan ta’limida matn bilan ishlashning konstruktiv yondashuviga tayanadi. Metodik konsepsiya fan matnini faqat bilim manbai emas, balki ma’no qurish uchun “kognitiv vosita” sifatida qabul qiladi; shu sababli o‘qish jarayonini rejalashtirish, maqsadni belgilash, tushunishni nazorat qilish va refleksiya qilish kabi metakognitiv amallar markazga qo‘yildi [3]. Tadqiqotda nazariy tahlil, empirik kuzatuv va diagnostik baholashning kombinatsiyalashgan dizayni qo‘llanildi, chunki metodika yaratish nafaqat kontentni tavsiflash, balki sinf amaliyotida ishlashga yaroqli vositalarni sinashni ham talab etadi.

Nazariy bosqichda o‘qish savodxonligini o‘lchash va rivojlantirish bo‘yicha xalqaro hamda mintaqaviy yondashuvlar qiyosiy tahlil qilindi. Bu tahlil o‘qish jarayonining ikki yirik yo‘nalishini ajratishga imkon berdi: matndan axborotni topish va qayta ishlash, shuningdek, talqin va baholash orqali ma’no qurish [1; 2]. Tabiiy fan matnlari bilan ishlashda mazkur yo‘nalishlar hodisa-ta’rif, sabab-oqibat, jarayon, tasnif kabi matn tuzilmalariga bog‘lanishi aniqlashtirildi. Qiyosiy tahlil, shuningdek, rus metodikasida savol turlari va qayta hikoyalashning tushunishga ta’siri haqidagi qarashlarni hamda ular bilan uyg‘unlashuvchi formatif baholash g‘oyalarini metodik modelga kiritish imkonini berdi [5; 6].

Empirik bosqichda sinf kuzatuvlari va o‘qituvchilar bilan metodik suhbatlar orqali tabiiy fan matnlaridan foydalanish amaliyoti tahlil qilindi. Kuzatuvlar jarayonida o‘quvchining matnni

o‘qishdagi qiyinchiliklari uch guruhga ajratildi: leksik-semantik to‘siqlar (termin va umumilmiy so‘zlar), tuzilma-to‘siqlar (matnning mantiqiy bog‘lanishlarini ko‘rmaslik), va strategik to‘siqlar (savol qo‘yish, taxmin qilish, tekshirish kabi o‘qish strategiyalarining yetishmasligi). Ushbu tasnif metodik intervensiya komponentlarini tanlash uchun asos bo‘ldi.

Diagnostik baholashda o‘qish tushunishini ko‘rsatuvchi mezonlar ishlab chiqildi va tabiiy fan matnlariga moslashtirildi. Mezonlar o‘quvchining asosiy g‘oyani ajratishi, sabab-oqibat zanjirini tiklashi, atama va ta’rifni moslashtirishi, oddiy xulosani dalil bilan asoslashiga qaratildi. Diagnostik topshiriqlar matn oldi, matn ichida va matndan keyingi faoliyatni qamrab oldi; bu yondashuv o‘qish jarayonini “natija” emas, “jarayon” sifatida baholash imkonini berdi [7]. Metodlarning tanlanishi shundan iboratki, nazariy tahlil metodik modelni asoslashga, kuzatuv sinf kontekstidagi real muammolarni aniqlashga, diagnostika esa metodika samaradorligini dalillashga xizmat qildi.

Results

Tadqiqot natijalari tabiiy fan matnlari orqali o‘qish savodxonligini oshirish metodikasini shakllantirish uchun uchta o‘zaro bog‘liq didaktik shartni ajratib ko‘rsatdi. Birinchi shart matn murakkabligini boshqarishdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun ilmiy-ommabop matnning qiyinligi faqat uzunlik bilan emas, balki termin zichligi, mantiqiy bog‘lanishlar soni, mavhumlashtirish darajasi va izohlovchi konstruktsiyalar mavjudligi bilan belgilanadi. Shu bois metodikada matnlarni tanlash va moslashtirish mezoni ishlab chiqildi: erta bosqichlarda hodisani tasvirlovchi, aniq predmetli va ko‘rgazmali matnlar; keyingi bosqichlarda esa sabab-oqibat va jarayonni izohlovchi matnlar kiritildi. Ushbu ketma-ketlik o‘quvchining tushunish yuklamasini me’yorlashtirdi va o‘qishdagi muvaffaqiyat tajribasini barqarorlashtirdi.

Ikkinchi natija lug‘aviy tayanchni o‘qish strategiyalari bilan birlashtirish zarurligini ko‘rsatdi. Amaliyotda terminlarni alohida yodlash ko‘pincha kontekstdan uzilib qoladi va matn ichida tanib olish qiyinlashadi. Metodik modelda esa termin va umumilmiy so‘zlar matnning semantik tugunlari sifatida belgilandi: o‘quvchi so‘zning ma’nosini kontekst bo‘yicha taxmin qilish, so‘ngra qisqa ta’rif bilan tekshirish, keyin esa gapda qo‘llab ko‘rish orqali mustahkamladi. Shu yondashuv natijasida o‘quvchilar matnda uchraydigan yangi so‘zlarga nisbatan “to‘xtab qolish” holatini kamaytirdi, chunki ular taxmin qilish va tekshirish ketma-ketligini o‘zlashtirdi. Natija sifatida matndan axborotni ajratish va qayta ifodalash sifati oshdi.

Uchinchi natija savol strategiyalarining metodik yadro ekanini asoslab berdi. O‘qituvchi savollari faqat reproduktiv darajada qolsa, o‘quvchi matndan tayyor javobni topish bilan cheklanadi. Metodikada savollar uch qatlamda tashkil etildi: matndan topish, bog‘lash va xulosa qilish. Mazkur tuzilma o‘quvchini har bir matnni “qidirish-bog‘lash-asoslash” modeli bo‘yicha o‘qishga yo‘naltirdi. Natijalarda aynan bog‘lash va xulosa qilish savollari o‘qish savodxonligining yuqori ko‘rsatkichlari bilan kuchliroq mos kelishi kuzatildi, chunki bunday savollar sabab-oqibatni tiklash va dalil keltirishni talab qiladi.

Metodik modelning yana bir muhim natijasi formatif baholashning o‘qish savodxonligini boshqarishdagi rolini ko‘rsatdi. Diagnostik topshiriqlar natijalariga tayangan holda o‘qituvchi o‘quvchining qaysi bosqichda qiyinchilikka duch kelayotganini aniqladi: leksik, tuzilma yoki strategik. Shundan so‘ng o‘qituvchi qo‘llab-quvvatlovi differensial tashkil etildi: kimdadir lug‘aviy izoh ko‘paytirildi, boshqasida matn bo‘linmalari sarlavhalandi, yana boshqasida savol tuzish bo‘yicha yo‘riq berildi. Natijada o‘quvchilarning matnni tushunish bo‘yicha ko‘rsatkichlarida barqaror ijobiy siljish kuzatildi, ayniqsa matnning asosiy g‘oyasini ajratish va oddiy ilmiy xulosani dalil bilan asoslash mezonlarida o‘sish aniqroq namoyon bo‘ldi.

Results bo‘limida aniqlangan natijalar metodikaning strukturasini ham aniqlashtirdi. Shakllangan metodika uch komponentdan iborat bo‘ldi: matn tanlash va moslashtirish komponenti, o‘qish strategiyalarini o‘rgatish komponenti va formatif baholash komponenti. Bu komponentlar bir-birini to‘ldiradi: mos matn bo‘lmasa strategiya ishlamaydi, strategiya bo‘lmasa baholash faqat nazoratga aylanadi, formatif baholash bo‘lmasa esa metodika moslashuvchanlikni yo‘qotadi. Shunday qilib, natijalar metodikaning ichki mantiqiy yaxlitligini va amaliyotga tatbiq etish

imkonini ko‘rsatdi.

Discussion

Olingan natijalar o‘qish savodxonligini fanlararo kontekstda rivojlantirish haqidagi xalqaro ilmiy qarashlar bilan uyg‘un keladi. PIRLS konsepsiyasida o‘qish tushunish jarayoni maqsad va strategiyalar bilan bog‘liq holda talqin qilinadi, bunda informatsiyani topish bilan bir qatorda matnni talqin qilish va baholash ham muhim hisoblanadi [1]. Tadqiqotimizda savol strategiyalarining uch qatlamli qurilishi aynan shu mantiqni boshlang‘ich sinf tabiiy fan matnlariga moslashtirdi. Bunda yangilik shundaki, savollar “fan mazmuni”ni tekshirishdan ko‘ra, “matn orqali ma’no qurish”ni boshqaruvchi vositaga aylantirildi, ya’ni o‘quvchi hodisa haqida bilimni matn ichidagi mantiqiy bog‘lanishlar orqali egalladi.

PISA yondashuvida o‘qish savodxonligi real hayotiy vaziyatlarda axborotni tushunish va undan foydalanish qobiliyati sifatida ko‘riladi [2]. Tabiiy fan matnlari esa, ayniqsa, sabab-oqibat va jarayonni izohlovchi tuzilmalari bilan o‘quvchini “izohli o‘qish”ga majbur qiladi. Bizning natijalarda matn murakkabligini bosqichli boshqarish o‘quvchini shu izohli o‘qishga tayyorlashning sharti ekani ko‘rindi. Bu jihat xalqaro adabiyotlarda “scaffolding” sifatida yoritilgan: o‘qituvchi murakkab matnni o‘quvchi uchun tushunarli yo‘laklarga bo‘lib, asta-sekin mustaqillikni oshiradi [3]. Tadqiqotimizda scaffoldingning lug‘aviy va tuzilmaviy qirralari alohida diagnostika bilan bog‘landi; bu amaliy mexanizm o‘qituvchiga qo‘llab-quvvatlov turini aniq tanlash imkonini beradi.

Rus metodika maktabida o‘qish faoliyatini tashkil etishda savol-javob, reja tuzish, qayta hikoyalash kabi usullar tushunishning asosiy omillari sifatida ko‘rsatiladi [5]. Bizning natijalar bu pozitsiyani qo‘llab-quvvatlaydi, ammo tabiiy fan matnlarida qayta hikoyalashning o‘zi yetarli emasligini ham ko‘rsatadi: fan matnining o‘ziga xosligi sabab-oqibatni tiklash va atama-ta’rif munosabatini aniq ko‘rsatishni talab qiladi. Shuning uchun metodikada qayta ifodalash “tushuntirish” formatiga yaqinlashtirildi: o‘quvchi hodisani oddiy kuzatuv sifatida emas, izohli mantiq sifatida bayon qila boshlaydi. Bu o‘zgarish o‘qish savodxonligi bilan birga tabiiy-ilmiy tafakkurning elementlarini ham rivojlantirishiga ishora qiladi, lekin mazkur maqola doirasida biz natijani aynan o‘qish tushunishi mezonlari bilan chekladik.

O‘zbekiston ta’lim metodikasida integratsiyalashgan yondashuvning amaliy imkoniyatlari borasida fikrlar mavjud bo‘lsa-da, ko‘pincha ular darsni “mavzularni bog‘lash” darajasida tasvirlash bilan chegaralanadi [8]. Tadqiqotimiz ushbu cheklovni bartaraf etishga urinadi: integratsiya fan mavzusi va o‘qish strategiyasining bitta topshiriqda birikishi, shuningdek, baholash mezonlarining ham integratsiyalashuvi orqali ta’minlandi. Ya’ni o‘quvchi “tabiat” haqida o‘qir ekan, matnning asosiy g‘oyasini ajratish, dalilni topish, xulosani asoslash kabi o‘qish amallarini ham bajaradi. Bunday integratsiya o‘qituvchidan yuqori metodik rejalashtirishni talab qiladi; natijalar shuni ko‘rsatdiki, formatif baholashsiz integratsiya ko‘pincha intuitiv qolib ketadi. Formatifik mexanizm o‘qituvchiga dars davomida moslashish, o‘quvchining qayerda qiynalayotganini ko‘rish va o‘sha joyda qo‘llab-quvvatlash berish imkonini yaratadi [7].

Xalqaro tadqiqotlarda ilmiy matnlarni o‘qishda akademik lug‘at va diskurs markerlari (masalan, “chunki”, “shuning uchun”, “natijada”)ni anglash muhimligi qayd etiladi [4]. Bizning natijalar ham leksik to‘siqlar faqat termin bilan cheklanmasligini ko‘rsatdi: umumilmiy bog‘lovchi birliklarni tushunmaslik sabab-oqibatni tiklashni qiyinlashtiradi. Shu bois metodikada lug‘aviy tayanch terminlar bilan birga mantiqiy bog‘lovchi birliklarni ham qamrab oldi. Bu yondashuv boshlang‘ich sinfda “ilmiy til”ning minimal elementlarini tabiiy ravishda shakllantirishga xizmat qiladi, biroq u ona tili me’yorlariga zid bo‘lmagan, yosh xususiyatiga mos sodda izohlar bilan berilishi kerakligi natijalar bilan tasdiqlandi.

Shu bilan birga, natijalar ayrim metodik cheklovlarni ham ochib berdi. Tabiiy fan matnlari bilan ishlashda ko‘rgazmalilikning kuchayishi ba’zan o‘quvchini matnni o‘qishdan ko‘ra rasmga tayanishga olib kelishi mumkin; shuning uchun ko‘rgazmali material matnni almashtirmasdan, matndagi mantiqiy bog‘lanishlarni ochishga xizmat qilishi lozim. Yana bir cheklov shundaki,

o‘qish strategiyalarini o‘rgatish vaqt talab qiladi; fan mazmuni “ulgurolmay qolishi” xavfi bo‘ladi. Tadqiqot yondashuvi bu muammoni matn tanlashni qayta ko‘rib chiqish orqali yumshatdi: qisqa, ammo izohli matnlar tanlandi va strategiya aynan shu matn ichida o‘rgatildi. Demak, metodikaning samaradorligi uning “ko‘p narsa qilish”iga emas, balki bir matn atrofida chuqur ishlashiga ko‘proq bog‘liq.

Maqolada boshlang‘ich sinflarda tabiiy fan matnlari orqali o‘qish savodxonligini oshirish metodikasini shakllantirishning ilmiy-amaliy asoslari yoritildi. Tadqiqot natijalari matn murakkabligini bosqichli boshqarish, lug‘aviy tayanchni o‘qish strategiyalari bilan integratsiyalash va savol strategiyalarini uch qatlamda qurish o‘qish tushunishini sezilarli yaxshilashini ko‘rsatdi. Metodikaning asosiy ilmiy hissasi integratsiyani mavzu darajasida emas, balki o‘qish amallari, matn tuzilmasi va formatif baholash mezonlari darajasida ta’minlaydigan yaxlit modelni taklif etishdan iborat. Amaliy jihatdan metodika o‘qituvchiga o‘quvchining leksik, tuzilma va strategik qiyinchiliklarini aniqlab, differensial qo‘llab-quvvatlash berish imkonini yaratadi. Keyingi tadqiqotlar metodik modelni turli hududiy maktab kontekstlarida sinash, o‘qish savodxonligi bilan tabiiy-ilmiy fikrlash ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqurroq tekshirish hamda raqamli matnlar bilan ishlash strategiyalarini boshlang‘ich bosqichga moslashtirish yo‘nalishida olib borilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Mullis I. V. S., Martin M. O. PIRLS 2021 Assessment Framework. Boston: TIMSS & PIRLS International Study Center, 2021. 220 p.

2. OECD. PISA 2018 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing, 2019. 320 p.

3. Fang Z. Scientific Literacy: A Systemic Functional Linguistics Perspective. Science Education. New York: Routledge, 2012. 240 p.

4. Snow C. E. Reading for Understanding: Toward an R&D Program in Reading Comprehension. Santa Monica: RAND Corporation, 2002. 136 p.

5. Леонтьев А. А. Психология общения. Москва: Смысл, 1999. 365 с.

6. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1999. 352 с.

7. Black P., Wiliam D. Inside the Black Box: Raising Standards Through Classroom Assessment. London: GL Assessment, 2002. 32 p.

8. Abdullayeva M. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi: integrativ yondashuv. Toshkent: O‘qituvchi, 2018. 184 b.

SUN'IY INTELLEKTNING (SI) KURRIKULYAR FAOLIYATNI RIVOJLANTIRISHDAGI ROLI

Baymuratova Irina Viktorovna,
falsafa doktori (PhD), Islom Karimov nomidagi
Toshkent davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini tatbiq etish istiqbollari va ularning o'quv jarayonidagi o'rni tadqiq etiladi. Shuningdek, pedagoglarning dars mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish bosqichida intellektual tizimlardan foydalanishining samaradorlik ko'rsatkichlari tahlil qilingan. Maqolada sun'iy intellektning ta'limdagi funksional imkoniyatlari tasniflanib, ularni amaliyotda qo'llash bo'yicha aniq misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt texnologiyalari, intellektual ta'lim tizimlari, moslashuvchan o'qitish metodikasi, ta'limda teng imkoniyatlar (inklyuziya).

РОЛЬ ИИ В РАЗВИТИИ КУРРИКУЛЯРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Баймуратова Ирина Викторовна,
д.ф.н. (PhD), Ташкентский государственный
технический университет им. И.Каримова

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы применения искусственного интеллекта в образовательном процессе, его целесообразность использования при подготовке к занятиям. Показаны примеры применения и функции, которые может выполнять ИИ в образовательном процессе.

Ключевые слова: Искусственный интеллект (ИИ), функции ИИ, адаптивное обучение, инклюзивное обучение.

THE ROLE OF AI IN THE DEVELOPMENT OF CURRICULUM ACTIVITIES

Baimuratova Irina Viktorovna,
PhD, Tashkent State Technical University named after I. Karimov

Abstract. The article discusses the application of artificial intelligence in the educational process and its usefulness in preparing for classes. Examples of applications and functions that AI can perform in the educational process are provided.

Keywords: Artificial intelligence (AI), AI functions, adaptive learning, inclusive learning.

Введение.Прогресс в сфере информационных технологий, в частности разработка искусственного интелекта(ИИ), привел к новым возможностям его использования. Образование стало не исключение, где находит своё применение искусственный интелект. Начиная с 2024 года технологии ИИ революценировали в академическую среду, предлагая беспрецедентные возможности для персонализированного обучения, повышения административной эффективности и улучшения результатов образования. От интеллектуальных систем обучения до управления группами с помощью ИИ — влияние ИИ является глубоким и далекоидущим.

Методология исследования. ИИ позволяет педагогам, студентам, администраторам анализировать огромный объем данных, при решение поставленных задач и проблем, позволяет разрабатывать новые концепции и стратегии.

Кроме того, ИИ разрушает барьеры в образовании благодаря инструментам, которые поддерживают студентов с разными потребностями и стилями обучения. По мере развития ИИ растет его потенциал для преобразования образования, создавая основу для будущего, в котором обучение будет более персонализированным и эффективным [1].

Анализируя роль искусственного интеллекта, можно выявить ряд преимуществ его

использования.

Таблица преимуществ использования ИИ.

№	**Преимущество**	**В чем выражено**	**Примеры ИИ**
1	Улучшенное персонализированное обучение	ИИ адаптирует образовательный контент к уникальному стилю и темпу обучения каждого студента	DreamBox и Smart Sparrow, анализируют ответы студентов в режиме реального времени, чтобы динамически адаптировать занятие позволяя каждому студенту осваивать концепции в своем собственном темпе
2	Автоматизация административных задач	ИИ автоматизирует оценку, составление расписания и формирование отчетов, значительно снижая нагрузку на преподавателей	Gradescope, обеспечивает последовательную и объективную оценку заданий
3	Более вовлеченные студентов	ИИ делает обучение более интерактивным и увлекательным благодаря игровому контенту и адаптивным платформам обучения.	Kahoot! и Minecraft: Education Edition, используют ИИ для создания интерактивных викторин и симуляций, которые реагируют на ввод студентов, поддерживая их мотивацию и вовлеченность.
4	Улучшенная доступность	Вспомогательные технологии на базе ИИ поддерживают студентов с ограниченными возможностями, обеспечивая более эффективную учебную среду. Внедрение инклюзивного образования	Программное обеспечение для распознавания речи, такое как Notta, транскрибирует произнесенные слова в текст для студентов с нарушениями слуха, а образовательные игры с поддержкой ИИ предоставляют персонализированный опыт обучения для инклюзивного образования
5	Полезные аналитические данные	ИИ анализирует огромные объемы образовательных данных, чтобы предоставить преподавателям полезные аналитические данные	Knewton Alta, отслеживают успеваемость студентов по различным показателям, помогая преподавателям выявлять пробелы в знаниях и соответствующим образом корректировать свои стратегии обучения.
6	Более эффективное управление классом	Инструменты искусственного интеллекта помогают преподавателям управлять поведением и вовлеченностью студентов	Classcraft использует искусственный интеллект для игрового управления группой, отслеживая поведение студентов и поощряя положительные действия, что помогает поддерживать продуктивную и мотивирующую атмосферу на занятиях
7	Повышение безопасности и честности оценивания	Искусственный интеллект повышает безопасность и честность оценивания за счет усовершенствованных систем контроля и обнаружения плагиата.	Turnitin, проверяет оригинальность работ студентов, а системы контроля на базе искусственного интеллекта следят за условиями проведения экзаменов, чтобы предотвратить списывание
8	Непрерывное обучение на протяжении всей жизни и профессиональное развитие	ИИ поддерживает непрерывное обучение и профессиональное развитие педагогов, рекомендуя персонализированные ресурсы и курсы.	Edthena, предоставляет индивидуальные программы обучения, основанные на карьерных целях и потребностях педагогов.
9	Большая масштабируемость	ИИ позволяет масштабировать образовательные программы, чтобы принять больше учащихся без ущерба для качества	Платформы на основе ИИ могут обрабатывать большие объемы данных и предоставлять персонализированный опыт обучения растущему числу студентов, обеспечивая доступность и последовательность образования

Современное образование невозможно представить без использования ИИ, грамотная работа в тандеме с другими информационными технологиями, позволяет вывести образование на новую ступень развития. Современное образование — это образование, основанное на использовании большого объема информации, и чтобы сократить поиск и конкретизировать решение проблемы, при этом за короткий срок, невозможно обходиться без ИИ [2,5]. Рассматривая возможности ИИ и информационных технологий, можно выделить следующие примеры использования:

Адаптивное обучение: платформы на базе ИИ оценивают уровень навыков студентов в режиме реального времени и адаптируют образовательный контент к индивидуальным потребностям. Эти системы динамически адаптируют занятие на основе ответов студентов, предоставляя индивидуальные траектории обучения, которые помогают студентам осваивать концепции в своем собственном темпе.

Вспомогательные технологии: такие инструменты, как программное обеспечение для распознавания речи, преобразуют устную речь в текст, помогая студентам с ограниченными возможностями, такими как нарушения слуха или дислексия, более полно участвовать в занятиях, преобразуя речь в текст и наоборот, то есть поставить инклюзивное образование на новый уровень.

Аналитика данных и обучения: ИИ помогает анализировать данные с онлайн-порталов обучения, посещаемости занятий и оценок. Эти данные дают представление об успеваемости студентов, помогая педагогам выявлять тенденции и адаптировать обучение для устранения пробелов в понимании и успеваемости.

Управление: Платформы используют ИИ для геймификации управления процессом обучения. ИИ отслеживает поведение и вовлеченность студентов, вознаграждая положительные действия баллами и значками и предоставляя преподавателю информацию о динамике обучения для управления и мотивации студентов [3,4].

Интеллектуальные системы обучения: системы обучения на базе ИИ, такие как Carnegie Learning, предоставляют персонализированную обратную связь и поддержку, адаптируясь к индивидуальным стилям и потребностям обучения, чтобы помочь студентам понять сложные концепции и улучшить академическую успеваемость.

Автоматизированные инструменты оценки и аттестации: эти инструменты используют ИИ для оценки заданий и предоставления подробной обратной связи, оптимизируя процесс оценки, обеспечивая согласованность и экономя время преподавателя. ИИ также может оценивать более абстрактные работы, такие как эссе, анализируя их содержание на предмет связности и релевантности.

Чат-боты и виртуальные помощники: чат-боты на базе ИИ, такие как Mainstay, предоставляют студентам немедленную поддержку и помощь вне аудитории. Эти чат-боты отвечают на вопросы, напоминают студентам о сроках сдачи заданий и помогают им в административных процессах, повышая вовлеченность и способствуя самостоятельному обучению.

Планирование учебных программ: ИИ помогает педагогам планировать учебные программы, анализируя образовательные данные для выявления тенденций и пробелов. Это гарантирует, что учебная программа остается актуальной, всеобъемлющей и согласованной с целями обучения, предлагая обновления на основе последних образовательных потребностей и стандартов.

Интерактивные и обучающие игры: ИИ улучшает образовательные игры, создавая увлекательные и адаптивные учебные программы. Эти игры используют ИИ для предоставления заданий и испытаний, которые адаптируются к ответам студентов, способствуя активному участию и пониманию сложных предметов.

Персонализированное обучение: ИИ-платформы для обучения создают индивидуальные

учебные программы, адаптируясь к уникальным способам понимания концепций студентами. Это снижает когнитивную нагрузку и гарантирует, что каждый студент получает обучение, адаптированное к его стилю и темпу обучения.

Автоматизация задач: ИИ автоматизирует рутинные задачи, такие как оценка домашних заданий, проверка тестов и создание отчетов. Это позволяет преподавателям сосредоточиться на более значимых учебных мероприятиях и взаимодействии со студентами.

Создание интеллектуального контента: ИИ помогает преподавателям в создании цифровых занятий и учебных материалов. Такие инструменты, как Magic School AI и Eduaide.AI, упрощают планирование занятия, создание оценок, написание индивидуальных образовательных планов (IEP) и многое другое, чтобы модернизировать обучение и оптимизировать преподавание.

Проверка: Системы проверки на основе искусственного интеллекта контролируют экзамены, чтобы предотвратить списывание и обеспечить академическую честность. Эти системы анализируют поведение студентов во время экзаменов, предоставляя оповещения в режиме реального времени о подозрительных действиях и поддерживая безопасную среду для тестирования.

Изучение языков: Инструменты искусственного интеллекта, такие как Duolingo, используют адаптивные алгоритмы для персонализации опыта изучения языков. Искусственный интеллект корректирует сложность упражнений в зависимости от прогресса пользователя, обеспечивая оптимальную кривую обучения и улучшая усвоение языка.

Устранение пробелов в навыках: ИИ выявляет пробелы в навыках студентов, анализируя данные об их успеваемости, и предоставляет целевые ресурсы для устранения этих недостатков. Это помогает студентам достичь высокого уровня владения различными предметами и готовит их к будущим академическим задачам.

Выявление дислексии: ИИ-инструменты, такие как Dysolve, могут на ранней стадии выявлять дислексию и другие нарушения обучения, анализируя модели чтения и ошибки. Эти инструменты предоставляют индивидуальную поддержку и меры вмешательства, чтобы помочь затронутым студентам добиться успеха, например, специализированные программы чтения и упражнения.

Развлекательное обучение и геймификация: ИИ интегрирует игровые элементы в академический контент, делая обучение увлекательным и интересным. Платформы используют ИИ для создания интерактивных викторин и игр, которые способствуют более глубокому пониманию и запоминанию учебного материала.

Административная поддержка: ИИ помогает в выполнении административных задач, таких как планирование, составление бюджета и распределение ресурсов. Такие инструменты, как Fetchy, оптимизируют образовательные процессы, предоставляя основанные на данных аналитические выводы и рекомендации, повышая эффективность и снижая нагрузку на преподавателей.

Виртуальные 3D-классы: метавселенная создает иммерсивные виртуальные классы, где студенты могут взаимодействовать с с преподавателем и друг с другом. Платформы, такие как Engage VR, предлагают виртуальные среды, которые улучшают опыт обучения по сравнению с традиционными методами, предоставляя возможности для интерактивного и опытного обучения.

Цифровое обучение: ИИ улучшает цифровые классы, предоставляя иммерсивный видеоконтент и интерактивные симуляции. Такие инструменты, как Nearpod, используют ИИ для обеспечения увлекательного и эффективного обучения с помощью интерактивных уроков и обратной связи в режиме реального времени.

Виртуальные мероприятия на территории кампуса: ИИ облегчает проведение виртуальных внеклассных мероприятий, позволяя студентам участвовать в клубах и мероприятиях из любой точки мира. Такие платформы, как Remo, используют ИИ для

создания виртуальных пространств для общения и сотрудничества, повышая вовлеченность студентов за пределами аудитории.

Междисциплинарное обучение: ИИ разрушает барьеры между предметами, способствуя междисциплинарному обучению. Такие инструменты, как Wolfram Alpha, используют ИИ для демонстрации реальных приложений различных теорий, помогая понять взаимосвязь между разными областями знаний.

Моделирование реальных ситуаций: ИИ воспроизводит реальные сценарии в виртуальной среде, позволяя студентам проводить эксперименты и учиться на практическом опыте. Такие платформы, как Labster, предлагают виртуальные лаборатории, где студенты могут безопасно исследовать и экспериментировать с научными концепциями.

Повышение осведомленности: ИИ может обучать студентов социальным вопросам, таким как изменение климата и бедность. Такие инструменты, как EarthSpeakr, используют ИИ для обеспечения глубокого эмоционального понимания наряду с теоретическими знаниями, способствуя повышению осведомленности и принятию мер по решению глобальных проблем.

Виртуальные туры: виртуальные туры на базе ИИ позволяют студентам исследовать разные части мира, не выходя из аудитории. Такие платформы, как Google Expeditions, используют ИИ для создания иммерсивных виртуальных экскурсий, расширяя кругозор студентов и улучшая их понимание культуры. Они также могут быть полезны для организации виртуальных туров по Вузам.

Приглашенные докладчики и мероприятия: ИИ облегчает проведение виртуальных мероприятий и приглашенных лекций, позволяя студентам учиться у выдающихся деятелей и экспертов в различных областях. Такие инструменты, как BigMarker, используют ИИ для организации и управления виртуальными конференциями, улучшая качество обучения за счет экспертных знаний.

Прогнозная аналитика: алгоритмы ИИ в аналитике обучения помогают педагогам выявлять тенденции и прогнозировать успеваемость студентов, что позволяет своевременно вмешиваться в случае трудностей.

Коммуникация между родителями и преподавателями: инструменты на базе ИИ, такие как Remind, облегчают беспрепятственную коммуникацию, позволяя в режиме реального времени получать информацию о прогрессе студента.

Подготовка к тестам: платформы искусственного интеллекта, такие как Magoosh, обеспечивают персонализированную подготовку к тестам, анализируя успеваемость студента и адаптируя практические вопросы и планы обучения, чтобы сосредоточиться на областях, в которых студент нуждаются в наибольшем улучшении, тем самым увеличивая их шансы на успех [5,6].

Анализ и результаты. Системы управления обучением (LMS): искусственный интеллект улучшает платформы LMS, предоставляя персонализированные пути обучения, автоматизируя административные задачи и предлагая основанные на данных аналитические данные об успеваемости и вовлеченности студента.

Профессиональное развитие: инструменты искусственного интеллекта предоставляют педагогам персонализированные возможности профессионального развития, рекомендуя курсы и ресурсы в соответствии с их карьерными целями и потребностями в области преподавания.

Финансы: ИИ помогает учебным заведениям управлять своими финансами, анализируя структуру расходов, прогнозируя будущие расходы и выявляя возможности для экономии. Такие инструменты, как Allovue, помогают школам более эффективно распределять ресурсы и улучшать финансовое планирование.

Кибербезопасность: ИИ повышает безопасность учебных заведений, обнаруживая

киберугрозы в режиме реального времени и реагируя на них. Такие инструменты, как Darktrace, используют алгоритмы машинного обучения для выявления необычной сетевой активности, предотвращения утечек данных и защиты конфиденциальной информации о студентах.

Безопасность и охрана: системы наблюдения на базе ИИ отслеживают потенциальные угрозы безопасности на территории Вуза. Такие инструменты, как Avigilon, используют ИИ для анализа видеопотоков и оповещения сотрудников службы безопасности о подозрительной деятельности, тем самым повышая общую безопасность [7,8].

Обнаружение плагиата: инструменты ИИ анализируют работы студентов на предмет потенциального плагиата, сравнивая их с обширной базой данных академического контента, обеспечивая академическую честность и оригинальность работ.

Улучшенные онлайн-форумы: ИИ улучшает онлайн-форумы, модерируя контент, облегчая дискуссии и предоставляя персонализированные отзывы. Такие инструменты, как Packback, используют ИИ для поощрения критического мышления и участия в онлайн-форумах, создавая более динамичную и интерактивную среду обучения.

Академические исследования: ИИ помогает в академических исследованиях, анализируя большие наборы данных, выявляя тенденции и генерируя идеи. Такие инструменты, как IBM Watson Discovery, предоставляют исследователям расширенные аналитические возможности, помогая им делать новые открытия и ускорять процесс исследования [9].

Связанные кампусы: ИИ интегрирует различные системы кампуса для создания связанной и эффективной образовательной среды. Такие инструменты, как Cisco Digital Network Architecture (DNA), используют ИИ для управления и оптимизации инфраструктуры кампуса, улучшая связь и повышая общее качество обучения в кампусе [10].

Заключение

Искусственный интеллект позволяет устранить проблему обучения, где преподаватели равнялись на среднего студента. Он позволяет вести подготовку к занятию, дифференцированно не затрачивая при этом большого количества времени. А также выявлять пробелы в знаниях анализируя более глубоко каждого студента.

Конечно, ИИ не может заменить академическое образование, но он может упростить некоторые его аспекты, что позволит педагогам более глубоко подходить к решению педагогических задач.

Список использованной литературы:

[1]. Baker, J. A. (2021). Artificial intelligence in education: Bringing it all together. In OECD digital education outlook 2021: Pushing the frontiers with AI, blockchain, and robotics (pp. 43–56). OECD Library.

[2]. Baker, T., Smith, L., & Anissa, N. (2019). Educ-AI-tion rebooted? Exploring the future of artificial intelligence in schools and colleges. Available online: https://www.nesta.org.uk/report/education-rebooted/ (accessed on 29 January 2025).

[3]. Kumari Wood (2025) Lessons from Abroad. In: Morrish A (ed) Beyond Belief: Why School Accountability is Broken and How to Fix It. John Catt: London p.25-43.

[4]. Hennekeuser, D., Vaziri, D. D., Golchinfar, D., Schreiber, D., & Stevens, G. (2024). Enlarged education—Exploring the use of generative AI to support lecturing in higher education. International Journal of Artificial Intelligence in Education,

1–33.

[5]. Charow R, Jeyakumar T, Younus S, et al. Artificial intelligence education programs for health care professionals: scoping review. JMIR Med Educ. Dec 13, 2021;7(4):e31043.

[6]. Gordon M, Daniel M, Ajiboye A, et al. A scoping review of artificial intelligence in medical education: BEME Guide No. 84. Med Teach. Apr 2, 2024;46(4):446-470.

[7]. Feigerlova E, Hani H, Hothersall-Davies E. A systematic review of the impact of artificial

intelligence on educational outcomes in health professions education. BMC Med Educ. Jan 27, 2025;25(1):129.

[8]. Shaw K, Henning MA, Webster CS. Artificial intelligence in medical education: a scoping review of the evidence for efficacy and future directions. MedSciEduc. 2025;35(3):1803-1816.

[9]. Icahn School of Medicine at Mount Sinai expands AI innovation with OpenAI's ChatGPT Edu rollout. Mount Sinai. URL: https://www.mountsinai.org/about/newsroom/2025/icahn-school-of-medicine-at-mount-sinai-expands-ai-innovation-with-openais-chatgpt-edu-rollout

[10]. https://onlinedegrees.sandiego.edu/artificial-intelligence-education/

-

JISMONIY TARBIYA FANINI XALQARO TAJRIBASI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH VA METODIK TAVSIYALAR ISHLAB CHIQISH

Buronova Sarvinoz Baxodirovna
Respublika ta’lim markazi jismoniy tarbiya fani metodisti.

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston umumiy o‘rta ta’lim maktablarida jismoniy tarbiya fanini o‘qitish tizimini xalqaro tajribalar, xususan Cambridge dasturi asosida rivojlantirish masalalari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida milliy va xalqaro jismoniy tarbiya o‘quv dasturlarining mazmuni, kompetensiyaviy yondashuv, darslarni tashkil etish shakllari hamda baholash mezonlari qiyosiy tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida jismoniy tarbiya fanini modernizatsiya qilishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya, xalqaro tajriba, Cambridge dasturi, kompetensiyaviy yondashuv, sog‘lom turmush tarzi, jismoniy sifatlar, baholash mezonlari.

РАЗВИТИЕ ПРЕДМЕТА ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА И РАЗРАБОТКА МЕТОДИЧЕСКИХ РЕКОМЕНДАЦИЙ

Буронова Сарвиноз Бахадировна
методист по предмету «Физическая культура» Республиканского центра образования

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития системы преподавания предмета «Физическая культура» в общеобразовательных школах Республики Узбекистан на основе международного опыта, в частности программы Cambridge. В ходе исследования был проведён сравнительный анализ содержания национальных и международных учебных программ по физической культуре, компетентностного подхода, форм организации учебных занятий, а также критериев оценивания. На основе полученных результатов разработаны научно-практические рекомендации, направленные на модернизацию преподавания предмета «Физическая культура».

Ключевые слова: физическая культура, международный опыт, программа Cambridge, компетентностный подход, здоровый образ жизни, физические качества, критерии оценивания.

DEVELOPING THE PHYSICAL EDUCATION SUBJECT BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE AND FORMULATING METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS

Buronova Sarvinoz Baxodirovna
Methodologist of the Physical Education subject at the Republican Education Center.

Abstract. This article examines the development of physical education teaching in general secondary schools of Uzbekistan based on international experience, particularly the Cambridge curriculum. A comparative analysis of national and international curricula, competency-based approaches, lesson organization, and assessment criteria is conducted. Based on the findings, scientific and practical recommendations for improving the quality of physical education teaching are proposed.

Key words: physical education, international experience, Cambridge curriculum, competency-based approach, physical qualities, healthy lifestyle, assessment criteria.

Dolzarbligi. O‘zbekiston ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va xalqaro standartlarga moslashtirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Prezidentning 2020 yil 6 noyabrdagi PQ-4884 va 2024 yil 15 noyabrdagi PQ-392-sonli qarorlarida umumiy o‘rta

ta’lim maktablarida jismoniy tarbiya fanini sifatini tubdan yaxshilash, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va pedagog kadrlar salohiyatini oshirish vazifalari belgilab berilgan. Bundan tashqari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 27-martdagi 157-sonli “Davlat ta’lim standartlari va davlat ta’lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori ijrosini ta’minlash maqsadida Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tomonidan xorijiy davlatlar tajribasi asosida maktabgacha va umumiy o‘rta ta’limning o‘quv dasturlarini ishlab chiqish va takomillashtirish maqsadida Cambridge xalqaro tashkiloti mutaxassislari ishtirokida xalqaro standartlarga muvofiq o‘quv dasturlarini ishlab chiqish va takomillashtirish ishlari olib borilmoqda. Cambridge ta’lim dasturida jismoniy tarbiya fanini kompetensiyaviy yondashuv orqali o‘qitish, o‘quvchilarning jismoniy, ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan. Bu esa milliy ta’lim tizimida jismoniy tarbiya mazmunini boyitish va dars samaradorligini oshirish imkonini beradi. Shu bois, xalqaro tajribalarni o‘rganish va milliy kontekstga moslashtirish ilmiy-amaliy jihatdan dolzarb masala hisoblanadi.

Maqsad: O‘zbekiston maktablarida jismoniy tarbiya fanini Cambridge xalqaro tajribasi asosida rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslarini aniqlash, metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Vazifalari:

1. Milliy va Cambridge jismoniy tarbiya dasturlarini qiyosiy tahlil qilish;
2. Kompetensiyaviy yondashuv va baholash tizimini o‘rganish;
3. Darslarni tashkil etishda xalqaro tajribaning samarali jihatlarini aniqlash;
4. Milliy o‘quv dasturi uchun amaliy metodik tavsiyalar ishlab chiqish;

Mashqlar majmuasi va baholash mezonlarini kompetensiyaga mos shaklda taqdim etish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). So‘nggi yillarda O‘zbekiston ta’lim tizimida jismoniy tarbiya fanini modernizatsiya qilish va xalqaro standartlarga moslashtirish dolzarb masala hisoblanadi. Prezidentning PQ–4884 (2020) va PQ–392 (2024) qarorlarida maktablarda jismoniy tarbiya sifatini oshirish, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va pedagog kadrlarni rivojlantirish vazifalari belgilangan [1], [2], Vazirlar Mahkamasining 157-sonli qarori esa milliy va xalqaro tajribalarni uyg‘unlashtirishga imkon yaratadi [3].

Milliy dastur asosan normativ yondashuvga tayangan bo‘lib, o‘quvchilarning individual imkoniyatlari va shaxsiy rivojlanish sur’atiga yetarli e’tibor berilmaydi [4]. Cambridge dasturida esa kompetensiyaviy yondashuv asosida jismoniy, ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalar rivojlantiriladi, formativ va summativ baholash uyg‘unlashtiriladi hamda o‘z-o‘zini baholash va refleksiya ko‘nikmalari shakllanadi [5], [6].

Ilmiy tadqiqotlar kompetensiyaviy yondashuv, mashqlar majmuasi, individualizatsiya va texnologiyalar orqali dars samaradorligini oshirish mumkinligini ko‘rsatadi [7]. Milliy va xalqaro dasturlarni solishtirish o‘quv jarayonini optimallashtirish va baholash tizimini modernizatsiya qilishga asos yaratadi. Shu bois, jismoniy tarbiya fanini xalqaro tajriba asosida rivojlantirish va baholash tizimini diversifikatsiya qilish zarur bo‘lgan ilmiy jihat sifatida ta’kidlanadi.

Dasturlarni qiyosiy tahlil, Milliy o‘quv dasturi va Cambridge ta’lim dasturlarining qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu dasturlar o‘quv jarayonini tashkil etish, maqsad va natijalarni belgilash, shuningdek, o‘quvchining ta’limdagi roliga nisbatan yondashuvlarda sezilarli farqlarga ega.

Milliy o‘quv dasturi asosan normativ yondashuvga tayangan bo‘lib, unda belgilangan standartlar va me’yorlar asosida darslar olib boriladi. Bunda darslarning asosiy maqsadi o‘quvchilarda jismoniy sifatlarni (kuch, chidamlilik, chaqqonlik va tezkorlik) rivojlantirishdan iborat. O‘quv jarayonida o‘qituvchi yetakchi rolni egallaydi, o‘quvchilar esa ko‘proq topshiriqlarni bajaruvchi sifatida ishtirok etadi Baholash jarayoni esa, asosan, summativ baholashga tayanib, o‘quvchilarning yakuniy natijalari va normativlarga mosligi orqali aniqlanadi. Shu sababli, o‘quvchilarning individual xususiyatlari va qobiliyatlarini hisobga olish imkoniyati cheklangan bo‘lib qolmoqda.

Cambridge dasturi esa kompetensiyaviy yondashuv asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, unda o‘quvchilarning nafaqat jismoniy, balki ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirish ustuvor ahamiyatga ega. Mazkur dasturda o‘quvchi ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida qaraladi. O‘quvchilar mustaqil qaror qabul qilish, o‘z faoliyatini tahlil qilish va jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradilar. Baholash jarayonida formativ va summativ baholash uyg‘un holda qo‘llanilib, o‘quvchilarning rivojlanish dinamikasi muntazam kuzatib boriladi. Bu esa o‘qituvchiga dars jarayonini o‘quvchilarning individual ehtiyojlari va imkoniyatlariga moslashtirish imkonini beradi. Natijada, individuallashtirish darajasi yuqori bo‘lib, har bir o‘quvchining qiziqishi, jismoniy tayyorgarligi va shaxsiy rivojlanish sur’ati inobatga olinadi.

Mezon	Milliy o‘quv dasturi	Cambridge dasturi
Yondashuv	Normativga asoslangan	Kompetensiyaviy
Dars maqsadi	Jismoniy sifatlarni rivojlantirish	Jismoniy, ijtimoiy, shaxsiy kompetensiyalar
O‘quvchining rolli	Passiv–faol	Faol, mustaqil
Baholash	Asosan summativ	Formativ va summativ
Individuallashtirish	Cheklangan	Yuqori darajada

Baholash tizimining qiyosiy tahlili. Ta’lim jarayonida baholash tizimi o‘quvchilarning rivojlanish darajasini aniqlash hamda ta’lim samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Milliy o‘quv dasturi va Cambridge dasturlarida qo‘llaniladigan baholash tizimlarini qiyosiy tahlil qilish ularning mazmuni va funksional yo‘nalishi jihatidan sezilarli farqlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Milliy o‘quv dasturi baholashning asosiy mezoni sifatida jismoniy normativlar belgilangan bo‘lib, o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi ko‘proq yakuniy natijalar orqali aniqlanadi. Baholash jarayonida dars davomida o‘quvchining faolligi, harakatni bajarish texnikasi va individual rivojlanish dinamikasiga kam e’tibor qaratiladi. O‘z-o‘zini baholash va refleksiya jarayonlari tizimli ravishda yo‘lga qo‘yilmaganligi sababli, o‘quvchilar o‘z faoliyatini tahlil qilish va xatolar ustida ishlash imkoniyatiga yetarli darajada ega emas.

Cambridge dasturida esa kompetensiyaga asoslangan baholash tizimi qo‘llanilib, jismoniy normativlar qo‘shimcha mezon sifatida baholanadi. Asosiy e’tibor o‘quvchining dars jarayonidagi ishtiroki, harakatlarni ongli bajarishi, hamkorlikda ishlash ko‘nikmalari hamda shaxsiy rivojlanishiga qaratiladi. Baholash jarayonida jarayonni baholash yuqori darajada amalga oshirilib, o‘quvchilarning rivojlanish bosqichlari muntazam monitoring qilinadi. Shuningdek, Cambridge dasturida o‘z-o‘zini baholash va refleksiya tizimli ravishda tashkil etilib, o‘quvchilar o‘z yutuq va kamchiliklarini mustaqil aniqlashga o‘rgatiladi. Bu holat o‘quvchilarda mas’uliyat, tanqidiy fikrlash va o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Baholash turi	Milliy o‘quv dasturi	Cambridge dasturi
Jarayonni baholash	Kam	Yuqori
O‘z-o‘zini baholash	Yo‘q	Muntazam
Refleksiya	Cheklangan	Tizimli

Metodik tavsiyalar:

1. Darslarni kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish:
1. O‘quvchilar jismoniy faolligi bilan birga ijtimoiy va shaxsiy ko‘nikmalarni rivojlantirsin.
2. Har bir mashq individual imkoniyatlar va qiziqishlarga mos bo‘lsin.
2. Baholash tizimini diversifikatsiya qilish:

1. Formativ baholash (mashq jarayonida kuzatuv) va summativ baholash (test va amaliy ko‘rsatkichlar) kombinatsiyasi.

2. O‘z-o‘zini baholash va refleksiya mashqlarini muntazam qo‘llash.
3. Dars mashqlari majmuasi:

Mashq turi	Maqsadi	Amaliy tavsif	Baholash mezoni
Yugurish va estafeta	Chidamlilik, tezlik	20–50 m masofada estafeta, to‘p bilan uzatish	Vaqt, texnika, jamoa ishlashi
Gimnastika	Muvozanat, moslashuvchanlik	Sakrash stoldan sakrash, havoda 90° bukib qo‘l ko‘tarish	Muvozanat, yumshoqlik
Jamoaviy o‘yin	Ijtimoiy kompetensiya	Futbol, voleybol mini-o‘yini	Jamoa ishlashi, adolat, qatnashish
Sog‘lom turmush mashqi	Salomatlik	Nega to‘g‘ri ovqatlanish va mashqlar muhimligi bilan bog‘liq qisqa mashqlar	Ishtirok va tushunish darajasi

4. Individualizatsiya: O‘quvchilarning sog‘lig‘i, qobiliyati va qiziqishlariga moslashtirilgan mashqlarni tanlash.

5. Texnologiyalarni qo‘llash: Mobil ilovalar va kuzatuv jurnallari orqali mashq natijalarini qayd qilish.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Cambridge ta’lim dasturida qo‘llaniladigan yondashuv va baholash mexanizmlari o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish hamda ularning har tomonlama rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Qiyosiy tahlil asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

- Cambridge tajribasini O‘zbekiston umumta’lim maktablarida joriy etish jismoniy tarbiya fanining sifati va samaradorligini oshirish imkonini beradi.
- Kompetensiyaviy yondashuv o‘quvchilarning jismoniy, ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.
- Baholash tizimini kompetensiyaga asoslangan holda modernizatsiya qilish dars jarayonining samaradorligini oshiradi va o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytiradi.
- Milliy va xalqaro tajribalarni uyg‘unlashtirish ta’lim mazmunining uzluksizligini ta’minlash hamda ta’lim sifatini yaxshilashda muhim pedagogik omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar (References).

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. “Umumiy o‘rta ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.” PQ–4884-son, 2020-yil 6-noyabr. https://lex.uz/uz/docs/-5085887?ONDATE=25.06.2024
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. “Jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida.” PQ–392-son, 2024-yil 15-noyabr. https://lex.uz/docs/-7221716
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori. “Davlat ta’lim standartlari va davlat ta’lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.” 157-son, 2024-yil 27-mart. https://lex.uz/docs/6854214
4. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun jismoniy tarbiya fanining milliy o‘quv dasturi. Toshkent, 2023. https://gov.uz/uz/uzedu
5. Cambridge Assessment International Education. CAMBRIDGE Primary Physical Education Curriculum Framework. Cambridge, UK, 2021. https://www.cambridgeinternational.org/programmes-and-qualifications/cambridge-primary/curriculum/physical-education/

6. Cambridge Assessment International Education. Cambridge Lower Secondary Physical Education Curriculum Framework. Cambridge, UK, 2021. https://www.cambridgeinternational.org/programmes-and-qualifications/cambridge-primary/curriculum/physical-education/

7. Abdullayev R.M. “Jismoniy tarbiya darslarida kompetensiyaviy yondashuv asoslari.” Fan–sportga. Toshkent, 2021.

8. Mahkamdjanov K., Salamov R., Ikramov I. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. Toshkent: Iqtisod-moliya, 2008.

9. Abdullayev M.J., Radjapov U.R., Muxametov A.M. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. Toshkent: Turon-Iqbol, 2020.

10. Islomov R. Sport mashg‘ulotlarida baholash metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2019.

INGLIZ TILI DARSLARIDA READING KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISHDA MUAMMOLI TA’LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK JIHATLARI

Baxronova Zulfiya Ravshanovna
Xorijiy tillarini o‘qitish metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya Maqolada chet tillarini o‘qitish jarayonida reading (o‘qish) ko‘nikmasini rivojlantirishda muammoli ta’lim texnologiyasining metodik imkoniyatlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’limda o‘qish jarayonini faqat matnni tushunish bilan cheklab qo‘ymasdan, balki o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, mantiqiy tahlil va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan reading mashg‘ulotlarining samaradorligi, didaktik shart-sharoitlari va metodik xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: reading ko‘nikmasi, muammoli ta’lim, chet tillarini o‘qitish, tanqidiy fikrlash, matn bilan ishlash, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация. В статье с научно-теоретической и практической точек зрения анализируются методические возможности технологии проблемного обучения в развитии навыка reading (чтения) в процессе обучения иностранным языкам. В условиях современного образования важно рассматривать процесс чтения не только как понимание текста, но и как средство формирования у обучающихся критического мышления, логического анализа и способности к самостоятельному формулированию выводов. В статье раскрывается эффективность занятий по чтению, организованных на основе проблемных ситуаций, а также их дидактические условия и методические особенности.

Ключевые слова: навык чтения (reading), проблемное обучение, обучение иностранным языкам, критическое мышление, работа с текстом, коммуникативная компетенция.

Abstract. The article provides a scientific-theoretical and practical analysis of the methodological potential of problem-based learning technology in developing the reading skill in the process of foreign language teaching. In modern education, the reading process should not be limited solely to text comprehension; rather, it should also aim at fostering learners’ critical thinking, logical analysis, and ability to draw independent conclusions. The article highlights the effectiveness of reading activities organized on the basis of problem situations, as well as their didactic conditions and methodological characteristics.

Keywords: reading skill, problem-based learning, foreign language teaching, critical thinking, text-based activities, communicative competence.

Yurtimizning ta’lim siyosatida ta’lim jarayonini yanada takomillashtirish, ilg‘or usul va shakllarni izlab topish masalasi doimiy dolzarblik kasb etmoqda. Jamiyatda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar mutaxassislar tayyorlash tizimiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Xususan, bo‘lajak mutaxassislardan chet tilini bilish , axborot manbalari bilan ishlash va ularni tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalari, shuningdek, o‘rganilayotgan til mamlakatlarining real voqeligi haqida yetarli bilimga ega bo‘lish kabi lingvistik, ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni shakllantirish orqali tez o‘zgaruvchan sharoitlarda samarali faoliyat yurita olish qobiliyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kasbiy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun zamonaviy mutaxassis faqatgina chet tilini bilish bilan cheklanmasdan, balki kundalik hayot sharoitlariga moslasha olish, mavjud sharoitlarni ongli ravishda shakllantirish va shaxs uchun eng maqbul variantlarni tanlay bilish qobiliyatiga ham ega bo‘lishi zarur. Shu nuqtayi nazardan,

tanqidiy fikrlashni kompetensiyani rivojlantirishning muhim shakli sifatida talqin qilish mumkin . Ma’lum bir sohada muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo‘lgan chuqur bilim, ko‘nikma va malakalarga ega shaxslar odatda yetuk mutaxassis sifatida e’tirof etiladi.

Ilmiy tadqiqotlarda kompetensiya tushunchasiga turlicha yondashuvlar mavjud. Ulardan biriga ko‘ra, kompetensiya faqat bilimlar majmuasiga ega bo‘lish bilangina cheklanmay, balki ushbu bilimlarni moslashuvchan tarzda qo‘llay olish qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi. Bu esa analitik, ijodiy va amaliy ko‘nikmalar bilan uzviy bog‘liqdir. Shu bois, mutaxassis oldiga qo‘yilgan muammoni to‘g‘ri anglay olish va uni hal etish yo‘llarini asosli ravishda belgilash muhim ahamiyatga ega. Biroq zamonaviy ta’lim tizimi har doim ham bunday turdagi mutaxassislarni yetarli darajada tayyorlab bera olmayotgani amaliyotda o‘z isbotini topmoqda. Natijada oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilari zarur kompetensiyalarni ko‘pincha bevosita amaliy faoliyat jarayonida egallashga majbur bo‘lmoqda. Uchinchi xalqaro matematika va tabiiy fanlar tadqiqoti (TIMSS) natijalari tahlili asosida ta’lim tizimini takomillashtirish bo‘yicha qator muhim tavsiyalar ishlab chiqilgan. Jumladan, o‘quv mazmunining amaliy yo‘nalishini kuchaytirish hamda ta’lim faoliyatida asosiy urg‘uni reproduktiv faoliyatdan intellektual va ijodiy faoliyatga yo‘naltirish zarurligi ta’kidlangan.

Globallashuv va xalqaro muloqotning kengayishi chet tillarini o‘qitish sifatiga bo‘lgan talablarni yanada oshirmoqda. Chet tilini o‘rganishda reading ko‘nikmasi asosiy nutqiy faoliyat turlaridan biri bo‘lib, u nafaqat til materialini o‘zlashtirish, balki axborotni tushunish, tahlil qilish va qayta ishlash imkonini beradi. Shunga qaramay, amaliyotda reading ko‘nikmasini rivojlantirish ko‘pincha reproduktiv xarakterga ega bo‘lib, o‘quvchilar faqat matn mazmunini qayta aytib berish bilan cheklanib qolmoqda. Zamonaviy pedagogika esa o‘quvchini passiv bilim oluvchidan faol fikrlovchi subyektga aylantirishni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, muammoli ta’lim texnologiyasi chet tillarini o‘qitishda reading ko‘nikmasini rivojlantirish uchun samarali didaktik vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Reading ko‘nikmasi chet tilini o‘rganishda leksik, grammatik va semantik bilimlarning integratsiyalashgan shaklda namoyon bo‘lishini ta’minlaydi. O‘qish jarayonida o‘quvchi matn mazmunini anglaydi, muallif pozitsiyasini aniqlaydi va matndan zarur axborotni ajratib oladi. Ilmiy adabiyotlarda reading ko‘nikmasi informativ, analitik va tanqidiy o‘qish turlariga ajratiladi.

Chet tillarini o‘qitishda reading ko‘nikmasini rivojlantirish masalasi bir qator ilmiy-nazariy konsepsiyalar bilan asoslangan. Xususan, L.S.Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, bilish jarayoni muammoli vaziyatlar orqali faollashadi va o‘quvchining yuqori kognitiv faoliyati shakllanadi. Olim tomonidan ilgari surilgan “yaqin rivojlanish zonasi” g‘oyasi muammoli ta’limning nazariy poydevorini tashkil etadi va reading jarayonida o‘quvchini mustaqil tahlil hamda xulosa chiqarishga yo‘naltirish imkonini beradi [1]. Muammoli ta’lim nazariyasini tizimli ravishda ishlab chiqqan M.I. Maxmutov muammoli vaziyatni o‘quvchining mavjud bilimlari bilan yangi vazifa o‘rtasidagi intellektual qarama-qarshilik sifatida izohlaydi. Uning fikricha, aynan shu qarama-qarshilik o‘quvchini faol izlanishga undaydi. Reading mashg‘ulotlarida bu jarayon muallif pozitsiyasini aniqlash, yashirin g‘oyalarni topish va baholash orqali namoyon bo‘ladi

Chet tillarini o‘qitish metodikasida E.I. Passov readingni kommunikativ faoliyatning muhim tarkibiy qismi sifatida baholab, matn bilan ishlash jarayonida o‘quvchining fikrlash faoliyatini faollashtirish zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, muammoli savollar asosida tashkil etilgan o‘qish topshiriqlari o‘quvchilarning nutqiy va kognitiv faolligini oshiradi [3]. I.L. Bim ham reading ko‘nikmasini rivojlantirishda analitik va tanqidiy yondashuvning ahamiyatini qayd etadi [4]. G‘arb metodistlari W. Grabe va F. Stoller readingni interaktiv va strategik jarayon sifatida talqin qilib, samarali o‘qish jarayonida taxmin qilish, tekshirish, baholash va xulosa chiqarish strategiyalaridan foydalanish zarurligini asoslaydilar. Ushbu strategiyalar muammoli ta’lim texnologiyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, o‘quvchini faol fikrlashga yo‘naltiradi [5]. J. Deweyning pragmatik pedagogika nazariyasida muammoli vaziyatlar o‘quv faoliyatining tabiiy shakli sifatida qaraladi[6]. Olimning fikricha, bilim tayyor holda berilganda emas, balki muammoni hal

etish jarayonida o‘zlashtirilganda barqaror bo‘ladi. Bu yondashuv reading mashg‘ulotlarida matn asosida muammoli vazifalarni qo‘yish orqali amalga oshiriladi.

Tanqidiy fikrlash masalasini chuqur tadqiq qilgan P. Facione reading jarayonida tahlil, baholash va refleksiya asosiy o‘rin tutishini ta’kidlaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, muammoli ta’lim asosida tashkil etilgan reading mashg‘ulotlari o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashning asosiy komponentlarini izchil rivojlantiradi [7].

Ularning fikricha, chet tillarini o‘qitishda reading ko‘nikmasini rivojlantirish muammoli topshiriqlar va faol metodlar asosida tashkil etilgandagina o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi yuqori darajada shakllanadi [8].

Zamonaviy ta’lim talablariga ko‘ra, reading faqatgina matnni tushunish emas, balki uni tahlil qilish, muammolarni aniqlash va baholash jarayoni sifatida tashkil etilishi lozim. Bu esa muammoli ta’lim texnologiyasi bilan uzviy bog‘liqdir.

Chet tilida o‘qish mashg‘ulotlarida reading ko‘nikmasini rivojlantirish uchun muammoli vaziyatlarga oid o‘quv topshiriqlar quyidagi shakllarda tashkil etish mumkin:

matn sarlavhasi yoki rasm asosida muammo qo‘yish;

matnda berilgan qarama-qarshi fikrlarni aniqlash;

muallif pozitsiyasini baholash va unga munosabat bildirish;

matndagi yashirin ma’noni topish;

muammoli savollar asosida matn mazmunini qayta tahlil qilish.

Title: The Silent Classroom

In recent years, many universities have invested heavily in digital technologies to improve education. Classrooms are equipped with interactive boards, students use online platforms, and learning materials are easily accessible. However, despite these improvements, some lecturers have noticed that students are becoming less active during lessons.

In one university, a lecturer observed that students rarely asked questions, even when they did not fully understand the topic. Instead, they preferred to search for quick answers on their smartphones. Although technology made information easier to find, it also reduced meaningful discussion in the classroom. The lecturer began to wonder whether technology was truly helping students to think critically or simply making learning more passive.

This situation raised an important question: does access to information automatically lead to deeper understanding, or does real learning require something more than technology?

Task 1. Finding the Hidden Meaning (Matndagi yashirin ma’noni topish)

Instruction: Read the text carefully and answer the questions below. Think about the ideas that are not stated directly but are implied.

What does the phrase “The Silent Classroom” symbolically mean in the text?

Why does the lecturer feel concerned, even though technology is widely used?

What hidden message does the author give about the role of technology in education?

Does the author support or criticize the use of digital technologies? Explain your answer. Students should understand that the text is not against technology, but against passive learning.

Task 2. Problem-Based Questions (Muammoli savollar asosida matn mazmunini qayta tahlil qilish)

Instruction: Discuss the following problem-based questions individually or in groups.

If students have unlimited access to information, why might their critical thinking skills become weaker?

Is technology replacing students’ thinking, or is it only changing the way they learn?

What should a teacher do to make students more active in a technology-rich classroom?

Can learning be effective without discussion and questioning? Why or why not?

Task 3. Optional Follow-up Task (Critical Thinking) (Tanqidiy fikrlashni chuqurlashtirish uchun)

Write a short paragraph (80–100 words):

Do you agree that technology can make students passive learners? Support your opinion with arguments from the text and your own experience.

Ushbu o‘quv topshiriqlar reading jarayonida yashirin g‘oyani aniqlashga, tanqidiy va muammoli fikrlashni rivojlantirishga, muammoli ta’lim texnologiyasi talablariga mos ravishda interaktiv o‘qitish jarayonini tashkil etishga metodik xizmat qiladi. Muammoli vaziyatga asoslangan topshiriqlar o‘quvchilarni faqat matnni tushunishga emas, balki uni chuqur anglash va baholashga undaydi. Natijada reading jarayoni faol, dinamik va mazmunli tus oladi.

Muammoli ta’lim asosida reading mashg‘ulotlarini tashkil etishning metodik imkoniyatlari Muammoli ta’lim texnologiyasi reading mashg‘ulotlarida qo‘llash o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, matn bilan tanqidiy yondashuv asosida ishlash orqali ularning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirib, chet tilini o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi. Muammoli topshiriqlar asosida tashkil etilgan reading mashg‘ulotlari o‘quvchilarni faol ishtirokchi sifatida jalb etib, ularning nutqiy va kognitiv faolligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, chet tillarini o‘qitishda reading ko‘nikmasini rivojlantirishda muammoli ta’lim texnologiyasi muhim metodik imkoniyatlarga ega. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini, tahliliy qobiliyatlarini va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Muammoli ta’lim asosida tashkil etilgan reading mashg‘ulotlari o‘quvchilarning chet tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ta’lim samaradorligini ta’minlaydi. Shu bois, muammoli ta’lim texnologiyasidan reading ko‘nikmasini rivojlantirishda tizimli va maqsadli foydalanish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy L.S. Myshleniye i rech. — Moskva: Pedagogika, 1982.
2. Maxmutov M.I. Problemnoye obucheniye. — Moskva: Pedagogika, 1975.
3. Passov E.I. Kommunikativnaya metodika obucheniya inostrannym yazykam. — Moskva: Prosveshcheniye, 1991.
4. Bim I.L. Teoriya i praktika obucheniya inostrannym yazykam. — Moskva: Prosveshcheniye, 2001.
5. Grabe W., Stoller F.L. Teaching and Researching Reading. — London: Routledge, 2011.
6. Dewey J. Experience and Education. — New York: Macmillan, 1938.
7. Facione P.A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. — Insight Assessment, 2013.
8. Toshtemirov O., Jo‘rayev R. Ta’limda kompetensiyaviy va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
9. Abduqodirov A., Begimqulov U. Raqamli ta’lim muhitida pedagog kadrlarni tayyorlashning metodologik asoslari. — Toshkent: Fan, 2020.
10. Jo‘rayev R. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ta’lim sifati. — Toshkent: Fan, 2017.

O‘ZBEKISTONDA INKLYUZIV TA’LIMNI RIVOJLANTIRISH UCHUN KADRLAR TAYYORLASH MEXANIZMLARI

Ergasheva Mohinur Dilmurod qizi
Orintel universiteti Ta’lim menejmenti yo‘nalishi mustaqil tadqiqotchi
ORCID:0009-0008-7054-523X

Annotatsiya: Ushbu maqola O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun kadrlar tayyorlash mexanizmlarini ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi. Inklyuziv ta’lim – bu nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bolalarning umumta’lim muassasalarida teng huquq va imkoniyatlar asosida ta’lim olishini ta’minlovchi tizimdir. Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlar, jahon va mahalliy tajribalar, shuningdek, maktablar va pedagogik mutaxassislar bilan ekspert intervyulari tahlil qilindi. Maqolada kadrlarni tanlash, tayyorlash va malakasini oshirish mexanizmlari yoritiladi. Maxsus ehtiyojga ega bolalar bilan ishlash uchun tayyorlanadigan kadrlar qatoriga tibbiyot xodimlari (hamshiralar, fizioterapevtlar), logopedlar, psixologlar, ijtimoiy pedagoglar va volontyorlar kiradi. Kadrlarni tayyorlashning samarali mexanizmlari maxsus pedagogik kurslar, modul treninglar va amaliy seminarlar orqali amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tibbiyot sohasidan kelgan mutaxassislarni pedagogga aylantirish, maxsus kurslar va doimiy malaka oshirish tizimi inklyuziv ta’lim sifatini oshirishga imkon beradi. Shu bilan birga, kadrlarni tanlashda psixologik moslik va ijtimoiy tajriba muhim rol o‘ynaydi. Maqola inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish, kadrlarni samarali tayyorlash va ularning amaliy tajribasini oshirish bo‘yicha tavsiyalar beradi. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonning ta’lim siyosati va moliyaviy resurslari bilan uyg‘unlashtirilganda, inklyuziv ta’limning samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Inklyuziv ta’lim, kadrlar tayyorlash, tezkor tayyorlash mexanizmlari, pedagogik kurslar, tibbiyot xodimlari, logopedlar, psixologlar, ijtimoiy pedagoglar, maxsus ehtiyojga ega bolalar, O‘zbekiston ta’lim siyosati.

МЕХАНИЗМЫ ОБУЧЕНИЯ ПЕРСОНАЛА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Эргашева Мохинур Дилмурод кызы
Независимый исследователь кафедры управления образованием Университета Оринтел

Аннотация: В данной статье с научной и аналитической точки зрения рассматриваются механизмы подготовки кадров для развития инклюзивного образования в Узбекистане. Инклюзивное образование – это система, обеспечивающая детям с инвалидностью и особыми потребностями получение образования в общеобразовательных учреждениях на основе равных прав и возможностей. В исследовании проанализированы нормативно-правовые акты, глобальный и местный опыт, а также проведены интервью с экспертами из школ и педагогическими специалистами. В статье освещаются механизмы отбора, подготовки и повышения квалификации персонала. К персоналу, подготовленному для работы с детьми с особыми потребностями, относятся медицинские работники (медсестры, физиотерапевты), логопеды, психологи, социальные педагоги и волонтеры. Эффективные механизмы подготовки персонала реализуются посредством специальных педагогических курсов, модульных тренингов и практических семинаров. Результаты исследования показывают, что система подготовки специалистов из медицинской сферы в качестве педагогов, специальные курсы и непрерывное профессиональное развитие позволяют повысить качество инклюзивного образования. При этом важную роль в отборе персонала играют психологическая совместимость и социальный опыт. В

статье представлены рекомендации по развитию системы инклюзивного образования, эффективной подготовке персонала и повышению его практического опыта. Результаты исследования в сочетании с образовательной политикой Узбекистана и финансовыми ресурсами значительно повысят эффективность инклюзивного образования.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, подготовка кадров, механизмы ускоренного обучения, педагогические курсы, медицинские работники, логопеды, психологи, социальные педагоги, дети с особыми потребностями, образовательная политика Узбекистана.

STAFF TRAINING MECHANISMS FOR DEVELOPING INCLUSIVE EDUCATION IN UZBEKISTAN

Ergasheva Mohinur Dilmurod qizi
Independent researcher, Department of Educational Management, Orintel University

Abstract:This article examines the mechanisms for training personnel for the development of inclusive education in Uzbekistan from a scientific and analytical perspective. Inclusive education is a system that ensures that children with disabilities and special needs receive education in general education institutions on the basis of equal rights and opportunities. The study analyzed regulatory legal acts, global and local experiences, as well as expert interviews with schools and pedagogical specialists. The article highlights the mechanisms for selecting, training and improving the skills of personnel. The personnel trained to work with children with special needs include medical workers (nurses, physiotherapists), speech therapists, psychologists, social pedagogues and volunteers. Effective mechanisms for training personnel are implemented through special pedagogical courses, modular trainings and practical seminars. The results of the study show that the system of training specialists from the medical field as educators, special courses and continuous professional development allows improving the quality of inclusive education. At the same time, psychological compatibility and social experience play an important role in the selection of personnel. The article provides recommendations for developing an inclusive education system, effectively training personnel, and increasing their practical experience. The results of the study, when combined with Uzbekistan’s education policy and financial resources, will significantly increase the effectiveness of inclusive education.

Keywords: Inclusive education, personnel training, rapid training mechanisms, pedagogical courses, medical workers, speech therapists, psychologists, social pedagogues, children with special needs, educational policy of Uzbekistan.

Kirish. Inklyuziv ta’lim – bu barcha bolalarning, jumladan nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bo‘lgan bolalarning umumta’lim muassasalarida teng huquq va imkoniyatlarga ega bo‘lishini ta’minlovchi tizimdir. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim nafaqat nogironligi bo‘lgan bolalarning akademik rivojlanishi uchun, balki ularning ijtimoiy integratsiyasi va shaxsiy o‘sishi uchun ham muhim ahamiyatga ega. UNESCO va UNICEF tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko‘ra, inklyuziv ta’lim amaliyoti bolalarning tenglik, hurmat va ijtimoiy hamkorlik tamoyillarini o‘rganishiga imkon yaratadi, bu esa ularni kelajakda jamiyatning to‘laqonli a’zosiga aylantiradi[3].

O‘zbekiston Respublikasi ham oxirgi yillarda inklyuziv ta’limni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratmoqda. O‘zbekiston maktablarida hozirgi vaqtda taxminan 800 dan ortiq inklyuziv sinflar mavjud bo‘lib, ularda 12 000 dan ziyod nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bolalar ta’lim olmoqda [2; 12]. Shu bilan birga, inklyuziv ta’limni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan maxsus pedagog kadrlarning yetishmovchiligi sezilarli darajada, masalan, har bir inklyuziv sinfga yetarli mutaxassislar ta’minlanmagan. Jahon tajribasida esa Skandinaviya, Janubiy Koreya va Kanada maktablarida tibbiyot, pedagogika va psixologiya mutaxassislarini birlashtirib, maxsus kurslar orqali tezkor tayyorlash samarali mexanizm sifatida qo‘llaniladi. Xususan, “Inklyuziv ta’lim

to‘g‘risida” qonun va Xalq ta’limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan normativ-huquqiy hujjatlar maktablarda inklyuziv sinflarni tashkil etish va ularda sifatli ta’limni ta’minlashni belgilaydi. Shu bilan birga, amaliyot ko‘rsatadiki, inklyuziv sinflarda ishlashga tayyor pedagog kadrlarning yetishmasligi tizim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Hozirgi kunda maktablarda nogiron bolalar uchun shaxsiy yondashuv, o‘quv materiallarini moslashtirish va individual pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘lgan mutaxassislar cheklangan.

Jahon tajribasida tibbiyot sohasidan kelgan mutaxassislarni pedagogga aylantirish samarali usul sifatida namoyon bo‘lgan. Masalan, hamshiralar, fizioterapevtlar, logopedlar va psixologlar maxsus kurslar orqali pedagogik bilimlarga ega bo‘lib, inklyuziv sinflarda ishlashga qodir bo‘ladilar[2; B. 48] Bu usul nafaqat tayyor kadrlarni tezkor yetishtirishga imkon beradi, balki bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini samarali qondirishga yordam beradi. Shu bilan birga, pedagogika va psixologiya bilimlari birlashtirilgan maxsus kurslar orqali tayyorlangan mutaxassislar sinfda pedagogik va psixologik qo‘llab-quvvatlashni ta’minlay oladi.

Shuningdek, inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlashning asosiy muammolaridan biri – malaka va tajriba yetishmasligi bilan birga, moliyaviy va tashkiliy resurslarning cheklanganligidir. Shu sababli, kadrlar tayyorlash tizimi modul shaklidagi maxsus kurslar, amaliy seminarlar va tezkor treninglarni o‘z ichiga olishi lozim. Bu tizim shuningdek, kadrlarni tanlashda ijtimoiy tajriba va psixologik moslikni hisobga olishi kerak.

Ushbu maqola O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlash mexanizmlarini ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi. Tadqiqotda normativ-huquqiy asoslar, jahon va mahalliy tajribalar, shuningdek, pedagogik va tibbiy soha mutaxassislari bilan ekspert intervyulari tahlil qilinadi. Maqola maqsadi – inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun tezkor va samarali kadr tayyorlash mexanizmlarini aniqlash, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish va kadrlarni tanlash mezonlarini belgilashdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Inklyuziv ta’limni rivojlantirish va kadrlar tayyorlash mexanizmlarini o‘rganishda jahon va mahalliy adabiyotlar muhim ilmiy asos hisoblanadi. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’limning samaradorligi nafaqat pedagogik yondashuvga, balki tayyor kadrlarning malakasiga bevosita bog‘liq. Florian va Black-Hawkins tadqiqotlarida ta’kidlanganidek, inklyuziv ta’lim pedagogik metodlarni individualizatsiya qilishni va o‘quvchilarning ijtimoiy hamda emotsional rivojlanishini bir vaqtda ta’minlay oladigan mutaxassislarni talab qiladi [18; B. 58]. Carver va Klapste tadqiqotlari esa tibbiyot sohasidan kelgan mutaxassislarni pedagogik kurslar orqali tayyorlashning samarali mexanizm ekanligini ko‘rsatadi [19; B. 828]. Shu usul orqali hamshiralar, fizioterapevtlar, logopedlar va psixologlar maxsus ehtiyojga ega bolalar bilan ishlashga tayyor bo‘lib, individual pedagogik strategiyalarni amalga oshira oladi. Kadrlar tayyorlashning samaradorligini baholash uchun bir qator indikatorlar qo‘llaniladi. Eng muhimlaridan biri tayyorlangan mutaxassislarning sinfdagi nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega o‘quvchilarning individual rivojlanish natijalariga ta’siri hisoblanadi. Shu bilan birga, pedagogik amaliy ko‘nikmalar, kurs davomida olingan bilimlarni real sinf sharoitida qo‘llash qobiliyati va kursdan keyingi samaradorlik o‘lchovlari ham asosiy mezon sifatida baholanadi. Texnologik yechimlar, jumladan, onlayn platformalar, e-learning kurslar, modul mashg‘ulotlar va interaktiv seminarlar kadrlarni tezkor va samarali tayyorlash imkonini beradi. Bu vositalar nafaqat bilimni oshirish, balki amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlash va mutaxassislarni doimiy malaka oshirish tizimi bilan bog‘lash imkonini yaratadi. Shu tarzda, indikatorlar va texnologik yechimlarning uyg‘unligi kadr tayyorlash sifatini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu tadqiqotlar shuningdek, modul treninglar, onlayn va oflayn seminarlar orqali doimiy malaka oshirish tizimini tashkil etishning inklyuziv ta’lim sifatini oshirishda muhimligini ta’kidlaydi.

O‘zbekiston sharoitida amalga oshirilgan tadqiqotlar ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’limni normativ-huquqiy jihatdan tartibga soluvchi bazaning mavjudligiga qaramay, amaliy kadr

tayyorlash mexanizmlari yetarli emas. Xalq ta’limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan metodik qo‘llanmalar va “Inklyuziv ta’lim to‘g‘risida” qonun amaliyotda kadrlar malakasini oshirish masalasini to‘liq qamrab olmaydi. Shu sababli, maxsus ehtiyojga ega bolalar bilan ishlashga tayyor mutaxassislarni tayyorlash va ularning malakasini doimiy ravishda oshirib borish tizimi muhim ilmiy va amaliy vazifa sifatida qaraladi. O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlash mexanizmlari samaradorligini oshirish uchun jahon tajribasida qo‘llanilayotgan tezkor tayyorlash mexanizmlari – modul shaklidagi kurslar, amaliy seminarlar va onlayn treninglar –ni moslashtirish imkoniyatlari mavjud.

Ushbu tadqiqotning metodologiyasi bir nechta yondashuvlarga asoslangan. Normativ-huquqiy tahlil orqali O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlari, maktablarda inklyuziv ta’limni tashkil etishga oid me’yoriy hujjatlar va Xalq ta’limi vazirligining metodik tavsiyalari o‘rganildi. Bu tahlil inklyuziv ta’limni amalga oshirishda kadrlarni tayyorlashga oid talablar va ularning amaliy jihatlarini aniqlash imkonini berdi. Shu bilan birga, jahon va mahalliy ilmiy adabiyotlar, kitoblar va maqolalar tahlil qilinib, kadr tayyorlashning samarali mexanizmlari va jahon tajribasi o‘rganildi. Tadqiqot doirasida ekspert intervyulari ham o‘tkazildi, bunda Toshkent, Samarqand va Farg‘ona shaharlaridagi maktab direktorlari, pedagoglar, psixologlar va sog‘liqni saqlash xodimlari bilan suhbatlar olib borildi. Ekspertlar kadrlarni tanlash mezonlari, malaka darajasi va inklyuziv sinflarda ishlashga tayyorligi bo‘yicha ma’lumot berdi. Shu bilan birga, SWOT-tahlil amalga oshirildi, bu orqali kadr tayyorlashning kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlar va xavf omillari aniqlab olindi.

Ushbu metodologik yondashuv orqali O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlashning samarali mexanizmlari va tezkor tayyorlash imkoniyatlari aniqlanib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tibbiyot xodimlarini pedagogga aylantirish, maxsus kurslar va modul treninglar orqali tayyorlash tizimi inklyuziv ta’lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, kadrlarni tanlashda ijtimoiy tajriba, psixologik moslik va amaliy ko‘nikmalar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini samarali qondirishga xizmat qiladi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun kadrlarni tayyorlashning samarali mexanizmlari bir nechta omillarga bog‘liq. Avvalo, tibbiyot sohasidan kelgan mutaxassislarni pedagogik kurslar orqali tayyorlash tizimi nafaqat bolalarning individual ehtiyojlarini qondirishga, balki sinfdagi umumiy ta’lim jarayonini samarali qo‘llab-quvvatlashga imkon yaratadi. Hamshiralar, fizioterapevtlar va logopedlar maxsus pedagogik kurslar orqali inklyuziv metodikani o‘rganib, bolalarning nutq, harakat va reabilitatsiya ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini boshqarishga qodir bo‘ladilar. Shu tarzda, tezkor tayyorlash mexanizmi O‘zbekiston maktablarida yetishmayotgan pedagog kadrlar muammosini qisqa muddat ichida bartaraf etishga yordam beradi.

Bundan tashqari, ekspert intervyulari shuni ko‘rsatdiki, logopedlar va psixologlar inklyuziv muhitni yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Logopedlar nutq nuqsonlari bo‘lgan bolalarga individual yondashuvni ta’minlashi, psixologlar bolalarning emotsional va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashi, ijtimoiy pedagoglar esa sinf muhitini ijtimoiy jihatdan barqaror qilish orqali qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratishi mumkin. Shu bilan birga, tibbiyot xodimlarini pedagogga aylantirish amaliyoti jahon tajribasida muvaffaqiyatli qo‘llanilgan va O‘zbekiston sharoitida ham samarali bo‘lishi mumkinligi tasdiqlandi. Modul treninglar va amaliy seminarlar orqali kadrlarni tayyorlash nafaqat pedagogik bilimlarni oshiradi, balki ularning psixologik va ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi [4; B. 103].

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sharoitida kadrlarni tayyorlash tizimining samaradorligi moliyaviy va tashkiliy resurslarga bevosita bog‘liq. Maktablarda maxsus ehtiyojga ega bolalar bilan ishlash uchun yetarli pedagoglar mavjud bo‘lmasa, tezkor tayyorlash mexanizmlari samaradorligini oshirish qiyinlashadi. Shu sababli, maxsus kurslar va modul treninglarni tashkil

etish uchun oliy ta’lim muassasalari, pedagogika institutlari va sog‘liqni saqlash tizimi bilan hamkorlik zarur. Bundan tashqari, malaka oshirishning doimiyligi – onlayn va oflayn seminarlar, mentorlik dasturlari va amaliy treninglar orqali – kadrlarning kompetensiyasini saqlash va rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Natijalarni tahlil qilganda, kadrlarni tanlashda ijtimoiy tajriba va psixologik moslik eng muhim mezonlardan biri ekanligi aniqlandi. Shu nuqtai nazardan, har bir mutaxassisning inklyuziv sinf sharoitida ishlashga tayyorligi, bolalarning individual ehtiyojlarini qondirishga qobiliyati va amaliy ko‘nikmalari baholanishi zarur. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, modul kurslar va amaliy seminarlar orqali tayyorlangan mutaxassislar nafaqat pedagogik vazifalarni bajara oladi, balki sinfda psixologik barqaror muhit yaratadi va bolalar orasidagi ijtimoiy integratsiyani ta’minlaydi.

Shu bilan birga, kadrlarni tayyorlash tizimini normativ-huquqiy va amaliy tajriba bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyatga ega. Inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlash tizimining samaradorligi nafaqat kurslarning sifatiga, balki moliyaviy va tashkiliy resurslarga ham bog‘liq. Kurslar, modul treninglar va tezkor tayyorlash mexanizmlarini tashkil etish xarajatlari, jumladan o‘quv materiallari, o‘qituvchilar va treninglarni o‘tkazish uchun zarur sharoitlar, moliyalashtirish imkoniyatlariga muvofiq rejalashtirilishi lozim. Shu bilan birga, samarali integratsiyalashgan jamoa modeli inklyuziv ta’lim sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu modelda pedagog, psixolog, logoped va tibbiyot mutaxassislari birgalikda ishlaydi: pedagog o‘quv jarayonini boshqaradi, psixolog bolalarning emotsional va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi, logoped nutq va kommunikatsiya muammolarini bartaraf etadi, tibbiyot mutaxassisi esa sog‘liq va reabilitatsiya ehtiyojlarini nazorat qiladi. Ushbu jamoaviy yondashuv bolalarning individual ehtiyojlarini samarali qondirishga xizmat qiladi. O‘zbekistonning amaldagi qonuniy hujjatlari inklyuziv ta’limni tartibga soladi, ammo amaliy kadr tayyorlashni yetarli darajada qo‘llab-quvvatlamaydi. Shu sababli, tizimning samaradorligini oshirish uchun modul shaklidagi kurslar, tezkor tayyorlash mexanizmlari va doimiy malaka oshirish dasturlari joriy qilinishi zarur. Natijalar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun O‘zbekiston sharoitida kadrlarni tayyorlash tizimi integratsiyalashgan yondashuvga tayanishi lozim. Tibbiyot, pedagogika va psixologiya bilimlarini birlashtirgan maxsus kurslar va modul treninglar orqali tayyorlangan mutaxassislar sinfdagi pedagogik va psixologik jarayonlarni samarali qo‘llab-quvvatlay oladi. Shu tarzda, inklyuziv ta’lim kadrlarini tanlash, tayyorlash va malakasini oshirish tizimi bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini qondirish va ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Natijalar (Results)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’limni rivojlantirishda kadrlar tayyorlashning samarali mexanizmlari mavjud bo‘lib, ular turli mutaxassislar resursini jalb qilish orqali amalga oshirilishi mumkin. Ekspert intervyulari va amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, hamshiralar, fizioterapevtlar, logopedlar va psixologlar kabi tibbiyot va pedagogika sohasidan kelgan mutaxassislarni maxsus pedagogik kurslar orqali tayyorlash eng samarali mexanizm sifatida namoyon bo‘lgan. Ushbu mutaxassislar kurs davomida inklyuziv ta’lim metodikasi, individual yondashuv, sinfdagi pedagogik strategiyalar va psixologik qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha bilimlarni egallaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kurslarni tugatgan kadrlar sinfda nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini qondirishda yuqori natijaga erishadi [6; B. 51].

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, logopedlar va psixologlar inklyuziv sinf muhitini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, tayyor kadrlarning ijtimoiy ta’siri ham muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, kurslarni tugatgan pedagog, logoped va psixologlar sinfdagi bolalar orasidagi ijtimoiy integratsiyani sezilarli darajada yaxshilaydi. Masalan, nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bolalar sinfdoshlar bilan faol muloqot qilishga, jamoaviy loyihalarda ishtirok etishga va o‘zini ifoda etishga qodir bo‘ladi. Shu bilan birga, tayyor kadrlarning faoliyati ta’lim sifatiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi:

o‘quvchilarning akademik natijalari ortadi, individual rivojlanish indikatorlari yaxshilanadi, o‘quv materiallarini qabul qilish va tushunish darajasi oshadi. Bu esa modul kurslar va tezkor tayyorlash mexanizmlarining nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy va akademik samaradorligini ham tasdiqlaydi. Logopedlar nutq nuqsonlari bo‘lgan bolalarga individual yondashuvni amalga oshirishi, psixologlar esa bolalarning emotsional va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Ijtimoiy pedagoglarning ishtiroki esa sinfdagi ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash va bolalar orasidagi ijtimoiy integratsiyani kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu tarzda, turli mutaxassislarni jalb qilish orqali kadrlarni tayyorlash tizimi inklyuziv ta’limning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Natijalar shuni ham ko‘rsatdiki, modul shaklidagi kurslar va tezkor tayyorlash mexanizmlari O‘zbekiston maktablarida yetishmayotgan pedagog kadrlar muammosini qisqa muddat ichida bartaraf etishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, 3–6 oylik maxsus kurslarni tamomlagan hamshiralar va fizioterapevtlar sinfdagi bolalarning harakat va sog‘liq ehtiyojlarini qondirishda muvaffaqiyatli natijalar ko‘rsatdi. Shu bilan birga, maxsus kurslar orqali logopedlar va psixologlar individual yondashuvni qo‘llash va psixologik barqaror muhit yaratish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarini oshirdi. Bu esa bolalarning akademik va ijtimoiy rivojlanishini sezilarli darajada yaxshilashga yordam berdi.

Ekspert intervyulari va kuzatuvlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, kadrlarni tayyorlash tizimining samaradorligi faqat kurslar orqali bilim berish bilan cheklanmaydi. Doimiy malaka oshirishning ahamiyati katta bo‘lib, onlayn va oflayn seminarlar, mentorlik dasturlari va amaliy treninglar kadrlarning kompetensiyasini saqlash va rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kadrlarni tanlashda ijtimoiy tajriba, psixologik moslik va amaliy ko‘nikmalar muhim mezon bo‘lib, kurslarni tugatgan mutaxassislarning sinfdagi ish samaradorligini oshiradi.

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston sharoitida kadrlarni tayyorlash tizimini normativ-huquqiy va amaliy tajriba bilan uyg‘unlashtirish zarur. Amaldagi qonun va me’yoriy hujjatlar inklyuziv ta’limni tartibga soladi, lekin amaliy tayyorlash mexanizmlari yetarli emas. Shu sababli, modul kurslar, tezkor tayyorlash mexanizmlari va doimiy malaka oshirish dasturlarini joriy qilish orqali tizimning samaradorligini oshirish mumkin. Inklyuziv ta’limda ishlashga tayyor kadrlar tarkibi turli sohalardan kelgan mutaxassislarni o‘z ichiga olishi va ularni maxsus pedagogik tayyorgarlik orqali malakasini oshirish tizimi orqali tashkil etilishi lozim. Bu yondashuv bolalarning individual ehtiyojlarini qondirish, sinfdagi pedagogik va psixologik jarayonlarni samarali qo‘llab-quvvatlash hamda inklyuziv ta’lim sifatini oshirish imkonini beradi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun kadrlar tayyorlash mexanizmlarini ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, inklyuziv ta’limning samaradorligi to‘g‘ridan-to‘g‘ri tayyor kadrlarning malakasiga va ularning pedagogik hamda psixologik kompetensiyasiga bog‘liq. Tezkor tayyorlash mexanizmlari – modul kurslar, amaliy seminarlar va maxsus pedagogik treninglar – tibbiyot, pedagogika va psixologiya sohasidan kelgan mutaxassislarni sinfda ishlashga tayyorlashning samarali vositasidir. Hamshiralar, fizioterapevtlar, logopedlar va psixologlar kurslarni tamomlaganidan so‘ng, nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini qondirishda yuqori natijalarga erishadi. Kelajakda inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun strategik tavsiyalar ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan, maktablar va oliy ta’lim muassasalari o‘rtasida doimiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, mentorlik dasturlarini tashkil etish va malaka oshirish platformalarini yaratish zarur. Bu kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish jarayonini tizimli va uzluksiz qiladi hamda sinflarda sifatli ta’limni ta’minlashga yordam beradi. Shu bilan birga, kelajak tadqiqotlari yo‘nalishlarini belgilash ham muhimdir. Masalan, kadr tayyorlashning onlayn-modul tizimi samaradorligi, uning turli yoshdagi o‘quvchilarning individual rivojlanishiga ta’siri, shuningdek, modul treninglar orqali tayyorlangan mutaxassislarning sinfdagi ijtimoiy va akademik natijalarga qo‘shgan hissasi o‘rganilishi mumkin. Bunday tadqiqotlar tizimni optimallashtirish va

inklyuziv ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot shuningdek, kadrlarni tanlashda ijtimoiy tajriba, psixologik moslik va amaliy ko‘nikmalar muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Modul kurslar va tezkor tayyorlash mexanizmlari nafaqat pedagogik bilimni oshiradi, balki mutaxassislarning psixologik va ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi. Shu tarzda, tayyor kadrlar sinfdagi pedagogik jarayonni qo‘llab-quvvatlash, bolalarning ijtimoiy integratsiyasini ta’minlash va inklyuziv muhit yaratishda samarali faoliyat ko‘rsatadi.

Shuningdek, doimiy malaka oshirish, mentorlik va amaliy treninglar tizimi kadrlarning kompetensiyasini saqlash va rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlash tizimi integratsiyalashgan yondashuvga tayangan holda tashkil etilishi kerak. Bu yondashuv tibbiyot, pedagogika va psixologiya bilimlarini birlashtirib, kadrlarni tezkor va samarali tayyorlash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun kadrlarni tayyorlash mexanizmlari tizimli, normativ-huquqiy va amaliy tajribaga moslashtirilgan bo‘lishi, mutaxassislarni maxsus kurslar orqali malakasini oshirish tizimi orqali tayyorlash zarur. Bunday tizim bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini qondirish, sinfdagi pedagogik va psixologik jarayonlarni samarali qo‘llab-quvvatlash hamda inklyuziv ta’lim sifatini oshirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi. (2019). Inklyuziv ta’lim to‘g‘risida qonun. Toshkent.
2. Xalq ta’limi vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi. (2022). Inklyuziv ta’lim bo‘yicha metodik qo‘llanma. Toshkent.
3. UNESCO. (2020). Global Education Monitoring Report: Inclusion and Education. Paris: UNESCO Publishing
4. Abdullaeva, M. (2020). Inklyuziv ta’lim: nazariya va amaliyot. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika universiteti nashriyoti.
5. Axmedov, R. (2020). Hamshiralarni pedagogga aylantirish imkoniyatlari. Toshkent: Sog‘liqni saqlash nashriyoti.
6. Islomova, M. (2019). Tezkor kadr tayyorlash mexanizmlari va inklyuziv sinf. Toshkent: Ta’lim nashriyoti.
7. Karimova, L. (2019). Logoped va psixologning inklyuziv ta’limdagi roli. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika universiteti nashriyoti.
8. Mirzaeva, F. (2021). Sinfda individual yondashuv va o‘quvchilarning rivojlanishi. Toshkent: Ta’lim nashriyoti.
9. O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim vazirligi. (2021). Inklyuziv ta’limni rivojlantirish strategiyasi. Toshkent.
10. Qodirov, S. (2019). Maxsus ehtiyojga ega bolalar bilan ishlash metodikasi. Toshkent: Fan va ta’lim.
11. Rasulova, D. (2021). Kadrlarni tayyorlash tizimi va inklyuziv ta’lim. Toshkent: Ta’lim nashriyoti.
12. Sodiqova, G. (2018). Maxsus pedagogika va inklyuziv ta’lim nazariyasi. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
13. Tursunov, B. (2018). Pedagogik yondashuv va inklyuziv muhit yaratish. Toshkent: Oliy ta’lim nashriyoti.
14. Xolmatova, Z. (2020). Pedagogik kompetensiya va nogiron bolalar bilan ishlash. Toshkent: Fan va ta’lim.
15. Yo‘ldoshev, N. (2020). Nogiron bolalar uchun inklyuziv dars jarayoni. Toshkent: Fan va amaliyot.
16. Yunusova, S. (2018). Nogiron bolalar bilan ishlashda pedagogik yondashuvlar. Toshkent: Fan va amaliyot
17. Carver, M. (2018). Teaching and Learning in Inclusive Contexts. London: Routledge.
18. Florian, L., Black-Hawkins, K. (2011). Exploring Inclusive Pedagogy. British Educational Research Journal, 37(5), 813–828.
19. Klapste, J. (2020). Inclusive Education Practices and Teacher Training. New York: Springer.

INKORPORATSION YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING AMALIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH

Jo’rayeva Dilnoz Raxmidinovna
Buxoro davlat pedagogika instituti “Boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi o’qituvchisi

Annotasiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida amaliy kompetensiyalarni rivojlantirishda inkorporatsion yondashuvning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Inkorporatsiya ta’lim jarayonida bir fan doirasiga boshqa fan elementlarini maqsadli singdirish orqali o‘quvchilarda kompleks bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Tadqiqotda texnologiya darslari misolida fanlararo bog‘liqlik asosida amaliy topshiriqlar tizimi ishlab chiqildi. Natijalar inkorporatsion yondashuv o‘quvchilarning ijodkorligi, mustaqil fikrlashi hamda muammoli vaziyatlarda amaliy yechim topish kompetensiyalarini rivojlantirishini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: inkorporatsion yondashuv, amaliy kompetensiya, boshlang‘ich ta’lim, texnologiya fani, fanlararo aloqa, kompetensiyaviy yondashuv

Абстрактный. В статье рассматриваются педагогические возможности инкорпорационного подхода в формировании практических компетенций учащихся начальных классов. Инкорпорация в образовательном процессе предполагает целенаправленное включение элементов других учебных дисциплин в содержание одного ведущего предмета. На примере уроков технологии разработана система межпредметных практических заданий. Результаты исследования показывают, что инкорпорационный подход способствует развитию творческого мышления, самостоятельности и умений находить практические решения учебных задач.

Ключевые слова: инкорпорационный подход, практическая компетенция, начальное образование, технология, межпредметные связи, компетентностный подход.

Abstract. This article explores the pedagogical potential of the incorporation approach in developing practical competencies of primary school students. Incorporation in education involves the purposeful inclusion of elements from other subjects into the content of a leading discipline. Using technology lessons as an example, a system of interdisciplinary practical tasks was developed. The findings show that the incorporation approach enhances students’ creativity, independence, and ability to find practical solutions to learning problems.

Key words: incorporation approach, practical competence, primary education, technology subject, interdisciplinary connection, competency-based approach

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning faqat bilim egallashi emas, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olish ko‘nikmalarini shakllantirish ustuvor vazifaga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, kompetensiyaviy yondashuv ta’lim mazmunini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishni, o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, muammolarni hal etish hamda ijodiy yondashuvni rivojlantirishni talab etadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida shakllangan amaliy ko‘nikmalar va faoliyat tajribasi keyingi ta’lim jarayonining samaradorligini belgilab beruvchi muhim omil hisoblanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun o‘qitish jarayoni ko‘proq ko‘rgazmali, faoliyatga yo‘naltirilgan va tajribaga asoslangan bo‘lishi zarur. Shu jihatdan texnologiya fani o‘quvchilarning qo‘l mehnati, ijodiy fikrlashi va muayyan mahsulot yaratish faoliyatini tashkil etishda keng imkoniyatlarga ega. Mazkur fan doirasida o‘quvchilar turli materiallar bilan ishlash, loyihalash, modellashtirish, o‘lchash va bezash jarayonlari orqali nafaqat amaliy ko‘nikmalarni, balki mantiqiy va tasviriy tafakkurni ham rivojlantiradilar.

Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab hollarda texnologiya darslari boshqa fanlardan ajralgan holda, faqatgina buyum yasash bilan cheklanib qolmoqda. Natijada o‘quvchilarda

fanlararo bog‘liqlik asosida yaxlit bilim va ko‘nikmalar tizimi yetarli darajada shakllanmayapti. Vaholanki, real hayotiy faoliyatda har qanday amaliy ish matematika, tabiatshunoslik, tasviriy san’at, hatto o‘qish savodxonligi bilan uzviy bog‘liq holda amalga oshiriladi.

Shu o‘rinda fanlararo aloqani ta’minlashning samarali shakllaridan biri sifatida inkorporatsion yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv bir yetakchi fan — bizning holatda texnologiya fani — doirasiga boshqa fanlarning zarur elementlarini maqsadli singdirishni nazarda tutadi. Bunda boshqa fanlar mustaqil o‘qitilmaydi, balki amaliy faoliyat mazmunini boyituvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Natijada o‘quvchilar bilimlarni alohida-alohida emas, balki yagona faoliyat jarayonida o‘zlashtiradi.

Inkorporatsion yondashuvni qo‘llash boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida quyidagi muhim sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi:

— amaliy vaziyatlarda bilimlarni qo‘llay olish;

— predmet va hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglash;

— ijodiy va tanqidiy fikrlash;

— jamoada ishlash va o‘z faoliyatini rejalashtirish.

Shu sababli boshlang‘ich ta’limda, xususan texnologiya fanini o‘qitishda inkorporatsion yondashuv asosida o‘quvchilarning amaliy kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan shu masalaning nazariy asoslari va amaliy imkoniyatlari yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ta’lim jarayonida fanlararo bog‘liqlikni ta’minlash masalasi pedagogika fanida uzoq yillardan beri dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu borada integratsiya va inkorporatsiya tushunchalari o‘zaro yaqin bo‘lsa-da, mazmunan farqlanadi. Integratsiya fanlarning teng asosda o‘zaro bog‘lanishini nazarda tutsa, inkorporatsiya bitta yetakchi fan mazmuniga boshqa fan elementlarining maqsadli singdirilishini anglatadi.

Ta’limni faoliyat asosida tashkil etish g‘oyasi J. Dewey tomonidan ilgari surilgan bo‘lib, u o‘qitish jarayonida bilimlar amaliy tajriba orqali o‘zlashtirilganda yanada mustahkam bo‘lishini ta’kidlagan. Dewey nazariyasiga ko‘ra, bola faoliyat jarayonida fikrlaydi, muammoni hal qiladi va bilimni real vaziyatda qo‘llashni o‘rganadi. Bu qarashlar texnologiya darslarida inkorporatsion yondashuvni qo‘llash uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

L.S. Vygotskiy ta’lim jarayonida ijtimoiy muhit va faoliyatning ahamiyatini asoslab bergan. Uning fikricha, o‘quvchining rivojlanishi yaqin rivojlanish zonasi doirasida tashkil etilgan hamkorlikdagi faoliyat orqali samarali kechadi. Texnologiya darslarida guruhiy ishlar va fanlararo topshiriqlar aynan shu tamoyil asosida tashkil etiladi.

J. Piaget esa bolalar tafakkurining bosqichma-bosqich rivojlanishini ilmiy asoslab, boshlang‘ich yoshdagi o‘quvchilar uchun konkret-amaliy faoliyat muhimligini ta’kidlaydi. Demak, amaliy faoliyatga asoslangan texnologiya darslari o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos keladi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda ham fanlararo yondashuvning ahamiyati keng yoritilgan. Drake fanlararo integratsiyalashgan ta’lim o‘quvchilarda yaxlit dunyoqarashni shakllantirishini ta’kidlaydi. Beane esa o‘quv dasturini hayotiy muammolar asosida birlashtirish o‘quvchilarni real hayotga tayyorlashini asoslab beradi.

Kompetensiyaviy yondashuv nuqtai nazaridan qaralganda, amaliy faoliyat o‘quvchining bilim, ko‘nikma va munosabatlarini bir butun holda namoyon etadi. Shuning uchun texnologiya darslarida inkorporatsion yondashuv asosida tashkil etilgan topshiriqlar o‘quvchilarda nafaqat predmetli bilimlarni, balki amaliy kompetensiyalarni ham rivojlantiradi.

Tahlillar va natijalar. Mazkur tadqiqotda inkorporatsion yondashuv asosida tashkil etilgan texnologiya darslarining boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida amaliy kompetensiyalarni shakllantirishga ta’siri o‘rganildi. Tajriba-sinov ishlari davomida texnologiya fanining mazmuni boshqa fanlar elementlari bilan maqsadli ravishda boyitildi va o‘quv jarayoniga tizimli ravishda singdirildi. Bunda asosiy e’tibor o‘quvchilarning amaliy faoliyat jarayonida fanlararo bilimlardan

foydalanishiga qaratildi.

Tajriba jarayonida texnologiya darslari matematika, tabiatshunoslik, tasviriy san’at va ona tili fanlari bilan uzviy bog‘liq holda tashkil etildi. O‘quvchilar buyum yasash jarayonida o‘lchash, shakl va nisbatlarni aniqlash orqali matematik bilimlarini amaliyotda qo‘llashdi. Tabiiy materiallar bilan ishlash davomida ularning xossalari, ekologik ahamiyati va kelib chiqishi haqida tushunchalar mustahkamlandi. Tayyor mahsulotning tashqi ko‘rinishini bezash va dizaynini ishlab chiqishda tasviriy san’at elementlaridan foydalanildi. Ish jarayonini tushuntirish, ketma-ketlikni izohlash va natijani tavsiflash esa o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirdi.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, inkorporatsion yondashuv asosida tashkil etilgan darslarda o‘quvchilarning faolligi sezilarli darajada oshdi. Ular topshiriqlarni bajarishda mustaqillikka intila boshladilar, ishni rejalashtirish, kerakli material va asboblarni tanlash, ish ketma-ketligini belgilash kabi ko‘nikmalar bosqichma-bosqich shakllandi. Amaliy faoliyat davomida yuzaga kelgan muammolarni hal etish jarayonida o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi va muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyati rivojlandi.

Shuningdek, guruhda ishlash jarayonida o‘zaro hamkorlik, vazifalarni taqsimlash va bir-biriga yordam berish ko‘nikmalari mustahkamlandi. O‘quvchilar bajarilgan ish natijasini baholash, kamchiliklarni aniqlash va ularni tuzatish bo‘yicha ham faol ishtirok eta boshladilar. Bu esa ularda o‘z-o‘zini nazorat qilish va refleksiya ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qildi.

Tajriba davomida o‘quvchilarning tayyorlagan mahsulotlari sifat jihatidan ham sezilarli darajada yaxshilangani kuzatildi. Ishlarning puxtaligi, estetik ko‘rinishi va funksionalligi ortdi. Eng muhim jihat shundaki, o‘quvchilar texnologiya darslarini oddiy qo‘l mehnati emas, balki turli fanlarga oid bilimlarni birlashtiruvchi, fikrlash va ijodiy yondashuvni talab qiluvchi faoliyat sifatida qabul qila boshladilar.

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, inkorporatsion yondashuv texnologiya ta’limining mazmunini boyitadi, o‘quvchilarning bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘laydi hamda ularning hayotiy vaziyatlarda bilim va ko‘nikmalarni qo‘llay olish kompetensiyasini rivojlantiradi. Natijada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil ishlash, muammoni hal qilish, ijodiy fikrlash va jamoada faoliyat yuritish kabi muhim amaliy kompetensiyalar samarali shakllanadi.

Shu tariqa, tajriba-sinov ishlari natijalari inkorporatsion yondashuv asosida tashkil etilgan texnologiya darslari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqladi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida axborot kompetentligini oshirishda inkorporatsiya va integratsiya muhim ahamiyatga ega ekanligini yuqoridagi misollar asosida ko‘rdik. Demak, har bir fanda o‘rganiladigan kichik bir element o‘quvchilardagi axborot xazinasini oshirishda katta ahamiyatga ega ekan. XXI asr axborot texnologiyalar asridir. Shu tufayli olamda tuganmas axborotlar manbai mavjuddir. Bu zaxira kundan-kunga oshib bormoqda. Shuning uchun ham yoshlarni tarbiyalashda XXI asrga mos avlodlarni shakllantirish pedagoglar oldidagi ulkan vazifadir.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Umumiy o‘rta ta’limning Milliy o‘quv dasturi (texnologiya)

2.R.Ismoilova “Texnologiya” 1-4 sinf darslik– Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2023.

3.R.Mavlyanova, N.Raxmankulova. «Boshlang’ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi, Toshkent «Voris nashriyot», 2013.

4.R.A.Mavlonova, N.H.Rahmonqulova. «Boshlang’ich ta’limning integratsiyalashgan pedagogikasi», Toshkent «Ilm ziyo», 2009

5.M.M.Tilavova “Texnologiya va uni o‘qitish metodikasi”: darslik. Sadriddin Salim Buxoriy “Durdona, 2021-316b.

6. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

7. Dewey, J. Experience and Education. New York: Macmillan, 1938.

8. Drake, S. M. & Burns, R. C. Meeting Standards Through Integrated Curriculum. Alexandria, VA: ASCD, 2004.

TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING TANQIDIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA INTEGRATSION USULLARNING AHAMIYATI

Kazbekova Fariza Po‘latovna
Navoiy Davlat universiteti Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Tarbiya darslarida o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda fanlararo integratsion usullarning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot jarayonida integratsiyalashgan ta’lim yondashuvi asosida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, muammoli vaziyatlarga ongli yondashish va asosli xulosa chiqarish kompetensiyalarini shakllantirish masalalari o‘rganildi. Tarbiya fanining tarix, adabiyot va huquq fanlari bilan integratsiyasi orqali ta’lim samaradorligini oshirish imkoniyatlari ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berildi.

Kalit so‘zlar: Tarbiya fani, tanqidiy tafakkur, fanlararo integratsion usullar, kompetensiyaviy yondashuv, mustaqil fikrlash.

Аннотация: В данной статье подчеркивается важность методов междисциплинарной интеграции в развитии критического мышления учащихся на уроках педагогики. В ходе исследования были изучены вопросы формирования у учащихся компетенций к самостоятельному мышлению, анализу, осознанному подходу к проблемным ситуациям и формулированию обоснованных выводов на основе интегрированного образовательного подхода. Научно и теоретически обоснованы возможности повышения эффективности образования за счет интеграции педагогики с историей, литературой и правом.

Ключевые слова: Воспитание, критическое мышление, методы междисциплинарный интеграции, компетентностный подход, самостоятельное мышление.

Abstract: This article highlights the importance of interdisciplinary integration methods in developing students’ critical thinking in pedagogy lessons. The study explored the development of students’ competencies for independent thinking, analysis, a conscious approach to problematic situations, and the formulation of well-founded conclusions based on an integrated educational approach. The potential for enhancing educational effectiveness through the integration of pedagogy with history, literature, and law is scientifically and theoretically substantiated.

Keywords: Education, critical thinking, interdisciplinary integration methods, competency-based approach, independent thinking.

O‘zbekistonning jadal rivojlanib borayotgan zamonaviy ta’lim tizimida shaxsni har tomonlama rivojlantirish, o‘quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, umumiy o‘rta ta’lim tizimida joriy etilgan Tarbiya fanining mazmun-mohiyati o‘quvchilarning ijtimoiy faolligi, ma’naviy-axloqiy qarashlari va fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga qaratilgan.

Bugungi globallashuv sharoitida fanlararo integratsiya ta’lim mazmunining uzviyligini ta’minlash, o‘quvchilarning bilimlarni tizimli o‘zlashtirishiga erishish hamda ularning tafakkur faoliyatini faollashtirishning muhim omili sifatida qaralmoqda. Tanqidiy tafakkurni rivojlantirish uchun o‘quvchilarni interaktiv metodlar, integratsion usullar orqali o‘qititsh zarurdir. Bu, o‘z navbatida o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda katta amiyat kasb etadi [Zunnunov A, 2017].

Shuningdek, muammoli ta’lim, keys-stadi, bahs-munozara va guruhli ishlash metodlarining integratsiyalashgan darslardagi samaradorligini orttiradi.

Tarbiya darslarida fanlararo integratsiyadan foydalanish o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda ijobiy natijalar beradi. Jumladan:

Tarix va Tarbiya fanlari integratsiyasi tarixiy voqealar va shaxslar faoliyatini axloqiy jihatdan tahlil qilish orqali sabab–oqibat munosabatlarini aniqlash ko‘nikmasini shakllantirdi;

Adabiyot bilan integratsiya badiiy asar qahramonlarining xatti-harakatlarini baholash orqali o‘quvchilarning mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantirdi;

Huquqiy fanlar bilan integratsiya o‘quvchilarda huquqiy ong va mas’uliyat hissini shakllantirishga xizmat qildi.

Integratsiyalashgan darslar jarayonida o‘quvchilar o‘z fikrlarini asoslash, turli nuqtayi nazarlarni solishtirish va dalillarga tayanib xulosa chiqarish malakalarini egallaydilar [Zunnunov A, 2017].

Usullar. Boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarining tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda bir qator usullar va yondashuvlar qo‘llanilishi mumkin. Quyida keltirilgan usullar o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini, mustaqil fikr yurita olish, tushunchalarni chuqurroq o‘zlashtirishlarini ta’minlashga yordam beradi:

Interaktiv metodlar: O‘quvchilarni turli interaktiv faoliyatlarga jalb qilish, masalan, guruhlarda muammolarni hal qilish, bahs-munozara va guruhli ishlarda qatnashish. Bu metodlar o‘uvchilarning kreativ fikrlashini rag‘batlantirib, tanqidiy tafakkurini rivojlantiradi [Qosimova, 2018].

1. Masalalar va muammolarni yechish: O‘quvchilarning hikoyalardagi tarbiyaviy muammolarni turli usullar bilan yechishga undash. Masalan, noan’anaviy yoki murakkab muammolar orqali o‘quvchilarni yangicha qarashlarga va yangicha fikrlarni izlashga yo‘naltirish. Bu, o‘z navbatida, o‘quvchilarga ham tahlil qilishni, ham tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi.

2. Boshqa fanlar bilan integratsiya: Tarbiya fanini boshqa fanlar, masalan, o‘qish, mehnat yoki tasviriy san’at bilan integratsiya qilish. Bu usul, o‘quvchilarga tanqidiy tafakkurni turli kontekstlarda qo‘llash imkonini beradi va ularga ko‘proq ijodiy va amaliy yondashuvni rivojlantirishga yordam beradi.

3. Proyekt asosidagi o‘qitish: O‘quvchilarni tarbiya fanini real hayotdagi muammolar bilan bog‘lash. Masalan, loyihalar yaratish, tarbiyaviy modellarni tuzish, statistik ma’lumotlarni tahlil qilish va boshqalar orqali o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini kuchaytirish.

4. Kritik fikrlashni rivojlantirish: O‘quvchilarni o‘z fikrlarini tahlil qilish va baholashga o‘rgatish. Keltirilgan fikrlarning yechimlarni bir nechta yo‘l bilan tahlil qilib chiqish va o‘z fikrini asoslashni talab qiladigan metodlar, o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini mustahkamlaydi.

5. Ta’limda texnologiyalardan foydalanish: Tarbiya fanini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalar, masalan, interaktiv doskalar, zamonaviy dasturlar va onlayn resurslardan foydalanish. Bu metodlar o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini yanada chuqurlashtirib, ta’lim jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.

6. Tajriba asosida o‘qitish: O‘quvchilarni tanqidiy fikrlash amaliyotlarga asoslangan vazifalar bilan tanishtirish. Bu, o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirib, tanqidiy tafakkurini yanada mustahkamlaydi.

7. Metodik qo‘llanmalar va resurslar: O‘quvchilar uchun metodik qo‘llanmalar, treninglar va resurslar taqdim etish. Bu, o‘quvchilarga tanqidiy tafakkurlarini rivojlantirishda yordam beradi va o‘quvchilarga eng samarali ta’lim berish imkoniyatlarini yaratadi.

Bu metodlar boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarining tanqidiy tafakkurlarini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan turli ko‘nikmalarni shakllantirishga yordam beradi [Qosimova, 2018].

NATIJALAR

Boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarining tanqidiy tafakkurini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilgan metodik yondashuvlar va o‘qitish usullari natijasida quyidagi ijobiy o‘zgarishlar kuzatilgan bo‘ladi:

1. Tanqidiy tafakkurning rivojlanishi: O‘quvchilar muammolarni turli usullar bilan yechish va tanqidiy fikrlarni chuqurroq tushunish imkoniyatiga ega bo‘lishdi. Bu, o‘z navbatida, ularning tanqidiy tafakkurini yanada boyitdi va murakkab muammolarni hal qilishda mustahkam poydevor yaratdi.

2. Analitik fikrlashning kuchayishi: O‘quvchilarni interaktiv metodlar orqali tanishtirish, o‘z fikrlarini asoslash va yechimlarni muhokama qilish imkoniyatini yaratdi. Natijada, ularning analitik fikrlash qobiliyati rivojlandi muammolarni samarali tahlil qilishga erishildi.

3. Innovativ yondashuvlarning qo‘llanilishi: Tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda o‘quvchilar innovativ yondashuvlar, masalan, texnologiyalarni qo‘llash, proyekt asosida o‘qitish va metodik qo‘llanmalar orqali o‘z pedagogik amaliyotlariga yangi yondashuvlar kiritishdi. Bu o‘quvchilarga tanqidiy muammolarni samarali o‘rgatishda yanada muvaffaqiyatli bo‘lishlariga yordam berdi.

4. Ko‘nikmalarni mustahkamlash: O‘quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish jarayonida, ular ko‘plab amaliy masalalar va vazifalarni yechish orqali o‘z ko‘nikmalarini mustahkamlashdi. Bu esa o‘quvchilarga aniq va sifatli ta’lim berishda katta yordam berdi.

5. Motivatsiyaning oshishi: O‘quvchilarning tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga yo‘naltirgan metodlar, ularning mustaqil fikrlarini erkin bayon etishga bo‘lgan qiziqishini oshirdi. O‘quvchilar o‘z bilimlarini yanada kengaytirishga, yangi metodlarni o‘rganishga va muammolarni tahlil qilishda innovatsion yondashuvlarni qo‘llashga qiziqish bildirishdi.

6. O‘quvchilarga ta’lim berish samaradorligining oshishi: O‘quvchilarda tanqidiy tafakkur ko‘nikmalarni rivojlantirish natijasida, ular tarbiya fanini samarali va qiziqarli tarzda o‘rganishda muvaffaqiyatga erishdilar. O‘quvchilarni tarbiya fanidan muammolarni yechishda ishtirok etishga undash, o‘quvchilarning tanqidiy tafakkurlarini ham rivojlantirishga xizmat qildi.

Umuman olganda, boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarining tanqidiy tafakkurini integratsion usullardan foydalanib rivojlantirish jarayoni ijobiy natijalarga olib keldi, ularning pedagogik bilimlari kengayib, mustaqil fikrlarini bayon etishda yanada samarali va innovatsion yondashuvlarni qo‘llash imkoniyatini yaratdi [Tolipov O’, Usmonboyeva M, 2019].

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Tarbiya darslarida fanlararo integratsiyani maqsadli va tizimli qo‘llash o‘quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi hisoblanadi. Integratsiyalashgan yondashuv o‘quvchilarning bilimlarni yaxlit holda o‘zlashtirishiga, ularni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olishiga imkon yaratadi. Shu bilan birga boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarining tanqidiy tafakkurini rivojlantirish, ta’lim jarayonining muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun zaruriy va samarali usullardan biridir. Turli metodlar va yondashuvlar, jumladan, interaktiv o‘qitish, masalalarni yechish, innovatsion texnologiyalarni qo‘llash va proyekt asosida o‘qitish orqali o‘quvchilarni tanqidiy tafakkur yuritishida yanada rivojlantirish mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini mustahkamlaydi, shuningdek, ularning har xil muammoli masalarni tahlil qila olishini samarali o‘rgatishda muvaffaqiyatli bo‘lishiga yordam beradi. Tanqidiy tafakkurning rivojlanishi, o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini oshirish bilan birga, ularni ta’limda kreativ va innovatsion yondashuvlarni qo‘llashga undaydi. Natijada, boshlang‘ich ta’lim o‘quvchilarining tanqidiy tafakkurini rivojlantirish orqali ta’lim tizimi sifatini oshirish va yuqori sifatli tarbiyaviy ta’lim berish imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimova , N.M. Pedagogik texnologiyalar va metodlar. Tashkent: Fan va texnologiya 2018.
2. Sh.M. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2021.
3. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Fan, 2019.
4. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – T.: Moliya, 2018.
5. Zunnunov A. Ta’limda integratsiya va differensial yondashuv. – T.: O‘qituvchi, 2017.
6. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi. – T.: Fan va texnologiya, 2020.

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК В РАЗЛИЧНЫХ ВИДАХ НЕРЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ДОШКОЛЬНИКОВ

Marasulova Dono Nigmatullayevna
Институт Технологии, менежмента и коммуникации
доцент, д.ф.п.н. (PhD) кафедры “Педагогика и психология”
ORCID: 0009-0001-5967-3117

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы обучения дошкольников иностранному языку в различных видах неречевой деятельности. Оптимально организованная деятельность в детском коллективе, охватывающая игровую, изобразительную, конструктивную, трудовую деятельность, связанную с выполнением режимных моментов и выполняемую на специально организованных занятиях, влияет на овладение детьми знаниями, умениями и навыками иноязычной речи.

Ключевые слова: Иноязычная речевая деятельность, формирования элементарных навыков и умений, дошкольники, различные виды неречевой деятельности, предметно-практическая, изобразительная, конструктивная, игровая, трудовая деятельность.

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarga nutqsiz faoliyatning har xil turlarida chet tilini o’rgatish masalalari ko’rib chiqiladi. Ta’lim-tarbiya jarayonida bolalar jamoasida chet tilida tashkil etilgan mashg’ulotlarda bajariladigan o’yin, tasviriy, mehnat faoliyatlari bolalarning chet tilidagi nutqni egallashiga ta’sir qiladi.

Kalit so’zlar: Chet tilidagi nutq faoliyati, elementar ko’nikma va malakalarni shakllantirish, maktabgacha yoshdagi bolalar, nutqdan tashqari faoliyatning turlari, tasviriy, o’yin, mehnat faoliyati.

Abstract. This article discusses the issues of teaching preschoolers a foreign language in various types of non-verbal activities. Optimal organization of activities in a children’s group, which includes play, visual arts, construction, and labor activities related to routine tasks and performed in specially organized classes, has a significant impact on children’s acquisition of knowledge, skills, and foreign language communication.

Keywords: Foreign language speech activity, formation of elementary skills and abilities, preschoolers, various types of non-speech activity, subject-practical, graphic, constructive, game, and labor activity.

Введение: Процесс обучения иностранному языку детей-дошкольников является объектом пристального внимания исследователей в течение последних десятилетий и в настоящее время приобретает особое значение в связи с тем, что повышение качества языковой подготовки является одной из задач обучения и воспитания всесторонне развитой личности. Эта задача может быть успешно решена при условии оптимизации педагогического процесса уже в детских дошкольных учреждениях.

Актуальность выбранной нами темы заключается в том, что ее исследование позволит вооружить воспитателей детских дошкольных учреждений методикой обучения, представляющей собой целостную систему, охватывающую различные виды детской деятельности, которые служат основой; для овладения дошкольниками иноязычной речевой деятельностью. Создание такой методики, на наш взгляд, способно обеспечить включение предмета «английский язык» в структуру педагогического процесса в качестве его звена, обеспечить его целостность, осуществляя данный вид работы наравне и в тесной взаимосвязи с развитием речи, физическим воспитанием, ознакомлением детей с окружающим миром.

Объектом настоящего исследования является процесс формирования элементарных навыков и умений в иноязычной речевой деятельности детей-дошкольников.

В качестве предмета исследования рассматривается методика формирования иноязычных речевых навыков и умений в неречевых видах деятельности.

Цель данного исследования состоит в теоретическом обосновании и практической разработке методики обучения детей дошкольного возраста иностранному языку в различных видах неречевой деятельности.

В соответствии с этим была сформулирована гипотеза исследования: обучение английскому языку детей-дошкольников (т.е. формирование у них элементарных навыков и умений в иноязычной устно-речевой деятельности) будет более эффективным при условии его осуществления на основе специально организованных видов предметно-практической неречевой деятельности (изобразительной, конструктивной, игровой, трудовой и др.), составляющих единую систему обучения и являющихся источником и сферой общения детей дошкольного возраста.

Обзор литературы по теме. Перспективность раннего обучения иностранным языкам в плане всестороннего совершенствования личности ребенка, его гуманитарного развития и приобщения к общекультурным ценностям не подвергается сомнению. Как отмечал Ф.А.Сохин, одной из главных среди многих важных задач воспитания и обучения детей-дошкольников является задача развития речи и речевого общения. Думается, что в системе непрерывного образования эта задача не может быть решена односторонне — только на основе родного языка. В связи с этим актуальной представляется проблема формирования иноязычных; устно-речевых навыков и умений у детей дошкольного возраста, рассматриваемая в тесной связи с процессом социализации ребенка к развитием его мыслительных способностей в целом [2].

А.А.Леонтьев, говоря о соотношении элементов речевой деятельности и других видов деятельности, отмечал: «Овладение языком само по себе определено только через понятие навыков и умений. В свою очередь эти понятия связываются с понятиями деятельности, действия и операции» Навыки и умения, определяемые как способность осуществлять оптимальным образом соответственно операции или действия, представляют собой совокупность «инструментов», которые позволяют либо использовать нужные для выражения мысли языковые средства, либо правильно сформулировать мысль, т.е. выразить в речи свою коммуникативную потребность. [3].

В научных исследованиях поднимаются различные методические проблемы, такие как определение содержания обучения иностранному языку дошкольников, методическая интеграция развития речи и обучения иностранному языку в условиях детского сада, использование речевых игр на занятиях английским языком, создание комплекса упражнений для обучения английской речи в детском саду, игровое моделирование иноязычного общения, проектирование игровых ситуаций и т.д. Авторов данных исследований объединяет отношение к игровой деятельности, в которой они видят основной путь решения поднимаемых вопросов.

Несмотря на понимание авторами работ взаимообусловленности речевой деятельности, поведения и неречевой предметно-практической деятельности, в их исследованиях не нашла отражения возможность использования других видов детской деятельности в обучении иностранному языку. Нам представляется нерациональным подобное исключение предметно-практических видов деятельности из обучения детей иностранным языкам. Использование лепки, рисования, аппликации» конструирования, изготовления поделок из бумаги, организация элементарных трудовых поручений в группе и уголке природы и др. представляют, на наш взгляд, большие возможности в плане обеспечения педагогического процесса новыми интересными приемами обучения и усиления его коммуникативной направленности. Активное участие детей в выполнении деятельности не только повышает мотивацию овладения иноязычными речевыми навыками и умениями, но и создает

«материальную» основу для качественного формирования элементов новой языковой системы в сознании ребенка.

Методология исследования. В процессе научной деятельности при решении поставленных задач использовались следующие методы исследования: изучение теоретических и практических работ в области психологии, психолингвистики, методики преподавания иностранных языков; изучение и обобщение опыта работы преподавателей английского языка в дошкольных учреждениях; тестирование детей, качественный и количественный анализ полученных данных; изучение отзывов родителей о процессе обучения на основе анализа данных анкетирования.

В связи с основной гипотезой исследования на защиту выносятся следующие положения:

1. Система видов неречевой предметно-практической деятельности может выступать в качестве основы организации общения на иностранном языке и формирования иноязычных устно-речевых навыков и умений у детей дошкольного возраста. (Такими видами неречевой предметно-практической деятельности являются следующие: рисование, лепка, аппликация, конструирование, трудовая деятельность (ручной труд, элементы бытовой (хозяйственной) трудовой деятельности - труд в природе, выполнение обязанностей дежурного по группе); элементы физической активности, рассматриваемой нами как физическая деятельность детей (выполнение утренней гимнастики, участие в физкультминутке, подвижные игры в группе и на прогулке); деятельность, связанная с осуществлением режимных моментов в повседневной жизни детей).

2. Отбор языкового и речевого материала с целью формирования иноязычных речевых навыков и умений на основе неречевых видов деятельности должен осуществляться с учетом следующих требований: отбираемый языковой и речевой материал должен быть необходимым и достаточным для формирования прочных иноязычных навыков и умений; соответствовать речевым и неречевым действиям, осуществляемым детьми для решения задач неречевой предметно-практической деятельности, и уровню их общего интеллектуального и лингвистического развития. Языковой и речевой материал должен обеспечивать формирование активного и пассивного запаса, т.е. продуктивное и рецептивное его усвоение детьми-дошкольниками.

Отобранный лексический материал, речевые образцы вводятся последовательно — от более простых к более сложным в связи с необходимостью обеспечить общение в различных видах неречевой деятельности.

3. Занятия должны представлять собой систему, включающую не только языковые и речевые упражнения, но и задания, основанные на выполнении неречевых видов деятельности и направленные на формирование и развитие, иноязычных устно-речевых навыков и умений у детей дошкольного возраста. [7].

Анализ и результаты. Изучение иностранных языков в дошкольном возрасте характеризуется, на наш взгляд, рядом важных преимуществ, связанных с различными возможностями организации обучения. В первую очередь следует отметить, что в процессе обучения в школе речевые навыки и умения формируются на «устной основе», т.е. значительное количество информации усваивается детьми с опорой на слуховое восприятие и воображение, и лишь незначительная ее часть подкрепляется воздействием на зрительный канал с помощью средств наглядности. Вместе с тем известно, что участие в выполнении значимой для человека деятельности, сопровождающейся двигательной активностью, в значительной степени повышает качество овладения соответствующими знаниями, навыками и умениями. В отличие от школы, где достаточно трудно организовать выполнение детьми заданий предусматривающих их активное участие в деятельности и не определенных программой, детские сады предоставляют широкие возможности как в плане организации занятий, так и в привлечении разнообразных средств обучения (игрушек, предметов, пособий и материалов). Тем не менее, в методике проблема обучения

дошкольников иностранным языкам решается преимущественно в аспекте использования в обучении игры, в то время как другим видам детской деятельности (аппликация, лепка, конструирование, рисование, изготовление поделок и др.) на занятиях по иностранному языку не уделяется должного внимания. [4].

Выводы и предложения. Нам представляется, что под содержанием обучения устной иноязычной речи детей дошкольного возраста следует понимать понятийно-действенный инструментарий речевого общения, обеспечивающий оптимальный уровень функционирования в речи детей системных элементов изучаемого языка и соответствующий предмету речевой деятельности, т.е. тематике устной речи. Объясним данное определение.

Формирование навыков, являющихся отправным пунктом для дальнейшего становления и развития умений в речевой деятельности, связано с усвоением знаний о правилах использования языковых средств и, естественно, предполагает образование в сознании обучаемого некоторой системы понятий и представлений о способах оперирования материалом изучаемого языка. Именно поэтому мы считаем целесообразным включить в определение содержания обучения иностранному языку термин «понятийно-действенный» инструментарий речевого общения, который также будет отражать и элементный состав содержания обучения. [5].

Итак, рассматривая определение содержания обучения иностранному языку, мы вплотную подошли к изучению его компонентного состава. В настоящее время в методике принято в качестве компонентов содержания помимо речевых навыков и умений выделять также темы и ситуации. При этом взгляды на определение и отбор тематики и ситуаций общения достаточно разнообразны. Считается, что тематика представляет собой некоторый набор тем, являющихся вероятностными свернутыми текстами и подлежащих развертыванию в речи; их изучение соотносится с предметом беседы, сообщения, или содержанием речи в разных сферах общения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1982.

2. Сохин Ф.А. Психолого-педагогические основы развития речи дошкольников. – М.: Изд-во Мос. психол. – социол. Ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2002.

3. Ушакова О.С. Развитие речи дошкольников. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001.

4. Шахнарович А.М. Общая психолингвистика. – М., 1995.

5. Марасулова, Д. Н. (2024). ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК В ОБУЧЕНИИ ДОШКОЛЬНИКОВ. Лучшие интеллектуальные исследования, 17(2), 204-208.

6. Marasulova, D. (2023). Maktabgacha ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalari. Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali, 1(1).

7. Marasulova, D. N. (2023). BOLALARGA CHET TILINI O‘RGATISHDA MULTIMEDIALARNI O‘RINI. Analysis of world scientific views International Scientific Journal, 1(3), 83-87.

UDK: 544.548.321

PEDAGOGIKA OLIY O‘QUV YURTLARIDA “LAZER FIZIKASI” FANINING O‘QITISH METODKASINING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

Olimjonova Nigina Sobirjon qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
ORCID: 0009-0001-2422-870X

Annotatsiya. XX asr ilm- fanida tub burilishni boshlab bergan lazer texnologiyalari hozirgi kunda insoniyat eng ko‘p foydalaniladigan qismiga aylandi. Bugungi fizikaning zamonaviy optika va kvant texnikasining rivojiga poydevor bo‘lib xizmat qildi. XXI asr fan va texnika taraqqiyotining muhim omillaridan biri lazer texnologiyalarining keng ko‘lamda qo‘llanilishidir. Lazer qurilmalari mikroelektronika, tibbiyot, optik aloqa, aerokosmik texnika, biotexnologiya va harbiy texnologiyalar kabi tarmoqlarda asosiy texnologik platforma sifatida shakllanmoqda. Lazer fizikasi o‘z strukturasi bo‘yicha interdisiplinar bo‘lib, optika, kvant mexanikasi, materialshunoslik, elektronika, biotexnologiya va informatika fanlari bilan uzviy bog‘langan. Shu bois lazerni o‘qitish talabalarda tizimli, analitik va nostandart fikrlashni shakllantitishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta’lim konsepsiyalarida(STEAM, kreativ va kritik fikrlash, muommoli yondashuv) lazer texnologiyalarini o‘qitish ayni shu kompetensiyalarni shakllantiruvchi samarali pedagogik obyekt sifatida qaralmoqda. Ushbu maqolada “Lazerlar” va “Lazer fizikasi” ning rivojlanish tarixi va bugungi kunda tadqiqotchilarning izlanishlanishlari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar. Lazer, mazer, Intellekt xarita(Mind map), nostandart fikrlash, STEAM, kretiv fikrlash, majburiy nurlanish, optik spektroskopiya, interferensiya, difraksiya, gologrаfiya.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ЛАЗЕРНАЯ ФИЗИКА» В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация. Лазерные технологии, положившие начало коренному перелому в науке XX века, в настоящее время стали одной из наиболее широко используемых технологий человечества. В XXI веке широкое применение лазерных технологий является одним из важнейших факторов научно-технического прогресса. Лазерные устройства формируются как базовая технологическая платформа в таких областях, как микроэлектроника, медицина, оптическая связь, аэрокосмическая техника, биотехнология и военные технологии. Лазерная физика по своей структуре носит междисциплинарный характер и тесно связана с оптикой, квантовой механикой, материаловедением, электроникой, биотехнологией и информатикой. В связи с этим преподавание лазерной физики способствует формированию у студентов системного, аналитического и нестандартного мышления. В рамках современных образовательных концепций (STEAM-образование, развитие креативного и критического мышления, проблемный подход) обучение лазерным технологиям рассматривается как эффективный педагогический объект, способствующий формированию данных компетенций. В статье освещаются история развития лазеров и лазерной физики, а также современные направления научных исследований в данной области.

Ключевые слова: лазер, мазер, интеллект-карта (mind map), нестандартное мышление, STEAM, креативное мышление, вынужденное излучение, оптическая спектроскопия, интерференция, дифракция, голография.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHING THE COURSE "LASER PHYSICS" IN PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. Laser technologies, which initiated a radical transformation in twentieth-century science, have today become one of the most widely utilized tools of modern humanity. In the twenty-first century, the widespread application of laser technologies has become one of the key factors driving scientific and technological progress. Laser systems are emerging as core technological platforms in fields such as microelectronics, medicine, optical communications, aerospace engineering, biotechnology, and military technologies. Laser physics is interdisciplinary in nature and is closely interconnected with optics, quantum mechanics, materials science, electronics, biotechnology, and informatics. Therefore, teaching laser physics contributes to the development of students' systemic, analytical, and non-standard thinking skills. Within modern educational concepts (STEAM education, creative and critical thinking, and problem-based learning), laser technologies are regarded as effective pedagogical tools for fostering these competencies. This article examines the historical development of lasers and laser physics, as well as current research trends in this field.

Keywords: laser, maser, mind map, non-standard thinking, STEAM, creative thinking, stimulated emission, optical spectroscopy, interference, diffraction, holography.

KIRISH. Lazer (inglizcha "laser") so'zi "Light amplification by stimulated emission of radiation" so'zlarining bosh harflaridan olingan bo'lib, "Majburiy nurlanish tufayli yorug'likning kuchayishi" ma'nosini anglatadi. Lazer nurlari ultrabinafsha, infraqizil va ko'zga ko'rinadigan diapazondagi elktromagnit to'lqinlar hisoblanadi. Bu to'lqinlar atom va molekulalarning majburiy nurlanishiga asoslanib hosil qilinadi. Bunday nurlanishni hosil qiluvchi qurilmani lazer yoki optik generator deyiladi. Rus fizigi V.A. Fabrikant 1940-1941- yillarda gaz razryadi spektrini o'rganish ishlari davomida "majburiy nurlanish hisobiga" yorug'likning intensivligini kuchaytirish mumkinligini isbotladi. 1955- yilda rus fiziklari A.M. Proxorov va N.G Basov o'ta yuqori chastotali birinchi kvant generatori ¬– lazerni yaratishdi. 1958- yilga borib A.M. Proxorov va N.G. Basov bilan bir vaqtda AQSh fizigi Ch.Tauns ko'zga ko'rinadigan yorug'lik spektri diapazonida kvant generatori – lazer qurish mumkinligini ilmiy va amaliy isbotladilar[1]. 1960- yilda amerikalik olim Teodor Meyman rubin lazerini ishga tushirdi. Shu kundan boshlab fan olamida yangi davr – lazerlar asri boshlandi. Lazerlarning keyingi rivojlanishini yarimo'tkazgichli lazerlar, gaz lazerlar, tolali lazerlar va ultratezkor femtosekund lazerlarmimg rivojlanishi bilan ko'rishimiz mumkin. Hozirgi kunda lazer kirib bormagan sohaning o'zi yo'q. Misol uchun tibbiyot sohasini olsak, Eksimer va Argon- Ftorid lazeri yuqori aniqlikda jarrohlik amaliyotlari – qon to'xtatish bilan birga to'qimalarni kesish, oftomologiya – ko'rish qobiliyatini tuzatish (LASIK), to'r pardasini to'g'rilash, katarakta, operatsiyasidan keyin paydo bo'lgan pardalarni kesishda Eksimer va Argon- Ftorid lazeridan foydalaniladi. Stomatologiyada tishlarni oqartirish, kariesni davolashda lazer og'riqsiz davolash vositasidir. Diod lazer(Galliy- alyuminiy- arsenid) va YAG(Erbiy-ittiriy- alyuminiy- granat) lazerlari kosmetologiya va dermotologiyada sochlarni doimiy olib tashlash(epilyatsiya), tatuirovkalarni olib tashlash, teridagi dog'lar(pigmentli leziyonlar) va qon tomir nuqsonlarini davolash, teri yuzasini tiklash(resurfacing), diagnostika –saraton hujayralarini aniqlash, immunofenotiplashda foydalaniladi. Uzoq masofalar lazerli masofa o'lchagichlarda amalga oshiriladi. Bugungi kunda Lazer shoular -konsertlar va tadbirlarda yorqin, dinamik visual effektlar yaratadi.

ADABIYOTLAT TAHLILI. Jahonda Lazer texnologiyasi bilan shug'ullangan olimlarni ko'rsak, Shvetsiya Qirollik fanlar akademiyasi 1981- yilda Fizika bo'yicha Nobel mukofotining yarmisini AQShning Garvard universiteti professori Nikolaas Bloembergen va AQShning Stenford universiteti professori Arthur L.Schawlowga lazer spektroskopiyasini rivojlantirishga

qo‘shgan hissalari uchun, qolgan yarmisini esa Shvetsiyaning Uppsala universiteti professori Kai M. Siegbehnga yuqori aniqlikdagi elektron spektroskopiyani rivojlantirishga qo‘shgan hissasi uchun berishga qaror qildi[2]. Nikolaas Bloembergen lazer spektroskopiyasi va nolinear optikani rivojlantirishda o‘z hissani qo‘shgan[3]. Lazer nurlaridan foydalanib, moddalar va elektromagnit nurlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirlarni chuqur o‘rganish orqali, atom va molekulalarning xususiyatlarini aniqlash usullarini takomillashtirgan[4]. Arthur L.Schawlowning ishlari lazer spektroskopiyasini yaratish va rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, lazer yordamida atom va molekula energiya darajalarini juda aniq o‘lchashga imkon bergan. Ayniqsa, “Doppler- free spectroscopy” usuli orqali spectral chiziqlarning yoyilishini kamaytirib, atomlarning xususiyatlarini yuqori aniqlikda o‘rganishga erishgan. [2].

2018- yil Fizika bo‘yicha Nobel mukofoti “Lazer fizikasi sohasidagi ulkan ahamiyatga ega bo‘lgan ixtrolar uchun” berildi. Mukofot Arthur Ashkin ga – “optik qisgichlar va ularning biologik tizimlarga qo‘llanilishi” uchun, Gerard Mourou va Donna Striklandga – “Yuqori intensivlikka ega, juda qisqa optik impulslarni yaratish usuli” uchun berildi[4]. Arthur Ashkin “optik qisgich” – lazer nuri yordamida mikrorobitlar, zarralar, hatto virus va bakteriyalarni “ushlash” va boshqarish usulini yaratdi. Bu kashfiyot biologiya, tibbiyot va materialshunoslikda juda muhim bo‘lib, lazer yordamida juda nozik obyektlarni harakatsiz ushlash va o‘rganishga imkon berdi. Gerard Mourou va Donna Strikland lazer pulslarini o‘ta intensiv va ultrashort(harakatlanuvchi) qilish usulini− Chirped Pulse Amplification(CPA)ni yaratishgan. Ushbu usul lazerlar yordamida materiallarni kesish, tibbiy jarrohlik(masalan, ko‘z operatsiyalari), sanoat ilmiy tadqiqotlarda qo‘llaniladigan kuchli va nozik impulslarga ega qilish uchun asos bo‘ldi.

Dr.Kamala Srinivasan, Jyothi Budida “A bibliometric review of Optical Physic with Laser Beam ” nomli ilmiy maqolasida 2000- yildan 2021- yilgacha Scopus ma’lumotlar bazasida chop etilgan “Optik spektroskopiya”ga oid maqolalarni tahlil qilishganda, Lazer yordamida optik fizika, optik fizika va atom fizika, lazer nurlari kalit so‘zlari bilan qidirilgan maqolalar soni 182 tani tashkil etganini ko‘rishgan. Ulardan 173 tasi ingliz tilida, 7 tasi xitoy tilida va 2 tasi italyan tiliga to‘g‘ri keladi. Bu esa 12 yil ichida lazer texnologiyasining shiddat bilan rivojlanganini ko‘rsatadi [5].

Erik Hemsing, Gennedy Stupakov, Dao Xiang “Beam by design: laser manipulation of electrons” ilmiy maqolasida lazerlar yordamida elektron zaralarini boshqarish, lazer- elektron o‘zaro ta’sir usullari va zamonaviy akseleratorlar(sun’iy yorug‘lik manbalari)ni ko‘rib chiqqan[6].

A.Di. Piazza, C.Muller, K.Z.Hatsagortsyan, C.H. Keitel “Extremely high- intensity laser interactions with fundamental quantum systems” maqolasida juda kuchli lazer maydonlarida kvant tizimlari bilan o‘zaro ta’sir: atomlar, zarralar, plazma, kvant vakuum ta’sirlarni yoritib berilgan[7].

Bahaa Saleh “The Laser” maqolasida talabalar uchun lazer fizikasi tarixi, ishlash prinsipi, lazer asoslarini sodda ko‘rinishda tushuntirib bergan[8].

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy fizik jarayonlar- foton emissiyasi, stimullangan nurlanish, energiya sathlari orasidagi kvant o‘tishlar, majburiy nurlanish, musbat teskari bog‘lanish – real makroobyekt sifatida kuzatilmaydi. Uni ko‘z bilan ko‘rishning iloji yo‘q. Shuning uchun talaba mavzuni to‘liq tushunishi uchun matematik modellar, grafiklar, sxemalar, energiya diagrammalari, simulyatsiyalar kabi bilvosita ko‘rgazmali vositalarga tayanadi.

Qurayev “Kvant elektronika asoslari”[9] va Yarovitsyn “Fundamentals of Laser Physics”[10] kabi kvant elektronika bo‘yicha olimlar lazerning ishlash prinsipini talabalarga tushuntirishda aynan diagrammali modellar eng samarali usul ekanini qayd etganlar. Ularning fikricha, lazer nurlanishi paydo bo‘lish jarayonini bevosita idrok qilishning iloji bo‘lmagani uchun ta’limda bilvosita idrok asosiy axborot kaliti bo‘lib xizmat qiladi. Qurayev lazerlar bo‘yicha laboratoria ishlarida ko‘pincha bilvosita tajrbalar ekanini ta’kidlaydi. Masalan, talabalar lazer ichidagi jara yonni emas, balki:

- chiqish quvvatini,
- spektral chiziqlarni,

- interferensiya naqshini kuzatadi.

Ya'ni ular jarayon natijasini ko'radilar, o'zi esa bilvosita qoladi. Shunday qilib, talabalar o'rganishi uchun laboratoriya mashg'ulotlarida ham bilvosita idrok ustuvor sanaladi.

Lazer fzikasi bo'limining o'ziga xos murakkabligi, uning jarayonlarini ko'z bilan bevosita ko'rib bo'lmasligidir. Siegman "Lasers"[11], Yarovitsyn "Fundamentals of Laser Physics"[10], Адрианов А.А "Моделирование физических процессов"[12] o'z ilmiy tadqiqotlarida lazerning ishlash prinsiplari to'liq ravishda energiya darajalari farqi, impulsning ko'payishi, rezonator ichidagi ko'p marta akslanish kabi mikroskopik jarayonlarga bog'liqligini qayd etadilar. Bu jarayonlarni quyidagi sabablarga ko'ra bilvosita idrok orqali o'zlashtiriladi:

1. Atom ichidagi kvant o'tishlarni ko'z bilan yoki mikroskopda ko'rib bo'lmaydi. Uni faqatgina bilmlarimizga tayangan holda ko'z oldimizda gavdalantiramiz.
2. Stimullatsiyalangan emissiya jarayoni faqat diagrammalar orqali ko'rsatiladi.
3. Rezonator ichida vujudga keladigan nurlanish tarqalishi matematik ifodalar bilan modellashtiriladi.
4. Lazer impulsining kuchayishi grafiklarda ifodalanadi.

Bundan tashqari Siegman o'z ilmiy tadqiqotlarida lazer nurlari paydo bo'lish jarayonlarini aynan energiya darajalari diagrammalari orqali tushuntirishni tavsiya qiladi. Sababi- bu diagrammalar kvant jarayonlarini sodda, visual shaklda beradi. Yarovitsyn esa lazer o'tish mexanizmlarini shaklli ko'rsatish talabalar miyasida "bilvosita obraz" hosil qilishini yoritadi. Bu obraz orqali talaba jarayonni real jarayon sifatida tasavvur qiladi.

Ta'lim metodikasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlardan Clark R., Mayer R. "E- learning and the Science of Instruction"[13] kitobida va Соколов В."Виртуалные лаборатории по физике"[14] o'quv qo'llanmasida fizikani o'qitishda modellashtirilgan ko'rgazmali vositalar talabaning bilimni anglash tezligini sezilarli oshiradi. Clark R., Mayer R tadqiqotlari davomida vizuallashtirishning bilvosita idrokka ta'sirini o'rgangan. Ularning fikriga ko'ra, interaktiv 3D modellar talabaalrga:

- atom ichidagi kvant o'tishlarni;
- lazer nurining resonator ichidagi akslanishini
- fotonlarning ketma- ket kuchayishin ko'rish imkonini beradi.

Bu holat bilvosita idrokni bevosita idrokka yaqinlashtiradi va o'rganishni osonlashtiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Fizika fani tabiatning mohiyatini tushunish, sabab–oqibat aloqalarini aniqlash, kuzatish, umumlashtirish, modellashtirish, faraz qilish kabi faoliyatlarni talab qiladi. Ushbu jarayonlarning barchasi nostandart fikrlashning tabiiy shakllanishiga xizmat qiladi.

Fizikadagi ko'plab kashfiyotlar nostandart fikrlash mahsulidir:

- Eynshteyn — nisbiylik nazariyasi,
- De Broyl — materiyaning dual xususiyati,
- Maiman — lazerning yaratilishi
- Basov va Proxorov — stimullangan nurlanish asoslari.

Fizika o'qitish metodikasida nostandart fikrlashni rivojlantirish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, Lazer fizikasi bo'yicha talabalarga nostandart topshiriqlar berish mumkin:

1. Agar lazer energiyasi cheklanmagan bo'lsa, qanday texnik qurilmalar yaratish mumkin?
2. Lazerlar yordamida ekologik muammolarni hal qilishning 10 ta nostandart usulini toping.
3. Agar lazerlar monoxromatik bo'lmaganida — tibbiyot sohasi qanday o'zgarardi?
4. Yangi turdagi lazer rezonatorini ixtiro qilish uchun g'oya ishlab chiqing.

Bu topshiriqlar talabalarni ilmiy izlanishga yetaklaydi. Lazer yordamida bajariladigan laboratoriya ishlari talabalarni nostandart fikrlashha undaydi. Lazer bilan bajariladigan laboratoriya tajribalari:

- interferensiya,
- difraksiya,

- gologrаfiya,
- modulyatsiya

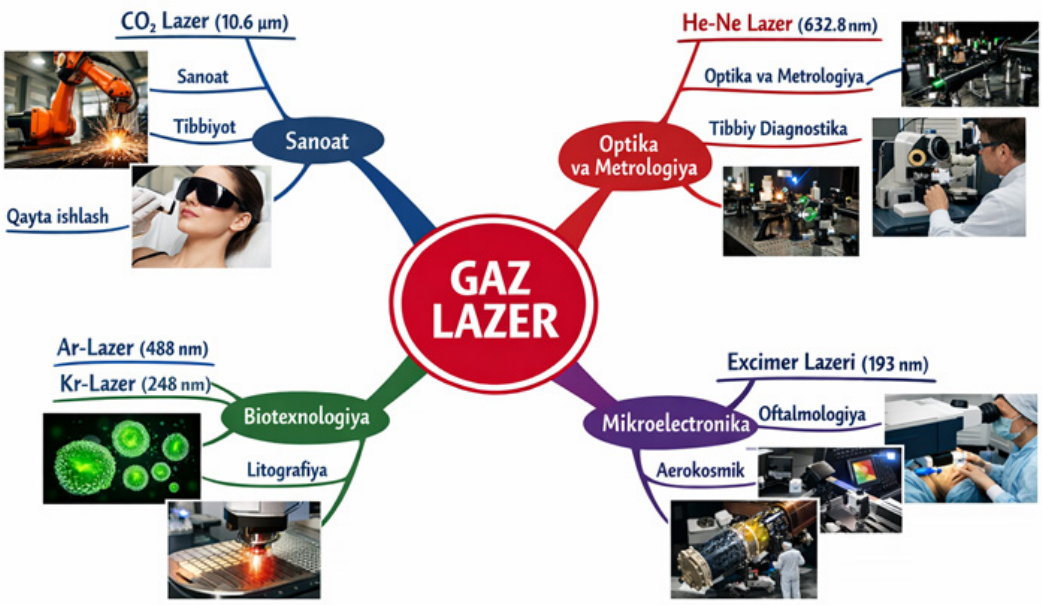
talabalarda ilmiy fantaziya, tasavvur, modellashtirish, kreativ kuzatish kabi malakalarni rivojlantiradi.

Hozirgi kunda xalqaro tajriblarga ko‘z tashlasak, AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur ta’lim tizimlarida nostandart fikrlashni rivojlantirishga undaladi:

- loyiha metodlari,
- startap madaniyati,
- texnologik eksperimentlar,
- STEAM ta’limi,
- raqamli laboratoriyalar asosida yo‘lga qo‘yilgan.

Yaponiya OTMlarida lazer texnologiyalari bo‘yicha talabalar ijodiy izlanishlar olib boradi: optik aloqa, gologrаfik displeylar, kvant kriptografiyasi kabi yo‘nalishlar nostandart fikrning amaliy ko‘rinishlaridir.

Misol uchun, talabalarga gazli lazerlar to‘g‘risida tushuntirmoqchi bo‘lsak, bevosita lazerni ko‘rish imkonyat yo‘q. Ammo uni qanday sohalarda ishlatilishni vizuallashtirib Intellekt xarita(Mind Map) yordamida tushuntirib beramiz.

1-rasm. Gaz lazeri “Intellekt xarita”si.

Mavzuni mustahkamlaash uchun talabalarga quyidagi savollar beriladi:

1. Lazer so‘zining ma’nosi nima?
2. Lazer turlari haqida qisqacha ma’lumot bering.
3. CO2 lazer qancha to‘lqin uzunlikdagi nur chiqaradi?
4. CO2 lazer qaysi sohlarda ishlatiladi?
5. Ar lazer qancha to‘lqin uzunlikdagi nur chiqaradi?
6. Kr lazer-chi?
7. Ar va Kr lazerlar qaysi sohlarda ishlatiladi?
8. He-Ne lazer qancha to‘lqin uzunlikdagi nur chiqaradi?
9. He-Ne lazer qaysi sohlarda ishlatiladi?
10. Excimer lazer qancha to‘lqin uzunlikdagi nur chiqaradi?

11. Excimer lazer qaysi sohlarda ishlatiladi?
12. “Intellekt xarita”dagi jarayonlardan qaysi birini hayotingizda ko‘p foydalanasiz?

XULOSA VA TAKLIFLAR. Adabiyotlar shuni tahlili shuni ko‘rsatadiki, lazer fizikasi murakab, abstrakt va bevosita kuzatilmaydigan jarayonlarga tayanadi. Shuning uchun bu bo‘limni o‘qitishda bilvosita idrok – asosiy pedagogik mexanizm sanaladi. Bilvosita idrokni kuchaytirish uchun grafiklar, energiya diagrammalari, matematik modellar, stimulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar muhim o‘rin tutadi. Bilvosita idrok talabalarda nostandart fikrlash, abstrakt tasavvur va ijodiy yondashuvlarni riivojlantiradi.

Nostandart fikrlash bugungi ta’lim tizimida asosiy kompetensiya sifatida qaralmoqda. Kreativ tafakkur insonning ilmiy izlanish, tadqiqotga moyillik, innovatsion g‘oyalar yaratish kabi faoliyatlarini belgilaydi.

Fizika, ayniqsa lazer fizikasi, nostandart fikrlashni rivojlantirish uchun eng samarali metodlardan biridir. Lazer fizikasi murakkab kvant jarayonlari, abstrakt modellar, tajribaviy o‘lchovlar, konstruktorlik fikrlashni talab qiluvchi bo‘lim bo‘lganligi sababli o‘quvchini kreativ izlanishga undaydi.

Demak, nostandart fikrlashni rivojlantirish texnologiyalarini lazer fizikasi ta’limida joriy etish:

- talaba ijodkorligini oshiradi,
- ilmiy-tadqiqot faoliyatiga yo‘naltiradi,
- innovatsion g‘oyalar yaratishga imkon beradi,

fizikani yanada qiziqarli va amaliy yo‘nalishga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shodonbek Madumarov “Talabalarga Lazer yordamida materiallarga ishlov berish va ularni qayta ishlashni o‘qitish usullarini takomillashtirish”. Ta’lim, fan va innovatsiyalar ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy- uslubiy jurnal. ISSN 2181-8274. 2024- yil. 186- bet.
2. https://www.nobelprize.org/prizes/physics/1981/press-release/
3. https://www.nobelprize.org/prizes/physics/2018//morou/facts/
4. https://www.britanicca.com/biography/Nicalas-Bloembergan
5. Dr.Kamala Srinivasan, Jyothi Budida “A bibliometric review of Optical Physic with Laser Beam ”. Journal of Pharmaccutical Negative Results.Volume13, Special Issue 8, 2022, 4589-4599.
6. Erik Hemsing, Gennedy Stupakov, Dao Xiang “Beam by design: laser manipulation of electrons”. Accelerator Physics 9 April,2024. ArXiv:1404.257v1
7. A.Di. Piazza, C.Muller, K.Z.Hatsagorrtsyan, C.H. Keitel “Extremely high- intensity laser interactions with fundamental quantum systems”. arXiv:1111.3886v2 [hep-ph] 25 April, 2012
8. Bahaa Saleh “The Laser”. Optics in Our Time, 14 December 2016, 71- 85.
9. Qurayev “Kvant elektronika asoslari”. – T:Fan, 2010. -296 b.
10. Yarovitsyn “Fundamentals of Laser Physics” .- Berlin: Springer, 2016. – 395 p.
11. Siegman “Lasers”. – California : Univercity Science Books, 1986. – 1283 p.
12. Адрианов А.А “Моделирование физических процессов” /Учебное пособие. – М.: Издателльство МГТУ им Н.Э. Бауманаб 2015. 312 с
13. Clark R., Mayer R. “E- learning and the Science of Instruction”.- San Francisco: Jossey- Bass, 2011.- 504 p
14. Соколов В. “Виртуалные лаборатории по физике”/Учебно- методическое пособие. - М.: Физматлит, 2014. -210 с

ARIFMETIK MASALALAR USTIDA ISHLASHDA INTEGRATIV YONDASHUVDAN FOYDALANISH BO‘YICHA TAVSIYALAR

(Boshlang ‘ich sinf misolida)
Qosimova Mavlyuda Muhammadovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi dotsenti
https://orcid.org/0000-0002-2909-6216

Annotatsiya: Bu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarga arifmetik masalalarni yechish jarayonida integrativ yondashuv elementlaridan foydalanishning usul va metodlari yoritilgan bo‘lib, fanlararo aloqadorlikni o ‘rnatish bo ‘yicha metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so`zlar: integratsiya, integrativ yondashuv, fanlar aro aloqadorlik, masala, arifmetik masala, misol,masala sharti, masala savoli, topshiriq,didaktik o‘yinlar.

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА ПРИ РЕШЕНИИ АРИМЕТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Малюда Косимова Мухаммадовна ,
Бухарский государственный педагогический институт
Доцент кафедры начального образования

Аннотация: В данной статье описываются методы и приемы использования элементов интегративного подхода в процессе решения арифметических задач учащимися начальной классы, а также даются методические рекомендации по установлению междупредиетных связей.

Ключевые слова: интеграция, интегративный подход, междупредметная связь, проблема, арифметическая задача, пример, условие задачи, вопрос задачи, задание, дидактические игры.

RECOMMENDATIONS ON USING AN INTEGRATIVE APPROACH WHEN WORKING ON ARITHMETIC PROBLEMS

Mavlyuda Kasimova Muxammadovna,
Bukhara State Pedagogical Institute
Associate Professor of the Internal Education Department

Annotation: This article describes the methods and techniques for using elements of an integrative approach in the process of solving arithmetic problems for elementary school students, and provides methodological recommendations for establishing interdisciplinary connections.

Keywords: integration, integrative approach, interdisciplinary connection, problem, arithmetic problem, example, problem condition, problem question, assignment, didactic games.

XXI asr ta’limi oldida turgan asosiy vazifalardan biri —fanlardan o‘quvchilarni cheklangan bilimlar tizimi asosida emas, balki kreativ fikrlay oladigan, o‘zning mustaqil fikriga ega bo‘lgan jahon bozorida raqobatbardosh kadrlarni tarbiyalash bu kunning davr talabidir. Bu borada esa fan asoslarini chuqur va ongli o‘rgatish boshlang‘ich sinf ostonasodan boshlanadi. Boshlang‘ich ta’limda bir fanni o‘qitish- mavzularni tushuntirishda, topshiriqlarni bajarish jarayonida boshqa fan mavzulari va tushunchalaridan o‘rinli foydalanish, dars samadorlini oshirish bilan birga, o‘quvchilarning bilim olishlari uchun asosiy poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Shu kechayu kunduzda ta’lim tizimining modernizatsiya jarayonlari natijasida integrativ yondashuv zamonaviy pedagogikaning eng muhim konseptual tushunchalaridan biri sifatida shakllanadi. Integratsiya -bu ta’lim jarayonida turli fanlar mazmunining uyg‘unlashuvi, bilimlar o‘rtasidagi mantiqiy va uzviy

bog‘liqning ta’minlanishi, o‘quvchining hayotni yaxlit tasavvur qilishiga yordamlashuvchi jarayon sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuvning shakllanishi bir necha ilmiy manbalar- falsafa, psixologiya, umumiy didaktika, kognitiv fanlar, kompetensiya yondashuvi va konstruktivizm kabi ilmiy paradigma (andaza, model)lar bilan uzviy bog‘liqdir. Integrativ yondashuv — bu ta’lim jarayonida turli fanlar, mavzular, ko‘nikmalar va faoliyat turlarini o‘zaro birlashtirish orqali o‘quvchining bilimini yaxlit, tizimli va hayotiy shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik yondashuvdir.

Pedagogik adabiyotlarda “integratsiya” tushunchasi lotincha “integer”- “butunlik, yaxlitlik” so‘zidan kelib chiqan bo‘lib, ta’lim jarayonida turli komponentlarning yagona tizim sifatida tashkil etilishini bildiradi. Ta’limning integrativ modeli o‘quvchilar tafakkurining rivojlanish qonuniyatlariga hamohang bo‘lib, ayniqsa boshlang‘ich ta’lim bosqichida bolalarning vogelikni yaxlit qabul qilish xususiyatlari bilan bevosita bog‘liqdir. Kichik yoshdagi o‘quvchilarda mavzularni bo‘laklangan, alohida fanlarga ajratilgan holda o‘rganish qiyinchilik tug‘dirishi tabiiydir. Shu sababli integrativ yondashuv- o‘qitish bilish jarayonining tabiiy tuzilishiga mos keladi.

Integrativ yondashuv asosida fanalarni o‘qitish o‘quvchilarni erkin fikrlashga o‘rgatibgauna qolmay, ularni kreativ fikrlashga ham majbur qiladi. Ayniqsa matematika darslarida arifmetik masalalar yechish jarayonida inyegrativ yondashuv elementlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Boshlang‘ich sinflarda arifmetik masalaning ahamiyati, asosan:

a) o‘quvchilarga arifmetik amallarning ma’nosini chuqur tushuntirishga, amallar xossalarining mohiyatiga to‘la yetishiga ko‘maklashadi;

b) o‘quvchilar tafakkurini hayotiy faktlar bilan boyitadi, chunki masalada hayotiy haqiqat aks ettiriladi;

o‘quvchilarda matematik tilni shakllantiradi. O‘quvchi istalgan matematik ifoda, topshiriq, matnga qarab uning talabini sharhlab bera oladigan bo‘ladi;

c) o‘quvchida mantiqiy tafakkur rivojlantiriladi;

d) istalgan masala tarbiyaviy ahamiyatga ega. U hayot taraqqiyoti dinamikasini ochib beradi;

e) masala yechish jarayonida o‘quvchilarda fanga nisbatan qiziquvchanlik mustaqillik va erkin fikrlash uyg‘onadi;

f) istalgan arifmetik masala nazariya bilan amaliyotini bog‘lash borasidagi asosiy vositadir;

g) masala yechish jarayonida o‘quvchilarda ijodiy fikrlash shakllanadi;

h) kreativ fikrlashga yo ‘naltiradi;

i) hayotiy voqelikni tassavvur qila oladi;

Yuqorida qayd etilganlarning boshlang‘ich sinflar uchun ahamiyatini to‘ldirib, arifmetik masala deganda shunday savolni tushunmoq kerakki, masala shartida berilgan sonni faktlar ustida arifmetik amallar bajarilib undagi noma’lum topiladi, deb ta’rif berish mumkin. Masala savoliga javob uni yechib topiladi. Yechish deganda masalada berilganlar bilan izlanayotgan miqdor o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash tushuniladi.

Shu munosabat bilan istalgan arifmetik masalani uch qismga bo‘lish mumkin:

1. Masalaning sharti bilan.
2. Undagi sonli faktlar.
3. Masalaning savoli

Yuqorida keltirilgan barcha argumentlar boshlang‘ich sinfda matematika o‘qitishda o‘qituvchi, arifmetik masalalar yechishga jiddiy e’tibor bilan qarashi kerakligini va maktabda butun matematika kursini zlashtirish ishi arifmetik masalalarga qaratilib ko‘rilishi zarurligini ko‘rsatadi.

Shunday savol tug‘iladi, arifmetik masala bilan misol o‘rtasida qanday farq bor?

Misol bu sonli ifoda bo‘lib, unda amallar va ularning bajarilish tartibi amal belgilari orqali berilgan bo‘ladi. Ammo har qanday sharti, sonli faktlari va savoli bo‘lgan matn masala bo‘la

olmaydi. Bunda ham o‘ziga xos talablar mavjud.

Masala o‘z mazmuni bilan o‘quvchilarga yaqin va tanish bo‘lib, u o‘quvchini o‘rab olgan hayot voqealarini o‘zida aks ettirishi kerak. Tuzilishi jihatdan oddiy, tushunarli, iloji boricha qisqa matnli bo‘lishi kerak.

Sonli faktlar hayotiy, real, imkoniyat chegaramizga sig‘adigan, mantiqan to‘g‘ri tanlangan va taraqqiyot dinamikasini ochib beradigan bo‘lishi kerak.

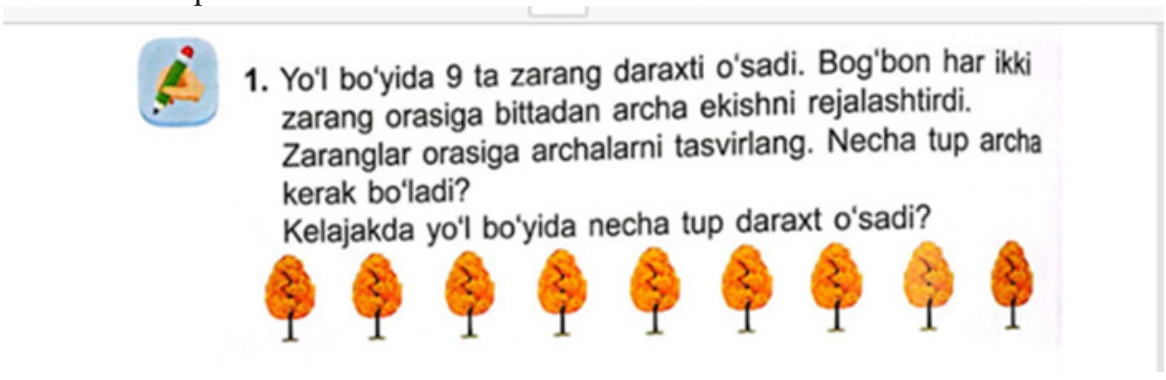
Boshlang‘ich sinf darsliklarini tahlil qilganimizda 1-sinfdan boshlab, har bir darsda hech bo‘lmaganda bir yoki bir necha masalaga duch kelamiz. Masalalarni o‘quvchilrga tushuntira olish o‘qituvchining mahoratiga bog‘liq bo‘lib, jarayonda integrative yondashuvdan foydalana olsa, o‘quvchi uchun kreativlik prinsipi shakllana boshlaydi.

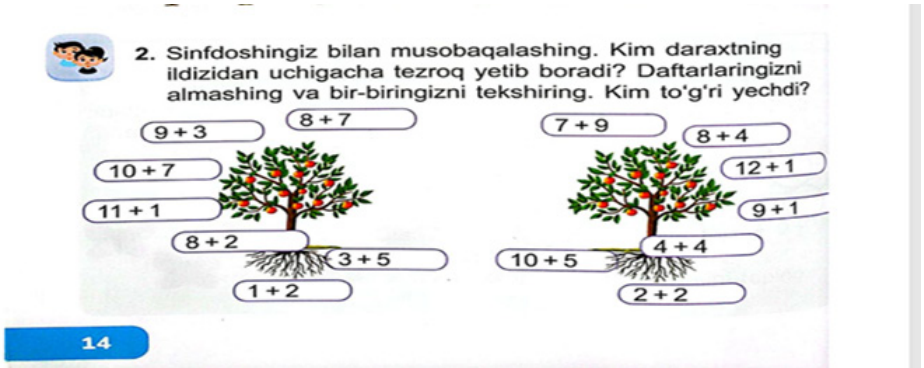
Masala tuzish ishi boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun ancha murakkabligini unutmaslik kerak. Chunki bolalar masala tuzayotganda kerak bo‘lgan miqdorlar sonini, ularni bir-biriga bog‘lashni hali yaxshi bilishmaydi. Masalaga savol qo‘yishda qiynalishadi. Shuning uchun avval o‘qituvchining o‘zi masalaning qanday yuzaga kelishini amaliy tarzida tuzib ko‘rsatadi.

1. Masalan, I sinfda noma’lum qo‘shiluvchini topishga doir masala “Stolda 29 ta daftar yotibdi. 12 tasi katakli daftar, qolganlari esa bir chiziqli daftar. Nechta daftar bir chiziqli?” yechilsa, unda o‘quvchilar ko‘z o‘ngida shunga o‘xshash quyidagicha masalani tuzib ko‘rsatish mumkin.

O‘qituvchi stoliga bir qancha daftar qo‘yadi. Bir o‘quvchiga shu daftarlar ustiga yana ikkita daftar qo‘shishni aytadi. So‘ngra hamma daftarlar sanaladi va oldin stol ustida nechta daftar bo‘lganligini aniqlash maqsadida masala tuziladi va yechiladi. Yoki noma’lum kamayuvchini topishga doir masala “Zarinada bir nechta daftar bor edi. U o‘rtog‘iga ikkita daftarini berganidan keyin uning 9 ta daftari qoldi. Zarinada nechta daftar bo‘lgan?” yechilgach, noma’lum ayriluvchini topishga doir “Do‘konda 100 dona changyutgich bor edi. Bir nechta changyutgich sotilgan keyin 91 ta changyutgich qoldi.Og ‘zaki tuzilgan masalalarni tahlil qilar ekanmiz bevosita bunda ona tili fani, iqtisod fanlarini aloqadorligini ko ‘rishimiz mumkin.

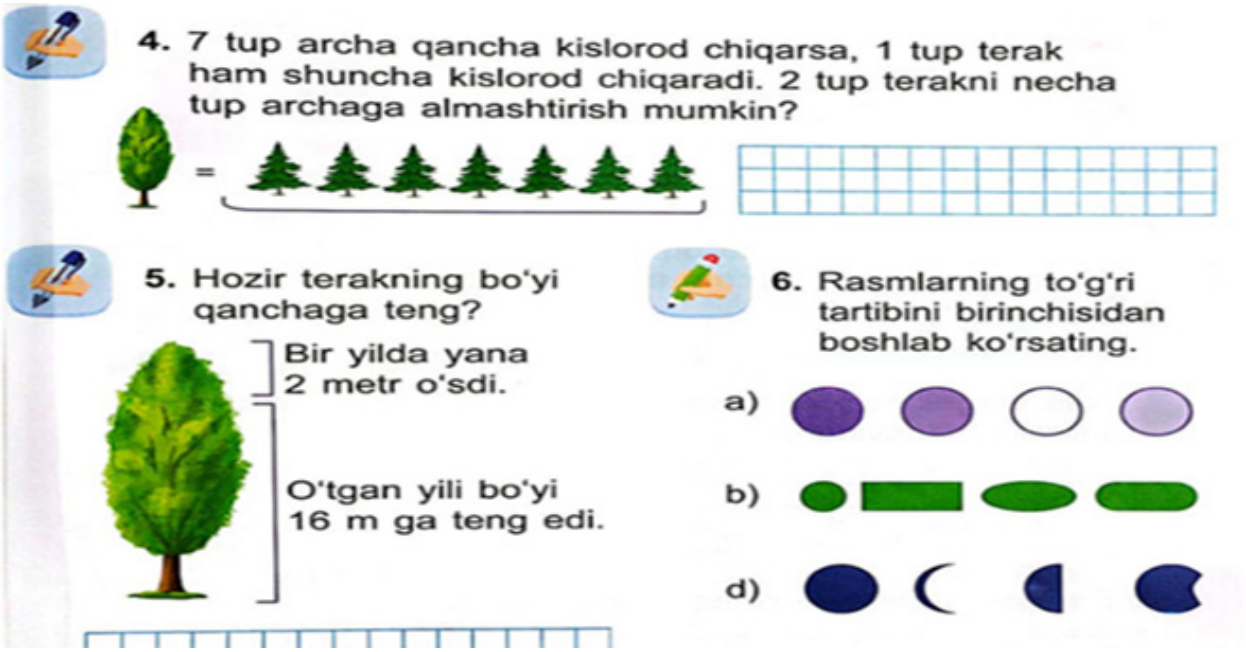
2023 yil yangi avlod darsligi 1-sinf II-qism 14- betdagi 1-2- masalalar bevosita tabiiy, ona tili va o‘qish savodxonligi fanlari bilan bog‘liq bo‘lib, uni tushuntirish o‘qituvchidan juda katta mahoratni talab qiladi.

Bunday masalalarni yechishdan oldin darsning tarbiyaviy ahamiyatiga diqqat qilmoqchi bo‘lsak, atrof muhitni ko‘kalamzorlashtirish, manzarali daraxtlarning inson uchun foydali

tomonlarini eslatish 1- masalada o‘z aksini topgan bo‘lsa 2- masalani uning davomi sifatida tabiatni asrash bilan uyg‘unlashtirish mumkin. Shu darslik 15- betdagi 4- 5 masalalar ham bevosita tabiiy fan, ona tili va o ‘qish bilan bog‘liqdir.

2. Masalalar tuzishda bolajonlarni mehnatsevarlikka o‘rgatish, kasbga yo‘naltirish, iqtisodiy tarbiya berish maqsadida 1-sinf II-qism 18-betdagi 1-masalani tahlil qilamiz.

Bu masalani tushuntirish va yechish jarayonida tabiiy va iqtisod fanlari bilan integratsiyani amalga oshirish mumkin.

3. Matematikani hayot bilan bog‘lashda predmetlar aro bog‘lanish ham katta ahamiyatga ega. Masalan, tabiatshunoslik darslarida hosil qilgan gorizont tomonlari bo‘yicha mo‘ljal ola bilish malakalarini mustahkamlash maqsadida ushbu mazmundagi harakatga doir masalalarni yechtirish va tuzdirib yechtirish mumkin.

Aeroportda bir vaqtda g‘arbiy va sharqiy yo‘nalishda 2 ta samolyot uchdi. Ulardan birining tezligi soatiga 600 km, ikkinchisi esa 720 km. 3 soatdan keyin samolyotlar bir-biridan qancha uzoqlikda bo‘lgan?

Yoki qishloq xo‘jaligi materiali asosida ham ko‘plab masalalar tuzish mumkin.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari har bir ishga sidqidildan yondashib, havas bilan kirishadilar, lekin ular o‘z faoliyatlarida ba’zi bir qiyinchiliklarga duch kelib ishning uddasidan chiqa olmasalar, ularning qiziqishi keskin pasayib ketishi mumkin. Natijada o‘quvchilarda o‘z qobiliyatiga ishonmaslik, loqaydlik kabi salbiy holatlar yuzaga keladi.

Bunday holatlarni oldinini olish uchun o‘qitish metodlaridan mahorat bilan foydalanish va

o‘quvchilarga nisbatan samimiy munosabatda bo‘lishi kerak.

Ishni shunday tashkil etmoq kerakki o‘quvchi har doim ishdan qoniqsin, quvonib xursand bo‘lib yursin.

Shuning uchun ham ishga ijobiy yaqinlashib dars paytida turli matematik materiallardan, matematik maqol va topishmoqlardan unumli foydalanish kerak.

Ayniqsa, ijodiy fikrlashga qaratilgan o‘yinlardan foydalanish har bir boshlang‘ich sinf o‘qituvchsining ishchanligiga, ijodkorligiga bog‘liqdir.

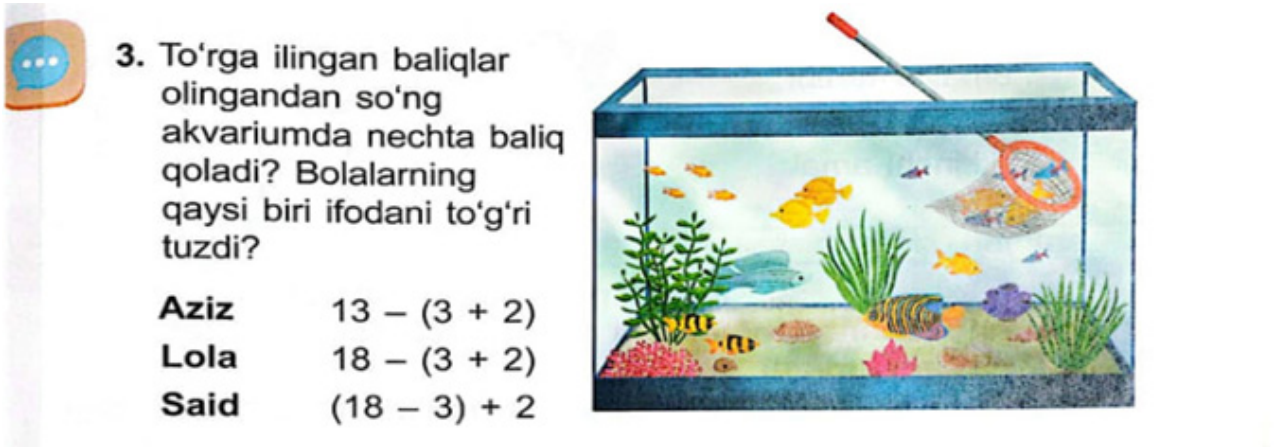
Masalan, Anvar o‘rdak bilan qo‘ylarni boqib yurar edi. Vali undan:”Sen nechta o‘rdak va qo‘y boqib yuripsan?”- deb so‘radi. “hamma o‘rdak va qo‘ylarning boshlari 30 ta, oyoqlari esa 84 ta. Qani o‘zing o‘ylab ko‘r-chi?”-,dedi Anvar. Lekin Vali topa olmadi. Qani bolajonlar siz Valiga yordam bering-chi?(Anvar 12 ta qo‘y va o‘rdak boqib yuribdi).

Masalalar yechishga kretiv fikrlash va integrativ yondashuvdan foydalanish maqsadida maqsadida quyidagi masalalarni tushuntirish, bajarish mumkin:

1. Ifodalar bo‘yicha masalalar tuzib yechish.

a) 32:4+32 b) (32-4)+32

Bu masalani yechish orqali yuqorida berilgan masala uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

2. Jadval bo‘yicha masalalar tuzing va ularni yeching.

1. Jadval bo‘yicha masalalar tuzing va ularni yeching.

	Bor edi	**Jo‘natishdi**	**Qoldi**
1	40 ta yashik	?	15 ta yashik
2	?	23 ta yashik	8 ta yashik
3	100 ta yashik	52 ta yashik	?

O‘quvchilar sodda arifmetik masalalar yecha boshlagandan boshlab, I sinf oxirida teskari masala to‘g‘risida dastlabki tushunchaga egalar. Masalan, jadval asosida to‘g‘ri va teskari masala tuzib yeching.

	1 ta yashikdagi olmaning og‘irligi	**Yashiklar soni**	**Hamma yashiklarning og‘irligi**
1	6 kg	3 ta	?
2	6 kg	?	18 kg
3	?	3 ta	18 kg

Jadvalda tasvirlanganidek, har bir soda masaladan 2 ta teskari masala tuzish mumkin. Bunda teskari masalalarning soni, amaldagi komponentlari sonidan kelib chiqadi. Murakkab arifmetik masalalar to‘g‘rida gapirganda teskari masalalar soni masalada berilgan sonli faktlar miqdoridan kelib chiqadi. Chunki birinchi berilgan to‘g‘ri masalani yechib, uning javobini kelgusi masalalarda ishlatish, har bir berilgan sonli faktni noma’lum deb olib, teskari masala tuzish va uni yechish mumkin.

Teskari masalalar tuzib, uni yechish o‘quvchiga zavq bag‘ishlaydi. Oldingi masalani to‘g‘ri yechganiga ishonch hosil qildiradi. O‘z qobiliyatiga tayanib ish qilishga undaydi, fanga qiziqishi oshadi. Fikrimizni quyidagi masala bilan asoslaymiz:

Ombordan magazinga har birida 6 kgdan olma bo‘lgan 4 yashik va 8 kg nok bo‘lgan 1 ta yashik jo‘natildi. Hammasi bo‘lib necha kg meva jo‘natilgan?

Ushbu masalaga qisqacha shartni tuzamiz:

Olma -6kgdan 4 yashik

Nok- 8 kgdan 1 yashik

Hammasi- ?

Yechim: 6*4+8*1=24+8=32 kg

Javob: 32 kg.

1-teskari masala quyidagicha bo‘ladi:

Olma -? 4 yashik

Nok -8kgdan 1 yashik

Hammasi- 32kg

Qisqa shartga ko‘ra bolalarga masala tuzish taklifi kiritiladi va shu taklif asosida bolalar 1-teskari masalani tuzadilar. Bu teskari masalaning yechimi quyidagicha: (32-8*1):4=6 kg.

2-teskari masala:

Olma - 6kg , 4 yashik

Nok - ? 1 yashik

Hammasi- 32 kg

Yechish: (32-6*4):1=8 kg

Javob: 8 kg.

3-teskari masala:

Olma- 6kgdan ? yashik
Nok - 8kgdan 1 yashik
Hammasi - 32 kg
Yechish: (32-8*1):6=4
Javob: 4 yashik
4 –teskari masala:
Olma – 6 kgdan 4 yashik
Nok – 8kgdan ? yashik
Hammasi 32 kg
Yechish: (32-6*4):8=1
Javob: 1 yashik

Masalalarga nisbatan bunday yondashish o‘quvchilarga matematik tilni rivojlantiriladi, ularda nutq madaniyatini o‘stiradi. O‘quvchilar bir masaladan bir necha masala matnini tuzadi va uni yechadi.

Foydalangan adabiyotlar

1. M.Qosimova “Boshlang‘ich sinflarda tipik arifmetik masalalar yechishga o‘rgatish”, B. 2022.
2. F.Qosimov, A.Qosimov, M.Qosimova “” To develop students’, skills of nature conservation and respect for human labor by tefching them to solve environmental problems” Asian Journal of multidisciplinary
Research (AJMR), Januariry 2021
3. Kasimov, F. M., & Qosimova, M. M. Technology of work on comparison tasks.
4. Qosimova M.M. S.E.Ikromova Boshlang‘ich sinf o‘quvchisini kreativ fikrlashga o‘rgatishda tipik arifmetik masalalarning roli. maktabgacha va maktab ta’limi 2025-yil, mart, №3-son
5. Qosimova M.M. Burxanova G. Birinchi sinf o‘quvchilarini geometrik materiallar bilan tanishtirishning qulay usullari. “Pedagogik akmeologiya” 2025 yil 4-son (227-230b)

TALABANING CHOLG`U ASBOBIDA MUSTAQIL MASHQ QILISHINI TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYALARI

Ruziyev Davron Yuldashevich
Buxoro davlat universiteti ‘‘Musiqa ijrochiligi va madaniyat’’ kafedrasi professori, pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya: Maqolada talaba musiqachilar uchun mustaqil ishlar jarayonini faollashtirish, kasbiy ko’nikmalarni (texnik, badiiy) shakllantirish va ijodiy mustaqillikni rivojlantirish masalalari yoritilgan. Jumladan, cholg‘u asbobida chalish borasida o‘z ustida mustaqil ishlash uchun individual topshiriqlarni ishlab chiqishda talabalarning musiqa asbobida chalish qobiliyatining turli darajalari, ularning darsga munosabati va boshqalardan kelib chiqish zarurligi bo’yicha tavsiyalar qayd etilgan. Shuningdek, cholg‘u asboblari xususiyatidan kelib chiqib mustaqil ish jadvallari har bir talaba uchun alohida tuzilishi izohlangan. Talabaning musiqa asarini cholg‘u asbobida mustaqil chalib o‘rganish jarayonida erishayotgan muvaffaqiyatini muntazam nazorat qilish usullari ham bayon etilgan. Cholg‘u ijrochiligi sinfi amaliyotida talabaning o‘z ustida mustaqil ishlashini faollashtirish uchun musiqa asarini ko‘zdan kechirish va konturni (sirtqi ko‘rinish, shaklini) o‘rganish kabi mashg‘ulotlarni faolroq joriy etish masalalari yoritilgan.

Kalit so’zlar: Mustaqil ta’lim, cholg‘u asbobi, topshiriq, musiqa asari, nota, individual reja, varaqdan o‘qish, mahorati, ko’nikma, malaka.

ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ УПРАЖНЕНИЙ СТУДЕНТА НА МУЗЫКАЛЬНОМ ИНСТРУМЕНТЕ

Рузиев Даврон Юлдашевич
Профессор кафедры «Музыкальное исполнительство и культура» Бухарского государственного университета, кандидат педагогических наук

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы активизации процесса самостоятельной работы у студентов-музыкантов, формирования профессиональных навыков (технических, художественных) и развития творческой самостоятельности. В частности, даются рекомендации относительно необходимости учитывать различный уровень владения музыкальным инструментом у студентов, их отношение к уроку и другие факторы при разработке индивидуальных заданий для самостоятельной работы над игрой на инструменте. В нем также объясняется, как составляются графики самостоятельной работы для каждого ученика с учетом характеристик музыкальных инструментов. Кроме того, описываются методы регулярного отслеживания прогресса ученика в процессе самостоятельного изучения музыкального произведения на инструменте. В статье также освещаются вопросы более активного внедрения таких видов деятельности, как разбор музыкального произведения и изучение его структуры (поверхностного вида, формы), с целью активизации самостоятельной работы учащихся над собой в рамках занятий по инструментальному исполнительству.

Ключевые слова: Самостоятельное обучение, музыкальный инструмент, задание, музыкальное произведение, ноты, индивидуальный план, чтение с нот, навык, способность, квалификация.

TECHNOLOGIES FOR ORGANIZING INDEPENDENT STUDENT PRACTICE ON A MUSICAL INSTRUMENT

Ruziev Davron Yuldashevich
Professor, Department of Musical Performance and Culture, Bukhara State University, PhD in Pedagogical Sciences

Abstract: The article examines the issues of activating the process of independent work in music students, the formation of professional skills (technical, artistic) and the development of creative independence. In particular, recommendations are given regarding the need to take into account the different levels of proficiency in a musical instrument among students, their attitude to the lesson and other factors when developing individual assignments for independent work on playing an instrument. It also explains how independent study schedules are created for each student, taking into account the characteristics of musical instruments. Furthermore, methods for regularly monitoring a student’s progress during independent study of a musical piece on an instrument are described. The article also highlights the issues of more active implementation of such activities as analysis of a musical work and study of its structure (surface appearance, form), with the aim of activating students’ independent work on themselves within the framework of instrumental performance classes.

Key words: Self-study, musical instrument, task, musical piece, sheet music, individual plan, reading from sheet music, skill, ability, qualification.

Kirish. Oliy ta’lim tizimida ta’lim olayotgan talabalarning mustaqil ishi auditoriya ishi bilan bir qatorda o‘quv jarayonining shakllaridan muhim bir qismidir. Ba’zi mutaxassislar mustaqil ishni «talabalarning mustaqil faoliyatini tashkil etish va boshqarish vositasi», deb hisoblaydi va uning asosiy xususiyati sifatida ushbu faoliyatni bilvosita boshqarishni ajratib ko‘rsatadi. Shuning uchun mustaqil ishni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o‘qituvchilar tomonidan rejalashtirish va nazorat qilish, shuningdek, ushbu faoliyat turining ko‘nikma va malakalari tizimini shakllantirish uchun talabalarning o‘quv rejalarida mustaqil ish hajmini rejalashtirish zarur. Bunday holda talabaning oliy ta’limga o‘qishga kirishdan ancha oldin, ya’ni musiqa ta’limiga ixtisoslashtirilgan o‘rta maxsus ta’lim davridagi mustaqillik darajasiga qo‘yiladigan talablardan kelib chiqish kerak.

Talabaning musiqaga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirish, chuqurlashtirish, o‘qituvchi uni mustaqil ravishda mashq qilishga o‘rgatishi, cholg‘u ustida ishlash jarayonining o‘ziga mehr uyg‘otishi kerak. Ammo mashg‘ulotni bajarish jarayonida shogird musiqachining auditoriya va mustaqil ishiga ajratilgan vaqt nisbati biru-bir tenglikkni tashkil qiladi. Tabiiyki, bunday nisbatni muvaffaqiyatli, deb atash mumkin emas, chunki musiqiy va ijrochilik faoliyati muntazam va tizimli «mashq»ni talab qiladi. Har qanday uzoq tanaffuslar qoida tariqasida, orqaga qaytish, kasbiy faoliyatga tegishli zarur ko‘nikma va qobiliyatlarni yo‘qotishga olib keladi. Musiqachi, badiiy va ijodiy kasblarning boshqa vakillari singari, ma’lum bir yuk ostida bo‘lishi uchun deyarli har doim tayyor holda bo‘lishi kerak. Binobarin, ushbu faoliyat turi katta didaktik salohiyatga ega bo‘lib, u mutaxassislar tayyorlash samaradorligini oshirishning asosiy zaxirasiga aylanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Talaba musiqachilar uchun mustaqil ishlarning dolzarbligi o’quv jarayonini faollashtirish, kasbiy ko’nikmalarni (texnik, badiiy) shakllantirish va ijodiy mustaqillikni rivojlantirish bo’lib, bunga faqat sinfdagi darslarda erishib bo’lmaydi. Tizimli uy vazifalari o’qituvchi bilan o’rganilgan texnikani mustahkamlashga yordam beradi, repertuarni o’zlashtirishni tezlashtiradi, diqqatni jamlashni, xotirani rivojlantirishga va kasbiy faoliyat uchun zarur bo’lgan fazilatlarni shakllantirishga yordam beradi. Bu borada rus olimlari bir qator ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirgan. Jumladan, A.B. Lisenko “Ijrochilik mashg`uloti jarayonida sozanda talaba mustaqil ishini tashkil etish”, V.S. Korina “Fortepiano sinfida o’zgaruvchan kasbiy faoliyat uchun talabalarning o’zini o’zi tayyorlashni tashkil etish”, I.V. Aranovskaya,

G.B. Dvoynina, G.G. Sibiryakovalar “Cholg‘u ijrochiligi fanlarini o‘rganish amaliyotida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining mustaqil ishlarining o‘rni”, T.Mutkoglo “Asosiy cholg’u asboblari” fanidan talabalarning mustaqil ishini tashkil etish” mavzusida tadqiqot ishlarini amalga oshirgan.

O’zbek olimlari: O’.Q. Tolipov, S. Abdalova, A. Mavlyanov, M.M. Qo’ziboyeva, S.Q Tursunov, I.S. Umarov, D. Xoshimova, Sh. Abdullajonova, U.A. Saidnazarov, va boshqalar talabalarning mustaqil ta’limlarida o’qitish vositalari, mustaqil ta’limni tashkil etish texnologiyasi, talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari, ta’limning kredit-modul tizimida bakalavirlarning mustaqil faoliyatini tashkil etish metodikasini takomillashtirish yo‘llari bo’yicha, M. Bobokulova, G. Toshmatov, M. To’rabayeva va boshqalar mustaqil ta’limni tashkil etishda, talabalarning musiqa sohasiga kreativ qarashlarini shakllantirish, talabaning musiqiy fanlardan mustaqil ta’lim topshiriqlarini bajarish ko’nikmalarini shakllantirish bo’yicha ishlarni amalga oshirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yozishda muammoviy tahlil, ilmiy-tadqiqot, pedagogik tajribalarni kuzatish, o’rganish usullaridan foydalanildi. Talabaning cholg`u asbobida mustaqil mashq qilishini tashkil etish texnologiyalari bilan bog’liq masalalar mazkur usullar yordamida yoritildi.

Tahlil va natijalar. Musiqa o‘qitishda, xususan, musiqiy ijrochilikda “mustaqillik” tushunchasi o‘zining tuzilishi va mohiyatiga ko‘ra turlichadir. U juda qobiliyatli va ko‘p qirrali bo‘lib, turli darajalarda o‘zini namoyon qiladi, sintez qiladi. Masalan, cholg‘u asbobini chalayotganda talabaning notanish musiqiy materialni birovning yordamisiz ijro etaolishi, asar muallifi g‘oyasini to‘g‘ri ifodalay olishi, ishonchli talqin qiluvchi tasavvurni shakllantira olishi, cholg‘u asbobida chalishning samarali usullarni topishga, badiiy kontseptsiyani o‘zida mujassamlashtirishning zarur uslub va vositalarini topishga tayyorligi, va boshqa kishilarning namunalari kabi o‘zlarining musiqiy chiqishlari natijalarini tanqidiy baholash qobiliyati hamda boshqalar shular jumlasidandir.

Musiqachini mustaqil fikrlaydigan va barkamol sozanda sifatida tarbiyalash an’analari uzoq o‘tmishdan ustoz-shogirdlik pedagogikasi tizimida shakllangan. Ustoz o‘rgatgan - shogird esa o‘rgangan, ustoz cholg‘u asbobida chalgan shogird esa uning chalganini takror-takror chalib, o‘zlashtirib borgan. Xuddi shunday pedagogik tamoyillarga ustoazlar o‘z shogirdlariga doimo u bilan muloqotda «o‘z izlanishlari uchun boshlang‘ich nuqtalarni» topishga o‘rgatgan. Nota asosida musiqa asarlarini chalib o‘rganishgacha bo‘lgan davrlarda xuddi shunday yo‘ldan ketilgan. Nota savodxonligi yo‘lga qo‘yilgandan so‘ng esa ustoz-muallimlar o‘z shogirdlarini mustaqil izlanishga undab, bajaradigan vazifani hal qilish uchun to‘g‘ri variantni topib bermoqda.

O‘z ustida mustaqil ishlashni tashkil etishning yetakchi pedagogik jihatlari va asosiy yo‘nalishlarini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, u cholg‘u ijrochiligi (yakka tartibda, ansambl, orkestr) sinfda talabalarning o‘quv faoliyatining belgilangan o‘quv shakllari - individual darslar, hisobot tadbirlari, testlar, semestr imtihonlari, ma’ruzalar, konsertlar - mustaqil ish shakllari va turlarining xilma-xilligini belgilaydi. Mustaqil ish jarayoni orqali talabalar o‘z ishining ijobiy natijalarini ko‘rishlari kerak va ular o‘rganishda erishgan muvaffaqiyatlari bilvosita qiziqishning bevosita qiziqishga aylanishiga yordam beradi. Bunday motivatsiyaning shakllanishiga o‘qituvchilarning talabalar muvaffaqiyatiga samimiy qiziqishi ham yordam beradi (talabalar buni juda yaxshi his qilishadi). Musiqa asarini cholg‘u asbobida chalib o‘rganishda ong ham katta ahamiyatga ega. Talabalarning o‘quv materialini o‘zlashtirgan yoki o‘rganmaganligiga e’tibor bermay turib o‘qitish mumkin emas. Talabalarning boshlang‘ich darajasi kutilganidan past bo‘lsa, mustaqil ta’lim uchun dastur va topshiriqlarni moslashtirish kerak. Tajribali mutaxassislarning fikricha, quyidagi xususiyatlar mustaqil ta’limni amalga oshirishning ongliligini ta’minlaydi:

- mustaqil ish uchun tavsiya etilgan musiqiy materialning badiiy mazmunliligi;
- talabalarning «eng yaqin rivojlanish zonasi»ga mos keladigan vazifalarning murakkabligi, ya’ni, amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi;

- talabalarning o‘quv imkoniyatlariga mos keladigan mustaqil ish uchun materialning hajmi.

Cholg‘u asbobida chalish borasida o‘z ustida mustaqil ishlash uchun individual topshiriqlarni ishlab chiqishda talabalarning musiqa asbobida chalish qobiliyatining turli darajalari, ularning darsga munosabati va boshqalardan kelib chiqish kerak. Quyidagi tavsiyalar o‘qituvchilarga turli xarakteristik ma’lumotlarga ega bo‘lgan talabalarga individual yondashuvni topishga yordam beradi:

a) cholg‘u asbobida ta’lim olishning individual o‘quv mashg‘ulotlari barcha talabalar tomonidan ma’lum bir minimal mustaqil ishning so‘zsiz bajarilishini ta’minlaydigan va ko‘proq tayyor bo‘lganlar uchun murakkab vazifalarni ta’minlaydigan tarzda o‘tkazilishi kerak;

b) talabaning musiqa asarini cholg‘u asbobida mustaqil chalib o‘rganishi jarayoni erishayotgan muvaffaqiyatini muntazam nazorat qilish kerak. Bu borada o‘qituvchining individual maslahatlari zarur. Bu yerda o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi shaxsiy pedagogik muloqot fundamental ahamiyatga ega bo‘lib, bu cholg‘u sinfdagi mashg‘ulotlarning individual shakli bilan osonlashadi.

Talabalarni kichik kurslardan boshlab cholg‘u asbobida chalish, musiqa asari ustida ishlash, o‘z mahoratini o‘stirib borish bo‘yicha mustaqil ishlarini rejalashtirishgacha o‘rgatish kerak. Cholg‘u asboblari xususiyatidan kelib chiqib mustaqil ish jadvallari har bir talaba uchun alohida tuzilishi maqsadga muvoffaq bo‘ladi. Bunda quyidagilar hisobga olinadi:

a) vaqt (mustaqil ish uchun belgilangan vaqt miqdori);

b) har bir bosqichda turli ishlarni o‘z ichiga olgan mazmun tomoni;

v) o‘quv fanining mazmuni o‘zgaruvchanligi va mustaqil ish uchun turli topshiriqlar majmuasi orqali har bir talabaga o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish imkonini berish.

Fan bo‘yicha uy vazifasi - asosiy cholg‘u asboblariga tegishli barcha turdagi vazifalarni, bajarish texnikasi va usullarini o‘z ichiga olishi, ularni talabalar o‘z nazoratidan muvaffaqiyatli o‘tkazishlari uchun dars jarayonida o‘qituvchi bilan birgalikda ishlashda o‘zlashtirishlari kerak.

Cholg‘u asbobida bajariladigan topshiriq, vazifalarni semestr boshida berish tavsiya etiladi. Bunda topshiriq va vazifalarni bajarish muddatlari aniq ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak. Mustaqil ish uchun topshiriqlar ikkita qismdan - majburiy va fakultativ(ixtiyoriy) bo‘lishi mumkin. Bular cholg‘u ijrochiligi bo‘yicha ko‘proq tayyorgarlik ko‘rgan talabalar uchun mo‘ljallangan, ularning bajarilishi yakuniy nazoratda hisobga olinadi. Masalan:

- 15-20 daqiqa davomida talaba mustaqil ravishda ishlab chiqqan musiqiy matn parchasi ko‘rgazmasini tayyorlash;
- musiqa asarini mustaqil tahlil qilish (tarixiy-nazariy va iloji bo‘lsa ijro etish);
- tahririyatning turli ko‘rsatmalari bilan tanishish;
- muallifning asardagi mulohazalarini o‘rganish va tushunish.

Talabalarga quyidagi topshiriq berish tavsiya etiladi: individual rejaga kiritilgan musiqiy asarlarning turli ijro talqinlari bilan mustaqil tanishish va ularni taqqoslash. Bu o‘z navbatida talabada mustaqil fikr-mulohazalarni shakllantirishga yordam beradi.

O‘z ustida mustaqil ishlash ham texnik o‘quv qurollari, ham axborot resurslari bilan ta’minlanishi kerak (masalan, kafedrada ishlab chiqilgan o‘quv-uslubiy qo‘llanmalar, uslubiy tavsiyalar, musiqa va boshqa adabiyotlar). Talabalarning joriy yutuqlari va ularning kafedradagi mustaqil ishlari natijalarini aniqlash maqsadida har bir talaba muvaffaqiyatini baholashning reyting tizimini joriy etish kerak. Mustaqil ish uchun auditoriyaning mavjudligini ta’minlash kerak. Cholg‘u ijrochiligi sinfi amaliyotida talabaning o‘z ustida mustaqil ishlashini faollashtirish uchun musiqa asarini ko‘zdan kechirish va konturni (sirtqi ko‘rinish, shaklini) o‘rganish kabi mashg‘ulotlarni faolroq joriy etish zarur.

Asarni ko‘zdan kechirish va cholg‘u asbobida chalib o‘rganish - bu varaqdan o‘qish va asarni puxta o‘zlashtirish o‘rtasidagi oraliq sifatida tavsiflanishi mumkin bo‘lgan o‘quv faoliyatining maxsus turi, u tomonidan ishlab chiqilgan musiqiy material miqdorining sezilarli darajada oshishiga, o‘quv faoliyati jarayonida o‘rgangan va o‘zlashtirgan narsalari sezilarli

darajada o‘sishiga olib keladi.

Cholg‘u ijrochiligini o‘rgatishning o‘ziga xosligi shundan iboratki, talabaning ijodiy mustaqil ishi darsda o‘rganilgan malaka va ko‘nikmalarni mustaqil mashg‘ulot sharoitiga o‘tkazmasdan, texnik, ritmik, dinamik vazifalarni va tovush chiqarish usullarini o‘zlashtirmasdan turib amalga oshirib bo‘lmaydi.

Bu shuningdek, musiqa asarini tizimli tahlil qilishni, matnning o‘xshash qismlarini topishni, ketma-ketlik burilishlarini, ritmik va garmonik formulalarni aniqlashni talab qiladi. Bularning barchasi asarning mazmun-mohiyatini o‘rganish jarayoniga yordam beradi. Musiqa asarini yodlash amaliyotida ilgari olingan ko‘nikma va malakalar katta ahamiyatga ega. Mustaqil ishning ushbu bosqichi musiqiy matnni yodlashning o‘rnatilgan algoritmi mavjudligi bilan birga, doimo mavjud malakalar asosida shakllanadigan yangi usullar, vositalar, usullar bilan to‘ldiriladi.

Oliy o‘quv yurtlarining cholg‘u ijrochiligi yo‘nalishida o‘qitishning mavjud amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, talabalarning darslarga o‘z-o‘zini tayyorlashi tartibsiz va samarasiz bo‘lib, bu ijrochilik ta’limining past sifatiga, professional yoki havaskor musiqiy va ijodiy faoliyatga qo‘llash uchun zarur bilim, ko‘nikma va malakalarning yetishmasligiga olib keladi. Ko‘pincha talabalar cholg‘u ijrochiligi fanlari bo‘yicha mashg‘ulotlarga tayyorgarlik ko‘rishi jarayonida mustaqil ish vazifalarini aniq tushunmaydigan vaziyatlarga duch keladi, bu ularga asarni yodlash usullarini, texnik muammolarni yengish tamoyillarini yoddan to‘g‘ri ishlatishga, qiyinchiliklarni, tovush chiqarish muammolarini hal qilish yo‘llarini tushunish, asarlarni ijro etishda janr farqlariga erishish imkonini bermaydi. Talabalarning mustaqil ishi ko‘p hollarda dars davomida qo‘yilgan vazifalarga mos kelmaydi, shunchaki rasmiy va samarasiz ko‘rinishda bo‘ladi (ayniqsa, cholg‘u ijrochiligini o‘rgatishning dastlabki bosqichida) yoki umuman bo‘lmaydi. Shuning uchun bo‘lajak sozandaning yuqori sifatli ijro darajasiga erishishi uchun asosiy shart - bu professional o‘qituvchi yordamida bilimni o‘stirishga yo‘naltirilgan mustaqil ish jarayonini to‘g‘ri tashkil etish kerak.

Ma’lumki, cholg‘u asbobidan dars beruvchi o‘qituvchilarning katta qismi mustaqil ta’lim talabalar uchun faqat imtihon talablarini bajarish uchun majburiy bo‘lgan faoliyat, deb tushunishadi. Buning sabablari nafaqat talabalarning oliy ta’limda o‘qish jarayonidagi yuklamasi, balki cholg‘uni professional tarzda o‘zlashtirishni xohlamaslik, motivatsiyaning deyarli yo‘qlib borishiga olib keladi. Shunga ko’ra aytish joizki, Oliy o‘quv yurtida cholg‘u ijrochiligidan dars beruvchi o‘qituvchining faoliyati izchil va asosli bo‘lishi kerak. Bo‘lajak sozandaning rivojlanishining barcha bosqichlarida uning mustaqil ishini tashkil etish bo‘yicha vazifalarni tushuntirishi va aniq tavsiyalarn berib borishi, ayniqsa uning ijodiy komponentini rivojlantirib borishi kerak. Cholg‘u sinfdagi darslar ijro dasturning barcha elementlari va tarkibiy qismlarini ketma-ket o‘zlashtirish jarayonining eng muhim bosqichlarini o‘z ichiga olgan mustaqil ish namunasi sifatida tuzilishi kerak.

Shuni ta’kidlash kerakki, cholg‘u ijrochilik fanlarini o‘rganish amaliyotida mustaqil ijodiy ishlash ko‘nikmasini shakllantirishning eng muhim omili bu, musiqa asosini tashkil etuvchi barcha fanlarga tayanishdir. Ushbu fanlar bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarning uyg‘unligi ijroning nazariy, intonatsion, eshitish asoslarini shakllantirish imkoniyatini yaratadi. Cholg‘u asbobida o‘qitishda qo‘llaniladigan musiqiy material hajmining ko‘payishi va uni o‘tish tezligining tezlashishi bo‘lajak sozandaning kamolotini rag‘batlantiradi, musiqa asarlari bilan har tomonlama tanishish uchun keng imkoniyatlar ochadi, bu asosan talaba-musiqachining mustaqil ishi jarayonida yuzaga kelishi kerak.

Xulosa. Yuqoridagilarga asoslanib, bir qator xulosalar chiqarish mumkin. Oliy o‘quv yurtida cholg‘u ijrochiligidan dars beruvchi o‘qituvchining faoliyati izchil va asosli bo‘lishi kerak. Bo‘lajak sozandaning rivojlanishining barcha bosqichlarida uning mustaqil ishini tashkil etish bo‘yicha vazifalarni tushuntirishi va aniq tavsiyalarn berib borishi, ayniqsa uning ijodiy komponentini rivojlantirib borishi kerak. Cholg‘u sinfdagi darslar ijro dasturning barcha elementlari va tarkibiy qismlarini ketma-ket o‘zlashtirish jarayonining eng muhim bosqichlarini o‘z ichiga olgan mustaqil

ish namunasi sifatida tuzilishi kerak.

Shunday qilib, cholg‘u ijrochiligi fanlarini o‘rganish sharoitida bo‘lajak sozandaning mustaqil ishi bilan bog‘liq muammolar markazida o‘qituvchining shaxsiyati turadi, uning kasbiy mahorati ko‘p jihatdan bunday ishning ijodiy darajasini belgilaydi. Boshqacha aytganda, cholg‘u asbobidan dars beruvchi o‘qituvchi talabaning cholg‘u ijrochilik faoliyatini sinfdan tashqari mazmunli mustaqil ish jarayoniga muntazam aylantirish uchun sharoit yaratishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Крафт Н.Н. Самостоятельная работа как средство саморазвития студентов // Вестник Адыгейского государственного университета. Майкоп, 2006. № 4. С. 11-16

2. Гайдай, С.Н. Самостоятельная работа как фактор становления творческой активности студента-музыканта: монография / С. Н. Гайдай. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2018. – 161 с.

3. Дыганова Е. А., Шириева Н. В. Самостоятельная подготовка студента-музыканта к практической работе с хором: учебно-методическое пособие для студ. высш. учеб. заведений. Изд. 2-е, дополн. / Е. А. Дыганова, Н. В. Шириева. – Казань: изд-во «Контрл П», 2020. – 83 с.

4. Abdalova S., Mavlyanov A. “Mustaqil ta’limni tashkil etish texnologiyasi”. O’quv qo’llanma. -Toshkent, Fan va texnologiya nashriyoti, 2009.

5. Tursunov S.Q, Umarov I.S. ”Kredit-modul tizimida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish o‘quv qo‘llanma”. Toshkent, –T. TDPU. 2024. 115-bet.

PEDAGOGIKADA TA’LIM MAZMUNINI DIFFERENSIALLASHTIRISH VA INDIVIDUALLASHTIRISH

Ro‘ziboyeva Ma’mura Abdunabiyevna
Toshkent texnologiya,menejment va kommunikatsiya
Instututi Pedagogika va psixologiya kafedrasi p.f.f.d.(PhD)dotsent

Annotatsiya: Maqolada pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirishning nazariy asoslari hamda amaliy ahamiyati yoritilgan. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish muhimligi asoslab berilgan. Differensial va individual ta’lim yondashuvlarining o‘zaro bog‘liqligi, ularning ta’lim samaradorligiga ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari ta’lim sifatini oshirishda mazkur yondashuvlarning muhim pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: ta’lim mazmuni, differensial ta’lim, individual ta’lim, individuallashtirish, pedagogik yondashuv, o‘quvchi shaxsi.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ И ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ В ПЕДАГОГИКЕ

Аннотация: Встатье рассматриваются теоретические основы дифференциации и индивидуализации содержания обучения в педагогике. Обоснована необходимость учета индивидуальных особенностей, способностей и образовательных потребностей обучающихся в современном образовательном процессе. Проанализирована взаимосвязь дифференцированного и индивидуального подходов, а также их влияние на повышение эффективности обучения. Результаты исследования показывают, что применение данных подходов способствует развитию познавательной активности, самостоятельного мышления и личностного роста обучающихся.

Ключевыеслова:содержаниеобучения,дифференцированноеобучение,индивидуализация, индивидуальный подход, педагогическая деятельность, личность обучающегося.

DIFFERENTIATION AND INDIVIDUALIZATION OF EDUCATIONAL CONTENT IN PEDAGOGY

Abstract: This article examines the theoretical foundations of differentiation and individualization of educational content in pedagogy. The necessity of taking into account learners’ individual characteristics, abilities, and educational needs in the modern educational process is substantiated. The relationship between differentiated and individualized approaches and their impact on improving the effectiveness of education is analyzed. The research results demonstrate that the application of these approaches contributes to the development of learners’ cognitive activity, independent thinking, and personal growth.

Keywords: educational content, differentiated learning, individualization, individual approach, pedagogical activity, learner’s personality.

Kirish

Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi oldiga yangi va murakkab vazifalar qo‘yilmoqda. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, fan va texnika yutuqlari ta’lim jarayonining mazmuni va tashkil etilishiga yangicha yondashuvni talab etmoqda. Ayniqsa, ta’lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni amalga oshirish, o‘quvchilarning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish dolzarb masalaga aylanmoqda. Amaliyot

shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy ta’lim tizimida barcha o‘quvchilarga bir xil mazmun, metod va baholash mezonlarini qo‘llash o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish darajasi va ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Chunki o‘quvchilar o‘zlarining intellektual salohiyati, psixologik xususiyatlari, qiziqishlari va o‘zlashtirish tezligi bilan bir-biridan farq qiladi. Shu sababli pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish ilmiy-amaliy jihatdan asoslangan zarurat sifatida maydonga chiqmoqda. Ta’lim mazmunini differensiallashtirish o‘quvchilarning bilim darajasi, tayyorgarligi va imkoniyatlariga mos holda o‘quv materiallarini turli darajalarda taqdim etishni nazarda tutadi. Individuallashtirish esa har bir o‘quvchi uchun shaxsiy o‘quv faoliyatini tashkil etish, individual topshiriqlar va mustaqil ishlash imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan. Ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirishning nazariy asoslari, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda ta’lim jarayonidagi pedagogik ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, differensial va individual ta’limga oid pedagogik qarashlar o‘rganilib, ularning ta’lim jarayonidagi ahamiyati nazariy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot natijalari

Olib borilgan nazariy tahlillar va pedagogik adabiyotlarni o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatdiki, ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish samaradorligini oshirishda muhim pedagogik omil hisoblanadi. Differensiallashtirilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilar bilim darajasi, tayyorgarligi va o‘zlashtirish tezligiga ko‘ra shartli guruhlarga ajratiladi hamda ular uchun moslashtirilgan o‘quv materiallari va topshiriqlar taklif etiladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, differensial yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish darajasi barqarorlashadi, o‘quv jarayonida passiv ishtirok etuvchi o‘quvchilar soni kamayadi. Shu bilan birga, bilim darajasi yuqori bo‘lgan o‘quvchilarning intellektual rivojlanishi ham izchil davom etadi. Bu holat differensial ta’limning barcha o‘quvchilar uchun teng pedagogik imkoniyatlar yaratishini ko‘rsatadi. Individuallashtirilgan ta’lim jarayonida esa har bir o‘quvchining shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlariga mos individual topshiriqlar va mustaqil ishlar tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida individual yondashuv qo‘llanilganda o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, o‘z-o‘zini nazorat qilish va ta’lim jarayoniga bo‘lgan mas’uliyati oshgani aniqlandi. Shuningdek, tadqiqot natijalari axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qilishini ko‘rsatdi. Elektron o‘quv resurslari va raqamli platformalar o‘quvchilarning individual ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Muhokama

Tadqiqot natijalarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish pedagogik jarayonda o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan yondashuvlar hisoblanadi. Differensiallashtirish ta’lim jarayonida o‘quvchilarning umumiy farqlarini hisobga olishga qaratilgan bo‘lsa, individuallashtirish har bir o‘quvchining shaxsiy rivojlanishiga alohida e’tibor qaratadi. Olingan natijalar pedagogika sohasidagi ilg‘or ilmiy qarashlar bilan mos keladi. Ko‘plab tadqiqotchilar differensial va individual yondashuvlarni uyg‘unlashtirib qo‘llash ta’lim samaradorligini oshirishini ta’kidlaydi. Biroq ushbu yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etishda ayrim muammolar mavjud. Jumladan, sinfdagi o‘quvchilar sonining ko‘pligi, o‘qituvchining vaqt resurslarining cheklanganligi va metodik tayyorgarlik darajasi muhim omillar hisoblanadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish mazkur muammolarni qisman bartaraf etishi mumkin. Onlayn

platformalar, individual elektron topshiriqlar va moslashuvchan baholash tizimlari ta’lim jarayonini individuallashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, differensial va individual ta’limni samarali tashkil etish uchun o‘qituvchilarning pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish, ularni innovatsion metodlar bilan qurollantirish zarur. Bu esa ta’lim tizimida uzluksiz kasbiy rivojlanishni ta’minlashni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili

Pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish masalalari ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ushbu tushunchalar shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, V.P. Bespalko o‘z tadqiqotlarida ta’lim jarayonini texnologik yondashuv asosida tashkil etish zarurligini ta’kidlab, ta’lim mazmunini o‘quvchilarning individual imkoniyatlariga moslashtirish ta’lim samaradorligini oshirishini asoslab bergan. Uning fikricha, differensiallashtirilgan ta’lim bilimlarni bosqichma-bosqich va tizimli o‘zlashtirishga xizmat qiladi. M.V. Klarin ilmiy ishlarida innovatsion ta’lim texnologiyalari doirasida differensial va individual yondashuvlarning ahamiyatini yoritadi. U ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faolligi va mustaqilligini oshirishda individuallashtirilgan topshiriqlarning muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi. I.A. Zimnyaya pedagogik psixologiya nuqtayi nazaridan ta’lim jarayonini tahlil qilib, o‘quvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga olmasdan tashkil etilgan ta’lim kutilgan natijani bermasligini ko‘rsatadi. Uning tadqiqotlari individuallashtirilgan ta’limning psixologik asoslarini yoritib beradi. Mahalliy olimlardan N.N. Azizxo‘jayeva pedagogik texnologiyalar masalasini yoritib, ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida tashkil etish zarurligini asoslab bergan. Muallif differensial va individual ta’lim o‘qituvchining pedagogik mahoratini namoyon etuvchi muhim omil ekanligini ta’kidlaydi. Shuningdek, J.G. Yo‘ldoshev va S.A. Usmonovlarning tadqiqotlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ta’lim mazmunini differensiallashtirish masalalari keng tahlil qilingan. Mualliflar ta’lim jarayonida innovatsion metodlardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishini qayd etadilar.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, differensiallashtirish va individuallashtirish masalalari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni ta’lim mazmuni bilan uzviy bog‘liq holda, zamonaviy raqamli ta’lim sharoitida tadqiq etish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Mazkur maqola ushbu yo‘nalishda ilmiy-amaliy xulosalar berishga qaratilgan.

Xulosa Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish orqali ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Differensial ta’lim o‘quvchilarning bilim darajasi va imkoniyatlariga mos sharoit yaratib bersa, individuallashtirilgan ta’lim har bir o‘quvchining shaxsiy rivojlanishiga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’minlaydi. Shuningdek, mazkur yondashuvlar o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi hamda ijodiy fikrlashini qo‘llab-quvvatlaydi. Tadqiqot davomida differensial va individual ta’limni uyg‘unlashtirib qo‘llash o‘quvchilarning ta’lim natijalarini yaxshilashda yuqori samaradorlikka ega ekanligi aniqlandi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirishni amaliyotga joriy etish o‘qituvchilardan yuqori kasbiy mahorat, metodik tayyorgarlik va innovatsion yondashuvlarni talab etadi. Kelgusida ta’lim tizimida ushbu yondashuvlarni keng tatbiq etish, o‘qituvchilarning pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish hamda raqamli ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2018.

2. Yo‘ldoshev J.G., Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent:

O‘qituvchi, 2017.
3. Klarin M.V. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Moskva: Pedagogika, 2016.
4. Bespalko V.P. Pedagogika va o‘qitish texnologiyalari. – Moskva: Prosveshcheniye, 2015.
5. Ro‘ziboyeva, Ma’mura. «YOSHLAR VA AXBOROT-PSIXOLOGIK XAVFSIZLIK MASALALARI.» Universal xalqaro ilmiy jurnal 1.4 (2024): 481-483.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TARBIYA DARSLARINI TASHKIL ETISHDA INTEGRATIV YONDASHUV

Saidova Gavhar Ergashovna
Buxoro davlat pedagogika instituti “Boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d (PhD)
https://orcid.org/:0000-0003-3184-0769

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda tarbiya fanini o‘qitishda o‘qituvchilarning darslarda pedagogik texnologiya, boshlang‘ich sinflarda interfaol metodlar va ta’limiy o‘yinlardan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy izlanish va mantiqiy fikrlash doiralarini kengaytirish bilan birga ularni darslarda o‘rganganlarini hayot bilan bog‘lashga, qiziqishlarini oshirishga yordam beradigan fikrlar bayon qilingan.

Kalit so’zlar: texnikaviy, axborotli, audiovizualli faol fuqarolik pozitsiyasi, mas’uliyat, majburiyat, huquqiy ong va madaniyat, teran dunyoqarash, sog‘lom e’tiqodlilik, ma’rifatparvarlik, bag‘rikenglik, ma’naviy, g‘oyaviy, nafosat tarbiyasi.

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД К ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЙ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Саидова Гавхар Эргашовна
Доцент кафедры «Начальное образование» Бухарского государственного педагогического института, кандидат наук.

Аннотация. В статье представлены идеи о том, как использование учителями педагогических технологий на уроках, интерактивных методов и обучающих игр в начальных классах, а также современных информационно-коммуникационных технологий в преподавании начальных классов может помочь учащимся мыслить самостоятельно, развивать творческий поиск и логическое мышление, связывать полученные на уроках знания с жизнью и повышать их интерес.

Ключевые слова: техническая, информационная, аудиовизуальная активная гражданская позиция, ответственность, обязанность, правосознание и культура, глубокое мировоззрение, здоровая вера, просвещение, толерантность, духовное, идеологическое и утонченное образование.

INTEGRATIVE APPROACH TO ORGANIZING EDUCATIONAL CLASSES IN PRIMARY SCHOOLS

Saidova Gavhar Ergashovna
Associate Professor of the Department of Primary Education of the Bukhara State Pedagogical Institute, PhD.

Abstract. This article presents ideas on how teachers’ use of pedagogical technology in lessons, interactive methods and educational games in primary grades, and modern information and communication technologies in teaching education in primary grades can help students think independently, expand their creative search and logical thinking, and help them connect what they have learned in lessons with life and increase their interest.

Keywords: technical, informational, audiovisual active citizenship position, responsibility, obligation, legal awareness and culture, deep worldview, healthy faith, enlightenment, tolerance, spiritual, ideological, and refined education.

Kirish. Tarbiya fani O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida 2020-2021-o‘quv yilidan boshlab joriy qilindi. Ushbu fan Uzluksiz ma‟naviy tarbiya konsepsiyasining bir qismi sifatida o„quvchilarda “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” g‘oyasini singdirish, ularni ijtimoiy muvaffaqiyatli hayotga tayyorlash, faol fuqarolik pozitsiyasi, mas’uliyat, majburiyat, huquqiy ong va madaniyat, teran dunyoqarash, sog‘lom e’tiqodlilik, ma’rifatparvarlik, bag‘rikenglik kabi fazilatlarni shakllantirishni maqsad qilib qo‘ygan. Fan va darslik konsepsiyasini yaratishda Yaponiya, Singapur, Angliya, BAA, Xitoy, Koreya, Rossiya, Germaniya kabi xorijiy davlatlarning tajribasidan foydalanildi. Ta„lim jarayoni nihoyatda murakkab jarayon bo‘lganligi uchun ta’lim samaradorligi pedagog va o‘quvchi faolliligiga, ta’lim vositalarining mavjudligiga, ta’lim jarayonining tashkiliy, ilmiy, metodik mukammalligiga bog’liq.

Ta’lim-tarbiya jarayonini ilg‘or vositalari, metodlar, texnik vositalar, usullariga tayanib takomillashtirish tizimi hisoblanadi. Bu tizim o‘qituvchi tomonidan yaratiladi, ta’lim-tarbiya bosqichlarini o‘zaro bog‘lashga xizmat qiladi. Uning mzmuni va vazifalarini, maqsadini oldindan belgilash, ta’lim-tarbiyaning shakllari va vositalarini tayyorlash, o‘quvchida shakllantirish ko‘zda tutilgan ma’naviy sifatlarni o‘zlshtirishga yo‘naltirilgan darslarni rejalashtirish kabilarni o‘z ichiga oladi.

Bugungi kunda fan-texnikaning rivojlanishi bilan inson faoliyati nihoyatda kengayib, yangi texnologiyalar kirib kelmoqda. Sifat o‘zgarishlari shundan dalolat beradiki, endilikda yangi metodikalarni talab etadigan va ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib borayotgan, unga o‘zining ma„lum xususiyatlarini joriy etadigan yangi texnikaviy, axborotli, audiovizualli, vositalar ham mavjud bo‘lib, ular zamonaviy pedagogik texnologiyalarni aniq voqelikka aylantirdi.

Ta’lim-tarbiya jarayonining unumdorligini oshiradi, o‘quvchilarni mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o‘quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o‘zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko‘nikma va malakalarini shakllantiradi. An‘anaviy o‘qitish tizimi, aytish mumkinki, yozma va og‘zaki so‘zlarga tayanib ish ko„rishi tufayli axborotli o‘qitish sifatida tafsiflanadi, chunki o‘qituvchi faoliyati birgina o‘quv jarayonining tashkilotchisi sifatida emas, balki nufuzli bilimlar manbaiga aylanib borayotganligini ta’kidlagan holda baholanmoqda.

O‘zbek xalqining yosh avlodni hayotga tayyorlashda ko‘p asrlar davomida qo‘llagan usul va vositalari, tadbir shakllari, o‘ziga xos urf-odatlari va an’analari, ta’lim-tarbiya haqidagi g‘oyalari va hayotiy tajribasi mavjud. Bu meros o‘tmishda ko‘plab alloma-yu donishmandlar etishib chiqishiga asos bo‘lgan.

Hozirgi kunda bu merosdan ijodiy foydalanish katta ahamiyatga ega. Ajdodlarimiz bilim o‘rgatuvchi ustoz faoliyatiga katta ahamiyat berganlar. Bu pedagogik faoliyatga bo‘lgan asosiy talablardan biri edi.

Adabiyotlar tahlili. Sharq uyg‘onish davrining buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiy aqlli, dono va o‘tkir fikrlaydigan kishilar to‘g‘risida shunday deydi: «Aqlli deb shunday kishiga aytiladiki, ular fazilatli, o‘tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishda zo‘r istidodga ega; yomon ishlardan o‘zini chetda olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deydilar». Uning fikricha, «Ta’lim so‘z va o‘rgatish bilangina bo‘ladi. Tarbiya esa amaliy ish va tajriba bilan o‘rganishdir, ya’ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalaridan iborat bo‘lgan ish-harakatga, kasb-hunarga berilgan bo‘lishidir. Agar ular ish, kasb-hunarga berilgan bo‘lsalar, kasb- hunarga qiziqsalar, shu qiziqish ularni butunlay kasb-hunarga jalb etsa, demak, ular kasb-hunarning chinakam oshig‘i bo‘ladilar»

Tarbiya jarayoni o‘zaro bog‘liq ikki faoliyatni – o‘qituvchi va o ‘quvchi faoliyatini o‘z ichiga oladi. Tarbiya jarayonida o‟quvchining ongi shakllana boradi, his-tuyg‘ulari va turli qobiliyatlari rivojlanadi, g‘oyaviy, axloqiy, irodaviy, estetik xislatlari shakllanadi, tabiatga, jamiyatga ilmiy qarashlar tizimi tarkib topadi, jismoniy kuch-quvvatlari mustahkamlanadi. Tarbiya jarayonida o‘quvchida jamiyatning shaxsga qo‘yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy

malaka va odatlar hosil qilinadi. Bunga erishish uchun o‘quvchining ongiga (ta’lim jarayonida), hissiyotiga (darsda va turli sinfdan tashqari ishlarda), irodasiga (faoliyatni uyushtirish, xulqni idora qilish jarayonida) tizimli va muntazam ta’sir etib boriladi.Tarbiyalash jarayonida bulardan birortasi (ongi, hissiyoti, irodasi) e’tibordan chetta qolsa, maqsadga erishish qiyinlashadi.

Biror bir maqsadga qaratilgan tarbiya jarayonining mohiyati va vazifalari tarbiyachi tomonidan rejalashtiriladi va tartibga solinadi.

a) o‘quvchining qaysi xislatini shakllantirish yoki yo‘qotish maqsadida rejalashtiriladi;

b) shu hislatlarni tarbiyalash yoki yo‘qotish uchun xizmat qiluvchi manbalar izlab topiladi;

v) belgilangan maqsad uchun xizmat qiladigan nazariy va amaliy manbalarni qaysisini va qayerda ishlatish rejalashtiriladi.

Tarbiya fanidan boshlang‘ich sinf bitiruvchisiga qo‘yiladigan minimal malaka talablari (A1, A1+), kompetensiyalar, baholash tartibi va o‘quv dasturlarida har bir bosqich ma’naviy-axloqiy, tafakkur, huquqiy, fuqarolik, iqtisodiy, jismoniy, ekologik, estetik tarbiya turlarini o‘z ichiga oladi. Bunda bola huquqlarini himoya qilish, uzluksiz ta’lim tizimiga «Milliy tiklanishdan - milliy yuksalish sari» tamoyiliga asoslangan milliy qadriyatlarni singdirish, o‘quvchilarni har tomonlama, jismoniy, ruhiy, ma’naviy-axloqiy rivojlantirish orqali ijtimoiy-huquqiy hayotga moslashtirish va turli murakkab vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishga o‘rgatish, bolada faol fuqarolik pozitsiyalarini shakllantirish kabi maqsadlarga darslikka qo‘yilgan didaktik talablar asosida erishiladi. Shuni qayd etish kerakki, Tarbiya fanini o‘qitish jarayonida turli interfaol metod, hamkorlikda o‘qitish, muammoli ta’lim texnologiyalari, ijodiy-ta’limiy o‘yinlardan foydalanish orqali o‘quvchilarda bilim, ko‘nikma, malakalarni tarkib toptirish barobarida ularda ijtimoiy va huquqiy kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot jarayonida belgilangan maqsadga erishishda asosiy e’tiborni “shaxs”, “madaniyat”, “qadriyat”, “xulq-atvor”, “huquq”, “burch”, “tarbiya” kabi tushunchalar hamda boshlang‘ich odob-axloq me’yorlari mazmun-mohiyatiga e’tibor qaratildi. Zero, ushbu tushunchalar o‘zaro aloqador bo‘lib, doimiy ravishda bir - birini to‘ldirib boradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisida ijtimoiy-huqiqiy kompetensiyalarni shakllantirishdan oldin ularda mazkur tushunchalar haqidagi bilimlarini tarkib toptirish zarur.

Ushbu maqolada ijtimoiy va huquqiy kompetenlik tushunchalariga quyidagicha ta’rif berishga harakat qildik: ijtimoiy kompetentlik – ijtimoiy munosabatlarda faollik ko‘rsatish ko‘nikma, malakalariga egalik, kasbiy faoliyatda subyektlar bilan muloqotga kirisha olish hamda qo‘shimcha faoliyatni hamkorlikda tashkil eta olish; huquqiy kompetentlik esa davlat tomonidan belgilangan yoki tasdiqlangan umumiy, majburiy, ijtimoiy normalarni bilish, ushbu normalarga amal qilgan holda ulardan to‘g‘ri foydalanish va shaxsiy hayotda qo‘llay olish.

Tarbiya fani asosida quyidagi kompetensiyalar shakllantiriladi:

Ma’naviy-axloqiy madaniyatlilik kompetensiyasi: odob-axloq (kiyinish, muomala, muloqot, jamoat joylarida o‘zini tutish) madaniyatiga ega bo‘lishi hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash va hurmat qilish, oila, jamiyat, Vatan oldidagi burch hamda mas’uliyatni anglashi va ularga rioya qilishi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, milliy-madaniy an’analar, urfodatlar, marosimlarga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, jamoatchilik ishlarida faol bo‘lishi.

Mafkuraviy immunitetga ega bo‘lish kompetensiyasi: yaxshi va yomon xatti-harakatlarni farqlay olishi, ularga nisbatan fikrini bayon eta olishi; yon-atrofida bo‘layotgan voqea-hodisalarga munosabat bildira olishi, ilmlilik insonning yuksak ziynati ekanini anglay boshlash ko‘nikmalariga ega bo‘lishi lozim.

Tahlillar va natijalar: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘rganish va bilish darajasi, faolligi, dunyoqarashi va fikrlay olish qobiliyatining rivojlanganligiga ko‘ra shartli ravishda ikki bosqichga ya’ni 1-2-sinf o‘quvchilarida ijtimoiy-huquqiy me’yorlarni o‘rganish va ushbu tushunchalar haqidagi bilimlarga ega bo‘lish hamda 3-4-sinfda egallagan kompetensiyalarni hayotda qo‘llay

olish ko‘nikmasini shakllantirish inobatga olinishi lozim.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijtimoiy-huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishning tamoyillarini quyidagi tarzda izohlash mumkin:

Birinchidan, o‘quvchida ijtimoiy-huquqiy kompetensiyalarning mavjudligi uning umri davomidagi muvaffaqiyatli faoliyatini kafolatlaydi. Ikkinchidan, o‘quvchi hayotida shaxsiy harakatlarining yetarlicha tanloviga imkon yaratib, shaxsga xos bo‘lgan ijtimoiy rollarni bajarish samaradorligini ta’minlaydi. Uchinchidan, o‘quvchining Vatanga, oilaga, insonlarga, tabiatga, qadriyatlarga nisbatan e’tiqodini hamda shaxslararo munosabatlarini rivojlantiradi. To‘rtinchidan, ijtimoiy va huquqiy kompetensiya ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy, estetik qadriyatlar va o‘z-o‘zini rivojlantirishda muhim o‘rin egallaydi. Beshinchidan, o‘quvchilarda ijtimoiy muhit, oilasi, mahallasidagi jamoaviy munosabatlar ham muhim rol o‘ynaydi. Oltinchidan, ta’lim muassasasidagi ochiq ijtimoiy-pedagogik tizim, sog‘lom muhit, o‘qituvchilarning kasbiy darajasi e’tiboga olinadi. Yettinchidan, o‘quvchilarning hayotiy qadriyatlarini aniqlash, ochiqlik, bag‘rikenglik, o‘zaro mehr-oqibatlilik, axloqiy fazilatlar, hayotiy maqsadlar, kasb tanlash motivlari, o‘z-o‘zini tarbiyalash, ijtimoiy harakatchanlik va faollik kabi omillar e’tiborga olinadi.

Tarbiya darsida o‘quvchilarda faollik, ijodkorlik, mehnatsevarlik, intiluvchanlik, bilimdonlik, tadqiqotchilik kabi sifatlarni shakllantiradigan hamda sheriklik (subyekt-subyektlik) muloqoti tamoyillariga asoslangan “Do‘st tanlayman”, “Ta’qiqlangan meva”, “O‘zimizni qanday tutamiz”, “Qadriyatlar”, “Qadr-qimmatliklar yarmarkasi” kabi o‘quvchilarning ijtimoiy va huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradigan ta’limiy o‘yinlardan foydalandik.

Milliy dastur asosida yaratilgan Tarbiya fanining bosh g‘oyasida kompetensiyaviy yondashuvlarga asoslangan o‘quv dasturlari bo‘yicha ta’lim jarayonini tashkil etish asosida o‘quvchilarda ijtimoiy va huquqiy kompetensiyalar bilan birgalikda ularda mas’uliyat va moslashuvchanlik, muloqot qilish, ijodiylik va qiziquvchanlik, tanqidiy fikrlash, shaxslararo hamkorlik qilish, muammolarni aniqlash, yechimni topish, o‘z-o‘zini yo‘naltirish, ijtimoiy mas’uliyat kabi ko‘nikmalar shakllanadi. Bunday zamonaviy ta’lim-ta’lim berish jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilarning vazifasi quyidagicha bo‘ladi.

1. Zamonaviy ta’limning ahamiyati o‘quvchilarda faol ijtimoiylashuv ko‘nikmalarini shakllantirish bilan belgilanadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijtimoiy munosabatlar jarayonining faol ishtirokchilari bo‘lishlariga erishishda ular tomonidan ijtimoiy va huquqiy ko‘nikmalarga ega bo‘lish o‘ziga xos ahamiyatga ega.

2. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijtimoiy va huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar va shart-sharoitlar o‘quvchilar tafakkurini motivatsion va refleksiv ko‘nikmalarga o‘rgatish vositalari, shakllari, usul va yo‘llarini belgilash asosida qaror topadi. Buning uchun o‘qituvchidan ta’lim-tarbiya jarayoniga ijodiy munosabatda hamda akmeologik yondashuvda bo‘lish talab etiladi.

3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijtimoiy va huquqiy kompetensiyalarni shakllantirishga asoslangan innovatsion metod hamda ijodiy-ta’limiy o‘yinlar mazmunini tayanch va fanga oid kompetensiyalar bilan bog‘liq holda izohlash asosida ishlab chiqilgan, maqsaddan natijaga yo‘naltirilgan izchillik va uzviylik xarakteriga ega funksional modelni ta’lim amaliyotiga tatbiq qilish o‘quvchilarda ijtimoiy va huquqiy me’yorlarga amal qilish ko‘nikmalarining shakllanishiga samarali ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

4. Oila, ta’lim muassasalari va jamoatchilikning o‘zaro hamkorligining tashkiliy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi ta’lim komponentlarini kuchaytirish asosida o‘quvchilarda ijtimoiy va huquqiy kompetensiyalarni shakllantirish natijasida ularning faol ijtimoiylashuvini ta’minlaydi.

5. Tadqiqot davomida pedagogikaning kognitiv, madaniy, huquqiy kompetentlik tamoyillari asosida ishlab chiqilgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijtimoiy va huquqiy kompetensiyalari darajasini baholash mezonlari o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro sog‘lom raqobat muhitini yuzaga keltiradi.

6. O‘quvchilarni ijtimoiy va huquqiy me’yorlar bilan tanishtirishda boshlang‘ich sinflar

o‘qituvchilari alohida o‘rin tutadilar. Ularning mashg‘ulot va ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni tashkillashtirish hamda yuqori saviyada o‘tkazishga nisbatan ijodiy yondashishlari pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish bilan birga, o‘quvchilarda ijtimoiy va huquqiy komptensiyalarga ega bo‘lish imkoniyatini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijtimoiy-huquqiy me’yorlarga hurmat hissini shakllantirish samaradorligini oshirish yuzasidan quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

-boshlang‘ich sinf Tarbiya fanini o‘tishda amaliy tajribalarga alohida e’tibor qaratish, ya’ni imkoniyat darajasida mazkur darslarni sinf xonasida emas, mavzuga mos obyektlarda tashkil etish;

-Milliy dastur asosida yaratilgan Tarbiya fanlari dasturiga qo‘shimcha ravishda “Mashq daftari” ishlab chiqish;

-boshlang‘ich sinflarda Tarbiya fanidan dars beradigan o‘qituvchilar uchun maxsus kurslar tashkil etib, unda xorijiy tajribalarga asoslangan holda treninglar olib borish uchun dasturlar tayyorlash;

-tarbiya darslari mazmuni asosida sinfdan tashqari tadbirlarni tashkil etish orqali o‘quvchilarda ijtimoiy-huquqiy kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar tayyorlash.

Adabiyotlar ro‘yxati.

1. Shavkat Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.

2. Ergashovna, S. G. (2023). KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG’ICH SINF TARBIYA DARSLARINI TASHKIL ETISH. TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR, 11, 24-26.

3. Ergashovna, S. G. (2023, September). EDUCATING ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS BASED ON AN INTEGRATIVE APPROACH THROUGH EDUCATIONAL CLASSES. In The Role of Sciences in the Formation of Unusual Thinking Skills in Young Students: International Scientific-Practical Conference (Czech). (pp. 133-135).

4. Ergashovna, S. G. (2023). THE ROLE OF NATIONAL EDUCATION IN THE EDUCATION OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS THROUGH ALISHER NAVOI’S WORKS. International Journal of Advance Scientific Research, 3(06), 192-195.

5. Saidova, G. E. (2023). BOSHLANG ‘ICH SINF O ‘QUVCHILARNING O ‘QUV FAOLIYATINI BAHOLASHDA ZAMONAVIY LOYIHALARDAN FOYDALANISH. Conferencea, 33-37.

6. Ergashovna, S. G. (2023, February). BOSHLANG’ICH SINF TARBIYA DARSLARIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV. In E Conference Zone (pp. 1-4).

7. Саидова, Г., & Авлиёкулова, Н. (2022). Boshlang ‘ich sinflarda o ‘quv jarayonini zamonaviy, innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish. Общество и инновации, 3(3/S), 76-80.

8. Саидова, Г., & Каххорова, А. (2022). Xalq og ‘zaki ijodi orqali o ‘quvchilarda ma’naviy tarbiyani shakllantirish. Общество и инновации, 3(4/S), 314-317.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA XALQARO BAHOLASH TALABLARIGA MOS O‘QUV TOPSHIRIQLARINI ISHLAB CHIQISH

Saidova Gavhar Ergashovna
Buxoro davlat pedagogika instituti “Boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d (PhD)

Zayniddinova Iqbol Ilyosiddin qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich ta’lim tizimida xalqaro baholash dasturlari (PIRLS, TIMSS, PISA) talablariga mos o‘quv topshiriqlarni ishlab chiqishning metodik asoslari yoritilgan. O‘quvchilarning funksional savodxonligi, mantiqiy fikrlashi va muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarni loyihalash bosqichlari tahlil qilingan. Shuningdek, milliy o‘quv dasturlari bilan xalqaro baholash mezonlarini uyg‘unlashtirish masalalari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Boshlang‘ich ta’lim, funksional savodxonlik, xalqaro baholash, o‘quv topshiriqlari, metodika, ta’lim sifatini oshirish, baholash standartlari

РАЗРАБОТКА УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЙ В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ ТРЕБОВАНИЯМИ К ОЦЕНКЕ ЗНАНИЙ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ.

Саидова Гавхар Ергашовна
Доцент кафедры «Начальное образование» Бухарского государственного педагогического института, кандидат педагогических наук.

Зайнидинова Икбол Илёсиддин кызы
Студентка 1 курса магистратуры Бухарского государственного педагогического института.

Аннотация: В статье рассматриваются методологические основы разработки учебных заданий в соответствии с требованиями международных программ оценки (PIRLS, TIMSS, PISA) в системе начального образования. Анализируются этапы разработки заданий, направленных на развитие у учащихся функциональной грамотности, логического мышления и навыков решения проблем. Также раскрываются вопросы гармонизации национальных учебных программ с международными критериями оценки.

Ключевые слова: начальное образование, функциональная грамотность, международная оценка, цели обучения, методология, повышение качества образования, стандарты оценки.

DEVELOPMENT OF LEARNING ASSIGNMENTS IN ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL REQUIREMENTS FOR KNOWLEDGE ASSESSMENT IN PRIMARY EDUCATION

Saidova Gavkhar Ergashovna
Associate Professor, Department of Primary Education, Bukhara State Pedagogical Institute, PhD in Pedagogical Sciences.

Zainidinova Ikbol Ilesiddin kyzy
First-year master’s student at the Bukhara State Pedagogical Institute.

Abstract: The article examines the methodological foundations of developing educational tasks in accordance with the requirements of international assessment programs (PIRLS, TIMSS, PISA) in the primary education system. The stages of developing assignments aimed at developing

students' functional literacy, logical thinking, and problem-solving skills are analyzed. Issues related to harmonizing national curricula with international assessment criteria are also explored.

Key words: primary education, functional literacy, international assessment, learning objectives, methodology, improving the quality of education, assessment standards.

Kirish

Bugungi globallashuv sharoitida ta'lim sifati va samaradorligini baholash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro baholash dasturlari o'quvchilarning nafaqat bilim darajasini, balki ularni real hayotda qo'llay olish ko'nikmalarini aniqlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich ta'limda o'quv topshiriqlarini xalqaro baholash talablariga mos ishlab chiqish dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-sonli qarori milliy ta'lim tizimini xalqaro baholash dasturlari talablariga moslashtirishda muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda boshlang'ich sinf o'qituvchilaridan faqat bilim berish emas, balki o'quvchilarda zamonaviy kompetensiyalar, ko'nikma va malakalarni shakllantirish talab etilmoqda. Mazkur fanning asosiy maqsadi bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini xalqaro baholash tizimlari (PISA, PIRLS, TIMSS, EGRA, EGMA) bilan tanishtirish, ularning o'tkazilish xususiyatlari va talablari haqida bilim berish hamda boshlang'ich sinf o'quvchilarini ushbu baholash dasturlariga tayyorlash metodikasini o'rgatishdan iboratdir. Bu esa ta'lim jarayonini xalqaro baholash mezonlariga mos holda takomillashtirishga xizmat qiladi.

Boshlang'ich ta'limda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish bugungi kunda xorijiy tajribalarni chuqur o'rganish hamda xalqaro standartlar talablarini milliy ta'lim tizimiga izchil joriy etish bilan bevosita bog'liqdir. Ta'lim sifatini baholash bo'yicha ilg'or xalqaro tajribalarni tahlil qilish, ularni mavjud baholash tizimi bilan qiyoslash, shuningdek, xalqaro va xorijiy tashkilotlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish ta'lim jarayonini takomillashtirishda muhim omil hisoblanadi. Shu asosda zamon talablariga javob beradigan, shaffof va samarali milliy baholash tizimini rivojlantirish zarurati yuzaga kelmoqda.Shu jarayonda o'qitish metodlari, usullari va vositalarini to'g'ri tanlash hamda ularni ta'lim jarayoniga samarali tatbiq etish o'quvchilarning ongli o'qish, mustaqil fikrlash va egallangan bilimlarni hayotiy vaziyatlar bilan bog'lay olish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Global miqyosdagi raqobat va globallashuv sharoitida pedagogik innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali o'quvchilarning mantiqiy-tahliliy, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish ta'lim sifatini xalqaro standartlar darajasiga ko'tarishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Xalqaro baholash tizimiga o'tishning ayni vaqtda dolzarbligi va har sohada rivojlanayotgan O'zbekiston Respublikasida xalq ta'limi tizimining o'sishiga ta'sirini kuchaytirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida kiritilgan, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF- 4947-sonli, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 15 martdagi "Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash to'g'risida"gi 140-sonli, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 6 apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentabrdagi "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora- tadbirlar to'g'risida"gi PF-5538-sonli farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentabrdagi "Xalq ta'limi tizimiga boshqaruvningyangitamoyillarinijoriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3931-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 8 dekabrdagi "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-sonli, O'zbekiston Respublikasi

Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi «O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PF-5712- son Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 3 maydagi “Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4306-son Qarorlari tasdiqlanib, ijroga yo‘naltirilgan.

Boshlang‘ich ta’limda ta’lim sifati va samaradorligini oshirish bugungi kunda xorijiy tajribalarni chuqur o‘rganish hamda xalqaro standartlar talablarini milliy ta’lim tizimiga izchil joriy etish bilan bevosita bog‘liqdir. Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha ilg‘or xalqaro tajribalarni tahlil qilish, ularni mavjud baholash tizimi bilan qiyoslash, shuningdek, xalqaro va xorijiy tashkilotlar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish ta’lim jarayonini takomillashtirishda muhim omil hisoblanadi. Shu asosda zamon talablariga javob beradigan, shaffof va samarali milliy baholash tizimini rivojlantirish zarurati yuzaga kelmoqda.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar iqtisodiyotning jadal rivojlanishiga zamin yaratib, barcha sohalarda raqobatbardosh va malakali kadrlarni tayyorlashga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Bu esa o‘quvchilarning darslarga qiziqishini oshirish, o‘qituvchilarning ta’lim-tarbiya jarayoniga yangicha yondashuvlarni joriy etishini talab etadi. Xalqaro baholash dasturlariga mos o‘quv topshiriqlari o‘quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlashi va bilimlarni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) xalqaro baholash tadqiqoti boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi, matnni anglash va mazmunini tahlil qilish ko‘nikmalarini baholashga qaratilgan. Tadqiqot doirasida o‘quvchilarning badiiy va axborot matnlarini tushunishi, asosiy g‘oyani aniqlashi, xulosalar chiqarishi hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatlari muhim mezon sifatida qaraladi. Shu sababli PIRLS talablari asosida o‘quv topshiriqlarini yaratishda interfaol metodlardan foydalanish, differensial yondashuvni qo‘llash hamda o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantiruvchi topshiriqlarni ishlab chiqish zarur hisoblanadi.

Tahlillar va natijalar: Boshlang‘ich ta’limda xalqaro baholash talablariga mos o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqish jarayonida o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi muhim omil hisoblanadi. TIMSS bu — “Trends in International Mathematics and Science Study”, ya’ni 4- va 8- sinf o‘quvchilarining matematik va tabiiy-ilmiy yo‘nalishlar bo‘yicha ta’limdagi natijalarini xalqaro miqyosda baholaydigan tadqiqotdir. TIMSS tadqiqot vositasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: • matematika va tabiiy fanlar sikli fanlaridan topshiriqlar (4- va 8-sinflar); • ta’lim muassasalari rahbarlari uchun anketa (4- va 8-sinflar); • o‘qituvchilar uchun so‘rovnoma (4- va 8-sinflar); • Ota-onalar uchun so‘rovnoma (4-sinf). TIMSS testi to‘rtta topshiriq blokidan iborat (ikkitasi matematikadan va ikkitasi tabiatshunoslik). 4-sinfda butun testni bajarish uchun tanaffus bilan 72 daqiqa ajratiladi (ikki qism 36 daqiqa). 8-sinfda butun testni bajarish uchun tanaffus bilan 90 daqiqa berildi (ikki 45 daqiqadan iborat qismlar). TIMSS xalqaro tadqiqot vositalari to‘plamiga quyidagilar kiradi: kognitiv va ma’lumotlar sohasiga tegishli testlar; anketalar (o‘quvchilar, o‘qituvchilar, ta’lim muassasasi ma’muriyati, ta’lim sohasidagi mutaxassislar (tadqiqot sifatini kuzatuvchilar uchun); uslubiy ta’minot (o‘rganishni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha milliy koordinatorlar uchun yo‘riqnoma, namuna olish bo‘yicha qo‘llanma, maktab koordinatorlari uchun qo‘llanma, test o‘tkazish bo‘yicha qo‘llanma, bepul javoblar bilan topshiriqlarni tekshirish bo‘yicha qo‘llanma, ma’lumotlarni kiritish bo‘yicha qo‘llanma va boshqalar); - dasturiy ta’minot (sinflar va o‘quvchilarni tanlash uchun, ma’lumotlarni kiritish uchun).

PIRLS va TIMSS tadqiqotlariga tayyorlash jarayonida o‘qituvchilardan matnlar bilan ishlash, o‘quvchilarga matnni tahlil qilishni o‘rgatish, muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar tuzish hamda baholash mezonlarini to‘g‘ri qo‘llash malakasi talab etiladi. O‘qituvchilarning metodik kompetensiyasi qanchalik yuqori bo‘lsa, o‘quvchilarning xalqaro baholash sinovlaridagi natijalari ham shunchalik samarali bo‘ladi.

Xalqaro baholash dasturlari, xususan, PIRLS dasturi 2001-yilda Ta’lim sohasidagi yutuqlarni

baholash xalqaro assotsiatsiyasi (IEA) tomonidan joriy etilgan bo‘lib, har besh yilda bir marotaba 4-sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini xalqaro darajada baholashga qaratilgan. O‘qish savodxonligi o‘quvchilarning keyingi ta’lim bosqichlarida muvaffaqiyatli o‘qishi va shaxsiy rivojlanishi uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli PIRLS talablari boshlang‘ich ta’limda o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqishda asosiy yo‘nalish sifatida qaralmoqda.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar iqtisodiyotning jadal rivojlanishiga zamin yaratib, barcha sohalarda raqobatbardosh va malakali kadrlarni tayyorlashga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Bu esa o‘quvchilarning darslarga qiziqishini oshirish, o‘qituvchilarning ta’lim-tarbiya jarayoniga yangicha yondashuvlarni joriy etishini talab etadi. Xalqaro baholash dasturlariga mos o‘quv topshiriqlari o‘quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlashi va bilimlarni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

PISA va PIRLS kabi xalqaro baholash dasturlarining asl mohiyati o‘quvchilarda tafakkur faolligini shakllantirish, ularni ijodkorlik va innovatsion fikrlashga yo‘naltirishdan iboratdir. Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekistonda xalqaro tajribaga tayangan holda o‘quvchilarning bilim darajasini baholash va monitoring qilishga qaratilgan milliy baholash tizimini yanada takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Ushbu tizim zamon bilan hamnafas rivojlanib, baholash mezonlarini xalqaro talablar asosida doimiy ravishda yangilab borishi orqali boshlang‘ich ta’limda o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqish metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ilg‘or mamlakatlar va O‘zbekiston maktablari o‘quvchilarga bilim berishda yondashuvlarida asosiy farqlarga ega. Xorijiy tajribada bolalar ta’lim jarayonida ortiqcha umumiy fanlar bilan zo‘riqtirilmaydi, asosiy fanlar tizimli ravishda o‘rganiladi va ularning atrofida o‘quv jarayoni tashkil etiladi. Ota-onalar va ta’lim muassasalari o‘quvchilarning faqat test savollariga javob berish yoki ma’lumotlarni yodlash bilan cheklanmasdan, ularning zamonaviy jamiyat va mehnat bozoridagi ehtiyojlarga javob bera oladigan bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishga intiladi. Shu bois, samarali muloqot, jamoada ishlash, tanqidiy va ijodiy fikrlash, shuningdek, chet tillarda yetarli darajada muloqot qilish qobiliyatlari eng qadrlanadigan ko‘nikmalardan hisoblanadi.

Xulosa. Xalqaro baholash dasturlari (PISA, PIRLS, TIMSS, EGRA, EGMA) o‘quvchilarning ushbu ko‘nikmalarini aniqlash va rivojlantirishga qaratilgan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning yutuqlariga ularning ijtimoiy muhit, maktab resurslari, o‘qituvchilarning malakasi, dars texnologiyalari va uyga vazifalarning mazmuni sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda xalqaro baholash standartlariga mos o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Boshlang‘ich ta’limda xalqaro baholash talablariga mos o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqish jarayonida o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi muhim omil hisoblanadi. PIRLS va TIMSS tadqiqotlariga tayyorlash jarayonida o‘qituvchilardan matnlar bilan ishlash, o‘quvchilarga matnni tahlil qilishni o‘rgatish, muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar tuzish hamda baholash mezonlarini to‘g‘ri qo‘llash malakasi talab etiladi. O‘qituvchilarning metodik kompetensiyasi qanchalik yuqori bo‘lsa, o‘quvchilarning xalqaro baholash sinovlaridagi natijalari ham shunchalik samarali bo‘ladi

Shuningdek, o‘quvchilarning badiiy matnlarni tushunish va ongli o‘qish ko‘nikmalarini shakllantirish ham metodikaning ajralmas qismi hisoblanadi. O‘qituvchi va murabbiylarning yordami orqali o‘quvchi asarning ma’nosi va badiiy-estetik jihatlarini anglab yetadi, bu esa uning ijodiy fikrlash va hayotiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Xalqaro baholash dasturlari asosida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar esa boshlang‘ich ta’limda o‘quv topshiriqlarini takomillashtirish va o‘quvchilarning bilim olish sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 08.12.2018 yildagi 997-son

Khodjayev, B.H. (2017). General Pedagogy. Tashkent: Sano-Standard Publishing House.
2. O‘zbekiston Respublikasi Xalq Ta’limi Vazirligi rasmiy sayti. uzeu.uz
3. OECD. Programme for International Student Assessment (PISA). oecd.org/pisa
4. TIMSS & PIRLS International Study Resources. timssandpirls.bc.edu
5. Ergashovna, S. G. (2023). KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG’ICH SINF TARBIYA DARSLARINI TASHKIL ETISH. TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR, 11, 24-26.
6. Ergashovna, S. G. (2023, September). EDUCATING ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS BASED ON AN INTEGRATIVE APPROACH THROUGH EDUCATIONAL CLASSES. In The Role of Sciences in the Formation of Unusual Thinking Skills in Young Students: International Scientific-Practical Conference (Czech). (pp. 133-135).
7. Ergashovna, S. G. (2023). THE ROLE OF NATIONAL EDUCATION IN THE EDUCATION OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS THROUGH ALISHER NAVOI’S WORKS. International Journal of Advance Scientific Research, 3(06), 192-195.
8. Saidova, G. E. (2023). BOSHLANG ‘ICH SINF O ‘QUVCHILARNING O ‘QUV FAOLIYATINI BAHOLASHDA ZAMONAVIY LOYIHALARDAN FOYDALANISH. Conferencea, 33-37.
9. Ergashovna, S. G. (2023, February). BOSHLANG’ICH SINF TARBIYA DARSLARIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV. In E Conference Zone (pp. 1-4).
10. Саидова, Г., & Авлиёкулова, Н. (2022). Boshlang ‘ich sinflarda o ‘quv jarayonini zamonaviy, innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish. Общество и инновации, 3(3/S), 76-80.
11. Саидова, Г., & Каххорова, А. (2022). Xalq og ‘zaki ijodi orqali o ‘quvchilarda ma’naviy tarbiyani shakllantirish. Общество и инновации, 3(4/S), 314-317.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR KASBIY TANLOV VOSITASI SIFATIDA

Saydalieva Farzona O‘tkir qizi,
Nizomiy nomidagi O‘zMPU “Texnologiya va professional ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotastiya. Maqola shaxsga yo’naltrilgan ta’lim tamoyilini amalga oshirish vositasi sifatida kasbga yo’naltirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari va real holatini tahlil qilishga bag’ishlangan.

Kalit so’zlar: ta’lim traektoriyasi, kasbga yo’naltirish, kasbiy va shaxsiy o’zini o’zi belgilash, raqamli texnologiyalar.

DIGITAL TECHNOLOGIES AS A MEANS OF PROFESSIONAL CHOICE

Saydalieva Farzona Utkir kizi,
Lecturer of the Department of «Technology and Vocational Education» of the Uzbek State Pedagogical University named after Nizami

Abstract. The article is devoted to the analysis of the possibilities and real situation of using digital technologies in career guidance as a means of implementing the principle of personality-oriented education.

Keywords: educational trajectory, career guidance, professional and personal self-determination, digital technologies.

Insonni kasb tanlashga yo‘llovchi asosiy omillar-bu jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qilish istagi va shaxs sifatida komillika erishishdan iborat.Shaxsning kasb tanlashi faqatgina uning xoxishi va qobiliyatiga bog‘liq bo‘lmay, balki u yashaydigan jamiyatdagi erishilgan moddiy va ma’naviy sharoit, yutuqlar bilan ham belgilanadi.

Hozirgi vaqtda davlat ta’lim standartlari mavjudligi sharoitida kasbga yo’nlatirish o’quvchilarning ta’lim yo’lini tanlashi uchun real imkoniyat va zarurat mavjud bo’lgan ijtimoiy-ta’lim sharoitida mumkin.

Amalda, maktab o’quvchilariga kasb tanlashda haqiqiy yordam faqat mutaxassis ofisining maydoni bilan cheklangan. Biroq, kasbga yo’naltirish bo’yicha mutaxassislarning amaliyotida (shu jumladan kompyuterda) maktab o’quvchisining qiziqishlari, qobiliyatlari va shaxsiy xususiyatlarini o’rganish uchun kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatni bashorat qilish uchun qo’llaniladigan usullar, ularning barcha tasdiqlangan ishonchliligi va asosliligiga qaramay, tanlash muammosini hal qilmaydi. individual ta’lim yo’nalishi. Diagnostik profillardan foydalanishning muhim sharti - bu kasbiy testlar orqali kasblar dunyosiga hissiy sho’ng’ish, talabaning o’zini shaxs va tanlash sub’ekti sifatida anglashdir. Murakkab, noaniq va o’zgaruvchan dunyoda kasb tanlash muammolari zamonaviy o’smirlarning ekzistensial muammolari bilan bir-biriga mos keladi.

Klaster tahlili yoshlarning uchta shartli guruhini aniqlash imkonini berdi: “idealistlar”, “pragmatistlar”, “an’anaviylar”. Kasbiy tanlovdan xabardorlik va professional kompetentsiyani rivojlantirish istagi raqamli resurslardan faol foydalanish va Internetdagi aloqalarning salbiy oqibatlaridan qochish qobiliyati bilan bog’liqligi ko’rsatildi. Bu xususiyatlar mehnat bozori ehtiyojlari va ish beruvchilarning talablariga kamroq qiziqish ko’rsatadigan «idealistlar» guruhini belgilaydi. Kasb tanlashda shaxsiy passivlik bilan ajralib turadigan «an’anaviylar» raqamli resurslardan tizimsiz foydalanish bilan ajralib turadi, ular Internetdagi aloqaning salbiy oqibatlarini boshdan kechirish xavfi yuqori. “Pragmatistlar” guruhiga kiradigan yoshlar boshqalarga qaraganda ko’proq mehnat bozori ehtiyojlariga, mehnatdan moddiy mukofotlarga e’tibor qaratadilar, ular kengroq tanlagan kasblarga ega va o’z ilmiy doirasidan tashqarida ishlashga tayyor mutaxassislik.

Hozirgi vaqtda, haqiqatda, bir tomondan, bolalar va o’smirlar ijtimoiy hayotini o’z-o’zidan raqamlashtirish, ikkinchi tomondan, ma’lum sun’iy intellekt texnologiyalarini maktablar

va universitetlarga direktiv ravishda joriy etish kuzatilmoqda. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, raqamlashtirish jarayoni Internetga qaramlik , ma’lumotlarning haddan tashqari yuklanishi, shaxsiy makonga bostirib kirish, zo’ravonlik (agressiya), haqiqiy ijtimoiy guruhlarda begonalashuvning kuchayishi, aqliy rivojlanishning kognitiv qobiliyatlarga moyilligi, tashqi ko’nikmalarning kuchayishi kabi bir qator salbiy ta’sirlar bilan birga keladi, shaxs ustidan nazorat va ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarining hissiy farovonligining pasayishi [1; 3; 4; 5].

Ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalaridan maqsadli va samarali foydalanish ushbu texnologiyalar o’quvchilar, o’qituvchilar va ota-onalar uchun ta’limni haqiqiy shaxsiylashtirishning ishonchli vositasi bo’lishi mumkin bo’lgan sharoitlarni, individual va jamoaviy o’quv jarayonlarini birlashtirish texnologiyalarini batafsil o’rganishni talab qiladi, individuallik, talaba mustaqilligini faollashtirish usullari.

Kasbiy o’zini o’zi rivojlantirish jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishning psixologik-pedagogik kontseptsiyasini yaratishda tizimli va ehtimollik yondashuvlari qoidalariga tayanish muhimdir. Tizimli yondashuv xususiy (intizomiy) tadqiqot ob’ektlarini tizim sifatida ko’rib chiqishga imkon beradi: o’quvchilarning individual xususiyatlari yaxlit tizimi sifatida ko’rib chiqiladi; shaxs aqliy fazilatlarning rivojlanayotgan va o’z-o’zini rivojlantiruvchi tizimi sifatida; “Talaba-o‘qituvchi”, “talaba-talaba”, “talaba-ota-ona” tizimidagi shaxslararo o‘zaro ta’sir, “odam-mashina” tizimidagi axborot va mobil qurilmalar bilan o‘zaro ta’sir, ta’lim jarayonining o‘zi turli individual yo‘naltirilgan ish sifatida, tizim sifatida o’zgaruvchan ijtimoiy-madaniy sharoitlarda shaxsning o’zini o’zi anglashi va o’zini o’zi belgilashini ta’minlaydigan sub’ektlar; natijada ta’lim tizimi sifatida ketma-ket ta’lim dasturlari va turli darajadagi va yo‘nalishdagi davlat ta’lim standartlarini amalga oshiruvchi ta’lim muassasalari majmui.

Ehtimoliy yondashuvdan foydalanish zarurati umumiy ta’limdan kasbiy ta’limga o’tish bosqichida o’quvchilarning individual ta’lim traektoriyasini tanlash jarayonining o’ziga xos xususiyatlari bilan bog’liq. Zamonaviy dunyoning noaniqligi kasbiy ish sohasida doimiy tashqi ko’rsatmalarga ega bo’lishni imkonsiz qiladi. Ta’lim yo’nalishini tanlashni qo’llab-quvvatlash jarayonida shaxsga qaysi ta’sir vositasi u qabul qilgan qarorni aniqlaganligini aniq taxmin qilish mumkin emas. Pedagogik va ruhiy hodisalar o’z tabiatiga ko’ra qat’iy belgilanmaydi, lekin ko’plab tashqi va ichki omillar ta’sirida bo’ladi va shaxs tanlash sub’ekti sifatida o’zini o’zi belgilaydi .

Biroq, hozirgi kunga tayanmasdan kelajak istiqbollarini amalga oshirish mumkin emas.

So‘rov natijalari shuni ko‘rsatdiki, respondentlarning aksariyati kasb tanlashda raqamli resurslar va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishga ijobiy munosabatda bo‘lishiga qaramay, mavjud kasbiy yo‘nalish bo‘yicha raqamli platformalardan real xabardorlik va foydalanish juda kam. Avvalgidek, kasb tanlash to’g’risida qaror qabul qilishda eng muhim «ta’sir agentlari» haqiqiy odamlardir: ota-onalar, ma’lum bir universitet talabalari, kasb vakillari. Ushbu xulosa tanlovning psixologik mexanizmi « vositachi « ni izlash degan fikrimizga to’liq mos keladi va shaxsiy tanlov shaxsiy ma’no va qadriyatlar vositasida bo’lganligi sababli, ichki vosita sifatida yangi ma’nolar, qadriyatlar va tamoyillarni izlash. tanlagan vaziyatda, ularning tashuvchisini qidirishga aylanadi. Shu sababli, kasbiy tanlov sharoitida muhim vositachi boshqa shaxsdir [2]. Shaxssiz virtual raqamli muhitning emas, balki ijtimoiy muhitning ta’siri yoshlarning kasbiy qaror qabul qilishda kuchli omil bo’lib chiqayotganligi sababli, biz hozirda yoshlar ongida g’oyadan o’tish jarayonini kuzatmoqdamiz, virtual va real olamlar o’rtasidagi raqobat, ularni bir-birini to’ldirish va boyitish g’oyasiga.

Nazariy va empirik tadqiqotlarimiz asosida quyidagi xulosalar chiqarishimiz mumkin:

- raqamli texnologiyalar va kasbiy yo’nalish uchun raqamli resurslar shaxsning kasbiy tanlov sharoitida qaror qabul qilishning psixologik mexanizmlari asosida ishlab chiqilishi kerak;

- raqamli texnologiyalar o‘zini-o‘zi ta’minlay olmaydi, lekin uni faollashtirish vositasi sifatida yoshlarning kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirish psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlashning yaxlit jarayoniga kiritilishi kerak;

- raqamli texnologiyalar institutsional darajada rasmiyatchilik, begonalashish va yo’l-yo’riqni

bartaraf etish va shaxsiy darajada ulardan foydalanishning stixiyaliligini bartaraf etish sharti bilan kasbiy yo'nalishning institutsional va shaxsiy darajalarini integratsiyalash vositasiga aylanishi mumkin.

- kasbga yo'naltirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishdagi texno-gumanitar nomutanosiblikni, kasbga yo'naltirishning zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan o'zida mujassamlangan tashqi (instrumental va texnologik) tomoniga haddan tashqari e'tibor uning ichki, qiymatini soyasida qoldirmasa, haqiqiy tirik odamlar tomonidan gavdalangan semantik tomoni bartaraf etish mumkin.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Вербицкий А.А. Цифровое обучение: проблемы, риски и перспективы / А.А. Вербицкий // Электронный научно-публицистический журнал «Homo Cyberus». 2019. №1(6). URL: http://journal.homocyberus. ru/Verbit skiy_AA_1_2019.

2. Зинина С.М. «Душа и сердце» технического образования, или... уроки Достоевского для высшей профессиональной школы / С.М. Зинина // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2016. Т. 15. С. 986-990. URL: http://e-koncept.ru/2016/96112.htm.

3. Нестик Т.А. Психология глобальных рисков / Т.А. Нестик, А.Л. Журавлев. М., 2018.

4. Рубцова О.В. Исследование взаимосвязи личностных особенностей подростков с их поведением в виртуальном пространстве (на примере социальной сети «ВКонтакте») / О.В. Рубцова, А.С. Панфилова, В.К. Смирнова // Психологическая наука и образование. 2018. Том 23, № 3. С. 54-66.

5. Солдатова Г.У. Особенности родительской медиации в ситуациях столкновения подростков с онлайн-рисками / Г.У. Солдатова, Е.Н. Львова // Психологическая наука и образование. 2018. Том 23, № 3. С. 29-41.

6. Толипов Ў.Қ. ва б.Узлуксиз таълим тизимида ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтиришнинг илмий-педагогик асослари. Монография. Т.: "ФАН",2004,120 б.

TABIIY FANLAR VA UNI O‘QITISH METODIKASIDA 5E MODELINI QO‘LLASHNING HOZIRGI HOLATI VA IMKONIYATLARI

Shoyeva Yulduz Amin qizi,
Buxoro davlat peagogika instituti mustaqil izlanuvchisi,
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim fakulteti Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi
https://orcid.org/0009-0003-8685-0304

Annotatsiya: ushbu maqolada “5E” modelining bugungi kundagi ahamiyati, uning hozirgi holati va ta’limdagi imkoniyatlari haqida batafsil ma’lumot berilgan.
Kalit so‘zlar: “5E” modeli, ta’lim samaradorligi, qo‘llash sohasi, model ahamiyati, tabiiy fanlar, tajriba.

Аннотация: В данной статье подробно рассматриваются актуальная значимость модели «5E», её современное состояние и возможности применения в образовательном процессе.
Ключевые слова: модель «5E», эффективность обучения, сфера применения, значимость модели, естественные науки, эксперимент.

Abstract: This article provides a detailed overview of the current significance of the “5E” model, its present status, and its potential opportunities in education.
Keywords: 5E model, educational effectiveness, application field, model significance, natural sciences, experiment.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida tabiiy fanlarni o‘qitish jarayoni o‘quvchilarga faqat tayyor bilimlarni yetkazish bilan cheklanib qolmasdan, balki ularning mustaqil fikrlashi, tahlil qilishi, muammo yechish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilishi zarur. Globallashuv va ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlar, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, tabiiy fanlar sohasi tez yangilanib borayotgan ilmiy bilimlar, texnologik yangiliklar va amaliy kompetensiyalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgani sababli, ularni o‘qitishda samarali va moslashuvchan metodik yondashuvlarga ehtiyoj ortib bormoqda.

An’anaviy o‘qitish usullarida ko‘proq o‘qituvchi markazda bo‘lib, o‘quvchilar tayyor axborotni qabul qiluvchi sifatida ishtirok etadi. Bu holat esa o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishini pasaytirishi, bilimlarning yuzaki o‘zlashtirilishiga olib kelishi mumkin. Shu bois, so‘nggi yillarda konstruktivistik yondashuvga asoslangan, o‘quvchini markazga qo‘yuvchi o‘qitish modellari keng joriy etilmoqda.

5E o‘qitish modeli ilk bor R. Bybee tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u o‘quv jarayonini besh mantiqiy va izchil bosqich asosida tashkil etishni nazarda tutadi: Engage (jalb qilish), Explore (tadqiq qilish), Explain (tushuntirish), Elaborate (chuqurlashtirish) va Evaluate (baholash). Ushbu model o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash, bilimlarni mustaqil ravishda kashf etish va ularni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi.

Bugungi kunda 5E modeli AQSh, Yevropa davlatlari hamda Osiyo mamlakatlari ta’lim tizimlarida, ayniqsa, fizika, kimyo, biologiya va geografiya fanlarini o‘qitishda samarali metod sifatida qo‘llanilmoqda. O‘zbekiston ta’lim tizimida ham tabiiy fanlarni o‘qitishda 5E modeliga qiziqish ortib bormoqda va uni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha izlanishlar olib borilmoqda.

Mazkur maqolada tabiiy fanlar va ularni o‘qitish metodikasida 5E modelini qo‘llashning hozirgi holati, uning ta’lim jarayonidagi imkoniyatlari, amaliy samaradorligi va rivojlanish istiqbollari ilmiy-nazariy jihatdan batafsil tahlil qilinadi.

Metodlar. Mazkur tadqiqotda sifat va miqdoriy yondashuvlarni o‘z ichiga olgan kompleks

ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayoni konstruktivistik ta’lim nazariyasiga asoslanib tashkil etildi va 5E modelining tabiiy fanlarni o‘qitishdagi samaradorligini aniqlashga qaratildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi:

• Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish metodi – 5E modeli, konstruktivistik yondashuv va tabiiy fanlarni o‘qitish metodikasiga oid xorijiy hamda mahalliy ilmiy manbalar o‘rganildi va umumlashtirildi;

• Taqqoslash metodi – an’anaviy o‘qitish usullari bilan 5E modeli asosida tashkil etilgan darslar o‘rtasidagi farqlar aniqlab berildi;

• Pedagogik kuzatuv metodi – 5E modeli asosida olib borilgan dars jarayonlarida o‘quvchilarning faolligi, qiziqishi va bilish faoliyati tahlil qilindi;

• Pedagogik tajriba metodi – tajriba va nazorat guruhlarida o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasi solishtirildi;

• Tahlil va umumlashtirish metodlari – olingan natijalar asosida ilmiy xulosalar chiqarildi.

Shuningdek, 5E modelining har bir bosqichining didaktik vazifalari alohida tahlil qilindi. Jumladan, Engage bosqichida o‘quvchilarning avvalgi bilimlarini faollashtirish va motivatsiyasini oshirishga qaratilgan savol va muammoli vaziyatlardan foydalanildi. Explore bosqichida tajriba, kuzatuv va guruhli ishlar orqali o‘quvchilarning mustaqil izlanish faoliyati tashkil etildi. Explain bosqichida o‘quvchilarning o‘z fikrlarini asoslab berishlari va ilmiy tushunchalarni shakllantirishga e’tibor qaratildi. Elaborate bosqichida bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llashga doir topshiriqlar berildi. Evaluate bosqichida esa testlar, og‘zaki savollar va amaliy topshiriqlar orqali o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalari baholandi.

Mazkur metodlar majmui tadqiqotning ishonchliligi va ilmiy asoslanganligini ta’minlashga xizmat qildi.

Metodik jihatdan 5E modelining har bir bosqichi alohida o‘rganildi:

• Engage bosqichida o‘quvchilarning avvalgi bilimlarini faollashtirish va mavzuga qiziqish uyg‘otish;

• Explore bosqichida tajriba, kuzatuv va izlanishlar orqali yangi bilimlarni mustaqil kashf etish;

• Explain bosqichida olingan natijalarni tahlil qilish va ilmiy tushunchalarni shakllantirish;

• Elaborate bosqichida bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llash va chuqurlashtirish;

• Evaluate bosqichida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini baholash.

Natijalar. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, 5E modeli asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi faolligini sezilarli darajada oshiradi. O‘quvchilar bilimni tayyor holda emas, balki tajriba va izlanishlar orqali egallaganliklari sababli, ularning bilimlari chuqur va barqaror bo‘ladi.

Tabiiy fanlarni o‘qitishda 5E modelidan foydalanish natijasida o‘quvchilarda quyidagi ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi:

• ilmiy tushunchalarni anglash darajasi oshdi;

• tanqidiy va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalari rivojlandi;

• tajriba va kuzatuvlarga asoslangan xulosalar chiqarish malakasi shakllandi;

• o‘quvchilarning fanlarga bo‘lgan qiziqishi va motivatsiyasi kuchaydi.

Shuningdek, 5E modeli o‘qituvchining rolini ham o‘zgartirib, uni bilim beruvchi emas, balki yo‘naltiruvchi va maslahat beruvchi sifatida namoyon etadi. Bu esa ta’lim jarayonida o‘quvchi markazli yondashuvni ta’minlaydi.

Munozara. Xulosa qilib aytganda, tabiiy fanlar va ularni o‘qitish metodikasida 5E modelini qo‘llash bugungi kunda dolzarb va samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. Ushbu model o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, ilmiy tafakkuri va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

5E modeli asosida tashkil etilgan darslar ta’lim samaradorligini oshirish bilan birga, o‘quvchilarda fanlarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi, ularning bilimlarni chuqur

va ongli o‘zlashtirishiga zamin yaratadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur model o‘quvchilarning tajribaga asoslangan o‘rganish faoliyatini kuchaytirib, tanqidiy va mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, 5E modelini samarali qo‘llash o‘qituvchilardan yuqori darajadagi metodik tayyorgarlik, darsni puxta rejalashtirish va innovatsion yondashuvni talab etadi. Modelni boshqa pedagogik texnologiyalar, xususan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, simulyatsiyalar va STEAM yondashuvi bilan uyg‘unlashtirish uning samaradorligini yanada oshiradi.

Kelgusida tabiiy fanlarni o‘qitishda 5E modelidan tizimli va keng foydalanish, uning boyitilgan shakllarini amaliyotga tatbiq etish orqali ta’lim sifati va samaradorligini oshirish mumkin. Bu esa raqobatbardosh, ilmiy tafakkurga ega va mustaqil fikrlovchi yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bybee, R. W. (1997). Achieving Scientific Literacy: From Purposes to Practices. Portsmouth: Heinemann.

2. Bybee, R. W., Taylor, J. A., Gardner, A., Van Scotter, P., Powell, J. C., Westbrook, A., & Landes, N. (2006). The BSCS 5E Instructional Model: Origins and Effectiveness. Colorado Springs: BSCS.

3. Orgill, M., & Thomas, M. (2007). Analogies and the 5E model. The Science Teacher, 74(1), 40–45.

4. Şahin, Ç., Çalık, M., & Çepni, S. (2009). Effect of different teaching strategies embedded in the 5E instructional model. Energy Education Science and Technology, 23(1), 1–12.

5. Lee, H. (2007). Developing teachers’ conceptions of the Predict–Observe–Explain strategy. International Journal of Science Education, 29(4), 487–512.

6. Tao, P. K., & Gunstone, R. F. (1999). The process of conceptual change in force and motion. Science Education, 83(1), 1–32.

7. Boddy, N., Watson, K., & Aubusson, P. (2003). A trial of the five Es. Research in Science Education, 33, 27–42.

8. Ausubel, D. P. (1968). Educational Psychology: A Cognitive View. New York: Holt, Rinehart & Winston.

9. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society. Cambridge, MA: Harvard University Press.

10. Piaget, J. (1972). The Psychology of the Child. New York: Basic Books.

TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA GERMENEVTIK TA'LIMOTIDAN FOYDALANISH USULLARI

Sidiqova Dilora Shavkatovna,
Buxoro davlat universiteti
doktoranti pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: ushbu maqolada talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda germenevtik ta'limotidan foydalanish usullari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Kasbiy kompetentlik va germenevtik ta'limot, germenevtik yondashuvga alohida e'tibor qaratilgan. Germenevtik yondashuv boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalarining anglash va tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda eng zamonaviy va samarali metodlardan biri ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetentlik, mutaxassis, axborotlarni o'rganish, ijodiy yondashish, gemenevtik ta'limot, germenevtik yondashuv, germenevtik aylana.

Аннотация: в данной статье представлена информация о методах использования герменевтического обучения в развитии профессиональной компетентности студентов. Особое внимание уделяется профессиональной компетентности и герменевтическому преподаванию, герменевтическому подходу. Отмечается, что герменевтический подход является одним из наиболее современных и эффективных методов развития навыков понимания и понимания речи на слух у учащихся начальных классов.

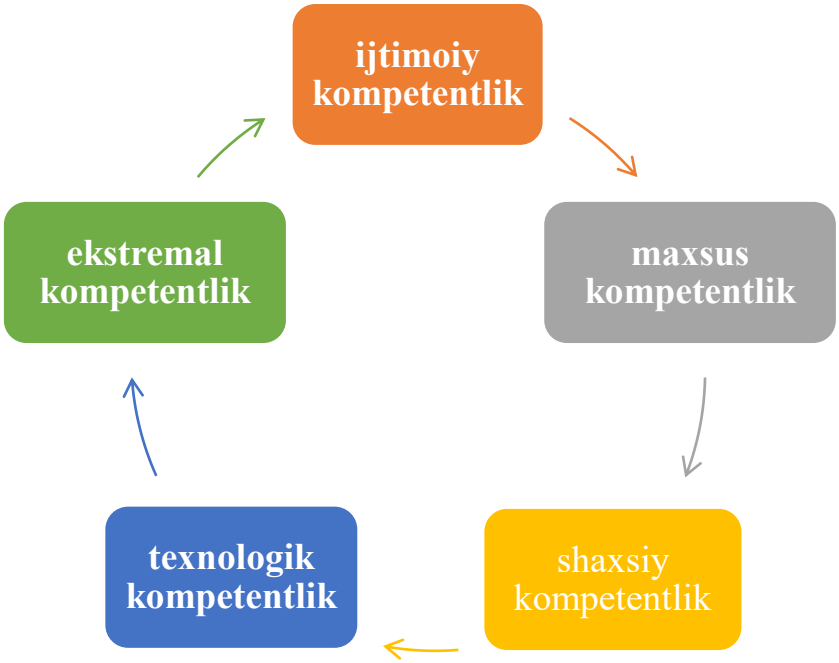
Ключевые слова: профессиональная компетентность, эксперт, изучение информации, творческий подход, герменевтическое учение, герменевтический подход, герменевтический круг.

Abstract: this article provides information on the methods of using hermeneutic teaching in the development of students' professional competence. Special attention is paid to professional competence and hermeneutic teaching, hermeneutic approach. It is noted that the hermeneutic approach is one of the most modern and effective methods for developing comprehension and listening comprehension skills of primary education students.

Key words: professional competence, expert, information study, creative approach, hermeneutic teaching, hermeneutic approach, hermeneutic circle.

Kirish. Kasbiy kompetentlik – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olishi. Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetentsiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi.

Kasbiy kompetentlik negizida aks etuvchi sifatlarning mohiyatini qisqacha yoritib o'tish mumkin. Ularga:

N.A.Muslimov va K.Abdullayevalarning fikricha, kompetentlik – olingan nazariy bilim, ko‘nikma va malakalar majmuasini amaliyotga mustaqil va ijodiy qo‘llay olish darajasi, bu ham talabaning amaliyot jarayonida va oliy ta’limdan keyingi faoliyatida shakllanib boradi. Kasbiy kompetentlikka ega bo‘lishda o‘z ustida ishlash va o‘z-o‘zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O‘z-o‘zini rivojlantirish vazifalari o‘zini o‘zi tahlil qilish va o‘zini o‘zi baholash orqali aniqlanadi.

O‘z ustida ishlash quyidagilarda ko‘rinadi:
- kasbiy BKMni takomillashtirib borish;
- faoliyatga tanqidiy va ijodiy yondashish;
- kasbiy va ijodiy hamkorlikka erishish;
- ishchanlik qobiliyatini rivojlantirish;
- salbiy odatlarni bartaraf etib borish;
- ijobiy sifatlarni o‘zlashtirish.

O‘qituvchini kasbiy kompetentligining shakllanishi uning jamiyatdagi o‘rni, pedagogika ta’lim muassasasidagi majburiyati va vazifalariga hamda individual qobiliyatlariga bog‘liq bo‘ladi. O‘qituvchining ijodiy individualligi uning individual xususiyatlari (fikrlashning ilmiy tarkib topganligi, ishga ijodiy yondashishi, o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga intilishi va boshqalar)ning rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Bo‘lajak kasbiy fan o‘qituvchisining ijodiy individualligini rivojlantirish va takomillashtirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari qarama-qarshiligini his qilish, ularning yechimini topish uchun esa o‘ziga xoslik va maqsadga muvofiqlik kabi kasbiy xislatlarning tarkib topishida namoyon bo‘ladi.

O‘qituvchining individualligida psixologik hamda shaxsiy jihatni ajratib ko‘rsatish mumkin. Ularning pedagogik faoliyati umumiy va kasbiy qobiliyatlarning, shuningdek, kasbiy motivatsiyaning namoyon bo‘lish darajasi bilan belgilanadi. Yetarli darajada rivojlangan qobiliyatlar, maqsadlar, ehtiyojlar doirasi qanchalik keng bo‘lsa, o‘qituvchining kasbiy mahorat darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi.

Har bir o‘qituvchi imkoniyatiga, asosan bilimga bo‘lgan intilishiga ko‘ra o‘zining axborot maydoniga ega bo‘ladi. Bu bilimlar tuzilmasiga ko‘ra, texnik va texnologik mazmundagi, psixologik-pedagogik, falsafiy, fizik-matematik hamda boshqa ko‘rinishdagi bilimlar to‘plami bo‘lib, o‘qituvchi qaysi yo‘nalishga mos bilimlar kerakligiga tayangan holda, shu mazmundagi bilimlarni axborot maydonidan ajratadi.

Har bir o‘qituvchi imkoniyatiga, asosan bilimga bo‘lgan intilishiga ko‘ra o‘zining axborot maydoniga ega bo‘ladi. Bu bilimlar tuzilmasiga ko‘ra, texnik va texnologik mazmundagi, psixologik-pedagogik, falsafiy, fizik-matematik hamda boshqa ko‘rinishdagi bilimlar to‘plami bo‘lib, o‘qituvchi qaysi yo‘nalishga mos bilimlar kerakligiga tayangan holda, shu mazmundagi bilimlarni axborot maydonidan ajratadi.

Germenevtik ta’limotda o‘qituvchi — bilim beruvchi emas, balki bilim ochuvchi sifatida namoyon bo‘ladi. Ya’ni, u talaba uchun bilimni ochish, unga yo‘l ko‘rsatish, kontekstlar orasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatish orqali anglashning faollashuviga xizmat qiladi. Aynan shu orqali tinglab tushunish ham passiv jarayon emas, balki faol va maqsadli faoliyatga aylanadi. Talaba matnni faqat eshitib yoki o‘qibgina qolmaydi, balki uni o‘z ma’naviy-madaniy doirasi ichida talqin qiladi. Germenevtik metodlar yordamida tashkil etilgan dars jarayonlarida talabalar turli qarama-qarshi fikrlarni eshitadi, ularni solishtiradi, har bir fikrning asoslanishini tushunishga harakat qiladi va eng muhimi — o‘z pozitsiyasini shakllantiradi. Bu jarayon esa ularning anglash ko‘nikmalarini sifat jihatidan o‘zgartiradi. Bunday darslar talabalarning mustaqil tafakkurini kuchaytiradi, nutqiy faolligini oshiradi, faol tinglovchi sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Germenevtik ta’limot — matnlarni (ayniqsa, adabiy va pedagogik) tushunish, talqin qilish va sharhlash san’ati hamda nazariyasi bo‘lib, ta’lim jarayonida o‘quvchining subyektiv tajribasi va matn mazmuni o‘rtasidagi dialogik munosabatga asoslanadi. U mazmunni shunchaki o‘zlashtirish emas, balki “germenevtik aylana” orqali ma’no mohiyatini chuqur anglashga qaratilgan.

Germenevtik aylana (yoki germenevtik doira) –matnni tushunishning asosiy uslubiy tamoyili bo‘lib, bunda butunni tushunish uchun qismlarni, qismlarni tushunish uchun esa butunni o‘rganish zaruruligini anglatadi.

Talqin jarayonida eng murakkab holatlardan biri – germenevtik doiradir. Germenevtik doira shunday tartibdaki, butunni uning qismlarini tushunmay talqin qilib bo‘lmaydi. Qismlarni bilish ham butunni anglashdan kelib chiqadi. Falsafiy kategoriya hisoblangan bu holat, ya’ni butun va qismning o‘zaro bir-biriga uzviy bog‘liqligi germenevtik doiraning asosiy xususiyatidir. Germenevtik doira tamoyili germenevtikani tushunishning umumiy nazariyasi darajasiga yetishi bilan bog‘liq uzoq tarixiy taraqqiètga ega. Germenevtik doira masalasiga mazkur yo‘nalishda tadqiqot olib borgan olimlarning deyarli barchasi to‘xtalib o‘tgan. Uning dastlabki g‘oyalari antik davrda Platon ijodida o‘z aksini topgan. Keyinchalik u Gegel falsafasida tartibga solindi. Biroq, uning metodologik ahamiyati faqat XIX asr o‘rtalariga kelibgina e’tirof etilgan. Germenevtik doira F.Shleyermaxer ijodida keng o‘rganilgan, unda faylasuf mazkur tushunchani lingvistik tahlil uslubi emas, balki umumiy tushunish nazariyasi sifatida tahlil qilgan.

Talabalarning tinglash, tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishda germenevtik ta’limotdan foydalanish texnologiyalarini takomillashtirishda germenevtik bilimlar evolyusiyasini tahlil qilish asosida bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy-pedagogik ijodkorligi hamda tafakkurlarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va didaktik imkoniyatlarini aniqlangan va talabalarning ijodkorligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayonning uslubiy asosi sifatida germenevtik yondashuvning mohiyati yoritilgan.

Germenevtik yondashuv boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalarining anglash va tinglab tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishda eng zamonaviy va samarali metodlardan biridir. Bu yondashuv orqali talaba bilim oluvchidan bilim yaratuvchiga, matnni o‘quvchidan matnni talqin qiluvchi, tushunuvchi va shaxsiylashtiruvchi shaxsga aylanishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, uni kelajakdagi raqobatbardosh, innovatsion fikrlovchi, empatik va kommunikativ o‘qituvchiga aylantirishda katta poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun anglash va tinglab tushunish ko‘nikmalarining shakllanishi ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatining asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Muslimov N.A., Abdullayeva Q. Bo‘lajak kasb-hunar kolleji o‘qituvchilarining kasbiy

kompetentligini rivojlantirishning ayrim masalalari. / “Oliy ta’lim muassasalari pedagog va boshqaruv kadrlarining malakasini oshirish nazariyasi va amaliyoti” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. -Toshkent: TDPU, 2012. 26-28-b.

2. Allayarova S.N. Germenevtika o‘quv qo‘llanma. Toshkent 2017.

3. Qosimova D. Germenevtika va til o‘qitish metodikasi: nazariy va amaliy asoslar. – T.: TDPU, 2020. – 198 b.

4. Allayarova S. Badiiy ijod germenevtikasi –T.:Universitet, 2011. 29.

5. To‘xtasinov A. “Talabaning anglash qobiliyatini rivojlantirishda interaktiv yondashuvlar”. – Farg‘ona, 2023. – B. 62–68.

ENHANCING DIGITAL DIDACTIC TRAINING OF FUTURE TEACHERS WITHIN THE STEM PARADIGM: THEORY AND PRACTICE

Taymanova Elnora Lutfullayevna
Lecturer, Department of Exact Sciences
Chirchik State Pedagogical University

Abstract. This research explores the theoretical foundations and practical implementation of enhancing digital didactic training for future teachers within the STEM paradigm. The study provides a comprehensive analysis of the essential components of digital didactic competence and their integration with STEM education principles. Through a mixed-methods experimental approach involving 224 pre-service teachers, the research identifies effective strategies for developing digital didactic competencies. The study introduces a structural-functional model for improving digital didactic training based on STEM integration, supported by quantitative and qualitative evidence of its effectiveness. Analysis of experimental data demonstrates significant improvements in participants' digital didactic competencies across cognitive, technological, design, implementation, and reflective dimensions. The findings contribute to advancing teacher education methodology by establishing a framework for integrating digital technologies and STEM approaches in teacher preparation programs, with implications for educational policy and practice.

Keywords: STEM education, digital didactic competence, teacher preparation, technology integration, educational innovation, pre-service teachers, interdisciplinary learning, digital transformation, educational technology, professional development, pedagogical design, digital learning environments, instructional technology, educational methodology.

Introduction

The rapid advancement of digital technologies and the increasing emphasis on STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) education have fundamentally transformed contemporary educational landscapes. This transformation necessitates significant changes in teacher preparation programs to ensure that future educators possess the digital didactic competencies required to effectively integrate technology into their teaching practices while implementing STEM-based approaches. The convergence of digital pedagogies and STEM education represents a powerful framework for preparing teachers to meet the demands of 21st-century education.

Digital didactic training refers to the development of educators' abilities to effectively design, implement, and evaluate technology-enhanced learning experiences. When situated within the STEM paradigm, this training expands to incorporate interdisciplinary approaches that connect scientific inquiry, technological applications, engineering design principles, and mathematical thinking. The integration of these domains creates a robust foundation for educational innovation and student engagement in complex problem-solving activities (Kelley & Knowles, 2016).

International research consistently highlights the importance of preparing teachers for digital teaching environments. The International Society for Technology in Education (ISTE) emphasizes that educators must be able to «design, implement, and assess learning experiences to engage students and improve learning; enrich professional practice; and provide positive models for students, colleagues, and the community» (ISTE, 2022). Similarly, the European Framework for the Digital Competence of Educators (DigCompEdu) identifies six key areas of digital competence for educators, including professional engagement, digital resources, teaching and learning, assessment, empowering learners, and facilitating learners' digital competence (Redecker, 2017).

Despite the recognized importance of digital didactic training within STEM education, research reveals significant gaps in current teacher preparation programs. A study by Tondeur et al. (2019)

found that many pre-service teachers lack adequate preparation for effectively integrating digital technologies in their teaching practices. Similarly, Chai et al. (2019) identified challenges in developing teachers' abilities to implement STEM-based approaches that meaningfully incorporate digital tools. According to the OECD's Teaching and Learning International Survey (TALIS), only 43% of teachers feel well-prepared to use digital technologies for teaching, highlighting a critical need for improved teacher preparation in this area (OECD, 2020).

The problem is particularly acute in the context of STEM education, where the effective use of digital technologies is essential for creating authentic, engaging learning experiences. As noted by Barak (2017), STEM education requires teachers to implement complex pedagogical approaches that combine hands-on activities, digital simulations, collaborative problem-solving, and interdisciplinary thinking. Without adequate digital didactic training, teachers often struggle to create such learning environments, limiting the potential impact of STEM education initiatives.

The theoretical foundations for enhancing digital didactic training within the STEM paradigm draw from several interconnected areas. Mishra and Koehler's (2006) Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) framework provides a valuable lens for understanding how technology, pedagogy, and content knowledge intersect in effective teaching practices. Building on this foundation, researchers have explored how TPACK can be adapted specifically for STEM education contexts (Chai et al., 2019). Additionally, constructivist learning theories (Piaget, 1972; Vygotsky, 1978), connectivism (Siemens, 2005), and situated learning (Lave & Wenger, 1991) offer important perspectives on how digital technologies can support meaningful learning experiences within STEM education.

While existing research has made significant contributions to understanding digital competence and STEM education separately, there remains a need for integrated approaches that specifically address the development of digital didactic competencies within the STEM paradigm. This research aims to address this gap by exploring both theoretical and practical aspects of enhancing pre-service teachers' digital didactic training in the context of STEM education.

The purpose of this study is to develop, implement, and evaluate a comprehensive model for enhancing digital didactic training of future teachers within the STEM paradigm. Specifically, the research aims to:

1. Define the essential components of digital didactic competence within the context of STEM education.
2. Develop a structural-functional model for enhancing digital didactic training based on STEM integration.
3. Identify effective strategies and pedagogical conditions for developing pre-service teachers' digital didactic competencies.
4. Empirically validate the effectiveness of the proposed model through experimental implementation.
5. Formulate evidence-based recommendations for improving teacher preparation programs.

The research is guided by the following hypotheses:

1. Digital didactic training of future teachers will be enhanced if it is based on an integrated approach that combines digital competencies with STEM education principles.
2. A structural-functional model that incorporates cognitive, technological, design, implementation, and reflective components will effectively develop pre-service teachers' digital didactic competencies.
3. Specific pedagogical conditions, including technology-rich learning environments, project-based learning, interdisciplinary collaboration, and reflective practice, will significantly contribute to the development of digital didactic competencies.

This study addresses a critical need in teacher education by providing a theoretical framework and practical strategies for enhancing digital didactic training within the STEM paradigm. The findings have implications for teacher preparation programs, educational policy, and ongoing

professional development initiatives.

Methodology. This study employed a mixed-methods approach combining quantitative and qualitative research methodologies to provide a comprehensive understanding of enhancing digital didactic training within the STEM paradigm. A quasi-experimental design with pre-test and post-test measurements was utilized to assess the effectiveness of the proposed model for developing pre-service teachers' digital didactic competencies.

The research was conducted in three interconnected phases:

1. Conceptual Phase (2020-2021): This phase focused on defining the essential components of digital didactic competence within the STEM paradigm through literature analysis, expert consultations, and preliminary surveys. The structural-functional model for enhancing digital didactic training was developed during this phase.

2. Experimental Phase (2021-2022): The model was implemented with an experimental group of pre-service teachers, while a control group followed traditional training methods. Both quantitative and qualitative data were collected throughout this phase to monitor progress and identify effective strategies.

3. Analytical Phase (2022-2023): Data analysis, interpretation of findings, and formulation of recommendations were completed during this phase. The effectiveness of the model was evaluated based on pre-test and post-test comparisons, as well as qualitative assessments of participants' development.

The study involved 224 pre-service teachers enrolled in education programs at three universities. Participants were randomly assigned to experimental (n=112) and control (n=112) groups with balanced demographic characteristics. The sample included students from various teaching specializations, including mathematics, science, technology, and elementary education, all of whom were in their third or fourth year of study.

Table 1. Demographic characteristics of participants

Table 1. Demographic characteristics of participants

Characteristic	Experimental Group (n=112)	Control Group (n=112)	Total (N=224)
Gender			
Female	73 (65.2%)	75 (67.0%)	148 (66.1%)
Male	39 (34.8%)	37 (33.0%)	76 (33.9%)
Age			
20-22 years	68 (60.7%)	71 (63.4%)	139 (62.1%)
23-25 years	37 (33.0%)	34 (30.4%)	71 (31.7%)
26+ years	7 (6.3%)	7 (6.2%)	14 (6.2%)
Specialization			
Mathematics	31 (27.7%)	29 (25.9%)	60 (26.8%)
Science	28 (25.0%)	30 (26.8%)	58 (25.9%)
Technology	22 (19.6%)	23 (20.5%)	45 (20.1%)
Elementary Education	31 (27.7%)	30 (26.8%)	61 (27.2%)

The setting for the study included university classrooms, technology laboratories, and digital

learning environments. The experimental group had access to specialized STEM laboratories equipped with digital tools, educational software, 3D printers, robotics kits, and virtual reality equipment. Both groups had access to learning management systems and basic digital resources as part of their regular academic programs.

The research was grounded in several interconnected theoretical frameworks that informed the development of the structural-functional model for enhancing digital didactic training:

1. Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) framework (Mishra & Koehler, 2006) provided the foundational understanding of how technological knowledge intersects with pedagogical knowledge and content knowledge in effective teaching practices.

2. Constructivist and Constructionist Learning Theories (Piaget, 1972; Papert, 1993) informed the pedagogical approaches used in the model, emphasizing active knowledge construction and learning by designing and creating digital artifacts.

3. Connectivism (Siemens, 2005) provided insights into networked learning and the importance of developing skills for navigating digital information environments.

4. STEM Integration Frameworks (Kelley & Knowles, 2016; Bybee, 2013) guided the interdisciplinary approaches and practices incorporated into the model.

5. Digital Competence Frameworks, including DigCompEdu (Redecker, 2017) and ISTE Standards for Educators (ISTE, 2022), informed the specific competencies addressed in the training model.

The integration of these theoretical perspectives led to the development of a comprehensive structural-functional model that encompasses cognitive, technological, design, implementation, and reflective dimensions of digital didactic competence within the STEM paradigm.

Multiple data collection instruments were employed to gather comprehensive evidence about the development of pre-service teachers' digital didactic competencies:

1. Digital Didactic Competence Assessment (DDCA): A validated instrument developed for this study to measure participants' competencies across five dimensions: cognitive, technological, design, implementation, and reflective. The instrument consisted of 50 items using a 5-point Likert scale, with established reliability (Cronbach's $\alpha = 0.89$) and content validity confirmed by expert evaluation.

2. STEM Teaching Efficacy Belief Instrument (STEBI-B): An adapted version of the Science Teaching Efficacy Belief Instrument (Enochs & Riggs, 1990) modified to include STEM-specific items, measuring pre-service teachers' self-efficacy beliefs about teaching STEM subjects with digital technologies.

3. Digital Artifact Analysis Protocol: A rubric-based assessment tool for evaluating the quality of digital teaching materials and STEM learning activities created by participants.

4. Semi-structured Interviews: In-depth interviews conducted with a subset of participants (20 from each group) to explore their experiences, challenges, and perspectives on digital didactic training.

5. Classroom Observation Protocol: A structured observation framework used during teaching practice sessions to assess participants' ability to implement digital STEM-based lessons.

6. Reflective Journals: Participants maintained reflective journals documenting their learning experiences, challenges, and growth throughout the training program.

The experimental group participated in an enhanced digital didactic training program based on the developed structural-functional model. The program consisted of several integrated components:

1. Interdisciplinary STEM Didactics Course: A semester-long course that integrated digital technologies with STEM teaching methodologies, focusing on interdisciplinary approaches to designing learning experiences.

2. Digital Technology Workshops: Hands-on sessions focusing on specific technologies relevant to STEM education, including educational robotics, coding platforms, digital simulations,

augmented and virtual reality, 3D modeling and printing, and data analysis tools.

3. STEM Project Laboratory: A collaborative environment where participants designed, developed, and tested integrated STEM projects incorporating digital technologies.

4. Microteaching Sessions: Structured opportunities for participants to practice teaching STEM-based lessons using digital technologies, followed by peer and instructor feedback.

5. Professional Learning Network: Engagement with online communities of practice, connecting participants with experienced STEM educators and technology integration specialists.

6. Teaching Practicum: Supervised field experiences in technology-rich STEM learning environments, allowing participants to apply their digital didactic competencies in real educational settings.

Table 2. Components of the enhanced digital didactic training program

Table 2. Components of the enhanced digital didactic training program

Component	Duration	Focus Areas	Learning Activities
Interdisciplinary STEM Didactics Course	15 weeks (3 hours/week)	STEM integration theories, Digital pedagogies, Assessment strategies	Lectures, Case studies, Collaborative learning, Critical analysis of digital resources
Digital Technology Workshops	10 sessions (2 hours each)	Robotics, Coding, Simulations, AR/VR, 3D modeling, Data visualization	Hands-on exploration, Guided practice, Tool evaluation, Creation of teaching resources
STEM Project Laboratory	8 weeks (4 hours/week)	Interdisciplinary project design, Digital resource development	Collaborative project work, Prototype development, Peer review, Iterative design
Microteaching Sessions	6 sessions (3 hours each)	Lesson delivery, Technology integration, Student engagement	Planning, Teaching demonstration, Video analysis, Reflective discussion
Professional Learning Network	Ongoing	Professional collaboration, Resource sharing	Online discussions, Webinars, Resource curation, Expert consultations
Teaching Practicum	6 weeks (full-time)	Classroom implementation, Adaptive teaching	Lesson planning, Teaching practice, Supervisor feedback, Reflective analysis

The control group followed the traditional teacher preparation program, which included separate courses on educational technology and teaching methods but lacked the integrated approach and specialized STEM focus of the experimental program.

Quantitative data were analyzed using statistical methods appropriate for comparing experimental and control groups:

1. Descriptive statistics (means, standard deviations, frequencies) were calculated for all quantitative measures.
2. Independent t-tests and paired t-tests were used to compare between-group and within-group differences in pre-test and post-test scores.
3. Analysis of covariance (ANCOVA) was employed to control for pre-existing differences when comparing post-test scores.
4. Effect sizes (Cohen’s d) were calculated to determine the practical significance of observed differences.
5. Reliability analyses (Cronbach’s alpha) were conducted to ensure the internal consistency of assessment instruments.

Qualitative data were analyzed using thematic analysis following Braun and Clarke’s (2006) six-phase approach:

1. Familiarization with the data through repeated reading and initial note-taking.
2. Generation of initial codes across the entire dataset.
3. Searching for themes by collating codes into potential themes.
4. Reviewing themes for internal homogeneity and external heterogeneity.
5. Defining and naming themes to capture the essence of the data.
6. Producing the report with compelling extract examples.

To ensure trustworthiness, several strategies were employed, including triangulation of data sources, member checking, peer debriefing, and maintaining an audit trail. Mixed-methods integration occurred through connecting, building, and merging approaches to provide a comprehensive understanding of the phenomenon under investigation.

Results. Based on literature analysis, expert consultations, and preliminary surveys, five essential components of digital didactic competence within the STEM paradigm were identified. These components form the foundation of the structural-functional model developed in this study.

Table 3. Components of Digital Didactic Competence within the STEM Paradigm

Component	Definition	Key Elements
Cognitive	Knowledge and understanding of digital technologies, STEM disciplines, and their pedagogical applications	- Knowledge of digital tools and resources for STEM education - Understanding of STEM concepts and their interdisciplinary connections - Knowledge of digital didactic strategies and models - Understanding of digital assessment methods
Technological	Skills in operating and utilizing digital technologies for educational purposes in STEM contexts	- Technical proficiency with digital tools and platforms - Ability to select appropriate technologies for specific learning objectives - Skills in creating and modifying digital resources - Troubleshooting and adaptive problem-solving abilities
Design	Ability to design technology-enhanced learning experiences that integrate STEM disciplines	- Instructional design competencies for digital environments - Skills in creating interdisciplinary STEM learning scenarios - Ability to design authentic problem-based learning activities - Competence in designing inclusive digital learning environments
Implementation	Capacity to effectively implement digital STEM-based teaching approaches in educational settings	- Classroom management skills in technology-rich environments - Ability to facilitate interdisciplinary learning activities - Skills in providing scaffolding and guidance in digital contexts - Adaptability in responding to emerging learning situations
Reflective	Ability to critically evaluate, assess, and improve digital teaching practices in STEM education	- Skills in evaluating the effectiveness of digital tools and resources - Critical analysis of teaching practices and student learning outcomes - Continuous professional development orientation - Research-informed approach to improving digital didactic practices

These components are interconnected and mutually reinforcing, collectively contributing to a comprehensive digital didactic competence that enables effective teaching within the STEM paradigm. The identification of these components addressed the first research objective and provided the foundation for developing the structural-functional model.

Building on the identified components of digital didactic competence, a comprehensive structural-functional model was developed for enhancing the digital didactic training of future teachers within the STEM paradigm. The model consists of four interconnected blocks: conceptual, content, procedural, and evaluative.

The model’s conceptual block establishes the theoretical foundations, approaches, and principles guiding the enhancement of digital didactic training. Key approaches include systems approach, competence-based approach, interdisciplinary approach, and constructivist approach. Guiding principles include integration of digital and STEM competencies, authentic learning, collaboration, reflective practice, and continuous improvement.

The content block defines the specific knowledge, skills, and attitudes to be developed across the five components of digital didactic competence. This block is organized into three integrated modules:

1. Digital STEM Foundations Module: Focuses on developing knowledge of digital technologies and STEM disciplines, understanding their interconnections, and exploring theoretical models for their integration in educational contexts.

2. Digital STEM Design and Implementation Module: Emphasizes skills in designing and implementing technology-enhanced STEM learning experiences, including instructional planning, resource development, and teaching strategies.

3. Professional Development and Research Module: Addresses reflective practice, research skills, and continuous professional growth in the rapidly evolving fields of digital education and STEM.

The procedural block outlines the methodological approaches, forms, methods, and technologies used to develop digital didactic competencies. This includes:

- Organizational forms: Interactive lectures, workshops, laboratories, microteaching, collaborative projects, field experiences
- Teaching methods: Problem-based learning, project-based learning, design thinking, case studies, peer teaching
- Educational technologies: Blended learning, flipped classroom, collaborative learning, maker education, learning analytics

The evaluative block includes criteria, indicators, levels, and assessment methods for monitoring the development of digital didactic competencies. Three levels of competence development were identified: basic, intermediate, and advanced.

The research identified several critical pedagogical conditions that significantly contributed to the effectiveness of the enhanced digital didactic training program:

Table 4. Pedagogical conditions and their implementation in the training program

Pedagogical condition	Implementation strategies	Observed impact
Technology-rich learning environment	- Creation of specialized STEM laboratories - Access to diverse digital tools and platforms - Integration of emerging technologies (AR/VR, AI) - Digital resource repositories	Provided authentic contexts for developing technological skills and exploring pedagogical applications of digital tools in STEM education
Interdisciplinary curriculum integration	- Thematic organization of content across disciplines - Team teaching by faculty from different departments - Integrated assessment tasks - STEM-focused case studies	Promoted holistic understanding of STEM concepts and their interconnections, modeling interdisciplinary approaches for future teaching practice
Project-based collaborative learning	- Long-term collaborative projects - Industry and school partnerships - Authentic problem scenarios - Public presentation of project outcomes	Developed teamwork skills, fostered creativity, and provided opportunities to apply integrated knowledge in realistic contexts
Scaffolded teaching experiences	- Progression from simulated to authentic teaching contexts - Graduated responsibility in field experiences - Structured reflection protocols - Mentoring by experienced teachers	Built confidence and competence through guided practice, feedback, and incremental challenges
Reflective practice and metacognition	- Structured reflective journals - Video analysis of teaching - Peer feedback sessions - Professional learning portfolios	Enhanced self-awareness, critical analysis skills, and commitment to continuous improvement

The implementation of these pedagogical conditions was carefully monitored throughout the experimental phase. Qualitative data from interviews and reflective journals indicated that participants particularly valued the authentic project experiences, collaborative learning opportunities, and structured reflection activities. As one participant noted: «The combination of hands-on technology exploration and collaborative STEM projects gave me confidence that I could actually implement these approaches in my own classroom.»

The effectiveness of the enhanced training program was evaluated by comparing pre-test and post-test scores on the Digital Didactic Competence Assessment (DDCA) for both experimental and control groups. The results showed significant improvements in all five components of digital didactic competence for the experimental group, with moderate improvements in the control group.

Table 5. Pre-test and Post-test Scores on Digital Didactic Competence Assessment

Component	**Experimental (n=112)**		**Group**	**Control (n=112)**		**Group**	**Between-Group Comparison**
	Pre-test Mean (SD)	Post-test Mean (SD)	Effect Size	Pre-test Mean (SD)	Post-test Mean (SD)	Effect Size	ANCOVA F-value (p-value)
Cognitive	2.84 (0.71)	4.21 (0.52)	2.19**	2.89 (0.68)	3.47 (0.63)	0.89*	78.42 (<.001)
Technological	2.76 (0.83)	4.13 (0.57)	1.91**	2.81 (0.79)	3.35 (0.69)	0.73*	85.63 (<.001)
Design	2.37 (0.75)	3.98 (0.62)	2.32**	2.41 (0.72)	2.95 (0.70)	0.76*	123.76 (<.001)
Implementation	2.52 (0.69)	3.95 (0.58)	2.21**	2.48 (0.71)	3.06 (0.68)	0.83*	104.59 (<.001)
Reflective	2.41 (0.78)	3.89 (0.65)	2.06**	2.45 (0.75)	2.88 (0.72)	0.59*	112.87 (<.001)
Overall DDCA	2.58 (0.65)	4.03 (0.48)	2.55**	2.61 (0.62)	3.14 (0.57)	0.87*	156.23 (<.001)

*p<.05, p<.001; Effect sizes (Cohen's d): small = 0.2, medium = 0.5, large = 0.8, very large = 1.2

The results indicate that while both groups showed improvements from pre-test to post-test, the experimental group demonstrated significantly greater gains across all components of digital didactic competence. The largest effect sizes in the experimental group were observed in the Design component (d=2.32) and the Implementation component (d=2.21), suggesting that the enhanced program was particularly effective in developing these aspects of competence.

Analysis of covariance (ANCOVA), controlling for pre-test scores, confirmed significant differences between the experimental and control groups on all measures ($p<.001$), with large effect sizes. These findings support the hypothesis that the enhanced digital didactic training program based on the structural-functional model was more effective than traditional training approaches.

Results from the STEM Teaching Efficacy Belief Instrument (STEBI-B) showed significant improvements in the experimental group's self-efficacy beliefs regarding their ability to teach STEM subjects using digital technologies. The experimental group's mean score increased from 3.12 (SD=0.79) to 4.28 (SD=0.53), while the control group showed a smaller increase from 3.08 (SD=0.81) to 3.45 (SD=0.68).

Qualitative data from interviews provided insights into participants' changing perceptions of their capabilities. At the beginning of the program, many participants expressed anxiety about integrating digital technologies into STEM teaching:

- «I've always been intimidated by technology. I understand my subject content, but I worry about how to effectively use digital tools to teach STEM concepts.» (Participant E47, Pre-intervention interview)

By the end of the program, experimental group participants reported increased confidence and enthusiasm:

- «I now see technology not as a separate thing to learn, but as an integral part of how I think about teaching STEM subjects. I feel confident designing lessons that seamlessly integrate digital tools to enhance student understanding of complex concepts.» (Participant E47, Post-intervention interview)

The quality of digital teaching artifacts created by participants provided additional evidence of their developing competencies. Participants in both groups created digital lesson plans, instructional materials, and assessment tools as part of their coursework. These artifacts were evaluated using the Digital Artifact Analysis Protocol, which assessed content accuracy, pedagogical appropriateness, technological integration, STEM integration, and creativity/innovation.

Table 6. Quality Ratings of Digital Teaching Artifacts

Quality Dimension	Experimental Group	Control Group	t-value	p-value
Content Accuracy	4.32 (0.58)	4.05 (0.63)	3.42	<.01
Pedagogical Appropriateness	4.28 (0.61)	3.67 (0.72)	7.08	<.001
Technological Integration	4.39 (0.55)	3.25 (0.81)	12.63	<.001
STEM Integration	4.41 (0.59)	2.98 (0.87)	14.85	<.001
Creativity/Innovation	4.17 (0.68)	3.12 (0.79)	10.96	<.001
Overall Quality	4.31 (0.48)	3.41 (0.62)	12.31	<.001

Note: Ratings based on 5-point scale (1=poor, 5=excellent)

The experimental group produced digital teaching artifacts of significantly higher quality across all dimensions, with the most substantial differences observed in STEM Integration and Technological Integration. These findings suggest that the enhanced training program was

particularly effective in developing participants' ability to create integrated STEM learning experiences that meaningfully incorporate digital technologies.

Qualitative analysis of the artifacts revealed several distinctive characteristics of the materials created by the experimental group:

1. Interdisciplinary Coherence: Experimental group participants created resources that effectively connected concepts across STEM disciplines, rather than addressing them in isolation.

2. Authentic Problem Contexts: Their materials frequently situated learning within real-world problem contexts that required integrated application of STEM knowledge.

3. Purposeful Technology Integration: Digital technologies were integrated in ways that specifically enhanced conceptual understanding and skill development, rather than as superficial additions.

4. Multiple Representation Systems: Participants utilized various digital tools to represent concepts through multiple modalities (visual, auditory, interactive), supporting diverse learning needs.

5. Formative Assessment Integration: Digital assessment strategies were embedded throughout learning sequences, providing opportunities for feedback and adaptive instruction.

Observations of participants during their teaching practicum provided evidence of their ability to implement digital STEM-based approaches in authentic classroom settings. Using the Classroom Observation Protocol, trained observers evaluated participants' teaching performance across multiple dimensions.

Table 7. Teaching practice observation ratings

Dimension	Experimental group	Control group	t-value	p-value
Lesson Planning & Organization	4.18 (0.63)	3.79 (0.71)	4.52	<.001
Content Knowledge	4.25 (0.58)	4.08 (0.62)	2.19	<.05
Digital Technology Integration	4.31 (0.60)	3.22 (0.83)	11.65	<.001
STEM Integration	4.24 (0.65)	3.05 (0.79)	12.89	<.001
Student Engagement	4.29 (0.57)	3.53 (0.75)	8.97	<.001
Classroom Management	3.92 (0.71)	3.67 (0.76)	2.62	<.01
Assessment Implementation	3.98 (0.68)	3.41 (0.74)	6.23	<.001
Overall Teaching Effectiveness	4.17 (0.52)	3.54 (0.60)	8.64	<.001

Note: Ratings based on 5-point scale (1=poor, 5=excellent)

The experimental group demonstrated significantly higher performance in all dimensions of teaching practice, with the largest differences observed in Digital Technology Integration and STEM Integration. These findings suggest that the enhanced training program effectively prepared participants to implement integrated approaches in real classroom settings.

Qualitative field notes from observations provided additional insights into the differences between the groups:

- «Experimental group participants demonstrated remarkable fluidity in transitioning between different instructional modes and digital tools. They responded adaptively to student questions by accessing relevant digital resources or modifying simulations in real-time. Their lessons

maintained coherence across STEM disciplines while using technology to make abstract concepts visible and manipulable for students.» (Observer notes)

In contrast, control group participants often demonstrated a more compartmentalized approach:

- «Control group participants typically used technology as a supplementary tool rather than an integrated element of instruction. Digital resources were often employed at discrete points in the lesson rather than woven throughout the learning experience. STEM disciplines tended to be addressed sequentially rather than in an integrated fashion.» (Observer notes)

Thematic analysis of interview transcripts, reflective journals, and open-ended survey responses revealed several key themes regarding participants' experiences with the enhanced digital didactic training program:

1. Transformed Conceptualization of Teaching: Participants described fundamental shifts in how they conceptualized teaching and learning in STEM disciplines, moving from transmissive to constructivist approaches enabled by digital technologies.

- «I used to think of teaching as explaining concepts clearly. Now I see it as designing digital environments where students can explore, experiment, and construct understanding through STEM investigations.» (Participant E83, Reflective journal)

2. Technology as Cognitive Partner: Participants came to view digital technologies not merely as instructional tools but as cognitive partners that transform what is possible in the learning process.

- «I now understand that digital tools aren't just for presenting information more efficiently—they fundamentally change what students can explore and understand by making invisible processes visible and complex systems manipulable.» (Participant E29, Interview)

3. Interdisciplinary Thinking: The program fostered the development of interdisciplinary thinking skills that allowed participants to make meaningful connections across STEM disciplines.

- «The integrated STEM projects helped me see connections I had never noticed before. Now when I design lessons, I naturally think about how science concepts connect to engineering applications, how mathematics provides analytical tools, and how technology enables new forms of investigation.» (Participant E105, Survey response)

4. Adaptive Expertise: Participants developed confidence in their ability to learn new technologies and adapt their teaching approaches to emerging tools and pedagogies.

- «Instead of feeling anxious about keeping up with new technologies, I now have a framework for evaluating and incorporating them into my teaching. I feel prepared to continue evolving my practice as new tools emerge.» (Participant E51, Interview)

5. Professional Identity Development: Many participants reported that the program influenced their professional identity development, helping them see themselves as innovative STEM educators.

- «Through this program, I've come to see myself not just as a teacher of my subject, but as a designer of integrated STEM experiences who uses digital tools to create powerful learning opportunities.» (Participant E72, Reflective journal)

These themes highlight the transformative nature of the enhanced digital didactic training program and its impact on participants' professional development beyond specific skills acquisition.

Discussion

This study investigated the enhancement of digital didactic training for future teachers within the STEM paradigm, resulting in several significant findings that contribute to our understanding of effective teacher preparation for digital and interdisciplinary education.

The identification of five essential components of digital didactic competence within the STEM paradigm—cognitive, technological, design, implementation, and reflective—provides a comprehensive framework for understanding the complex knowledge and skills required for

effective teaching in contemporary educational contexts. This framework extends previous models such as TPACK (Mishra & Koehler, 2006) and DigCompEdu (Redecker, 2017) by specifically addressing the integration of digital competencies with STEM education approaches.

The results demonstrate that these components are highly interconnected, with development in one area supporting growth in others. For example, participants who developed strong technological skills were better positioned to design innovative learning experiences, while those with well-developed reflective competencies could more effectively evaluate and improve their implementation practices. This finding aligns with Voogt et al.'s (2017) argument that teacher knowledge for technology integration should be conceptualized as an integrated and transformative form of knowledge.

The framework developed in this study offers a valuable tool for analyzing and designing teacher preparation programs. By identifying specific competencies within each component, the framework provides a detailed roadmap for curriculum development that addresses the multifaceted nature of digital didactic competence. This responds to calls in the literature for more nuanced understandings of the knowledge and skills required for effective technology integration in discipline-specific contexts (Chai et al., 2019).

The significant improvements demonstrated by the experimental group across all components of digital didactic competence provide strong evidence for the effectiveness of the structural-functional model developed in this study. The model's emphasis on integration—between theory and practice, between digital and pedagogical skills, and between STEM disciplines—appears to be particularly powerful in developing comprehensive teacher competencies.

The large effect sizes observed in the experimental group (ranging from d=1.91 to d=2.55) suggest that the model had substantial practical significance. These findings align with research by Tondeur et al. (2019), who found that integrated approaches to technology preparation for teachers produce stronger outcomes than isolated technology courses. However, the magnitude of improvement in the current study exceeds that reported in many previous interventions, suggesting that the specific combination of STEM integration with digital didactics may be particularly effective.

The model's success can be attributed to several key features. First, its foundation in both theoretical frameworks and practical applications ensured a balance between conceptual understanding and applied skills. Second, the progressive nature of the training program, moving from foundational knowledge to complex implementation, provided appropriate scaffolding for competence development. Third, the model's emphasis on authentic learning experiences created meaningful contexts for applying and integrating knowledge.

These findings have important implications for the design of teacher preparation programs. They suggest that moving beyond isolated courses in educational technology toward integrated approaches that situate digital competence development within disciplinary contexts can significantly enhance outcomes. Furthermore, the results support Darling-Hammond et al.'s (2017) argument that effective teacher preparation requires coherent integration of content, theory, and practice.

The identification of critical pedagogical conditions that support the development of digital didactic competence provides practical guidance for implementing effective training programs. The combination of technology-rich learning environments, interdisciplinary curriculum integration, project-based collaborative learning, scaffolded teaching experiences, and reflective practice created a powerful ecosystem for professional growth.

The importance of authentic project experiences emerged as particularly significant in both quantitative and qualitative findings. Participants who engaged in designing and implementing integrated STEM projects with digital technologies developed more sophisticated understanding of how to create meaningful learning experiences for their future students. This aligns with Papert's (1993) constructionist theory, which emphasizes learning through creating meaningful artifacts,

and extends it to teacher education contexts.

The study also highlighted the value of collaborative approaches to developing digital didactic competence. Participants who worked in interdisciplinary teams reported developing broader perspectives on STEM integration and more creative approaches to technology use. This finding supports Vygotsky's (1978) social constructivist theory and suggests that collaborative learning should be a core element of teacher preparation programs.

The role of structured reflection in developing digital didactic competence deserves particular attention. Participants who engaged deeply with reflective practices demonstrated greater growth in their ability to critically evaluate and improve their teaching approaches. This aligns with Schön's (1983) concept of the reflective practitioner and underscores the importance of metacognitive approaches in teacher education.

The significant differences observed in teaching practice observations and digital artifact analysis demonstrate that the enhanced training program not only developed participants' knowledge and skills but also transformed their actual teaching practices. This transformation was evident in their ability to design integrated STEM experiences, meaningfully incorporate digital technologies, and engage students in authentic problem-solving activities.

The qualitative data revealed that this transformation extended beyond specific instructional strategies to include fundamental shifts in how participants conceptualized teaching and learning. Many described moving from teacher-centered to student-centered approaches, from discipline-specific to interdisciplinary thinking, and from using technology as an add-on to integrating it as a transformative element of learning experiences.

These findings are consistent with research by Ertmer and Ottenbreit-Leftwich (2010), who argue that effective technology integration requires changes in teachers' beliefs about teaching and learning, not just technical skills. The current study extends this understanding by demonstrating how an integrated approach to digital didactic training can catalyze such belief changes.

The transformation of teaching practices observed in this study has important implications for the potential impact of well-prepared teachers on student learning. Participants in the enhanced program demonstrated the ability to create learning experiences that engage students in the kinds of interdisciplinary problem-solving and technology-enhanced inquiry that are increasingly important for success in the 21st century (Bybee, 2013).

Despite its significant findings, this study has several limitations that should be addressed in future research. First, while the quasi-experimental design provided strong evidence for the effectiveness of the enhanced training program, the absence of random assignment to treatment conditions limits causal claims. Future studies should consider randomized controlled trials to further establish causality.

Second, the study focused on pre-service teachers, and it remains unclear how the developed competencies will translate to long-term professional practice. Longitudinal studies following graduates into their teaching careers would provide valuable insights into the sustainability of the observed effects and the impact on student learning outcomes.

Third, while the study included participants from various STEM teaching specializations, it did not analyze potential differences in outcomes based on disciplinary background. Future research should investigate whether the effectiveness of the model varies across different subject areas and how it might be adapted for non-STEM disciplines.

Fourth, the study was conducted in specific university contexts, and the generalizability of findings to different educational systems and cultural contexts requires further investigation. Cross-cultural studies could provide insights into how the model might need to be adapted for different educational environments.

Finally, the rapid evolution of digital technologies means that specific tools and platforms will continue to change. Future research should focus on how to develop adaptive expertise that

enables teachers to continually evolve their practice in response to emerging technologies and pedagogies.

Conclusion

This study makes significant contributions to understanding how digital didactic training of future teachers can be enhanced within the STEM paradigm. The research established a comprehensive framework for digital didactic competence, developed and validated a structural-functional model for enhancing such competence, and identified critical pedagogical conditions for effective training.

The findings provide strong evidence that an integrated approach combining digital competencies with STEM education principles is more effective than traditional, compartmentalized approaches to teacher preparation. Participants in the enhanced training program demonstrated significant improvements across all components of digital didactic competence, with particularly strong development in their ability to design and implement technology-enhanced STEM learning experiences.

Several key conclusions can be drawn from this research:

1. Digital didactic competence within the STEM paradigm is a multifaceted construct encompassing cognitive, technological, design, implementation, and reflective components that are interconnected and mutually reinforcing.

2. Effective development of digital didactic competence requires an integrated approach that situates technology learning within authentic disciplinary contexts and connects theory with practice.

3. Specific pedagogical conditions—including technology-rich environments, interdisciplinary curriculum, project-based learning, scaffolded teaching experiences, and reflective practice—significantly enhance the development of digital didactic competence.

4. Enhanced digital didactic training can transform not only teachers' skills but also their fundamental conceptions of teaching and learning, leading to more innovative and effective instructional approaches.

5. The structural-functional model developed in this study provides a viable framework for redesigning teacher preparation programs to better address the demands of digital and interdisciplinary education.

These findings have important implications for educational policy and practice. Teacher preparation programs should consider restructuring curricula to provide more integrated approaches to developing digital didactic competence within disciplinary contexts. Educational policymakers should support the creation of technology-rich learning environments and interdisciplinary teaching opportunities in teacher education institutions. Professional development initiatives should emphasize authentic project experiences and collaborative approaches to technology integration.

By enhancing the digital didactic training of future teachers within the STEM paradigm, we can better prepare educators to design and implement learning experiences that develop the knowledge, skills, and dispositions students need for success in an increasingly digital and interconnected world.

References

[1]Barak, M. (2017). Science teacher education in the twenty-first century: A pedagogical framework for technology-integrated social constructivism. Research in Science Education, 47(2), 283-303.

[2]Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology, 3(2), 77-101.

[3]Bybee, R. W. (2013). The case for STEM education: Challenges and opportunities. NSTA

Press.

[4]Chai, C. S., Koh, J. H. L., & Tsai, C. C. (2019). Facilitating preservice teachers' development of technological, pedagogical, and content knowledge (TPACK). Journal of Educational Technology & Society, 22(1), 52-71.

[5]Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., & Gardner, M. (2017). Effective teacher professional development. Learning Policy Institute.

[6]Dezuanni, M. (2018). Minecraft and children's digital making: Implications for media literacy education. Learning, Media and Technology, 43(3), 236-249.

[7]Enochs, L. G., & Riggs, I. M. (1990). Further development of an elementary science teaching efficacy belief instrument: A preservice elementary scale. School Science and Mathematics, 90(8), 694-706.

[8]Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A. T. (2010). Teacher technology change: How knowledge, confidence, beliefs, and culture intersect. Journal of Research on Technology in Education, 42(3), 255-284.

[9]ISTE (2022). ISTE Standards for Educators. International Society for Technology in Education. https://www.iste.org/standards/iste-standards-for-teachers

[10] Kelley, T. R., & Knowles, J. G. (2016). A conceptual framework for integrated STEM education. International Journal of STEM Education, 3(1), 1-11.

[11] Koehler, M. J., & Mishra, P. (2009). What is technological pedagogical content knowledge? Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 9(1), 60-70.

[12] Lave, J., & Wenger, E. (1991). Situated learning: Legitimate peripheral participation. Cambridge University Press.

[13] Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. Teachers College Record, 108(6), 1017-1054.

[14] OECD (2020). TALIS 2018 Results (Volume II): Teachers and School Leaders as Valued Professionals. OECD Publishing.

[15] Papert, S. (1993). The children's machine: Rethinking school in the age of the computer. Basic Books.

[16] Piaget, J. (1972). The psychology of the child. Basic Books.

[17] Redecker, C. (2017). European framework for the digital competence of educators: DigCompEdu. Joint Research Centre, European Commission.

[18] Schön, D. A. (1983). The reflective practitioner: How professionals think in action. Basic Books.

[19] Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1), 3-10.

[20] Tondeur, J., Scherer, R., Siddiq, F., & Baran, E. (2019). Enhancing pre-service teachers' technological pedagogical content knowledge (TPACK): A mixed-method study. Educational Technology Research and Development, 67(3), 555-575.

[21] Voogt, J., Fisser, P., Tondeur, J., & van Braak, J. (2017). TPACK updated: How do teachers balance structure and agency in technology integration? Teachers and Curriculum, 17(1), 7-15.

[22] Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.

[23] Anderson, R. D. (2002). Reforming science teaching: What research says about inquiry. Journal of Science Teacher Education, 13(1), 1-12.

[24] Bell, R. L., Maeng, J. L., & Binns, I. C. (2013). Learning in context: Technology integration in a teacher preparation program informed by situated learning theory. Journal of Research in Science Teaching, 50(3), 348-379.

[25] Blikstein, P. (2013). Digital fabrication and 'making' in education: The democratization

of invention. In J. Walter-Herrmann & C. Büching (Eds.), FabLabs: Of machines, makers and inventors (pp. 203-222). Transcript Publishers.

[26] Bruner, J. S. (1966). Toward a theory of instruction. Harvard University Press.

[27] Caena, F., & Redecker, C. (2019). Aligning teacher competence frameworks to 21st century challenges: The case for the European Digital Competence Framework for Educators (DigCompEdu). European Journal of Education, 54(3), 356-369.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TABIATSHUNOSLIK FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

Tursunova Nozima Ilxomovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti doktoranti,

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich sinflarda tabiatshunoslik fanini o‘qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning ilmiy-nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Tadqiqot IMRAD talablari asosida tashkil etilib, raqamli ta’lim vositalarining o‘quvchilar bilimini oshirishdagi ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, tabiatshunoslik, zamonaviy axborot texnologiyalari, raqamli ta’lim, interaktiv metodlar.

Abstract :The article highlights the scientific and practical aspects of using modern information technologies in teaching natural science in primary school. The study, conducted according to the IMRAD structure, analyzes the impact of digital educational tools on students’ knowledge acquisition.

Keywords: primary education, natural science, modern information technologies, digital learning, interactive methods.

Kirish (Introduction). Bugungi kunda globalizatsiya va raqamlashtirish jarayonlari ta’lim tizimiga tub o‘zgarishlar olib kirmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf bosqichida o‘quvchilarning dunyoqarashi, tafakkuri va bilishga bo‘lgan qiziqishi shakllanadi. Shu boisdan, aynan ushbu bosqichda o‘qitish jarayonini zamonaviy axborot texnologiyalari (ZAT) asosida tashkil etish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi.

Tabiatshunoslik fanini o‘qitish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tabiat hodisalari, tirik va jonsiz tabiat bilan bog‘liq dastlabki ilmiy tasavvurlarni shakllantiradi. Mazkur fanni o‘qitishda ko‘rgazmalilik, kuzatuv, tajriba va amaliy faoliyat muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar dars jarayonini yanada interaktiv, qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari quyidagi pedagogik imkoniyatlarni taqdim etadi:

Multimedia vositalari: animatsiyalar, videoroliklar, interaktiv taqdimotlar o‘quvchilarning vizual idrokini rivojlantiradi.

Virtual laboratoriyalar: real sharoitda bajarish qiyin bo‘lgan tajribalarni xavfsiz tarzda amalga oshirish imkonini beradi.

Raqamli platformalar va viktorinalar: bilimni mustahkamlash va o‘quvchilarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi ta’limni rivojlantirishga doir normativ-huquqiy hujjatlarida ham raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu nuqtai nazardan, boshlang‘ich sinflarda tabiatshunoslik fanini o‘qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish texnologiyasini ilmiy asoslash va amaliyotga tatbiq etish pedagogika va metodika sohasida dolzarb masala hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – boshlang‘ich sinflarda tabiatshunoslik fanini o‘qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning samarali pedagogik texnologiyasini ishlab chiqish va uning ta’lim sifati hamda o‘quvchilarning bilish faolligiga ta’sirini aniqlashdan iborat.

Vazifalari:

Zamonaviy axborot texnologiyalari pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish.

Boshlang‘ich sinflarda tabiatshunoslik fanini o‘qitishda ZAT metodikalarini ishlab chiqish.

Tajriba guruhi va nazorat guruhi asosida amaliy samaradorlikni aniqlash.

Olingan natijalar asosida tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasi (Methods)

Tadqiqot jarayonida umumilmiy va maxsus pedagogik tadqiqot metodlaridan foydalanildi:

Nazariy tahlil va sintez – pedagogik adabiyotlar va ilmiy manbalar asosida ZAT qo‘llanilishining nazariy asoslari o‘rganildi.

Pedagogik kuzatuv – dars jarayonida o‘quvchilarning faolligi, qiziqishi va ishtiroki tahlil qilindi.

So‘rovnoma va test – o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniqlash uchun strukturali testlar va so‘rovnomalar o‘tkazildi.

Tajriba-sinov – tajriba va nazorat guruhlari shakllantirilib, tajriba guruhida darslar ZAT asosida tashkil etildi.

Statistik tahlil – olingan natijalar matematik va statistik usullar orqali tahlil qilindi.

Tadqiqot bazasi: Buxoro shahridagi umumta’lim maktablarining 2–4-sinflari.

Tajribada qo‘llanilgan ZAT vositalari:

Multimedia taqdimotlar – animatsiya va vizual materiallar orqali mavzularni tushuntirish.

Interaktiv elektron darsliklar – o‘quvchilarga mavzuni mustaqil o‘rganish imkonini beradi.

Videoroliklar va animatsiyalar – murakkab jarayonlarni vizual tarzda ko‘rsatish.

Virtual laboratoriyalar – xavfsiz sharoitda tajribalarni bajarish imkonini beradi.

Onlayn test va viktorinalar – bilimni mustahkamlash va o‘quvchilar faolligini oshirish.

Dars rejalashtirish: Har bir mavzu uchun texnologik xarita tuzildi, unda:

Darsning maqsadi va vazifalari

Qaysi ZAT vositasi qo‘llanilishi

Kutilayotgan natija va baholash mezonlari aniq belgilandi.

Tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki:

Tajriba guruhi o‘quvchilari test natijalarida 25–30% yuqori ko‘rsatkichga erishdi.

Darslarda multimedia va interaktiv vositalardan foydalanish mavzularni tez va chuqur tushunishga yordam berdi.

O‘quvchilarning darsdagi faolligi va qiziqishi sezilarli darajada oshdi.

Mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko‘nikmalari rivojlandi.

Muhokama (Discussion). ZAT pedagogik jarayonni boyitadi va interaktivlikni oshiradi.

O‘qituvchi ZATni boshqaradi, uning o‘rnini bosmaydi.

Psixologik xususiyatlarni hisobga olish zarur, haddan tashqari vizual effektlar e’tiborni chalg‘itishi mumkin.

O‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi dars samaradorligini oshiradi.

Xulosa (Conclusion). ZAT boshlang‘ich sinflarda fan o‘qitishning samaradorligini oshiradi.

Multimedia va virtual laboratoriyalar murakkab jarayonlarni o‘quvchilarga tushunarli qiladi.

O‘quvchilarning qiziqishi va darsdagi faolligi ortadi.

O‘qituvchilar ZATni tizimli va metodik qo‘llashlari zarur.

Mustaqil fikrlash va tahlil ko‘nikmalari rivojlanadi.

Tavsiyalar:

Darslarni texnologik xarita asosida rejalashtirish

Multimedia va interaktiv vositalardan tizimli foydalanish

O‘qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish

Vizual va amaliy elementlarni uyg‘unlashtirish

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Азимов А. Педагогические технологии начальной школы. – Ташкент, 2018.

2.Шарипова Л. И., Мулдашева Н. Педагогика и цифровые технологии. – Ташкент, 2019.

3.Боровков В. А. Методика преподавания естествознания. – Москва, 2020.

4.Rahmonov, T. Modern information technologies in primary education. – Tashkent, 2021.

5.Karimov, S. Digital learning tools in science education. – Samarkand, 2020.

6.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 15-yanvardagi qarori.
7.Pedagogical innovations in primary education. – London, 2019.
8.Buxoro davlat pedagogika instituti ilmiy maqolalar to‘plami, 2022.
9.Smith, J. Interactive learning in natural science. – New York, 2020.
10.Johnson, L. Using multimedia in early education. – Boston, 2019.
11.Digital education methodologies for primary schools. – Tashkent, 2021.
12.Boshlang‘ich sinf metodik qo‘llanmalari. – Tashkent, 2020.
13.Virtual labs and interactive teaching. – London, 2021.
14.Pedagogical research in digital learning. – Moscow, 2021.
15.Tavsiya etilgan elektron resurslar va interaktiv platformalar. – Tashkent,2022

CRITICAL THINKING, REFLECTION, AND AI: OPPORTUNITIES AND PEDAGOGICAL RISKS

Urishev Abdumajid Ikromovich,
Teacher of Uzbekistan State World Languages University

Annotation: This article explores the relationship between critical thinking, reflection, and the use of artificial intelligence in education. It argues that AI can be a valuable learning tool, but only when it is used thoughtfully and with clear pedagogical purpose. Critical thinking is presented not simply as a skill, but as an ongoing reflective process through which learners question information, evaluate ideas, and make informed judgments. The article explains that AI can support reflection by helping learners review their thinking, consider alternative viewpoints, and improve their writing or responses over time. At the same time, it warns that excessive reliance on AI may reduce learners' engagement with challenging tasks and limit opportunities for deep thinking. When answers are generated too easily, reflection can become superficial rather than meaningful. The article concludes that the impact of AI on critical thinking depends largely on how teachers design learning activities. It emphasizes the importance of encouraging students to reflect on their own use of AI, so that technology supports, rather than replaces, critical and reflective thinking in education.

Keywords: critical thinking, AI, informed judgments, deep thinking, reflection

КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ, РЕФЛЕКСИЯ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ РИСКИ

Уришев Абдумажид Икромович,
Преподаватель Узбекского государственного университета мировых языков

Аннотация: В данной статье рассматривается взаимосвязь между критическим мышлением, рефлексией и использованием искусственного интеллекта в образовании. В ней утверждается, что ИИ может быть ценным инструментом обучения, но только при его осознанном использовании и наличии чёткой педагогической цели. Критическое мышление представлено не просто как навык, а как непрерывный рефлексивный процесс, в ходе которого обучающиеся подвергают сомнению информацию, оценивают идеи и принимают обоснованные решения. В статье объясняется, что ИИ может поддерживать рефлексию, помогая учащимся пересматривать ход своих рассуждений, учитывать альтернативные точки зрения и со временем улучшать письменные работы или ответы. В то же время подчёркивается, что чрезмерная зависимость от ИИ может снижать вовлечённость обучающихся в сложные задания и ограничивать возможности для глубокого мышления. Когда ответы генерируются слишком легко, рефлексия может становиться поверхностной, а не осмысленной. В заключение делается вывод о том, что влияние ИИ на критическое мышление в значительной степени зависит от того, как преподаватели проектируют учебную деятельность. Особое внимание уделяется необходимости побуждать студентов к рефлексии собственного использования ИИ, чтобы технологии поддерживали, а не заменяли критическое и рефлексивное мышление в образовании.

Ключевые слова: критическое мышление, искусственный интеллект, обоснованные суждения, глубокое мышление, рефлексия

TANQIDIY FIKRLASH, REFLEKSIYA VA SUN'IY INTELLEKT: IMKONIYATLAR VA PEDAGOGIK XAVFLAR

O'rishev Abdumajid Ikromovich,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola ta'limda tanqidiy fikrlash, refleksiya va sun'iy intellektdan foydalanish o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi. Unda sun'iy intellekt faqat ongli ravishda va aniq pedagogik maqsadlar asosida qo'llangandagina samarali o'quv vositasi bo'lishi ta'kidlanadi. Tanqidiy fikrlash alohida bir ko'nikma sifatida emas, balki o'quvchilar axborotni shubha ostiga qo'yadigan, g'oyalarni baholaydigan va asosli xulosalar chiqaradigan uzluksiz reflektiv jarayon sifatida talqin etiladi. Maqolada sun'iy intellekt o'quvchilarga o'z fikrlash jarayonini qayta ko'rib chiqish, muqobil nuqtai nazarlarni hisobga olish hamda yozma ishlar yoki javoblarni vaqt o'tishi bilan takomillashtirishda yordam berishi mumkinligi tushuntiriladi. Shu bilan birga, sun'iy intellektga haddan tashqari tayanish murakkab vazifalar bilan faol shug'ullanishni kamaytirishi va chuqur fikrlash imkoniyatlarini cheklashi mumkinligi haqida ogohlantiriladi. Javoblar juda oson yaratilganda, refleksiya mazmunli emas, balki yuzaki bo'lib qolishi mumkin. Maqola xulosasida sun'iy intellektning tanqidiy fikrlashga ta'siri asosan o'qituvchilar o'quv faoliyatini qanday loyihalashiga bog'liq ekani ta'kidlanadi. Shuningdek, texnologiyalar tanqidiy va reflektiv fikrlashni almashtirmasdan, balki qo'llab-quvvatlashi uchun talabalarni sun'iy intellektdan foydalanish jarayoni ustida fikr yuritishga undash muhimligi qayd etiladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, mulohaza, sun'iy intellekt, asosli xulosalar, chuqur fikrlash, pedagogik xavflar, ta'lim texnologiyalari

In recent years, artificial intelligence has become a common part of education. Many teachers and students now use AI tools for writing, feedback, assessment, and learning support. Because of this rapid growth, educators need to think carefully not only about how these tools are used, but also about how they affect students' thinking and learning. Critical thinking is an important goal of education. It refers to the ability to question ideas, evaluate information, and make decisions based on reason rather than accepting information automatically. Reflection is closely related to critical thinking. Through reflection, learners think about their own understanding, review their learning process, and improve their ideas. Together, critical thinking and reflection help learners develop deeper and more meaningful learning. AI offers both benefits and challenges for these skills. On the positive side, AI can help students reflect by giving feedback, suggesting improvements, and showing different viewpoints. However, when students depend too much on AI, they may stop thinking deeply and accept answers without questioning them. This can reduce opportunities for independent and critical thinking. This article focuses on the relationship between critical thinking, reflection, and AI in education. It discusses how AI can be used to support reflective learning, while also highlighting the risks of using it without clear pedagogical guidance. The article argues that careful teaching practices are needed to ensure that AI strengthens, rather than weakens, critical thinking in educational settings. The article also focuses on the role of teachers in helping students use AI effectively. AI on its own cannot develop critical thinking. What matters most is how teachers design tasks and guide students to think about their learning. If students are not given clear guidance, they may use AI as an easy shortcut instead of a learning tool. Another important point discussed in the article is the need for students to reflect on their use of AI. Students should be encouraged to think about how AI helped them, which ideas they accepted or changed, and why they made those choices. This kind of reflection helps learners stay active and responsible when using technology. Overall, the article aims to support current discussions about AI in education. It suggests a balanced approach, where AI is used to support learning, while critical thinking and reflection remain key goals in the teaching process.

Recent research continues to highlight critical thinking as a key outcome of contemporary education, especially in contexts shaped by rapid technological change. OECD (2020) emphasizes that critical thinking is essential for learners to evaluate information, solve complex problems, and participate effectively in modern societies. Rather than focusing only on content knowledge, current studies stress the importance of helping learners develop the ability to question sources, justify decisions, and reflect on reasoning processes (OECD, 2020). Reflection remains central to these discussions. Farrell (2015) argues that reflective practice enables learners and teachers to become more aware of their thinking and instructional choices. More recent work by Ryan and Ryan (2013) suggests that structured reflection models support deeper cognitive engagement by guiding learners from simple description toward critical analysis and evaluation. These studies show that reflection is not an automatic process; it requires scaffolding and clear pedagogical purpose. In higher education, reflective activities have been linked directly to the development of critical thinking skills. Bassot (2020) notes that reflective writing and guided self-evaluation help students connect theory with practice, encouraging more thoughtful and independent learning. Similarly, Brookfield (2017) argues that critical reflection allows learners to question assumptions and challenge dominant perspectives, which is essential for genuine critical thinking. The growing presence of artificial intelligence in education has added a new dimension to this discussion. Zawacki-Richter et al. (2019) report that AI tools can support learning through feedback, personalization, and adaptive support, potentially enhancing reflective learning processes. More recent studies indicate that AI-assisted writing tools can help learners revise texts and notice gaps in their reasoning when used with guidance (Kohnke, Zou, & Zhang, 2023). At the same time, concerns about pedagogical risks are increasingly visible in the literature. Kasneci et al. (2023) caution that generative AI may reduce learners' engagement in higher-order thinking if it replaces, rather than supports, cognitive effort. Without reflective tasks and clear expectations, students may rely on AI outputs without evaluation, limiting opportunities for critical thinking development. Therefore, recent research consistently stresses the importance of reflective frameworks and teacher mediation when integrating AI into educational practice (Kohnke et al., 2023; Kasneci et al., 2023). Building on this recent scholarship, several studies stress the importance of pedagogical alignment when integrating AI into learning environments. Huang et al. (2022) argue that AI tools are most effective when they are aligned with learning objectives that explicitly target higher-order thinking skills. In such cases, AI functions as a support mechanism rather than a replacement for thinking. Their findings suggest that reflective prompts, guided questioning, and post-task discussions are necessary to ensure that learners actively process AI-generated input. Research has also begun to focus on students' perceptions of AI use and its influence on learning behavior. Studies by Chan and Hu (2023) indicate that while students recognize the efficiency of AI tools, many are uncertain about their impact on learning quality. Without explicit instruction on reflective and ethical AI use, students tend to prioritize speed and convenience over analysis and evaluation. This reinforces concerns that critical thinking may be weakened if reflection is not embedded into AI-supported tasks. In writing-focused contexts, recent literature highlights both opportunities and tensions. Rudolph, Tan, and Tan (2023) note that generative AI can assist students in drafting and revising texts, but they caution that unreflective use may limit idea development and authorial voice. When reflective writing tasks require learners to explain revisions, justify AI-supported changes, or critique AI outputs, critical thinking is more likely to be maintained. This suggests that reflection acts as a mediating process between AI assistance and meaningful learning.

The findings from the reviewed literature highlight that the relationship between critical thinking, reflection, and artificial intelligence is complex and highly dependent on pedagogical practice. AI itself is neither inherently beneficial nor harmful to critical thinking. Its impact is shaped by how it is used in teaching and learning contexts. When AI is introduced without guidance, there is a clear risk that learners may rely on generated content without questioning it, leading to reduced cognitive effort and limited reflection. At the same time, the literature suggests that AI can support critical

thinking when reflective practices are intentionally embedded into learning tasks. Activities that require students to explain their choices, evaluate AI-generated responses, or compare their own ideas with AI suggestions encourage deeper engagement. In such cases, AI becomes a tool for reflection rather than a substitute for thinking. This aligns with research emphasizing that critical thinking develops through active participation and conscious evaluation, not through passive consumption of information. The discussion also points to the central role of teachers in mediating AI use. Teachers are responsible for setting clear expectations, designing reflective tasks, and modeling critical engagement with AI tools. Without this pedagogical structure, students may focus on efficiency rather than understanding. Therefore, teacher guidance is essential to ensure that AI supports learning goals related to critical thinking and reflection. Encouraging learners to question the accuracy, bias, and relevance of AI-generated output promotes reflective and ethical use of technology. By integrating reflection on AI use into regular classroom practice, educators can help students maintain critical thinking skills while benefiting from technological innovation.

REFERENCES:

1. Bassot, B. (2020). The reflective practice guide: An interdisciplinary approach to critical reflection. Routledge.
2. Brookfield, S. D. (2017). Becoming a critically reflective teacher (2nd ed.). Jossey-Bass.
3. Chan, C. K. Y., & Hu, W. (2023). Students' perceptions of generative AI in higher education: Opportunities, challenges, and implications for critical thinking. Educational Technology Research and Development, 71(5), 2561–2578.
4. Ennis, R. H. (2011). The nature of critical thinking: An outline of critical thinking dispositions and abilities. Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines, 26(1), 4–18.
5. Facione, P. A. (1990). Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction. American Philosophical Association.
6. Farrell, T. S. C. (2015). Promoting teacher reflection in second language education: A framework for TESOL professionals. Routledge.
7. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. Center for Curriculum Redesign.
8. Huang, R., Spector, J. M., & Yang, J. (2022). Educational technology: A primer for the 21st century. Springer.
9. Kasneci, E., et al. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. Learning and Individual Differences, 103, 102274.
10. Kohnke, L., Zou, D., & Zhang, R. (2023). Exploring generative artificial intelligence in English language teaching: Opportunities and pedagogical implications. Computer Assisted Language Learning, 36(7), 1–23.
11. Long, D., & Magerko, B. (2020). What is AI literacy? Competencies and design considerations. In Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems (pp. 1–16). ACM.
12. OECD. (2020). PISA 2021 creative thinking framework. OECD Publishing.
13. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.
14. Ryan, M., & Ryan, M. (2013). Theorising a model for teaching and assessing reflective learning in higher education. Higher Education Research & Development, 32(2), 244–257.
15. Selwyn, N. (2019). Should robots replace teachers? AI and the future of education. Polity Press.
16. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(1), 39.

KASBIY KOMPETENSIYA TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHIYATI VA UNING PEDAGOGIK TAHLILI

Usmonova Zulfiya Ilxomovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi o‘qituvchisi
https://orcid.org/0009-0004-1531-750X

Annotatsiya: Ushbu maqolada kasbiy kompetensiya tushunchasining mazmun-mohiyati, uning zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni va ahamiyati ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan yoritiladi. Kasbiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari — nazariy bilim, amaliy ko‘nikma, shaxsiy sifatlar hamda kasbiy refleksiya kabi jihatlar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada pedagogik jarayonda kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar, kompetensiyaga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarining o‘rni va samaradorligi ko‘rib chiqiladi. Kasbiy kompetensiyaning xalqaro yondashuvlar asosida izohi, kompetensiya modelining ahamiyati hamda amaliyotda qo‘llash mexanizmlariga oid xulosalar keltiriladi. Kompetensiya yondashuvining zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni yoritilib, pedagog kadrlar tayyorlashdagi metodik asoslar ko‘rib chiqiladi.

Abstract: This article discusses the essence of the concept of professional competence, its role and significance in the modern education system from a scientific and pedagogical point of view. The components of professional competence - theoretical knowledge, practical skills, personal qualities and professional reflection - are systematically analyzed. The article also considers the factors influencing the development of professional competence in the pedagogical process, the role and effectiveness of competency-based educational technologies. Conclusions are drawn regarding the interpretation of professional competence based on international approaches, the importance of the competency model and the mechanisms for its application in practice. The role of the competency approach in the modern education system is highlighted, and the methodological foundations of the training of pedagogical personnel are considered.

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность понятия профессиональной компетентности, его роль и значение в современной системе образования с научно-педагогической точки зрения. Системно анализируются компоненты профессиональной компетентности: теоретические знания, практические умения, личностные качества и профессиональная рефлексия. Также рассматриваются факторы, влияющие на развитие профессиональной компетентности в педагогическом процессе, роль и эффективность компетентностных образовательных технологий. Сделаны выводы относительно трактовки профессиональной компетентности с учетом международных подходов, значения компетентностной модели и механизмов ее применения на практике. Выделена роль компетентностного подхода в современной системе образования, рассмотрены методологические основы подготовки педагогических кадров.

KIRISH

Hozirgi davr ta’lim tizimi o‘quvchi va talabalarni faqat bilim bilan ta’minlashni emas, balki ularda amaliy faoliyatga tayyor turish, mustaqil fikrlash, ijtimoiy moslashuvchanlik, muammolarni hal etish qobiliyatlarini shakllantirishni talab etadi. Mazkur talablar esa kasbiy kompetensiyaning shakllanishi bilan bevosita bog‘liqdir. Kompetensiya yondashuvi ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, bo‘lajak mutaxassislarni mehnat bozoriga tayyorlashning eng muhim omili hisoblanadi. “Kompetensiya” atamasi lotincha “competere” so‘zidan olingan bo‘lib, “mos kelmoq”, “qodir bo‘lmoq” ma’nolarini bildiradi. Pedagogik adabiyotlarda kompetensiya shaxsning bilim, ko‘nikma, malaka, shaxsiy sifatlar, tajriba va qadriyatlar tizimiga asoslangan

faoliyatga tayyorligi sifatida izohlanadi.

Kasbiy kompetensiya – mutaxassisning o‘z kasbiy faoliyatini samarali, sifatli va ijodkorlik bilan bajarish imkonini beruvchi integrativ sifatlar majmuidir. U nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko‘nikmalar, kommunikativ malakalar, muammolarni hal etish qobiliyati, tashabbuskorlik, mas’uliyat, kasbiy madaniyat va ijtimoiy faollikni ham o‘z ichiga oladi.

Kasbiy kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1. Bilimga oid kompetensiya – kasbiy bilimlar, nazariy asoslarni egallash.
2. Amaliy kompetensiya – kasbiy vazifalarni bajarish bo‘yicha ko‘nikma va malakalar.
3. Kommunikativ kompetensiya – muloqot, jamoada ishlash, fikrni aniq ifodalash.
4. Ijtimoiy kompetensiya – kasbiy etika, mas’uliyat, mehnat madaniyati.
5. Shaxsiy kompetensiya – o‘z ustida ishlash, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash.
6. Motivasion kompetensiya – kasbiy faoliyatga qiziqish, ichki motivatsiya.

Kasbiy kompetensiyaning pedagogik mohiyati

Kasbiy kompetensiya ta’lim jarayonining markazida shaxsni qo‘yadi. Ta’lim jarayonida bilimlarni o‘zlashtirishning o‘zi yetarli bo‘lmay, ularni amalda qo‘llash qobiliyati ham shakllanishi zarur. Shu bois, pedagogik tahlilda kompetensiya yondashuvi quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

1. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni ta’minlaydi

O‘quv materialini o‘zlashtirishda talabaning individual qobiliyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini inobatga oladi.

2. O‘quv jarayonining amaliy yo‘nalishliligini kuchaytiradi

Nazariya bilan amaliyotning integratsiyasi kasbiy kompetensiyaning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

3. Mustaqil ta’lim va refleksiyani rivojlantiradi

Talaba o‘z bilim va ko‘nikmalarini mustaqil baholashni, takomillashtirishni o‘rganadi.

4. Ijtimoiy-faol shaxsni tarbiyalaydi

Kasbiy kompetensiya jamiyat bilan faol aloqada bo‘lishni, kasbiy muloqot madaniyatini rivojlantiradi.

Kasbiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik shartlari

Kasbiy kompetensiyaning samarali shakllanishi bir qator pedagogik omillarga bog‘liq:

- ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish;
- innovatsion metodlar (muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish, interfaol usullar)ni qo‘llash;
- amaliy mashg‘ulotlar, treninglar, stajirovkalar tashkil etish;
- real ish jarayoniga yaqinlashtirilgan modellashtirilgan vaziyatlarda mashq qilish;
- o‘qituvchi va talaba o‘rtasida samarali kommunikatsiya yaratish;
- talabaning refleksiya jarayonini faollashtirish;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish.

Kasbiy kompetensiyaning pedagogik tahlili

Pedagogik tahlil kasbiy kompetensiyani shakllantirish jarayonini baholashga, uning samaradorligini aniqlashga xizmat qiladi. Bu tahlil quyidagi mezonlar asosida amalga oshiriladi:

1. Bilimlar darajasi – maxsus fanlar bo‘yicha o‘zlashtirish sifati.
2. Amaliy ko‘nikmalar – laboratoriya, amaliy mashg‘ulotlar natijadorligi.
3. Kommunikativ mahorat – muloqot qilish, kasbiy nutq madaniyati.
4. Kasbiy motivatsiya – talabaning o‘z sohasi bo‘yicha faolligi.
5. Ijodkorlik va innovatsion fikrlash – mustaqil yangi g‘oyalarni ilgari surish.
6. Refleksiya – o‘z faoliyatini baholay olish.

Pedagogik tahlil natijalari ta’lim jarayonini takomillashtirish, o‘qitish usullarini modernizatsiya qilish va kompetensiyalarni kengaytirishga yordam beradi.Kasbiy kompetensiya zamonaviy ta’limning asosiy maqsadlaridan biri bo‘lib, mutaxassisning mehnat bozorida raqobatbardosh

bo‘lishini ta’minlaydi. Uning mazmuni ko‘p qirrali bo‘lib, nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, shaxsiy sifatlar va ijtimoiy madaniyatni o‘z ichiga oladi. Pedagogik tahlil kompetensiyaning shakllanish jarayonini chuqur o‘rganishga, ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois kasbiy kompetensiyani rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini mustahkamlash hozirgi ta’limning dolzarb vazifalaridan biridir.

Kasbiy kompetensiya insonning kasbiy faoliyatini sifatli, samarali va mas’uliyatli tarzda olib borishini ta’minlaydi. Uning mohiyati quyidagilar bilan belgilanadi:

— Mutaxassisning kasbiy tayyorgarlik darajasini ko‘rsatadi.

— Zamonaviy mehnat bozoridagi talablar bilan moslashuvchanlikni kuchaytiradi.

— Innovatsion fikrlashni va ijodiy yondashuvni rivojlantiradi.

— Mustaqil ishlash va o‘zini rivojlantirishga doimiy intilishni taqozo etadi.

— Kasbga bo‘lgan qiziqish va motivatsiyani mustahkamlaydi.

Kasbiy kompetensiyaning tarkibiy qismlari:

1. Umumkasbiy kompetensiyalar — barcha kasblar uchun umumiy bo‘lgan: muloqot, axborot ishlovi, vaqtni boshqarish, jamoada faoliyat.

2. Maxsus kompetensiyalar — muayyan kasbga xos bo‘lgan aniq bilim va ko‘nikmalar.

3. Shaxsiy kompetensiyalar — psixologik barqarorlik, emotsional nazorat, mas’uliyat.

NATIJA. Global mehnat bozori keskin o‘zgarayotgan bir paytda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi xalqaro miqyosda ham, milliy ta’lim tizimlarida ham strategik ustuvor yo‘nalishlarga aylandi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, kompetensiyaviy yondashuv mutaxassislarni tayyorlashda sifat, moslashuvchanlik va raqobatbardoshlikni ta’minlaydi.

Yevropa Ittifoqi tajribasi

Yevropa Ittifoqining “EQF — European Qualification Framework” malaka tizimi kompetensiyalarni tasniflashda aniq mezonlarga asoslanadi. Unda bilim, ko‘nikma va malakalar darajalari bo‘yicha talablar belgilanadi. Bu yondashuv ta’lim jarayonini standartlashtiradi va turli davlatlarda olingan malakalarning teng huquqli tan olinishini ta’minlaydi.

Shuningdek, “Lifelong Learning” konsepsiyasi orqali shaxsning butun umr davomida o‘z kasbiy salohiyatini oshirishiga sharoit yaratiladi.

Finlandiya ta’lim tizimi

Finlandiya kompetensiyaviy yondashuvni amaliyot bilan uyg‘unlashtirgan ilg‘or davlatlardan biridir. Finlandiya maktablarida “soft skills” — muloqot, ijodkorlik, jamoada ishlash, muammolarni hal qilish kabi kompetensiyalar asosiy o‘rinda turadi. Oliy ta’limda ham amaliy mashg‘ulotlar ulushi yuqori bo‘lib, talabalarda mustaqil kasbiy qarorlar qabul qilish ko‘nikmasi rivojlantiriladi.

AQSH tajribasi

AQSHda kompetensiyaviy ta’lim “Outcome-based education” tizimi orqali amalga oshiriladi. Unda har bir fan o‘quv natijalari aniq kompetensiyalarga bog‘lanadi. Ishlab chiqarish korxonalari bilan integratsiya kuchli bo‘lgani sababli talabalar real kasbiy muhitda tajriba orttirish imkoniga ega.

Shuningdek, “Professional Standards Framework” asosida pedagoglar kompetensiyasi doimiy ravishda baholanib boriladi.

Yaponiya tajribasi

Yaponiyada kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda texnologik savodxonlik, mehnatsevarlik va jamoaviy mas’uliyat ustuvor yo‘nalish hisoblanadi. “Kaizen” falsafasi orqali har bir xodim o‘z ishini kundalik ravishda yaxshilashga intiladi. Bu yondashuv kasbiy kompetensiyaning uzluksiz o‘sib borishini ta’minlaydi.

Xorijiy tajribalar tahlili bir nechta muhim omillarni ajratib ko‘rsatadi:

— Moslashuvchan malaka tizimlari kasbiy tayyorgarlikni real mehnat bozori talablariga moslashtiradi.

— Integratsiyalashgan amaliyotlar ta’limni ishlab chiqarish bilan bog‘lash orqali kompetensiyalarni mustahkamlaydi.

—Soft skills rivoji mutaxassisning kommunikativ, ijtimoiy va emotsional kompetensiyalarini oshiradi.

—Uzluksiz ta’lim modeli kasbiy kompetensiyaning butun umr davomida takomillashishini rag‘batlantiradi.

—Innovatsion metodlar: STEAM, loyiha asosidagi o‘qitish, tadqiqotga yo‘naltirilgan yondashuv talabalarning ijodiy va analitik kompetensiyalarini rivojlantiradi.

O‘zbekiston so‘nggi yillarda kompetensiyaviy yondashuvni barcha ta’lim bosqichlariga tatbiq etmoqda. Xalqaro tajribalar quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha amaliy ahamiyatga ega:

— Ta’lim standartlarini EQF mezonlariga yaqinlashtirish;

— Kasb-hunarga o‘qitishda amaliyot ulushini oshirish;

— O‘qituvchilar kompetensiyasini xalqaro standartlar asosida rivojlantirish;

— STEAM yondashuvini keng joriy qilish;

— Raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish.

XULOSA

Kasbiy kompetensiya bugungi ta’lim tizimida mutaxassisning sifat ko‘rsatkichi sifatida qaraladi. U faqat nazariy bilimlar emas, balki amaliy faoliyat, shaxsiy fazilatlar, AKTdan foydalanish, muammolarni hal qilish, kommunikatsiya kabi keng qamrovli jihatlarni o‘z ichiga oladi. Shuning uchun ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv asosiy metodologik yo‘nalishlardan biri sanaladi.

Kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish — bu faqat ta’lim sifati masalasi emas, balki mamlakatning iqtisodiy taraqqiyoti, innovatsion salohiyat va mehnat bozori raqobatbardoshligining asosiy omilidir. Yevropa, AQSH, Finlandiya va Yaponiya tajribalari o‘zida kompleks, tizimli va izchil rivojlanish yondashuvlarini mujassam etadi. Bu tajribalar O‘zbekiston ta’lim tizimi uchun ham keng imkoniyatlarni yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari / Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To‘raev A.B. – Toshkent: “Sano standart” nashriyoti, 2015. – 90 bet.

2. Kompetensii pedagoga XXI veka [Elektronnыy resurs]: sb. materialov resp. konferensii (Minsk, 25 noyab. 2021 g.) / M-vo obrazovaniya Resp. Belarus, GUO «Akad. poslediplom. obrazovaniya», OO «Belorus. ped. o-vo». – Minsk: APO, 2021.

3. Ilhomovna, U. Z. (2023). USE OF INTERACTIVE METHODS IN FORMING CALCULATION SKILLS OF 3RD CLASS STUDENTS BASED ON THE REQUIREMENTS OF THE NATIONAL PROGRAM. International Journal of Advance Scientific Research, 3(10), 61-65.

4. Muxamedovich, K. F., & Ilxomovna, U. Z. (2023). METHODS AND TOOLS FOR FORMING CALCULATION SKILLS IN STUDENTS THROUGH INTERACTIVE METHODS IN PRIMARY CLASS MATHEMATICS EDUCATION

5. Ilhomovna, U. Z. (2024). The Importance of Using Didactic Games in the Organization of Elementary Science Lessons. Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521), 2(4), 326-330.

6.Ilhomovna, K. S. Y. U. Z. (2023). EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF BOOKS FOR PRIMARY SCHOOL CHILDREN. Confrencea, 12(12), 197-200.

7. Ilhomovna, J. A. B. U. Z. (2023). USING PISA TASKS TO IMPROVE STUDENTS’MATHEMATICAL LITERACY. Confrencea, 12(12), 201-204.

8. ILXOMOVNA, U. Z. BOSHLANG ‘ICH SINFLARDA O‘RGATILADIGAN OG‘ZAKI HISOB USULLARI, ULARNING NAZARIY-METODIK JIHATLARI. KASB-HUNAR TA’LIMI МУНДАРИЖА, 107.

9. Usmonova, Z. (2025). Boshlang‘ich sinf tabiiy fan darslarida STEAM yondashuvi va xalqaro baholash dasturlari. MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI JURNALI, 3(4).

10. Usmonova, Z., & Ilxomjonova, S. (2024). TABIIY FANLARNING BOSHQA FANLAR BILAN INTEGRATSIYASI. Modern Science and Research, 3(12), 178-184.

11. Ilhomovna, K. S. Y. U. Z. (2023). EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF BOOKS FOR PRIMARY SCHOOL CHILDREN. Confrencea, 12(12), 197-200.

12. Ilhomovna, J. A. B. U. Z. (2023). USING PISA TASKS TO IMPROVE STUDENTS’MATHEMATICAL LITERACY. Confrencea, 12(12), 201-204.

PEDAGOGIK TA’LIMDA INNOVATSION KLASTER MODELI: NAZARIY ASOSLAR, RAQAMLI EKOTIZIM VA MILLIY-XALQARO UYG‘UNLIK

Gayupova Saodat Xamidovna
CHDPU dotsenti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Maqolada pedagog kadrlar tayyorlashni samarali tashkil etishda innovatsion ta’lim klasteri modeli konseptual yechim sifatida asoslanadi. Maqolada klasterni fan–ta’lim–amaliyot subyektlarini bir tizimga birlashtiradigan hamkorlik mexanizmi, shuningdek raqamli muhit orqali resurs va tajriba almashuvini tezlashtiradigan integratsion maydon sifatida talqin qilishga urg‘u beriladi. Shu bilan birga, turli mamlakatlardagi klaster amaliyotiga xos umumiy tendensiyalar va milliy modelni rivojlantirish uchun zarur sharoitlar tahlil qilinib, mahalliy tajriba hamda strategik hujjatlar bilan uyg‘unlashtirish masalalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: innovatsion ta’lim klasteri; pedagog kadrlar tayyorlash; fan–ta’lim–amaliyot integratsiyasi; raqamli ta’lim muhiti; AKT; konstruktivizm; kollaborativ ta’lim; transformatsiyalovchi ta’lim; transdissiplinar integratsiya; “Maktab-laboratoriya”; xalqaro tajriba; milliy strategiya.

Ushbu maqola mavzusi va annotatsiyasi ta’limni zamonaviy transformatsiya qilish masalalariga bag‘ishlangan ekan. Quyida matnning rus va ingliz tillaridagi ilmiy uslubga moslashtirilgan professional tarjimasi:

ИННОВАЦИОННАЯ КЛАСТЕРНАЯ МОДЕЛЬ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, ЦИФРОВАЯ ЭКОСИСТЕМА И НАЦИОНАЛЬНО-МЕЖДУНАРОДНАЯ ГАРМОНИЯ

Гаюпова Саодат Хамидовна
доцент ЧГПУ, доктор философии по педагогическим наукам (PhD)

Аннотация. В статье обосновывается модель инновационного образовательного кластера как концептуальное решение для эффективной организации подготовки педагогических кадров. Особое внимание уделяется интерпретации кластера как механизма сотрудничества, объединяющего субъектов науки, образования и практики в единую систему, а также как интеграционной площадки, ускоряющей обмен ресурсами и опытом через цифровую среду. Вместе с тем анализируются общие тенденции, характерные для кластерной практики разных стран, и условия, необходимые для развития национальной модели, освещаются вопросы гармонизации местного опыта со стратегическими документами.

Ключевые слова: инновационный образовательный кластер; подготовка педагогических кадров; интеграция науки, образования и практики; цифровая образовательная среда; ИКТ; конструктивизм; коллаборативное обучение; трансформирующее образование; трансдисциплинарная интеграция; «Школа-лаборатория»; международный опыт; национальная стратегия.

INNOVATIVE CLUSTER MODEL IN PEDAGOGICAL EDUCATION: THEORETICAL FOUNDATIONS, DIGITAL ECOSYSTEM, AND NATIONAL-INTERNATIONAL HARMONY

Gayupova Saodat Khamidovna
Associate Professor at CSPU, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

Abstract. The article substantiates the innovative educational cluster model as a conceptual solution for the effective organization of pedagogical personnel training. Emphasis is placed on interpreting the cluster as a cooperation mechanism that unites the subjects of science, education, and practice into a single system, as well as an integration platform that accelerates the exchange of resources and experience through a digital environment. At the same time, general trends inherent in cluster practices across various countries and the conditions necessary for developing a national model are analyzed, highlighting the issues of harmonizing local experience with strategic documents.

Keywords: innovative educational cluster; pedagogical personnel training; integration of science, education, and practice; digital educational environment; ICT; constructivism; collaborative learning; transformative education; transdisciplinary integration; “School-laboratory”; international experience; national strategy.

KIRISH. AKT va raqamli muhit ta’limni faqat texnologiya orqali boyitish emas, balki o‘quvchi faoliyatini to‘liq individuallashtirish, multimodal axborotni to‘g‘ri boshqarish va kognitiv yuklamani optimallashtirishga ham xizmat qiladi. Ta’lim klasterining tarkibiy subyektlari – universitet, amaliyot muassasalari va tadqiqot markazlari – raqamli muhitda birlashib, bilim, tajriba va metodik resurslarni tezkor almashinuv asosida foydalanadilar. YUNESKOning ta’limda raqamlashuv bo‘yicha hisobotida ta’kidlanganidek: “Raqamli ta’lim muhiti – bu o‘quvchilar va ta’lim subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni kuchaytiruvchi, ta’limni kenglashtiruvchi va pedagogik imkoniyatlarni diversifikatsiyalovchi murakkab ekotizimdir”[1].

Klasterlarda raqamli muhit yaratish nafaqat akademik bilim berish, balki amaliyotchi pedagoglar, ilmiy xodimlar va mahalliy hamkorlar o‘rtasidagi muloqotni, hamkorlikni va tadqiqotlar natijalarining targ‘ibotini ham osonlashtiradi. Bu raqamli integratsiya vositasida ta’lim klasterlari yopiq tizim emas, balki ochiq, dinamik va inklyuziv muhitga aylanadi. Shu tariqa, AKT va raqamli muhit innovatsion klasterning infratuzilmaviy tayanchi, interfaol vositasi va strategik drayveri vazifasini bajaradi.

Tadqiqotning institutsional asosi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston – 2030 strategiyasi” to‘g‘risidagi Farmoni xizmat qiladi. Ushbu hujjatda ta’lim sifatini oshirish va kadrlar tayyorlash tizimini transformatsiya qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi etib belgilangan. Bu esa pedagogik ta’limni klasterlashtirish jarayoni nafaqat metodik ehtiyoj, balki milliy strategik vazifa ekanini asoslaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Klaster konsepsiyasining iqtisodiy va boshqaruv asoslari M.E.Porterning raqobatbardoshlik nazariyasiga borib taqaladi[5]. Ta’lim sohasida esa OECD [4] (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) va YUNESKO [3] hisobotlarida klasterlar ta’lim innovatsiyalarini joriy etish va raqamli ekotizimni shakllantirishning eng samarali vositasi sifatida talqin etiladi. Xususan, raqamli muhit ta’lim subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni kuchaytiruvchi murakkab ekotizim sifatida baholanadi. O‘zbekistonda pedagogik ta’lim innovatsion klasterining nazariy-metodologik asoslari G‘.Muhamedov, U.Xodjamqulov va S.Toshtemirovalar[6]. tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning tadqiqotlarida klaster — fan, ta’lim va amaliyotni birlashtiruvchi, subyektlarning imkoniyatlarini sinergetik tarzda ishga soluvchi mexanizm sifatida tasniflanadi. U.N.Xo‘jamqulovning ilmiy izlanishlari esa klasterning ilmiy-nazariy poydevorini mustahkamlashga xizmat qiladi[7].

Ta’limdagi o‘zgarishlarning mazmuni va jarayonini tushunishda M.Fullan[8] va A.Schleicher[9]

kabi olimlarning qarashlari muhim ahamiyatga ega. M.Fullan[8] ta’limdagi har qanday innovatsiya mazmun va tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlikni qayta shakllantirishi lozimligini ta’kidlaydi. K. Schwabning[10] “To‘rtinchi sanoat inqilobi” g‘oyasi esa ta’lim tizimini raqamlashtirish va yuqori texnologik ko‘nikmalarni shakllantirish zaruratini asoslab beradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Innovatsion ta’lim klaster modelini amaliyotga joriy etishdan avval uning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash, konseptual yondashuvlarini tahlil qilish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Bu model nafaqat tashkiliy yangilik, balki ta’lim mazmuni, shakli va subyektlar o‘rtasidagi munosabatlar jarayonini tubdan o‘zgartiruvchi pedagogik tizim sifatida qaralishi lozim. Shu nuqtai nazardan, klaster modelining asosida yotgan ilmiy g‘oyalar – konstruktivizm, tizimli tahlil, faoliyatga asoslangan yondashuv va transditsiplinar integratsiya kabi nazariyalar bilan uzviy bog‘liq. Ushbu konsepsiyalar ta’lim, fan va amaliyotni bir butun jarayon sifatida shakllantirishda nazariy poydevor vazifasini o‘taydi. Bularning barchasi klaster modelining chuqur ilmiy asoslanganligini, uning tasodifiy emas, balki zamonaviy pedagogikaning taraqqiyot bosqichiga mos yechim ekanini ko‘rsatadi.

Innovatsion ta’lim klaster modeli nazariy jihatdan zamonaviy pedagogikaning bir qator fundamental ilmiy asoslariga tayanadi. Ularning orasida konstruktivizm nazariyasi, kollaborativ ta’lim nazariyasi va ta’lim transformatsiyasi nazariyalari alohida o‘rin tutadi. Ushbu yondashuvlar pedagogik jarayonni shaxsning faol tajribasi, ijtimoiy hamkorlik va ma’no yaratish jarayoni sifatida qarashni nazarda tutadi. Bu esa klaster modelini an’anaviy o‘qitishdan farqli o‘laroq, faol, integratsiyalashgan va refleksiv ta’lim muhiti sifatida shakllantiradi.

Konstruktivizm nazariyasi o‘quvchini bilish jarayonining markaziga qo‘yadi va bilim shaxsiy tajriba orqali yaratiladi deb hisoblaydi. Bu qarashga ko‘ra, o‘quvchi – faol tadqiqotchi, bilim esa tayyor holda berilmaydi, balki muhit va faoliyat orqali shakllanadi. Klaster muhitida bu tamoyil turli fanlararo va amaliy loyihalarda o‘z aksini topadi[5].

Kollaborativ ta’lim nazariyasi esa ta’limni ijtimoiy muloqot, guruh ichidagi o‘zaro ta’sir va hamkorlik asosida tashkil etishni talab qiladi. Innovatsion klaster modelida talabalar, ustozlar, amaliyotchi mutaxassislar va ilmiy xodimlar o‘rtasidagi hamkorlik jarayoni ana shu nazariyaning amaliy ifodasidir. Ta’lim bir tomonlama emas, balki ko‘p subyektli, o‘zaro ta’sirli va aks mulohazali jarayonga aylanadi.

Ta’lim transformatsiyasi nazariyasi esa insonning bilish va tafakkurini o‘zgartirishni ta’limning asosiy vazifasi sifatida ko‘radi. Bu yondashuvda ta’limning maqsadi faqat bilim berish emas, balki shaxsni jamiyat ehtiyojlariga moslashtirish, mustaqil fikrlash va ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘usini shakllantirishdan iboratdir. 1-jadvalda keltirilgan Klaster modeli ana shu falsafiy yondashuv asosida innovatsion muhitda shaxsning transformatsiyasiga xizmat qiladi[6].

1-jadval.

Klaster modelining nazariy asoslari

№	Nazariya nomi	Asosiy g‘oyasi	Klasterdagi ifodasi
1	Konstruktivizm	Bilim – shaxsiy tajriba orqali yaratiladi	Talaba – faol subyekt, tadqiqotchi sifatida bilim yaratadi
2	Kollaborativ ta’lim	Ta’lim – ijtimoiy hamkorlik va muloqot orqali amalga oshadi	Klaster subyektlari o‘rtasida jamoaviy loyiha va tajriba almashuv amalga oshiriladi
3	Ta’lim transformatsiyasi	Ta’lim – shaxs ongi va fikrlashini o‘zgartirish vositasi sifatida ko‘riladi	Integratsiya muhitida shaxsning faol transformatsiyasi va ijtimoiy rollarga tayyorgarlik ta’minlanadi

Xalqaro tadqiqotlarda ta’lim klasterlari aynan shu nazariy asoslarga tayanayotgani alohida ta’kidlanadi. Jumladan, M.Fullan ta’limdagi o‘zgarishlar haqida shunday yozadi: “Har qanday innovatsion tizim o‘zgarishni ichkidan boshlab, ta’lim mazmuni, o‘qituvchi roli va tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlikni qayta shakllantirishi zarur. Ana shundagina ta’lim real transformatsiyaga

aylanadi”[8]. Demak, pedagogik klaster modeli nazariy jihatdan zamonaviy ta’lim falsafasi bilan uyg‘un holda shakllangan bo‘lib, unda faoliyatga asoslangan, integratsiyalashgan va transformatsiyalovchi yondashuvlar hamohanglikda namoyon bo‘ladi. Bu esa uni barqaror va ijtimoiy ehtiyojlarga javob bera oladigan innovatsion pedagogik tizimga aylantiradi.

Pedagog kadrlar tayyorlash jarayoni — jamiyatning ma’naviy-axloqiy va intellektual rivoji uchun mas’ul mutaxassislarni yetishtirishga yo‘naltirilgan strategik jarayondir. Bugungi kunda ushbu jarayonni isloh qilish, ta’limni amaliyot bilan uyg‘unlashtirish va xalqaro standartlarga mos kadrlar tayyorlash zarurati ortib bormoqda. Ana shunday sharoitda innovatsion ta’lim klaster modeli pedagogik kadrlar tayyorlashda samaradorlikni oshirishning zamonaviy mexanizmi sifatida maydonga chiqmoqda.

Bu model asosida oliy ta’lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot markazlari, amaliyot bazalari (maktab, litsey, kollej va boshqalar), mahalliy hokimiyatlar va ijtimoiy hamkorlar o‘rtasida uzviy va funksional hamkorlik shakllantiriladi. Natijada talabalar o‘qish davridayoq amaliy muhitga kirib boradi, ilmiy tadqiqot va ta’limiy loyihalarda ishtirok etadi, individual o‘quv trayektoriyasi asosida o‘zini kasb sohasida sinab ko‘radi. Bu esa bitiruvchi mutaxassisning ishbilarmonligi, integrativ bilim va ko‘nikmalari, metodik madaniyati va kasbiy qobiliyatini shakllantiradi. G‘.Muhamedovning ta’kidlashicha: “Innovatsion ta’lim klasterining asosiy vazifasi — pedagog kadrlar tayyorlash jarayonini fan, ta’lim va amaliyot uyg‘unligida tashkil etish, bunda har bir ishtirokchi subyektning imkoniyatlarini faol ishga solishdir” [6].

Klaster modeli, shuningdek, pedagogika sohasidagi ilmiy izlanishlar, metodik innovatsiyalar va ta’limda transditsiplinar yondashuvlarni samarali sinovdan o‘tkazish imkonini ham yaratadi. U nafaqat bilim berish, balki shaxsni shakllantirish, jamiyatga foydali mutaxassisni tayyorlashga qaratilgan ta’lim muhitini ta’minlaydi. Shu bois, pedagogik ta’limni klasterlashtirish nafaqat metodik jihatdan, balki strategik va milliy manfaatlar nuqtai nazaridan ham dolzarb vazifa sifatida qaralishi lozim.

Zamonaviy pedagogik ta’lim tizimi yangi talablar, global raqobat va milliy rivojlanish strategiyalari ta’sirida tubdan isloh etishni taqozo etmoqda. Xususan, pedagog kadrlar tayyorlash jarayonida bilim, ko‘nikma va kompetensiyalar majmuini shakllantirishga xizmat qiladigan innovatsion yondashuvlar talab etilmoqda. Shu nuqtai nazardan, ta’limni klasterlashtirish, ya’ni fan, ta’lim va amaliyotni birlashtiruvchi, subyektlar o‘rtasida funksional hamkorlikni tashkil etuvchi tizim sifatida pedagogik ta’limni rivojlantirishning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu model nafaqat ta’lim sifatini oshiradi, balki jamiyat ehtiyojlariga mos, integrativ, ijtimoiy mas’ul va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Innovatsion ta’lim klaster modeli ta’lim sifatini oshirish va mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini chuqurlashtirishda muhim o‘rin tutadi. Bu model turli sohalardagi ishtirokchi subyektlarni: oliy ta’lim muassasalari, amaliyot maydonlari, fan markazlari, mahalliy hamkorlar va raqamli infratuzilmani yagona integratsion tizimga birlashtirib, uzluksiz hamkorlik asosida kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Bu tizim o‘quv jarayonini nazariy ta’limdan tashqariga olib chiqadi, ya’ni talabalarni voqelik bilan bog‘langan amaliyot, tadqiqot va ijtimoiy faoliyat muhitida shakllantiradi.

Klaster modeli orqali ta’limning moddiy-texnik bazasi yaxshilanadi, o‘quv rejalari amaliyotdagi ehtiyojlar bilan muvofiqlashtiriladi, pedagog va mutaxassislar o‘rtasida doimiy hamkorlik maydoni yaratiladi. Bu, o‘z navbatida, o‘quv jarayonini “yagona yopiq akademik tizim” emas, balki “ochiq, muloqotga asoslangan, faollikka yo‘naltirilgan ta’lim muhiti”ga aylantiradi. Kompetensiyaviy yondashuv nuqtai nazaridan esa, klaster mutaxassislarda tanqidiy fikrlash, masalani hal qilish, jamoaviy hamkorlik va raqamli savodxonlik kabi ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratadi. Xorijiy olimlar ta’kidlashicha: “Zamonaviy ta’lim modellarida bilimning o‘zi yetarli emas; talabalarning muloqot qilish qobiliyati, tezkor fikrlash, kreativlik va jamoaviy ishlash tajribasi shunga mos tizimlardagina shakllanadi, klasterlar esa bunga eng samarali muhitni yaratadi”[9].

Innovatsion ta’lim klasterlari tajribasi dunyo miqyosida turli modellar asosida shakllanmoqda. Har bir mamlakatda bu tizim ta’limning milliy modeli, iqtisodiy salohiyat, texnologiya bilan bog‘liq bazaviy holat va ijtimoiy ehtiyojlardan kelib chiqqan holda rivojlanmoqda. O‘zbekistonda ushbu model so‘nggi yillarda ta’lim, fan va ishlab chiqarishni integratsiya qilish maqsadida joriy etilmoqda. Chirchiq davlat pedagogika universitetidagi “Pedagogik ta’lim innovatsion klasteri” loyihasi bunga yaqqol misoldir. Unda ta’lim muassasasi, amaliyot bazalari (maktablar), mahalliy boshqaruv tuzilmalari va fan markazlari o‘rtasida hamkorlik orqali kadrlar tayyorlash, tadqiqot olib borish va metodik innovatsiyalarni joriy etish amalga oshirilmoqda.

Yevropa mamlakatlarida, xususan Germaniya, Finlyandiya va Fransiyada ta’lim klasterlari asosan dual ta’lim tizimi, fanni iqtisodiyot bilan bog‘lash va amaliyotdagi innovatsiyani ta’limga olib kirishga qaratilgan. Germaniyadagi “Berufsakademie” modelida talabalar universitet va korxona o‘rtasida ta’limni navbatlab oladilar, ularning nazariy bilimlari amaliyot bilan parallel tarzda shakllanadi. Finlyandiyada esa klasterlar ta’lim avtonomiyasi, o‘qituvchi erkinligi va ijtimoiy sheriklik asosida qurilgan.

Koreya va Singapurda ta’lim klasterlari asosan texnologiya va raqamli muhit bazasida shakllangan. Masalan, Singapurdagi “Future Schools” loyihasida ta’lim muassasalari, IT-kompaniyalar, tadqiqot markazlari va davlat tashkilotlari o‘rtasida to‘liq raqamlashgan ta’lim muhiti yaratilgan. Bunday klasterlar nafaqat kadrlar sifatini oshirishga, balki startaplar va innovatsion tadqiqotlarni ta’limga integratsiya qilishga qaratilgan.

O‘zbekistondagi modelning o‘ziga xosligi shundaki, u fan, ta’lim va amaliyotning uzviyligiga qaratilgan bo‘lib, hozircha tadqiqot va amaliy integratsiya bosqichida rivojlanmoqda. O‘xshash jihat sifatida, Yevropa va Koreya tajribasidagi klasterlar kabi, O‘zbekistonda ham klaster ishtirokchilari (universitet, maktab, hokimiyat va h.k.) o‘rtasida shartnomaviy va loyihaviy hamkorlik asosida faoliyat tashkil etilmoqda. Farqli jihat esa — ta’lim infratuzilmasi va raqamli muhit darajasida ko‘rinadi. Yevropa va Osiyo klasterlarida mustahkam IT-infratuzilma, ilmiy-tadqiqot fondi va kadrlar bilan ta’minlash tizimi yaqqol yo‘lga qo‘yilgan. O‘zbekistonda esa bu jihatlar hozircha shakllanish bosqichida2676

Shuningdek, o‘qituvchi malakasini oshirishning klasterga integratsiyalangan mexanizmlari, aksariyat xorijiy modellarda to‘liq amalga oshirilgan, bizda esa bu borada sinov jarayonlari davom etmoqda. Umuman, O‘zbekistondagi ta’lim klasterlari jahon tajribalari bilan o‘zaro uyg‘unlashtirilayotgan bo‘lsa-da, uning rivojlanishini jadallashtirish uchun infratuzilmaviy, raqamli va tadqiqotbop muhitni kengaytirish talab etiladi. Mahalliy modelning muvaffaqiyati — uning milliy xususiyatlarga moslashuvchanligi va xalqaro yutuqlardan to‘g‘ri foydalanish qobiliyati bilan bog‘liq.

Klaster modeli bilim berish bilan cheklanib qolmay, o‘quvchi shaxsini faol ijtimoiy subyekt sifatida shakllantirish, jamiyatdagi murakkab rollarga tayyorlash vazifasini amalga oshiradi. Ta’lim sifati va kadrlar salohiyatini oshirishda innovatsion klaster – bu yangi davrning zarur pedagogik yondashuvidir.

Chirchiq davlat pedagogika universitetida amalga oshirilayotgan “Pedagogik ta’lim innovatsion klasteri” loyihasi mamlakatimizdagi ta’lim klasterlari ichida eng ilg‘or va maqsadli modellardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Mazkur klaster modeli pedagogik ta’limni fan, amaliyot va ijtimoiy ehtiyojlar bilan uyg‘unlashtirishni maqsad qilgan bo‘lib, u nafaqat universitetning ilmiy-tadqiqot strategiyasini, balki mintaqaviy ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilab bermoqda. Klasterda ta’lim muassasalari, umumta’lim maktablari, mahalliy ijtimoiy sheriklar va ilmiy markazlar o‘rtasida ko‘p tarmoqli aloqalar yaratilgan bo‘lib, bu tizimda talabalar o‘qish jarayonidayoq kasbiy muhitda faoliyat olib borish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Klaster doirasida tashkil etilgan “Maktab-laboratoriya”lar innovatsion tajriba maydonchalari sifatida xizmat qilmoqda. Bugungi kunda universitetning 22 ta hamkor umumta’lim maktabi

shunday maydoncha sifatida belgilangan bo‘lib, bu maktablarda universitet professor-o‘qituvchilari va talabalari tomonidan amaliy tadqiqotlar, innovatsion metodikalar, darslarni kuzatish va tafsirlash kabi faoliyatlar olib borilmoqda. Bu jarayonda talabalarning mustaqil faoliyati, pedagogik kompetensiyasi va jamoa bilan ishlash ko‘nikmalari shakllanadi. “Maktab-laboratoriyalar pedagogik ta’lim innovatsion klasteri borasidagi ilmiy va amaliy loyihalarni amalga oshirishda o‘ziga xos pedagogik inkubator vazifasini bajaradi” [6] . Bunday yondashuv ta’limni faqat nazariy bilim berish emas, balki tadqiqot, tashabbus va amaliy muammolarni hal qilish salohiyatini shakllantirishga qaratilganini ko‘rsatadi.

Mazkur klaster loyihasida yo‘lga qo‘yilgan yo‘nalishlar orasida yosh o‘qituvchilar maktabi, pedagogik kovorking markazi, metodik seminarlar platformasi hamda tadqiqot loyihalari assotsiatsiyasi kabi tashkiliy-metodik tuzilmalar klasterni to‘liq funksional tizim sifatida shakllantirmoqda. Bu model hozirgi ta’lim tizimida yuqori malakali, ijtimoiy mas’ul, yangilikka ochiq va tadqiqotga yo‘naltirilgan mutaxassislar tayyorlash imkoniyatini bermoqda.

Shunday qilib, Chirchiq davlat pedagogika universitetidagi pedagogik ta’lim innovatsion klasteri – fan, ta’lim va amaliyot uyg‘unligida tashkil etilgan, mahalliy va milliy miqyosda ta’limni rivojlantirishga xizmat qiluvchi muvaffaqiyatli model sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu tajriba nafaqat ilmiy asoslangan, balki pedagogik amaliyotga yaqinlashgan va milliy ehtiyojlarga javob beradigan model ekanini amalda isbotlamoqda.

Innovatsion ta’lim klaster modelining joriy etilishi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari va milliy strategiyalar bilan chuqur uyg‘unlikda yuz berayotgan jarayondir. Ayniqsa, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ta’lim sohasiga ajratilgan ustuvor vazifalar: zamonaviy ta’lim infratuzilmasini yaratish, pedagoglarning salohiyatini oshirish, fan-ta’lim-amaliyot integratsiyasini ta’minlash kabi maqsadlar klaster modelining mazmun-mohiyati bilan to‘la mos keladi.

Strategiyada ta’kidlangan “barcha darajadagi ta’lim sifatini oshirish va uni mehnat bozori talablariga muvofiqlashtirish” vazifasi bevosita klaster modelidagi hamkorlik tamoyili orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ta’limning raqamlashuvi, ta’lim resurslarining oshirilishi, akademik avtonomiyani kengaytirish va innovatsion modellarni joriy etish kabi vazifalar ham innovatsion klaster modelining funksional tuzilmalari orqali ta’minlanadi. Mutaxassislar ta’kidlashicha: “Klasterlar jamiyat ehtiyojlariga javob beradigan ta’lim modellarini yaratishda strategik drayver vazifasini bajaradi. Ularning barqarorligi milliy siyosat bilan uyg‘unligiga bog‘liq” [4].

XULOSA. Innovatsion klaster modeli — bu faqatgina pedagogik yangilik emas, balki davlat siyosatining strategik vositasi sifatida ham qaralishi lozim. U “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida belgilangan milliy qadriyatlarga sodiq, zamonaviy bilimli va xalqaro maydonda raqobatbardosh kadrlar tayyorlash maqsadlariga to‘la mos keladi. Shu bois, bu modelning milliy ta’lim siyosatlariga integratsiya qilinayotgani – kelgusi rivojlanishning kafolati sifatida qabul qilinishi mumkin.

Pedagogik ta’lim tizimida innovatsion klaster modelini joriy etish bu ta’lim, fan va amaliyotni uzviy bog‘lash, mutaxassislar tayyorlashning sifat va mazmuniga strategik ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan zamonaviy yondashuvdir. Klaster tushunchasining lingvistik va fanlararo tahlili, uning sanoat va ta’lim tizimidagi tarixi hamda pedagogik muhitda shakllanish ehtiyoji mazkur modelning zarurligini asoslab beradi. Model asosida shakllangan subyektlar tizimi (oliy ta’lim muassasalari, ilmiy markazlar, amaliyot bazalari, mahalliy hamkorlar) o‘rtasidagi funksional va ijtimoiy bog‘lanish “uzviylik va uzluksizlik” tamoyili asosida tashkil etiladi. Bunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli muhit ta’lim jarayonining ichki harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo‘ladi. Modelning nazariy-metodologik poydevori konstruktivizm, kollaborativ ta’lim va ta’lim transformatsiyasi nazariyalari bilan asoslanadi. Xususan, Chirchiq davlat pedagogika universiteti tajribasi va “O‘zbekiston – 2030” strategiyasidagi ustuvor yo‘nalishlar bilan uyg‘unlik innovatsion klaster modelining real ilmiy va amaliy qiymatga ega ekanini ko‘rsatadi. Demak, pedagogik ta’limni klasterlashtirish mutaxassis sifatini ta’minlovchi, ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiquvchi barqaror mexanizmdir.

Innovatsion ta’lim klasteri modeli pedagogik ta’limni modernizatsiyalash, fan-ta’lim-amaliyot uyg‘unligini ta’minlash va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim strategik asos hisoblanadi. Chirchiq davlat pedagogika universiteti misolidagi amaliy tajriba bu modelning institutsional, metodik va infratuzilmaviy afzalliklarini yaqqol namoyon etadi. Klaster subyektlari — OTM, maktab, ilmiy markazlar, ota-onalar va mahalliy hamkorlar o‘rtasidagi funksional aloqalar tizimli va maqsadli hamkorlik muhitini yaratadi. Xalqaro tajribalar tahlili esa klaster modelini milliy ehtiyojlar asosida moslashtirish va kengroq joriy etish zaruratini ko‘rsatadi. Modelning “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi bilan uyg‘unligi uning istiqbolli ekanini va ta’limda barqaror rivojlanishni ta’minlashdagi ahamiyatini yanada mustahkamlaydi.

Foydalanilganadabiyotlar ro‘yxati

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти. Ўзбекистон – 2030 стратегияси тўғрисидаги Фармон. 2023 йил 11 сентябр. — [Электрон манба]. Режим кириш: https://president.uz

2. OECD. Innovation Strategy for Education and Training. — Paris: OECD Publishing, 2018. — 120 p.

3. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. — Paris: UNESCO Publishing, 2021. — 76 p.

4. OECD. Education Policy Outlook 2022: Transforming Pathways for Lifelong Learning. — Paris: OECD Publishing, 2022. — P.103.

5. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. — New York: Free Press, 1990. — 896 p.

6. Муҳамедов Ғ., Ходжамқулов У., Тоштемирова С. Педагогик таълим инновацион кластери: назарий-методологик асослар. — Тошкент: Университет нашриёти, 2020. — 140 б.

7. Хўжамқулов У.Н. Педагогик таълим инновацион кластерининг илмий-назарий асослари. Пед.фан.док.дисс. –Ч.2020. Б.44.

8. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. — New York: Teachers College Press, 2007. — 336 p.

9. Schleicher A. OECD Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World. — Paris: OECD Publishing, 2019. — P. 88.

10. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. — Geneva: World Economic Forum, 2016. — 174 p.

11. European Training Foundation. Innovative Approaches to Skills Development through Clusters. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. — 58 p.

12. Жамолиддинов Ҳ. Инновацион таълим муҳити ва унинг шаклланиши // Ўзбекистон педагогика журнали. — 2023. — №2. — Б. 41–46.

OPTIMIZATION OF CLINICAL REASONING DEVELOPMENT IN DENTAL STUDENTS DURING PROSTHODONTIC DISCIPLINES ACQUISITION: A SYSTEMATIC APPROACH TO ORGANIZING SMALL GROUP PRACTICAL SESSIONS

Yusupova Sitora Sanzharovna
Assistant of Orthopedic dentistry department,
Samarkand state medical university
Orcid: 0009-0000-3333-3133, Samarkand, Uzbekistan.

Abstract: This research paper is dedicated to the analysis of the didactic potential of small student groups as a factor that synergistically amplifies the processes of integrative clinical reasoning formation within the context of teaching prosthodontics (orthopedic dentistry). The relevance of the study is dictated by the imperative to implement active-learning methodologies capable of ensuring a high level of gnostic (knowledge-based) and praxeological (skill-based) competencies, which align with contemporary requirements for the prosthodontic specialist.

Keywords: Prosthodontics, clinical reasoning, small groups, interactive methods, professional competencies, didactic potential, simulation-based learning.

ОПТИМИЗАЦИЯ РАЗВИТИЯ КЛИНИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ-СТОМАТОЛОГОВ В ПРОЦЕССЕ ОСВОЕНИЯ ДИСЦИПЛИН ПРОТЕЗИРОВАНИЯ: СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ОРГАНИЗАЦИИ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ В МАЛЫХ ГРУППАХ

Юсупова Ситора Санжаровна
Ассистент кафедры ортопедической стоматологии,
Самаркандский государственный медицинский университет

Аннотация: Настоящая научная работа посвящена анализу дидактического потенциала малых студенческих групп как фактора, синергетически усиливающего процессы формирования интегративного клинического мышления в контексте преподавания ортопедической стоматологии. Актуальность исследования обусловлена императивной необходимостью внедрения активно-деятельностных методологий обучения, способных обеспечить высокий уровень гностических (основанных на знаниях) и праксиологических (основанных на навыках) компетенций, что соответствует современным требованиям к специалисту-ортопеду.

Ключевые слова: Ортопедическая стоматология, клиническое мышление, малые группы, интерактивные методы, профессиональные компетенции, дидактический потенциал, симуляционное обучение.

PROTODONTIK FANLARNI O’ZLASHTIRISH PAYTIDA STOMOTOLOGIK TALABALARDA KLINIK MASLAHATLARNI RIVOJLANTIRISHNI OPTIMALLASHTIRISH: KICHIK GURUH AMALIY MASHG’ULOTLARINI TASHKIL ETISHGA TIZIMLI YONDASHUV

Yusupova Sitora Sanjarovna
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
Ortopedik stomatologiya kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Mazkur ilmiy ish kichik talabalar guruhlarining didaktik salohiyatini tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, u ortopedik stomatologiya fanini o‘qitish doirasida integrativ klinik fikrlash jarayonlarining shakllanishini sinergik jihatdan kuchaytiruvchi omil sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotning dolzarbligi ortoped-mutaxassisga qo‘yiladigan zamonaviy talablarga

mos keladigan g‘nostik (bilimlarga asoslangan) va praksiologik (ko‘nikmalarga asoslangan) kompetensiyalarning yuqori darajasini ta’minlashga qodir bo‘lgan faol-faoliyatga asoslangan o‘qitish metodologiyalarini joriy etish zaruriyati bilan belgilanadi.

Kalit so‘zlar: Ortopedik Stomatologiya, klinik fikrlash, kichik guruhlar, interfaol metodlar, professional kompetensiyalar, didaktik salohiyat, simulyatsiya asosidagi ta’lim.

Introduction.The objective of this study is to systematize and verify the pedagogical advantages of organizing practical sessions in a small-group format within the teaching of Prosthodontics (Prosthetic Dentistry). The research confirms that the small-group format functions as a cognitive simulator, fostering the development of divergent thinking and collective verification skills for diagnostic hypotheses in complex prosthetic treatment planning. Particular attention is paid to the role of structured functional roles in group work (e.g., facilitator, recorder, journalist), which contributes to the formation of professional communicative competence, including skills for interacting with dental laboratories and patients. Furthermore, this methodology enhances the efficacy of manual skill acquisition through a system of peer-to-peer control and the provision of immediate feedback during simulation-based training.

Research Methodology.

The professional activity of a dentist encompasses several core functions: preventive, diagnostic, therapeutic, and rehabilitative. This professional scope also extends beyond primary dental practice to include the provision of first aid in emergency situations. To prepare graduates for this diverse range of professional activities, a competency-based approach is employed, which mandates that the dental graduate possesses a broad spectrum of professional competencies. These Professional Competencies (PC) are generally categorized into groups: general professional, preventive, diagnostic, therapeutic, rehabilitative, psychological-pedagogical, and research. Virtually every professional competency contains the practical manual skills and proficiencies that a graduate must possess. Regulations from the Ministry of Health stipulate that students can only perform procedures on patients after mastering the requisite skills on manikins and phantom heads. Consequently, the early years of dental education are dedicated to mastering the foundational skills critical for the successful establishment of the student-dentist’s future professional foundation. Professional competencies and their corresponding skills can be broadly categorized as general medical and specialized (dental).

The academic process within the Department of Prosthodontics adheres to accepted standards for the training of modern dental specialists. Both established teaching methods and active/ interactive learning formats are utilized. Role-playing is a crucial active learning method. The thematic plans for all disciplines taught in the department («Propedeutics of Prosthodontics,» «Complete Denture Prosthetics,» «Removable Partial Denture Prosthetics,» «Periodontology,» «Fixed Prosthodontics,» «Clinical Dentistry,» «Photographic Documentation») include one session conducted as a role-playing exercise. This exercise is a group activity designed to cultivate practical skills in diagnosis, differential diagnosis, and optimal treatment decision-making in simulated clinical scenarios. This approach provides students with a novel and concrete understanding of the essence of their future professional practice.

Results and Discussions.

Small Groups as an Interactive Strategy.

Small-group work represents one of the most pervasive and effective interactive instructional strategies, forming an integral component of methodologies such as debates, workshops, role-playing, and simulation scenarios. This strategy is successfully integrated into the acquisition of new material, the assessment of students’ practical readiness, and within both ongoing and final practical sessions. The implementation of small-group work in dental practical sessions enhances students’ clinical reasoning by simulating clinical cases where they can discuss diagnoses and

treatment plans in real time, develop communication skills with colleagues and instructors, and practice teamwork during complex prosthetic procedures. This approach facilitates better material retention, promotes critical thinking, and prepares students for authentic clinical practice.

Competency Development and Group Work Organization

Sessions structured around the small-group format contribute significantly to the formation of key professional competencies in students, including:

- Cooperation and teamwork skills.
- Interpersonal communication and the establishment of professional relationships.

This organizational structure also helps mitigate potential conflicts among students, while cultivating essential communicative skills that are often underdeveloped in a portion of the student body.

Within the framework of group work, students autonomously assimilate educational material, resolve situational problem-based tasks, or prepare a report/project (including oral presentations, graphical schemes, model creation, reports, etc.) for subsequent defense of the assigned topic.

The numerical composition of the group is variable, typically ranging from 2 to 6 students. In practical sessions, the application of small groups ensures high effectiveness, as it fosters faster material assimilation, activates student participation in organizational aspects of the work, facilitates the consideration of every participant's opinion, and guarantees that no student remains outside the instructor's focus.

Methods for Subgroup Formation

Several approaches exist for forming subgroups:

- Pre-determined roster assignment: This allows the instructor to control the composition of each group, ensuring a balanced distribution based on preparation level or other criteria.
- Random distribution (by count): The simplest and most frequently employed method, based on counting («one-two-three...») or using external attributes (colors, seasons, country names). Students with the same number or attribute form a group.
- Preference-based distribution (positional): Groups are formed based on the students' own preferences. This approach simplifies their collaborative work, as their opinions and perspectives often align.

Functional Roles in Small-Group Work

During the organization of small-group work in practical sessions, students may be delegated the following functional roles:

Role	Function (Responsibility)
Facilitator (Organizer)	Provides overall leadership and organizes the group's activities.
Recorder	Documents (logs) key stages of the work and the final results of the group's activity.
Journalist	Poses questions aimed at deeper comprehension of the topic or the group's work (including questions from opposing groups), thereby stimulating clarification and material assimilation.
Active Listener	Summarizes the opinions of group members in an accessible language.
Observer	Conducts a point-based assessment of the individual contribution of each group member.
Timekeeper	Monitors adherence to the allotted time, ensuring its efficient use.

The use of other roles is also possible; the key requirement is to ensure the active participation of every group member. Maintaining the same group composition over an extended period may be preferable for the instructor, as long-term joint interaction simplifies the students' work, accelerates problem resolution, increases overall productivity, and ensures a more rational use of instructional time.

Ensuring Efficacy and Discussion Methods.

To ensure a rational allocation of time during the session, it is advisable to provide the group with clear, printed instructions containing: requirements for small-group work, the formulation of tasks to be solved, test questions or problematic situational tasks, the group activity plan, and the individual work plan for each participant.

The key deliverable of the group's activity is the defense of its developed final conclusion. This involves the competent presentation of findings and the provision of accurate, comprehensive, and clear answers to the posed questions.

The most common methods for discussing the obtained results include: «Aquarium,» «round table,» discussion, debate, and dispute.

The «Aquarium» Method

When utilizing the «Aquarium» method, the instructor divides the students into 2 or 4 small groups. One group moves to the center of the auditorium, forming the «aquarium,» and performs the following actions:

1. Familiarization with the assigned clinical situation or task.
2. Discussion of the task using elements of discourse.
3. Formulation of a collective, unified conclusion within 3–5 minutes.

The remaining students must only listen and observe, without participating in the discussion. After 3–5 minutes, the «aquarium» group returns to their seats, and the other students discuss the situation according to the following plan:

- Do you agree with the group's conclusions?
- Was the final conclusion sufficiently clarified?
- Which arguments used to explain the conclusion do you consider the most convincing?

Each group must take a turn in the role of the «aquarium,» and the conclusions of every group working in the center are subject to general discussion in the auditorium.

Conclusion.

Small-group work expands the opportunities for self-monitoring and the monitoring of others' activities, as it is within the small group that students gain the chance for reflection—an external perspective on themselves. Self-assessment sheets or group activity control forms can be applied for this purpose.

Conducting educational sessions in small groups ensures active student engagement, guarantees the instructor's attention to every learner, and creates opportunities for the exchange of knowledge and experience among them.

Key advantages of conducting sessions in the small-group format include:

- Improvement in attendance rates.
- Formation of sustainable academic motivation.
- The possibility of involving any student/participant in the subject matter.
- The participant does not merely attend the session but self-identifies, having the opportunity to express their opinion.
- Formation of mutual respect among students.
- Creation of psychological comfort within the collective (group).
- Prevention of negative phenomena characteristic of competitive situations.

Options for organizing small-group work:

1. All groups are given an identical task.

2. Groups receive different tasks.
3. Groups receive different tasks, but the expected outcome must be unified.
4. Participant rotation occurs (change in group composition).
5. Groups work on the «relay race» principle.

In conclusion, the execution of clinical practical sessions in small groups within medical higher educational institutions is of high significance for the formation and comprehensive development of students’ clinical reasoning. The utilization of small groups in Prosthodontics transforms the educational process from passive observation into active collaborative activity, which is the most effective pathway for developing deep clinical thinking and sustainable practical skills in future specialists.

References.

1. Галанова Т.А., Петрова Е.В., Тургенева Л.Б. «Ролевые игры» как метод активного обучения студентов на кафедре терапевтической стоматологии // Смоленский медицинский альманах. Педагогика высшей школы. Педагогическое проектирование и педагогические технологии / Под ред. И.В. Отвагина. – Смоленск: Изд-во СГМУ, 2016. – № 2. – С. 161–164 (225 с).

2. Конопля А.И. Компетентностная модель подготовки специалиста-медика // Высшее образование в России. – 2010. – № 1. – С. 98–101.

3. Цепов Л.М., Николаев А.И., Галанова Т.А. и др. Модульная программа компетентностного обучения студентов на кафедре терапевтической стоматологии // Смоленский медицинский альманах. Педагогика высшей школы. Вклад коллективов кафедр СГМА в совершенствование преподавания клинических, медико-биологических и гуманитарных дисциплин / Под ред. И.В. Отвагина. – Смоленск: Изд-во СГМУ, 2015. – № 2. – С. 250–254.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILAR FAOLIYATLARIDA INTEGRATSIYASI JARAYONIDA MAS’ULIYATLILIKNI SHAKLLANTIRISHNING O‘ZIGA XOSLIGI

Zaripova Muslima Qurbonovna
Qashqadaryo viloyati, Pedagogik mahorat markazining Maktabgacha, boshlang‘ich va maxsus ta’lim kafedrasi katta o‘qituvchisi.

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mas’uliyatlilikni shakllantirishga doir nazariy qarashlar tahliliga tayangan holda ushbu jarayonga ilmiy manbalarda yetakchilik qiluvchi shaxsiy-faoliyatli va aksiologik yondashuvlardan foydalanish haqida gap boradi.

Shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida faoliyatlar integratsiyasi asosida mas’uliyatlilikni va ijtimoiy faollikni shakllantirish texnologiyasini ishlab chiqishda motivatsion, intellektual va irodaviy komponentlarni rivojlantirishga tayanish lozim bo‘ladi. Mazkur texnologiya asosida boshlang‘ich ta’lim jarayoniga mazmunli va faoliyatli tomonlar integratsiyasini kiritish maqsadga Muvofiqligi asolab beriladi.

Kalit so‘zlar: mas’uliyatlilik, tartiblilik, aksiologik yondashuv, nazariy qarashlar.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ПРОЦЕССЕ ИНТЕГРАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Зарипова Муслима Курбоновна
Старший преподаватель кафедры дошкольного, начального и специального образования центра педагогических навыков, Кашкадарьинская область.

Аннотация: В статье рассматривается применение личностно-деятельностного и аксиологического подходов к данному процессу на основе анализа теоретических взглядов на формирование ответственности у учащихся начальной школы, ведущих в научных источниках.

Также, при разработке технологии формирования ответственности и социальной активности у учащихся начальной школы на основе интеграции деятельности, необходимо опираться на развитие мотивационных, интеллектуальных и волевых компонентов. Обосновывается актуальность внедрения в процесс начального образования на основе данной технологии интеграции осмысленных и активных аспектов.

Ключевые слова: ответственность, упорядоченность, аксиологический подход, теоретические взгляды.

CHARACTERISTICS OF FORMING RESPONSIBILITY IN THE PROCESS OF INTEGRATION OF ACTIVITIES OF PRIMARY STUDENTS

Zaripova Muslima Qurbonovna,
Senior teacher of the Department of Preschool, Primary and Special Education of the Center for Pedagogical Skills, Kashkadarya region.

Abstract: The article discusses the use of personal-activity and axiological approaches to this process, based on the analysis of theoretical views on the formation of responsibility in primary school students, leading in scientific sources.

Also, in developing a technology for forming responsibility and social activity in primary school students based on the integration of activities, it is necessary to rely on the development of motivational, intellectual and volitional components. The relevance of introducing the integration of meaningful and active aspects into the primary education process based on this technology is justified.

Keywords: responsibility, orderliness, axiological approach, theoretical views.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning ijtimoiy faolligi va mas’uliyatlilik sifatlarini shakllantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mas’uliyatlilikni erta yoshdan shakllantirish kelgusida ularning mustaqil fikrlovchi, jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lgan barkamol shaxs sifatida kamol topishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda ta’limga innovatsion yondashuvga bo‘lgan ehtiyoj hech qachon bo‘lmagan. Eng istiqbolli strategiyalardan biri boshlang‘ich ta’limda fanlarning integratsiyalashuvidir. Boshlang‘ich sinf o‘quv jarayonini fanlarni integratsiyalashgan holda takomillashtirishdan ko‘zlangan maqsad o‘quvchilarning tevarak-atrofdagi olam haqidagi tasavvurlarini kuchaytiruvchi yanada yaxlit va fanlararo ta’lim muhitini yaratishdan iborat. Ushbu yondashuv nafaqat tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko’nikmalarini rivojlantiradi, balki yosh o’quvchilarni kelajakdagi akademik va real hayotdagi qiyinchiliklarga tayyorlaydi.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Boshlang‘ich ta’limda fanlarni integratsiyalash yosh o‘quvchilar uchun yanada qiziqarli, fanlararo va yaxlit ta’lim tajribasini yaratishga qaratilgan istiqbolli yondashuvdir. Biologiya, kimyo, fizika va atrof-muhit fanlari kabi fanlar o’rtasidagi an’anaviy to’siqlarni yo’q qilish orqali bu usul tabiiy dunyoni chuqurroq tushunishga yordam beradi va muhim ko’nikmalarni rivojlantiradi. Quyida fanlar integratsiyasi asosida boshlang’ich sinflarda o’quv jarayonini takomillashtirishni belgilovchi o’ziga xos xususiyatlar keltirilgan.

Boshlang‘ich sinf ta’lim jarayoniga fanlarning integratsiyalashuvi turli ilmiy fanlarni uyg‘un o‘quv dasturiga birlashtirish orqali o‘quvchilarning bilim olish tajribasini oshirishga qaratilgan innovatsion yondashuvdir. Ushbu strategiya biologiya, kimyo va fizika kabi fanlarni alohida o’qitishning an’anaviy, jimjimador usulidan uzoqlashadi va buning o’rniga bu sohalar o’rtasidagi bog’liqlik va o’zaro bog’liqlikni ta’kidlaydi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Boshlang‘ich ta’lim bosqichi bolaning shaxs sifatida shakllanishida poydevor vazifasini bajaradi. Shu bois mazkur bosqichda tashkil etiladigan ta’lim-tarbiya jarayonlari, metod va texnologiyalar o‘quvchilarda nafaqat bilim va ko‘nikmalarni, balki axloqiy-irodaviy sifatlarni, xususan, mas’uliyatlilikni rivojlantirishga yo‘naltirilishi zarur.

Kichik maktab yoshidagi bolalik davridan boshlab, shaxsiy mas’uliyatini namoyon eta oladigan, tashqi ta’sirlarga nisbatan o‘z mustaqil pozitsiyasiga ega bo‘lgan mas’uliyatli, irodasi baquvvat insonni tarbiyalash, ijtimoiy faol shaxsni shakllantirish muammosi juda ham dolzarbdir.

Mas’uliyatlilik shaxsning o‘z xatti-harakati, qarorlari va faoliyati natijalari uchun javobgarlikni his eta olish qobiliyatidir. Pedagogik nuqtayi nazardan mas’uliyatlilik intizomlilik, tartiblilik, mustaqillik va irodaviy barqarorlik bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab sifat hisoblanadi.

Psixologik tadqiqotlarda mas’uliyatlilik shaxsning ichki motivlari, ehtiyojlari va qadriyatlari bilan uzviy aloqada talqin etiladi. Kichik maktab yoshida bu sifat tashqi nazorat va rag‘batlantirish orqali shakllanib, bosqichma-bosqich ichki nazoratga aylana boradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari faol, qiziquvchan, taqlidga moyil bo‘ladilar. Ularning psixologik rivojlanishida o‘yin, bilish va mehnat faoliyati yetakchi o‘rin tutadi. Aynan shu faoliyat turlarining uyg‘unlashuvi mas’uliyatlilikni shakllantirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Mazkur yosh davrida bolalarda baholashga nisbatan sezgirlik yuqori bo‘ladi. O‘qituvchi tomonidan berilgan ijobiy baho, rag‘bat va e’tirof ularni mas’uliyatli bo‘lishga undaydi.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Integratsiya – bu turli fanlar, faoliyat turlari va ta’lim mazmunini o‘zaro uyg‘unlashtirish jarayonidir. Boshlang‘ich ta’limda integratsiyalashgan yondashuv o‘quvchilarda dunyoni yaxlit idrok etish, bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Faoliyatlar integratsiyasi o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi, ularni aniq maqsad sari yo‘naltiradi va mas’uliyatli munosabatni vujudga keltiradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida faoliyatlar integratsiyasi asosida mas’uliyatlilikni va ijtimoiy faollikni shakllantirish texnologiyasini ishlab chiqishda motivatsion, intellektual va irodaviy komponentlarni rivojlantirishga tayanish lozim bo‘ladi. Mazkur texnologiya asosida boshlang‘ich ta’lim jarayoniga mazmunli va faoliyatli tomonlar integratsiyasini kiritish maqsadga muvofiqdir.

Nazarimizda bu: ilgari tarqoq bo‘lgan faoliyat turlarini yagona maqsadga erishishda birlashtiradi va shu bilan o‘quvchilarning mas’uliyatlilikka yo‘naltirilgan faoliyatlari uchun motivatsiya o‘yg‘otadi. Xususan, ekologiya bilan tasviriy faoliyat integratsiyasi ularning qiziqishlariga stimul berib, faoliyatlari davomida aniq bir natijaga erishish uchun tashabbuskorlik va mas’uliyatlilikka asoslangan imkoniyatlar eshigini ochadi; bolalarning faoliyat natijalariga mazmundorlik va samaradorlikni taqdim etgan holda o‘z faoliyatidan qoniqish, rag‘bat va keyingi faoliyat turlari uchun stimul uyg‘otadi;

kichik maktab yoshidagi bolalar uchun xos bo‘lgan faoliyat turlarini uyg‘unlashtirish bolalar faoliyat ko‘rinishlarining qiziqarlilik va kreativlik ko‘rsatkichlarini mukammallashtiradi. Xususan, o‘quvchilarning o‘yin, bilish va mehnat faoliyatlarini topshiriqlar tizimi bilan original uyg‘unlashtirish yoki kombinatsiyalash ularda yangi va qiziqarli bo‘lgan faoliyat turiga jalb etish imkoniyatini beradi;

o‘quvchilar jamoasini aniq bir topshiriqlar tizimi bilan tanishtirish, vazifalarni taqsimlash, bajarilishi lozim bo‘lgan vazifalar mazmunini tushuntirish va stimul berish mas’ulitlilikni shakllantirishning dastlabki bosqichi bo‘lib, ushbu bosqichdagi vazifalarning aniq bajarilishi faoliyat samaradorligini ta’minlaydi;

asosiy bosqichda o‘quvchilarning topshiriqlarni sidiqidildan jahd bilan bajarishga kirishishlariga erishish, ularning asosiy maqsaddan chalg‘imasliklari uchun asosiy maqsadni eslatib turish mas’uliyatlilik mezonlaridan bo‘lmish jiddu-jahd va sobitqadamlilikka erishishga imkon beradi;

faoliyat yakunida mashg‘ulot ishtirokchilaridan har birining faoliyati va ishtiroki tahlil qilinishi, o‘ziga xos yutuqlari e’tirof etilishi, kamchiliklar yoki mag‘lubiyatning ham o‘ziga xos natija ekanligi qayd etilishi o‘quvchilarning o‘z faoliyat va xatti-harakati uchun javobgarlik hissini oshirishga hamda irodaviy sifatlarini mustahkamlashga yordam beradi.

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida masu’liyatlilikni shakllantirishga qaratilgan dars mashg‘ulotlari tizimini ishlab chiqish va tashkil etishda quyidagilarga amal qilish jarayonning samarali bo‘lishini ta’minlaydi:

Dastlabki bosqichda motivatsion jarayon to‘g‘ri tashkil etilsa.

Asosiy mazmunni mustahkamlash bosiqichida aksariyat integrallashgan mashg‘ulotlardan foydalanilsa.

Pedagoglar ta’lim-tarbiya jarayonida ijodiy yondashuvni amalga oshirib, undan foydalanishda metod, vosita va ta’lim usullarini variativligini ta’minlasa.

O‘quvchilar dars jarayonida asosiy maqsaddan chalg‘imasliklari uchun muntazam eslatib turilsa.

Mashg‘ulot yakunida har bir ishtirokchi yutuq va kamchiliklari albatta tahlil qilinsa, rag‘batlantirilsa va mag‘lubiyat ham samaradorlik omili sifatida tahlil qilinsa.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan talablar asosida tashkil etilgan jarayonda o‘quvchi ongida dunyoni idrok etish, anglash, tushunishini ta’minlovchi yaxlit yondashuv ro‘y beradi. Alohida yo‘nalishlarda tashkil etiladigan mashg‘ulotlarda emas, balki mujassamlashgan faoliyat jarayonida o‘quvchining irodaviy sifatlarini uyg‘otish, individual yashirin jihatlariga stimul berish, ahdida qat’iylik asosida mas’uliyatlilikni shakllantirishga imkon beradi.

Faoliyatlar integratsiyasi asosida mas’uliyatlilikni shakllantirish bosqichlari.

Dastlabki bosqich: Bu bosqichda o‘quvchilarda motivatsiya shakllantiriladi. O‘qituvchi

mashg‘ulot maqsadini aniq belgilab, vazifalarni tushunarli tarzda taqsimlaydi. Har bir o‘quvchining vazifasi aniq bo‘lishi mas’uliyat hissining paydo bo‘lishiga zamin yaratadi.

Asosiy bosqich: Asosiy bosqichda o‘quvchilar topshiriqlarni mustaqil va jamoaviy tarzda bajaradilar. Bu jarayonda o‘qituvchi yo‘naltiruvchi va maslahat beruvchi rolni bajaradi. O‘quvchilarning o‘z vazifasini sidqidildan bajarishi ularning mas’uliyatlilik darajasini oshiradi.

Yakuniy bosqich: Yakuniy bosqichda faoliyat natijalari tahlil qilinadi. O‘quvchilarning yutuqlari e’tirof etilib, kamchiliklar tahlil qilinadi. Bu bosqich mas’uliyatni anglash va o‘z xatti-harakatiga baho berish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Rag‘batlantirish va adolatli baholash o‘quvchilarning mas’uliyatli bo‘lishiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ijobiy rag‘bat, maqtov va qo‘llab-quvvatlash bolalarda o‘ziga ishonchni oshiradi.

O‘qituvchining muhim vazifasi, ularning fikriga ko‘ra, barcha o‘quvchilar band bo‘lishini ta’minlash va o‘qituvchi ularga faoliyatni kengaytirish, yaxshilash va murakkablashtirishga, rejalarni amalga oshirishga, maqsadlarga erishishga yordam berishi lozim. O‘qituvchi ularda tashkilotchilikni, intizomni, vazminlikni tarbiyalashga harakat qilishi kerak: o‘quvchi faolligini rag‘batlantirish va rivojlantirish bilan birga, o‘qituvchi bolalarni nafaqat ayni paytda xohlagan narsasi bilan, balki, zarur bo‘lgan narsalar bilan shug‘ullanishga o‘rgatadi.

To‘qsoninchi yillarning oxirida shaxsda mas’uliyatlilikni shakllantirish muammosiga ilmiy qiziqishning tiklanishi kuzatildi, ammo izlanishlar asosan boshlang‘ich va o‘rta maktab o‘quvchilarini o‘rganishga qaratildi.

Mas’uliyatlilikni shakllantirish muammosini o‘rganishda davriy ravishda ilmiy jurnallarda e’lon qilinadigan maqolalar muhim o‘rin egallaydi. O‘rganilayotgan muammoning hozirgi holatini aniqlash uchun so‘nggi yillarda pedagogika, psixologiya va boshlang‘ich ta’limga oid ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalarni tahlil qildik. Ushbu tahlil shuni ko‘rsatdiki, shaxsda mas’uliyatlilik sifatini shakllantirish masalalari, ijtimoiy tajribani to‘plash muammolariga yetarli darajada e’tibor qaratilmagan, shu bilan birga kichik maktab yoshidagi bolalarda mas’uliyatni shakllantirish umuman e’tibordan chetda qolgan, nazarimizda buning sababi ularni nazariy va amaliy jihatdan yetarli darajada ishlab chiqilmaganligidadir.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mas’uliyatlilikni shakllantirishda faoliyatlar integratsiyasi muhim pedagogik omil hisoblanadi. Integratsiyalashgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning shaxsiy, ijtimoiy va irodaviy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Boshlang‘ich sinf o‘quv jarayonini fanlar integratsiyasi orqali takomillashtirish erta ta’limga transformativ yondashuvni taklif etadi. Ushbu yondashuvning o’ziga xos xususiyatlari, masalan, fanlararo o’quv rejasini ishlab chiqish, real dunyo ilovalari, faol o’rganish usullari, hamkorlikda o’rganish muhiti va texnologiyalardan foydalanish - birgalikda yanada qiziqarli va yaxlit o’rganish tajribasini yaratadi. Bu elementlar nafaqat o‘quvchilarning ilmiy tushunchalar haqidagi tushunchalarini kuchaytiribgina qolmay, balki tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini, mas’uliatlilikni va tabiat olamiga chuqur qiziqish uyg‘otadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mavlonova R.A. Boshlang‘ich ta’limning integratsiyalashgan pedagogikasi. Toshkent, 2005. – 104 b.

2. Shodiyev R.D, Qosimova G.I. Tabiatshunoslik va uni o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Qarshi: Nasaf, 2021. – 130 b.

3. Qosimova G.I. Didactic foundations of the integration of natural science knowledge in primarys chool as a mechanism of systematic cognition of the surrounding world //Angliya European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 4, 2020. Part II. – P. 2056-5852.

4. Qosimova G.I. Features of the subject-object area of natural science knowledge at primary school//ISSN 2311-2158 The Way of Science International scientific journal. № 8 (78), 2020.

ISSN 2311-2158. The Way of Scienc. – P. 37- 41.

5. Qosimova G.I.Systematic model of formation of the images of natural skiense and its effective implementation didaktik state// International Journal for innovativer Engineering and Management Research (Hindiston). Vol 10 Issue01, Jan 2021 ISSN 2456 – 50832021. – P. 63-68.

6. Qosimova G.I. The process of cognition of the surrrounding vorld by primary skool students and the balance of the lavs ofscientific knovledge// AKADEMICIA Aninter national Multidisc iplinary Research Journal (Hindiston). Vol. 11, Issue 2, February 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492. – P. 2249-7137.

7. Qosimova G.I. Development of natural scientific thinking in elementary school students style// galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ). Vol. 9, Issue 5, May (2021). – P. 467-470.

8. Qosimova G.I. Olamning tabiiy-ilmiy manazarasi tushunchasini metodologik asoslari// Mug‘allim ham uzliksiz bilimlendirio‘. – Nukus, 2020. – №6/1. – B. 87-91 (13.00.00, № 20).

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕМПЕРАМЕНТА ГАНДБОЛЬНЫХ СУДЕЙ КАК ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОСТИ СУДЕЙСТВА

Кариева Райхон Рустамовна
Доцент кафедры «Теория и методика гандбола, регби, хоккей на траве»
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта

Студентка магистратуры по направлению «Спортивная деятельность» кафедры физической культуры Университета Ориентал,
Обидова Роза Халиловна

Аннотация: В статье рассматривается влияние типологических особенностей темперамента на эффективность судейской деятельности в гандболе. Использованы психодиагностические методы (тест Айзенка), экспертная оценка эффективности судейства и подсчёт ошибок. Установлены статистически значимые связи между экстраверсией, нейротизмом и надежностью судейства. Полученные данные подтверждают необходимость учета темпераментных характеристик при подготовке и отборе судей.

Ключевые слова: темперамент, гандбол, судейство, эффективность, экстраверсия, нейротизм, ошибки судейства

TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF HANDBALL REFEREES’ TEMPERAMENT AS A FACTOR IN REFEREEING EFFECTIVENESS KARIYEVA RAYHON RUSTAMOVNA

Kariyeva Rayhon Rustamovna
Associate Professor Department of «Theory and Methodology of Handball, Rugby, Field Hockey» Uzbek State University of Physical Education and Sports

Master’s student in Sports Activities at the Department of Physical Education, Oriental University,
Obidova Roza Khalilovna

Annotation: The article examines the influence of typological characteristics of temperament on the effectiveness of refereeing in handball. Psychodiagnostic methods (Eysenck test), expert assessment of refereeing effectiveness, and error counting were used. Statistically significant correlations were established between extraversion, neuroticism, and the reliability of refereeing. The data obtained confirm the need to take temperamental characteristics into account when training and selecting referees.

Keywords: temperament, handball, refereeing, effectiveness, extroversion, neuroticism, refereeing errors

GANDBOL HAKAMLARI TEMPERAMENTINING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI HAKAMLIK SAMARADORLIGI OMILI SIFATIDA

Kariyeva Rayhon Rustamovna
«Gandbol, regbi, chim ustida xokkey nazariyasi va uslubiyati» kafedrasi dotsenti
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Oriental universiteti jismoniy tarbiya kafedrasi «Sport faoliyati» yo‘nalishi bo‘yicha magistratura talabasi
Obidova Roza Xalilovna

Annotatsiya: Maqolada gandbolda hakamlik faoliyati samaradorligiga temperamentning tipologik xususiyatlari ta’siri ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda psixodiagnostik usullar (Ayzenk testi), hakamlik samaradorligini ekspert baholash hamda xatolarni hisoblash qo‘llanilgan. Ekstraversiya, nevrotizm va hakamlikning ishonchliligi o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqliklar aniqlangan. Olingan natijalar hakamlarni tayyorlash va tanlash jarayonida temperament xususiyatlarini hisobga olish zarurligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: temperament, gandbol, hakamlik, samaradorlik, ekstraversiya, nevrotizm, hakamlik xatolari

Актуальность. Современный гандбол характеризуется высокой интенсивностью игрового процесса, частой сменой игровых ситуаций и значительным эмоциональным напряжением, что предъявляет повышенные требования к профессиональной надежности спортивных судей. Одним из важнейших психологических факторов, влияющих на эффективность судейской деятельности, является темперамент (2,3). Темперамент определяет динамические особенности психической деятельности, такие как скорость реакции, устойчивость внимания, эмоциональная стабильность и способность к саморегуляции.

С позиции теории Г. Айзенка темперамент рассматривается как биологически обусловленная структура, включающая параметры экстраверсии–интроверсии и нейротизма (1). Высокий уровень нейротизма может негативно сказываться на надежности судейской деятельности, повышая вероятность ошибок в условиях психоэмоционального давления, характерного для соревновательной обстановки.

В связи с этим изучение типологических особенностей темперамента гандбольных судей и их влияния на эффективность судейства является актуальной научной и практической задачей.

Цель исследования - выявить влияние типологических особенностей темперамента на эффективность судейской деятельности в гандболе.

Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи исследования:

1. Проанализировать научную литературу по проблеме темперамента и судейской деятельности в спорте.
2. Определить типологические особенности темперамента гандбольных судей.
3. Оценить эффективность судейской деятельности.
4. Выявить взаимосвязь между типом темперамента и эффективностью судейства.

Для решения поставленных задач использовались следующие методы:

- тест Айзенка (EPI) для определения типа темперамента;
- метод экспертной оценки эффективности судейства;
- методы математической статистики (корреляционный анализ Спирмена).

Исследование проводилось на базе соревнований по гандболу. В исследовании приняли участие 12 гандбольных судей мужского пола в возрасте от 20 до 40 лет со стажем судейской деятельности от 3 до 15 лет.

Результаты исследования и их анализ.

В результате психодиагностического обследования было установлено следующее распределение типов темперамента среди гандбольных судей: сангвинический — 33,3%, флегматический — 25,0%, холерический — 25,0%, меланхолический — 16,7%.

Для более детального анализа были рассмотрены индивидуальные результаты обследования каждого судьи. В таблице 1 представлены конкретные данные по типу темперамента и показателям экстраверсии и нейротизма (по тесту Айзенка).

Таблица 1

Индивидуальные показатели темперамента гандбольных судей (n = 12)

№ судьи	Тип темперамента	Экстраверсия (баллы)	Нейротизм (баллы)
1	Сангвиник	17	8
2	Сангвиник	16	9
3	Сангвиник	18	7
4	Сангвиник	15	8
5	Флегматик	10	7
6	Флегматик	9	6
7	Флегматик	11	7
8	Холерик	16	14
9	Холерик	17	15
10	Холерик	15	13
11	Меланхолик	7	16
12	Меланхолик	6	17

Анализ данных таблицы показывает, что судьи сангвинического и флегматического типов характеризуются более низкими значениями нейротизма и умеренно высокими показателями экстраверсии, что является благоприятным для судейской деятельности.

Эффективность судейской деятельности оценивалась методом экспертных оценок по 10-балльной шкале. Экспертная группа наблюдала за действиями каждого из 12 судей во время соревновательного периода. Для оценки надежности судейской деятельности использовался протокол экспертной оценки ошибок (таблица 2). Оценивались следующие виды ошибок: несвоевременность свистка; ошибки трактовки правил; ошибки управления конфликтами; излишняя жёсткость.

Таблица 2

Сводная таблица экспертной оценки

№ судьи	Тип темперамента	Своевременность свистка	Трактовка правил	Управление конфликтами	Излишняя жёсткость	Общие ошибки
1	Сангвиник	0	1	0	0	1
2	Сангвиник	0	1	0	1	2
3	Сангвиник	1	0	0	0	1
4	Сангвиник	1	1	0	0	2
5	Флегматик	1	1	1	0	3
6	Флегматик	0	1	1	0	2
7	Флегматик	1	1	0	0	2
8	Холерик	1	2	1	1	5
9	Холерик	2	2	1	1	6
10	Холерик	1	1	1	0	3
11	Меланхолик	2	2	2	1	7
12	Меланхолик	2	2	1	1	6

Результаты исследования показали: судьи сангвинического и флегматического типов демонстрируют наименьшее количество ошибок и более стабильное судейство; судьи холерического и меланхолического типов чаще совершают ошибки в трактовке правил, управлении конфликтами и своевременности действий.

В таблице 3 представлены конкретные показатели эффективности судейства каждого испытуемого.

Таблица 3

Индивидуальные показатели эффективности судейства

№ судьи	Тип темперамента	Эффективность судейства (баллы)	средние значения эффективности судейства (баллы)	Среднее количество ошибок
1	Сангвиник	9,0	8,6	1,5
2	Сангвиник	8,5		
3	Сангвиник	8,8		
4	Сангвиник	8,2		
5	Флегматик	8,0	7,9	2,3
6	Флегматик	7,6		
7	Флегматик	8,1		
8	Холерик	7,3	7,2	4,7
9	Холерик	7,0		
10	Холерик	7,2		
11	Меланхолик	6,9	6,8	6,5
12	Меланхолик	6,7		

На основе индивидуальных данных были рассчитаны средние значения эффективности

судейства для каждой типологической группы и среднее количество ошибок по типу темперамента, что позволило провести последующий сравнительный анализ.

Как видно, наиболее надежными судьями являются представители сангвинического и флегматического типов, а судьи меланхолического типа демонстрируют наибольшее количество ошибок.

С целью выявления взаимосвязи между типологическими особенностями темперамента и эффективностью судейской деятельности был проведён корреляционный анализ с использованием коэффициента ранговой корреляции Спирмена (ρ), что является целесообразным при малом объеме выборки.

В ходе анализа были получены следующие результаты: между уровнем экстраверсии и эффективностью судейства выявлена положительная корреляционная связь средней силы ($\rho = 0{,}58$; $p < 0{,}05$); между уровнем нейротизма и эффективностью судейской деятельности обнаружена отрицательная корреляция ($\rho = -0{,}61$; $p < 0{,}05$).

Полученные статистические данные указывают на то, что повышение эмоциональной устойчивости и экстравертированности способствует росту эффективности судейской деятельности, тогда как высокий уровень нейротизма снижает надежность судейства в условиях соревновательного напряжения.

Полученные данные подтверждают корреляционную связь между нейротизмом и количеством ошибок, а также положительное влияние экстраверсии на надёжность судейства.

Выводы. Таким образом, типологические особенности темперамента выступают важным психологическим фактором эффективности судейства в гандболе. Их учет целесообразен при профессиональном отборе судей, организации их психологической подготовки и разработке программ повышения стрессоустойчивости и надежности судейской деятельности. Индивидуализация подготовки с учетом темпераментных характеристик способствует снижению количества судейских ошибок и повышению общего качества управления соревновательным процессом.

Список литературы

1. Айзенк Г. Ю. Структура личности. - М. ; СПб.: Ювента, 1999- 464 с.
2. Бабушкин Г. Д. Психологическая подготовка спортивных судей. - Омск, 2003.
3. Ильин, Е. П. Психология спорта: учебник / Е. П. Ильин. - Санкт-Петербург: Питер, 2019. - 352 с.
4. IHF Rules of the Game (Indoor Handball) — обновлённая редакция, действующая с 1 июля 2025 г.

КИНЕМАТИЧЕСКИЕ И ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННЫЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ОБЫЧНОЙ ХОДЬБОЙ И СТРЕЛЬБОЙ В ДВИЖЕНИИ

Ж. А. Ортиков,
старший преподаватель кафедры огневой подготовки
Академии МВД Республики Узбекистан

Аннотация. В статье рассмотрены сходства и различия в кинематике нижних конечностей и пространственно-временных параметрах между «стрельбой в движении» без носимой нагрузки на тело и обычной ходьбой. Показано использование более согнутых углов нижних конечностей, меньших шагов и более длительного времени, проведенного в опоре на обе конечности во время «стрельбы в движении» по сравнению с обычной ходьбой. Подчеркивается, что нормальная ходьба напрямую не имитирует модели движений, характеризующих спектр кинематических и пространственно-временных параметров возникающих при решении служебно-боевых задач.

Ключевые слова: шагательные движения, нормальная походка, стрельба в движении, длина шага, скорость движения, пиковые углы сгибания.

Annotatsiya: Maqolada oyoqlar kinematikasi va tanaga yuksiz «harakatdagi otish» hamda oddiy yurish o‘rtasidagi fazoviy-vaqt parametrlaridagi o‘xshashlik va farqlar ko‘rib chiqilgan. Oddiy yurish bilan taqqoslaganda, «harakatлани билан otish» paytida oyoqlarning ko‘proq bukilgan burchaklaridan foydalanish, kichikroq qadamlar va ikkala oyoqqa tayanish uchun ko‘proq vaqt sarflash ko‘rsatilgan. Ta’kidlanishicha, оддий yurish xizmat va jangovar vazifalarni бажаришда yuzaga keladigan kinematik va fazoviy-vaqt parametrlari spektrini tavsiflovchi harakat modellarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri taqlid qilmaydi.

Kalit so‘zlar: odimlash harakatlari, normal yurish, harakatda otish, qadam uzunligi, harakat tezligi, eng yuqori egilish burchaklari.

Annotation. The article examines the similarities and differences in lower limb kinematics and spatio-temporal parameters between “shooting while moving” without a load on the body and normal walking.It shows the use of more bent angles of the lower limbs, smaller steps, and more time spent on both limbs during “shooting while moving” compared to normal walking. It emphasizes that normal walking does not directly mimic the movement patterns that characterize the spectrum of kinematic and spatiotemporal parameters that arise when performing combat duties.

Keywords: stepping movements, normal gait, shooting while moving, step length, speed of movement, peak angles of flexion.

Одним из ключевых аспектов обучения сотрудниках Минестерство внутренних дел Республики Узбекистан (далее МВД РУз) является изучение материальной части всех видов стрелкового оружия, их умелое использование в различных ситуациях, а также непрерывное совершенствование своих знаний и навыков по специально-тактической, огневой, горно-высотной, физической, психологической и правовой подготовке при проведении антитеррористических и других операций.

В действующем Курсе стрельб из стрелкового МВД РУ (условиями упражнений из стрелкового оружия в ряде упражнений предусмотрена стрельба в движении (на ходу) или динамическая стрельба, которая в свою очередь, представляет собой процесс тактического перемещения сотрудников в ходе боя и является функциональным элементом движения включающим в себя способность сотрудника двигаться вправо и влево, вперед, по диагонали и назад, сохраняя при этом устойчивость, правильное прицеливание, контроль над оружием

и ситуационную осведомленность.

Исходя из этого, целью данной статьи является рассмотрение кинематических и пространственно-временных различий в движениях нижних конечностей между нормальной ходьбой и стрельбой в движении (на ходу) без носимой нагрузки.

Нормальная походка

В целях последовательного изложения материала вначале рассмотрим шагательные движения человека. Движения человека носят сложный характер и с трудом поддаются описанию. Однако в ряде случаев можно выделить существенные моменты, отличающие одни виды движений от других [1].

Походка традиционно делится на фазу опоры и фазу переноса. Приблизительно 60% походки цикл – фаза опоры, во время которой опорная конечность находится в контакте с землей; фаза опоры включает в себя фазы опоры как на одну, так и на две конечности. [2]. Оставшиеся 40% цикла ходьбы составляют фазу маха, которая происходит, когда эталонная конечность не касается земли для продвижения конечности. [3].

В шагательных движениях каждая нога поочередно бывает опорной и переносной. В опорный период входят амортизация (торможение движения тела по направлению к опоре) и отталкивание, в переносной - разгон и торможение. Элементы шагательных движений при ходьбе представлены на рис. 1.

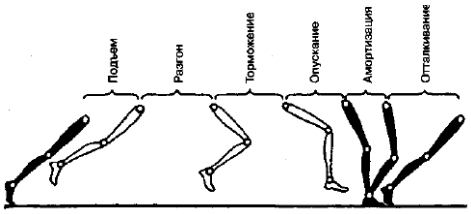

Рис.1. Элементы шагательного движения

Последовательные движения тела человека и его ног при ходьбе представлены на рис. 2.

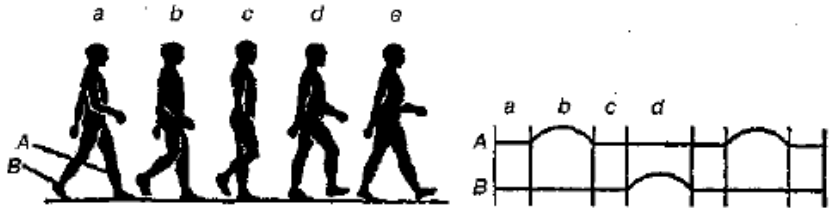

Рис. 2. Последовательные движения тела человека при ходьбе

Ходьба - автоматизированный двигательный акт, осуществляющийся в результате сложной координированной деятельности скелетных мышц туловища и конечностей.

Линии А и В дают качественное изображение движения стоп ног в процессе ходьбы. Верхняя линия А относится к одной ноге, нижняя линия В - к другой. Прямые участки соответствуют моментам опоры стопы о землю, дугообразные участки - моментам движения стоп. В течение промежутка времени (a) обе ноги опираются на землю; затем (b) - нога А в воздухе, нога В продолжает опираться; а после (c) - вновь обе ноги опираются о землю. Чем быстрее ходьба, тем короче становятся промежутки (a и c).

При ходьбе графики компонент опорной реакции имеют два максимума (рис.3). Первый максимум удерживает тело от падения вперед и возникает на опоре приблизительно в конце

отталкивания с носка противоположной ноги. Сила реакции опоры приложена к пятке тормозящей ноги и направлена вверх-назад и слегка внутрь стопы. Момент сил во время опоры на пятку сравнительно невелик, а направление его действия выражено нечетко. Второй максимум на графиках компонент опорных реакций, названный задним толчком, возникает в конце опорной фазы ноги приблизительно перед началом перенесения опоры на противоположную ногу.

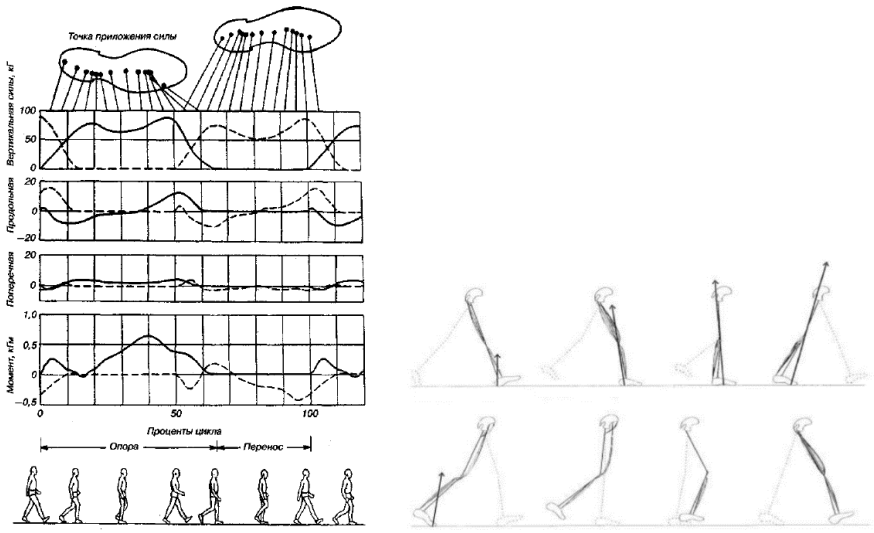

Рис. 3. Изменение опорной реакции во время одиночного шага при ходьбе (по H.D. Eberhart, V. Inman, 1951; H.D. Eberhartetal, 1954)

Таким образом, шагательные движения характеризуются попеременной активностью ног, чередованием отталкивания и переноса каждой ноги.

Стрельба в движении (на ходу)

Умение вести стрельбу из стрелкового оружия в движении (на ходу) одиночными, сдвоенными выстрелами и короткими очередями (до 5 выстрелов) дает неоценимое преимущество при прорыве, прикрытии, смены позиции и других ситуациях, возникающих при огневых контактах на коротких расстояниях.

При стрельбе в движении (на ходу) используется схема походки в согнутом положении, при которой нижние конечности находятся в устойчивом согнутом состоянии [4]. Эта модель движения сводит к минимуму горизонтальные и вертикальные колебательные движения оружия, что в свою очередь повышает точность стрельбы, которая характеризуется близостью расположения средней точки попадания пуль к намеченной точке. Постоянное и контролируемое сгибание бедра и колена во время стрельбы в движении (на ходу) также сводит к минимуму вертикальное движение центра масс стрелка. По сравнению с обычной походкой, походка в полусогнутом положении, как при стрельбе в движении (на ходу), вызывает повышенное сгибание колена на протяжении всей фазы опоры [5]. Основным компонентом при ведении стрельбы в движении является удержание оружия двумя руками, что ограничивает размах рук. Минимальный размах руки при удержании оружия уменьшает осевое вращение и боковое сгибание во время стрельбы в движении (на ходу) по сравнению с обычной ходьбой [6].

При поражении цели во время движения вперед стрелком предпринимаются действия захвата цели, одновременно позиционируя тело для оптимальной устойчивости, мобильности и готовности к стрельбе. Координация управления крупной моторикой тела с контролем мелкой моторики устойчивости оружия и управления спусковым крючком может вызвать проблемы, при недостаточной их тренировке или их не учете. Положение тела стрелка,

система вооружения, окружающая среда и цель - все это оказывает влияние на эффективность стрельбы характеризуемая соответствием результатов стрельбы из стрелкового оружия поставленной задаче (т. е. точность стрельбы) и может еще в большей степени повлиять на эффективность, когда стрельба ведется в динамичных условиях. Поэтому, важно понимать эту сложную взаимосвязь между биомеханикой и меткой стрельбой при выполнении задач в сценариях динамического поражения целей. [7,]

При приближении к цели принимаются тактические движения, чтобы обеспечить стабильную базу поддержки оружия во время движения, оптимизировать точность стрельбы и обеспечить высочайший уровень ситуационной готовности применения оружия.

Элементы тактических приемов, используемые при обучении стрельбе в движении (на ходу), включают: (1) перекатывание стопы с пятки на носок, (2) стрельба во время движения должна быть очень близкой к естественной ходьбе, (3) удержание оружия в готовности к немедленному применению, а также контроль пространства, как слева, так и справа во время движения, (4) ступни должны почти выровняться во время движения, чтобы уменьшить дугу движения и видимое «подпрыгивание» изображения прицела, и (5) удержание бедер неподвижными и использование верхней части тела как турели, скручиваясь в талии, тем самым поддерживая правильную платформу с верхней частью тела. [8]

При этом, наиболее сложной формой поражении цели является поражение ее в боевых условиях, когда от движущегося стрелка требуется поддержание стабилизации оружия, правильного прицеливания, техники стрельбы, а также контроля оружия во время движения. Кроме того, боевые условия, в отличие от контролируемой среды, включают непредвиденные ситуации и факторы, требующие от стрелка быстрой адаптации и реакции. Задачи поражения цели часто реализуют контролируемые и статические условия, такие как статические цели, фиксированное время воздействия на цель и т. д., которые не полностью имитируют динамическую среду поражения цели при реальных огневых контактах. Поэтому, крайне важно постоянно совершенствовать навыки меткой стрельбы и передвижения, переходя от простой техники стрельбы к сложной. Также, важно понимать, какие факторы влияют на меткую стрельбу и в какой степени эти факторы влияют на улучшение стрелковых навыков стрелка, в целях создания эффективных тренировочных парадигм, которые наиболее точно отражали бы возможные тактические сценарии боевых условий, оптимизировали и адаптировали навыки стрельбы и ситуационную осведомленность.

Так например, проведенный анализ работы [9] в которой рассматриваются методы по выявлению паттернов движений нижних конечностей и пространственно-временных параметров походки, характеризующих различия между обычной ходьбой и ходьбой с сохранением контроля наводки оружия с при помощи прицельных приспособлений, позволил установить, что при обучении стрельбе военнослужащих одним из приоритетных направлений является изучение влияния биомеханических характеристик стрелка на меткость стрельбы.

В частности, результаты показали, что участники эксперимента (спортсмены-тактики, персонал, чьи профессиональные обязанности представляют собой или требуют запланированных действий для достижения целей или результатов, подобных военным), использовали более согнутые модели движений нижних конечностей и более короткие шаги во время «стрельбы на ходу», чем при обычной ходьбе. Выполнение «стрельбы в движении» на низкой скорости по сравнению с нормальной скоростью 1,12 м/с вызывало меньшие углы пикового сгибания колена и пикового тыльного сгибания лодыжки, более короткие шаги и более длительное время, проведенное в опоре на обе конечности. В качестве альтернативы, движение с быстрой скоростью вызывало большие пиковые углы сгибания бедра, более длинные шаги и меньшее время, затрачиваемое на поддержку обеих конечностей. Необходимо отметить, что по мнению авторов, это первое исследование, которое характеризует модели движения, связанные с походкой, при выполнении общей

функционально значимой задачи. Кроме того, результаты этого исследования подтвердили, что существуют значительные различия в двигательных характеристиках между обычной ходьбой и «стрельбой в движении», даже если обе задачи подпадают под общую идентификацию задач походки.

Отмечается, что движения нижних конечностей при нормальной ходьбе напоминают перевернутый маятник [10]. В отличие от обычной ходьбы, «стрельба в движении» - это задача, связанная с походкой, которая создает модель плато, при которой центр масс минимально меняет вертикальное положение. Хотя это вызвано разными причинами, дети с церебральным параличом демонстрируют сходную механику тазобедренного и коленного суставов во время ходьбы, как и при «стрельбе на ходу». Поскольку это первое исследование биомеханики «стрельбы в движении», исследование церебрального паралича дает представление о возможных различиях между походкой согнувшись (аналогично «стрельбе в движении») и нормальной походкой. Сама природа «стрельбы в движении» требует постоянного непрерывного сгибания бедер и коленей, что ограничивает диапазон движений, испытываемых суставами нижних конечностей во время движения. Ограниченный диапазон движений в нижних конечностях представляет собой изменения в механике суставов по сравнению с нормальной походкой, которая не ограничивается постоянным сгибанием бедра и колена. Походка в приседе вызывает повышенное сгибание колена на протяжении всей фазы опоры по сравнению с нормальной походкой, что подтверждается результатами данного исследования. Из-за повышенного сгибания суставов нижних конечностей также снижается способность этих суставов генерировать ускорения и моменты разгибания, которые индуцирует большую способность мышц генерировать силы для поддержания согнутой позы. [11].

Необходимо отметить, что основная цель «стрельбы в движении» состоит в том, чтобы свести к минимуму вертикальные движения верхней части тела, для сохранения правильного прицеливания. Большие углы сгибания бедра, колена и лодыжки, проявляющиеся во время «стрельбы в движении» по сравнению с обычной ходьбой, способствуя этой цели, понижают центр масс тела. Точно так же тактические спортсмены использовали более короткие шаги во время «стрельбы в движении» по сравнению с обычной ходьбой для сохранения стабильности. Сообщается также, что уменьшение длины шага является механизмом, позволяющим расположить центр масс ближе к подвижному основанию опоры и свести к минимуму риск падения [12]. Это критические факторы во время «стрельбы на ходу», когда непредсказуемая среда требует бдительности и стабильности. Ключевое различие между обычной ходьбой и «стрельбой на ходу» заключается в ограничении размаха рук, когда тактические спортсмены удерживают оружие. Также в работе [13] отмечается ограничение в махах руками как источник снижения способности тактического спортсмена делать более длинные шаги, особенно при небольшом весе экипировки. Результаты данного исследования подтверждают выводы, сделанные в работе [14], в которых наблюдались более короткие шаги во время «стрельбы в движении» с ограниченным размахиванием руками по сравнению с обычной ходьбой с размахиванием руками.

Также, результаты показали, что скорость походки значительно влияла на модели движений во время «стрельбы в движении». Хорошо известно, что скорость влияет на кинематику и пространственно-временные параметры. При ходьбе с высокой скоростью по сравнению с фиксированной нормальной скоростью 1,12 м/с наблюдались большие углы сгибания бедра, более длинные шаги и более короткое время, проведенное в опоре на обе конечности. И наоборот, при ходьбе с медленной скоростью по сравнению с нормальной скоростью наблюдались меньшие углы сгибания колена и тыльного сгибания лодыжки, более короткие шаги и более длительное время, проведенное в опоре на обе конечности. Положительная взаимосвязь между длиной шага и углами сгибания в суставах, по-видимому,

указывает на то, что спортсмены-тактики используют более согнутое положение во время более высоких скоростей для повышения стабильности походки. По мере увеличения скорости меньше времени тратится на опору на две конечности, что позволяет предположить, что для сохранения устойчивости в быстром темпе необходим быстрый переход от ведущей ноги к отстающей. Данные кинематических и пространственно-временных показателей при стрельбе в движении показаны в таблице 1.

Сводная таблица данных, полученных на основе моделей влияния условий ходьбы и скорости спортсменов-тактиков [13]

Сводная таблица данных, полученных на основе моделей влияния условий ходьбы и скорости спортсменов-тактиков [13]

Таблица 1.

Кинематика		
Скорректированная модель		
Пиковые углы сгибания при стрельбе в движении (град.)		
ТБС*	**КС ***	**ГСС***
29,86° (25,07°)	22,92° (15,85°)	15,41° (10,57°)
ТБС при большей скорости - 24,01°	**КС при большей скорости -** 24,47°	
ТБС при медленной скорости-1,12 м/с - 28,58°	**КС при медленной скорости -** 27,06°	**ГСС при медленной скорости** - 15,49°
Результаты: Ходьба с низкой скоростью и масса тела не влияли на пиковый угол сгибания ТБС	**Результаты:** Масса тела и ходьба с высокой скоростью не влияли на пиковый угол сгибания КС	**Результаты:** Ходьба с высокой скоростью и масса тела не влияли на максимальный угол тыльного сгибания ГСС
Увеличение пиковых углов сгибания на:		
На малой скорости	11,21°	3,09°
На высокой скорости - 4,28°	8,62°	
Пространственно-временные характеристики		
Обычная ходьба	**Стрельба в движении**	**Время, проведенное в опоре на обе конечности**
79,45 %	68,51% Увеличение длины шага на 3,77% от высоты тела	Быстрая скорость более короткое время, низкая скорость больше времени, проведенного с опорой на обе конечности, по сравнению с нормальной скоростью 1,12 м/с

***** в скобках указаны углы сгибания при обычной ходьбе

*ТБС- тазобедренный сустав; КС- коленный сустав; ГСС- голеностопный сустав

Хотя методы динамической меткой стрельбы преподаются и отрабатываются, в образовательных и специализированных учреждениях МВД Республики Узбекистан на данный момент не существует оценок для определения количественных показателей динамической стрельбы. Знание взаимосвязи между биомеханическими и внешними факторами, влияющими на динамическую меткую стрельбу, может помочь в разработке этих оценок, чтобы лучше оценить действия сотрудников до их реального взаимодействия с противником при выполнении служебно-боевых задач.

Так на примере одного из варианта упражнения была проведена боевая стрельба с целью определения результативности при стрельбе в движении (на ходу). Условия упражнения приведены в таблице 2.

Условия упражнения «Стрельба в движении»

Условия упражнения «Стрельба в движении»

Таблица 2.

Дальность, м	**Упражнение**	**Время, с готовности оружия**	**Количество патронов**	**Повторения**	**Положение для стрельбы**	**Количество попаданий (только в летальные зоны голова, грудь)**	**Мишень**
25-15	**Стрельба в движении**	**8/ №1**	**3**	**1**	**На ходу**	**1**	**Ростовой силуэт с летальными зонами**

Все участники (N=7) являлись действующими сотрудниками батальона ППС МВД Республики Узбекистан. Стаж работы в данном подразделении составил не менее 4-лет. Средний возраст участников составил 29 лет. Все участники выполняли упражнения в штатной экипировке. Замер времени (условный) производился с помощью стрелкового таймера CED 7000, с целью отсчета времени, затрачиваемого участниками для выполнения упражнений, т.к. в начале необходимо было адаптировать участников к выполнению данных упражнений без учета фактора времени, отводимого на их выполнение. Стрельба велась по ростовому силуэту с обозначенными летальными зонами человека (головная и грудная проекции) соответствующие 5 и 6 шкалам тяжести ранений (5- Критическое (угрожающие жизни повреждения, при которых выживание маловероятно); 6- Максимальное (повреждения, несовместимые с жизнью со смертельным исходом в течении 24 часов). Система оружия- АК-203 (7,62х39) с открытым прицелом.

Проведенный анализ результатов стрельбы показал низкий процент попаданий стрелками в летальные зоны мишени (головная и грудная проекции)- 4,8%, и как следствие

наблюдалась низкая степень поражения цели- 33% (рис.4). Это объясняется недостаточной адаптивностью стрелков к условию упражнения и к самой мишени по которой велась стрельба и требовалось размещение выстрелов в ее летальных зонах (в головной или грудной проекциях), по сравнению с ранее выполняемыми схожими упражнениями, предусмотренными курса стрельб, где в зачет идут все попадания расположенные в габарите мишени. Кроме того, у стрелков наблюдалась тенденция к неправильному удержанию оружия при стрельбе в движении, монокулярное прицеливание (вместо бинокулярного), преобладание фехтовального шага (вместо выравнивания ступней во время движения, для уменьшения дуги движения и видимого «подпрыгивания» прицельных приспособлений), не использовалась техника стрельбы контролируемыми парами (два последовательных выстрела в туловище с прицеливанием для каждого выстрела), а также возникали трудности с удержанием бедер неподвижными при движении, тем самым нарушалась правильную платформу с верхней частью тела, что естественно приводило к колебаниям оружия в вертикальной и горизонтальной плоскостях.

Рис.4. Результаты выполнения упражнения «Стрельба в движении»

Таким образом, характеристики движений во время «стрельбы на ходу» в сравнении с обычной ходьбой демонстрируют различные их модели. Отличие их заключается в том, что нижние конечности более согнуты, а шаги короче во время «стрельбы в движении», для сведения к минимуму вертикальное движение и повысить устойчивость. Также, полученные данные свидетельствуют о том, что профессионально значимые движения могут не транслироваться напрямую в базовые движения. Кроме того, существенная эффективность стрельбы относительно степени поражения цели достигается при использовании коллиматорных прицелов и лазерных целеуказателей, которые в свою очередь способствуют некоторому уменьшению вертикального колебания оружия, что позволяет повысить точность стрельбы при стрельбе в движении.

Использованная литература

1. Дубровский В.И., Федорова В.Н. Биомеханика: Учеб. для сред, и высш. учеб, заведений. -М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. - 672 с.

2. Perry J. Gait Analysis: Normal and Pathological Function. Thorofare, NJ: SLACK; 1992.

3. Gage JR, Russman BS. Gait Analysis in Cerebral Palsy. Cambridge University Press; 1991.

4.Петров А.И. Скоростная стрельба из индивидуального оружия. Учебно-методическое пособие по скоростной стрельбе из пистолета и автомата Калашникова.- Челябинск.: Изд-во Полигон, 2009.-104 с.

5. Talarico M, Neugebauer J. Spatiotemporal and lower body kinematic differences between normal walking and walking while holding weapon aim. J Sci Med Sport. 2017;20:S174.

6. Hicks JL, Schwartz MH, Arnold AS, et al. Crouched postures reduce the capacity of muscles to extend the hip and knee during the single limb stance phase of gait. J Biomech. 2008;41:960-967.

7. Callaghan JP, Patla AE, McGill SM. Low back three-dimensional joint forces, kinematics, and kinetics during walking. Clin Biomech. 1999;14:203-216.

8. Chung GKWK, Delacruz GC, de Vries LF, et al. New directions in rifle marksmanship research. Mil Psychol. 2006;18:161-179.

9. Pojman N, Behneman A, Kintz N, et al. Characterizing the psychophysiological profile of expert and novice marksmen. Presented at: International Conference on Foundations of Augmented Cognition, 2009; Berlin, Heidelberg.

10. U.S. Department of the Army. Rifle and carbine. TC 3-22.9. Washington, D.C., 2016.

11. Maria K. Talarico (2020) Characterizing Biomechanical Movement Patterns and Marksmanship Performance of Tactical Athletes During 'Shoot on the Move'. Dissertation. Graduate School, Ohio State University.

12. Cavagna GA, Heglund NC, Taylor CR. Mechanical work in terrestrial locomotion: two basic mechanisms for minimizing energy expenditure. Am J Physiol. 1977;233: R243-261.

13. Hicks JL, Schwartz MH, Arnold AS, et al. Crouched postures reduce the capacity of muscles to extend the hip and knee during the single limb stance phase of gait. J Biomech. 2008;41:960-967.

14. Bhatt T, Wening JD, Pai YC. Influence of gait speed on stability: recovery from anterior slips and compensatory stepping. Gait Posture. 2005;21:146-156.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КОГНИТИВНОЙ СФЕРЫ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ТРУДНОСТЯМИ В ОБУЧЕНИИ

Рузиева Майрам Амрилоевна,
преподаватель Бухарского государственного педагогического института
https://orcid.org/0009-0001-2385-3650

АННОТАЦИЯ: В статье рассматриваются психологические особенности развития когнитивной сферы у учащихся начальных классов, испытывающих трудности в обучении. Актуальность исследования обусловлена ростом числа детей с низкой учебной успешностью, что негативно отражается на их познавательной активности, мотивации и эмоциональном состоянии.

Цель исследования — выявить специфику развития основных когнитивных процессов у младших школьников с трудностями в усвоении учебного материала.

Методы исследования включали анализ психолого педагогической литературы, наблюдение, диагностические методики оценки внимания, памяти и мышления, а также количественную и качественную обработку данных.

Результаты исследования показали, что у данной категории учащихся отмечается недостаточная устойчивость внимания, преобладание механической памяти и низкий уровень сформированности логических операций мышления. Выводы подтверждают необходимость целенаправленной коррекционно развивающей работы, ориентированной на развитие когнитивной сферы с учётом индивидуальных особенностей учащихся.

Ключевые слова: когнитивная сфера, младший школьный возраст, трудности обучения, внимание, память, мышление.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA O‘QISHDA QIYINCHILIKLARGA EGA BO‘LGANLARDA KOGNITIV SOHANING RIVOJLANISHIGA XOS PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR

Ruzieva Mayram Amriloyevna,
Buxoro davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada o‘quv materialini o‘zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kognitiv sohaning rivojlanishiga xos psixologik xususiyatlar tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi o‘qishda qiyinchiliklarga ega bo‘lgan bolalar sonining ortib borishi bilan izohlanadi.

Tadqiqot maqsadi — boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kognitiv jarayonlarning rivojlanish darajasini aniqlash. Tadqiqot metodlari sifatida kuzatuv, psixodiagnostik testlar, tahlil va taqqoslash usullari qo‘llanildi. Tadqiqot natijalari diqqatning beqarorligi, xotiraning mexanik xarakterda ekanligi va mantiqiy fikrlashning yetarli darajada shakllanmaganligini ko‘rsatdi. Xulosalar kognitiv sohani rivojlantirishga qaratilgan maxsus psixologik pedagogik ishlarni tashkil etish zarurligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: kognitiv soha, boshlang‘ich sinf, o‘qishda qiyinchiliklar, diqqat, xotira, tafakkur.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF COGNITIVE DEVELOPMENT IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITH LEARNING DIFFICULTIES

Ruzieva Mayram Amriloyevna,
Lecturer, Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract. The article examines the psychological characteristics of cognitive development in primary school students who experience learning difficulties. The relevance of the study is determined by the increasing number of children with low academic performance, which

negatively affects their motivation and cognitive activity. The objective of the study is to identify the specific features of cognitive processes in younger schoolchildren with learning difficulties. The methods included observation, psychological diagnostics of attention, memory and thinking, as well as qualitative and quantitative data analysis. The findings revealed low attention stability, predominance of mechanical memory, and insufficient development of logical thinking. The conclusions emphasize the necessity of targeted corrective and developmental programs aimed at improving the cognitive sphere of primary school students.

Keywords: cognitive sphere, primary school students, learning difficulties, attention, memory, thinking.

ВВЕДЕНИЕ. Младший школьный возраст является сенситивным периодом для развития познавательных процессов. Именно в этот период формируются основы учебной деятельности, произвольного внимания и логического мышления. Однако у части учащихся наблюдаются устойчивые трудности в обучении, связанные с недостаточным развитием когнитивной сферы.

Учащиеся начальных классов с трудностями в обучении характеризуются замедленным темпом когнитивного развития, снижением концентрации внимания, неустойчивой памятью, нарушениями речи, восприятия и мышления. Для них свойственна инертность, высокая утомляемость, неспособность к самоконтролю и примитивность эмоциональных реакций. Необходима комплексная коррекционная работа дефектологов и психологов.

Ключевые особенности когнитивной сферы:

Внимание: Низкая концентрация, высокая отвлекаемость, трудности распределения и переключения.

Память: Непрочность запоминания, преобладание механического запоминания над логическим, малый объем памяти.

Мышление: Замедленный темп, трудности с операциями анализа, синтеза, обобщения, преобладание наглядно-образного мышления над словесно-логическим.

Восприятие: Замедленность, фрагментарность, трудности в выделении существенных признаков.

Речь: Ограниченный словарный запас, трудности связной речи, нарушение понимания сложных инструкций.

Эмоционально-волевая сфера: Полярность реакций, импульсивность, неумение регулировать свое поведение.

Когнитивные способности – это способности приобретения, хранения, и прорабатывания информации. Понятие способности дано в педагогическом энциклопедическом словаре, в котором способности – это индивидуально-психологические особенности личности, с помощью которых человек успешно выполняет определённую деятельность. Способности составляют отдельные знания, умения и навыки, а так же готовность к обучению новым способам и приёмам деятельности. Термин «когнитивный» часто используют в зарубежной психологопедагогической литературе. Анализируя отечественную литературу, определили, что вместо понятия «когнитивный» используется термин «познавательный». Анализируя современные психолого-педагогические исследования познавательной сферы человека, пришли к выводу, что авторы чаще стали использовать термин «когнитивный».

Р. Тайсон писал, что термин «когнитивность», «способен отослать нас к любым процессам, с помощью которых мы можем осознать или приобрести знания. Данный термин включает в себя ощущения, узнавание, воображение, символизирование, суждение, воспоминания, обучение, размышление и умозаключения».

На сегодняшний день нет однозначного определения когнитивных способностей. Но можно выделить три основных подхода в определении данного понятия.

Первый подход. Авторами В.Д. Шадриковым, Е.Л. Солдатовой рассматриваются

когнитивные способности как индивидуальнопсихологические особенности процессов внимания, ощущения, восприятия, памяти, воображения, мышления, которые отличают одного человека от другого и проявляются в успешном познании окружающего мира. Данный подход свидетельствует о том, что определения «когнитивные способности» и «познавательные способности» синонимичны.

Второй подход. Авторами Н.И. Чуприковой, Т.А. Ратановой рассматриваются когнитивные способности как система свойств, отношений и разносторонних связей объектов и субъектов деятельности. Данная система – основа процесса анализа, синтеза, абстракции и обобщения. С.Л. Рубинштейном была выдвинута гипотеза, в которой процесс анализа, синтеза и уровень их развития у человека, есть компоненты умственных способностей. Данный подход свидетельствует о том, что определения «когнитивные способности» и «умственные способности» синонимичны.

Третий подход. Авторами А.М. Матюшкиным, Н.А. Сырниковой и когнитивные способности рассматриваются как интеллект, интеллектуальные способности. Наиболее распространенные определения интеллекта даны В.Н. Дружининым:

1.Под интеллектом понимается общая способность познания и решения проблем, ведущая к успеху в любой деятельности и лежащая в основе других способностей;

2.Под интеллектом понимается система всех познавательных способностей индивида: ощущение, восприятие, память, представление. Данный подход свидетельствует о том, что определения «когнитивные способности» и «интеллектуальные способности» синонимичны.

МЕТОДЫ

1. Анализ психолого педагогической литературы. Данный метод использовался для теоретического обоснования исследования, определения структуры когнитивной сферы и выявления основных подходов к изучению трудностей обучения в младшем школьном возрасте.

2. Педагогическое и психологическое наблюдение. Наблюдение проводилось в процессе учебной деятельности на уроках. Оно позволило выявить особенности поведения учащихся, уровень их учебной активности, устойчивость внимания, способность следовать инструкциям и выполнять задания в заданном темпе.

3. Психодиагностические методы. Для оценки когнитивной сферы применялись диагностические методики, направленные на изучение:

- внимания (объём, устойчивость, переключаемость);
- памяти (зрительной и слуховой, произвольной и непроизвольной);
- мышления (умение анализировать, обобщать, устанавливать причинно следственные связи). Методики подбирались с учётом возрастных особенностей младших школьников и проводились в индивидуальной и групповой форме.

4. Методы количественного и качественного анализа. Количественный анализ использовался для определения уровней развития когнитивных процессов и представления результатов в виде таблиц и диаграмм. Качественный анализ позволил интерпретировать полученные данные, выявить типичные трудности и индивидуальные особенности учащихся.

Использование комплекса взаимодополняющих методов обеспечило достоверность и объективность результатов исследования.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Анализ результатов психодиагностического обследования показал, что у большинства учащихся начальных классов с трудностями в обучении наблюдается недостаточная сформированность основных когнитивных процессов.

Наиболее выраженные трудности были выявлены в сфере внимания. Учащиеся демонстрировали низкую устойчивость внимания, быструю утомляемость и сложности в

концентрации при выполнении учебных заданий. Показатели памяти свидетельствовали о преобладании механического запоминания над осмысленным, что затрудняло воспроизведение учебного материала.

Мышление у обследуемых учащихся характеризовалось трудностями в выполнении операций анализа, синтеза и обобщения, а также в установлении причинно следственных связей. Это негативно отражалось на понимании учебных текстов и решении логических задач.

Еще одну концепцию, в которой описана структура когнитивных способностей, разработал В.Д. Шадриков. Данная структура отражает связь когнитивных способностей с познавательными процессами, такими как восприятие, внимание, память, мышление. Основным блоком когнитивных способностей, по мнению В.Д. Шадрикова являются индивидуальные особенности протекания процессов:

внимания – аттенционные способности;

Мышление – способность выделять и преобразовывать необходимую информацию Память – способность хранить, извлекать информацию, полученную в предыдущем опыте Восприятие – процесс получения информации

восприятия – перцептивные способности;

памяти – мнемические способности;

способности представления и воображения;

мышления – мыслительные способности.

Таблица 1. Уровень развития когнитивных процессов у младших школьников

Когнитивный процесс	**Низкий уровень (%)**	**Средний уровень (%)**	**Высокий уровень (%)**
Внимание	45	40	15
Память	42	43	15
Мышление	48	37	15

Рисунок 1. Соотношение уровней развития внимания у учащихся (Схематическое представление распределения уровней внимания среди учащихся начальных классов.)

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные в ходе исследования результаты подтверждают положения современных психолого педагогических теорий о ведущей роли когнитивной сферы в успешности

учебной деятельности младших школьников. Выявленные трудности в развитии внимания, памяти и мышления согласуются с данными исследований Л. С. Выготского, А. Н. Леонтьева и Л. И. Божович, указывающих на зависимость учебной деятельности от уровня сформированности познавательных процессов.

Особое значение имеет недостаточная устойчивость внимания, так как именно внимание выступает базовым механизмом организации учебной деятельности. Ограниченные возможности произвольного внимания затрудняют усвоение учебного материала и выполнение учебных заданий.

Результаты исследования подчёркивают необходимость раннего психолого педагогического сопровождения учащихся с трудностями в обучении, а также внедрения коррекционно развивающих программ, направленных на развитие когнитивной сферы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитие когнитивной сферы у учащихся начальных классов с трудностями в обучении требует комплексного и системного подхода. Организация коррекционно развивающей работы способствует повышению учебной успешности и психологического благополучия детей.

Теоретический анализ литературы показал, что развитие когнитивных способностей можно рассматривать как один из значимых элементов обучения. В рамках данной работы мы придерживались определения, предложенного В.Д. Шадриковым – когнитивные способности – это индивидуальнопсихологические особенности процессов внимания, ощущения, восприятия, памяти, воображения, мышления, отличающие одного человека от другого и проявляющиеся в успешности познания окружающего мира. Развитие когнитивных способностей в младшем школьном возрасте имеет ряд особенностей: у детей преобладает наглядно-образное мышление, восприятие, основанное на эмоциях, наглядно-образная память, концентрация внимания на ярком материале.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рузиева, М. (2025). Моделирование уроков с применением стратегий развития критического мышления. MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI JURNALI, 3(3).

2. Рузиева, М. (2025). Моделирование уроков с применением стратегий развития критического мышления. MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI JURNALI, 3(3).

3. Рузиев, У., & Рузиева, М. А. (2021). АГРЕССИЯ ПЕДАГОГА И ФОРМА ПРОЯВЛЕНИЙ. Scientific progress, 2(6), 1059-1062.

4. Рузиева, М. А., & Соколова, Е. О. (2023). Современные подходы к анализу художественных произведений на уроках литературного чтения. Conferencea, 49-54.

ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ДУХОВНО-ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Хасанова Гулшод Касимовна
преподаватель Бухарского государственного педагогического института кафедры начального образования

Аннотация: В статье рассматриваются принципы развития духовно-творческого потенциала детей младшего школьного возраста, сформированные на основе современных методологических подходов к пониманию личности ребёнка как субъекта духовно-творческой деятельности. Раскрывается содержание принципов средового воздействия, креативных вспышек, духовно-нравственных переживаний, проективности, целостности формирования «Я-образа», субъект-субъектного взаимодействия, ценностно-мотивационной направленности, созидательности, императивного поведения, гуманизма и ценностной ориентации. Обосновывается их значимость для проектирования образовательной среды, способствующей духовному саморазвитию и творческой самореализации младших школьников.

Ключевые слова: духовно-творческий потенциал, младший школьный возраст, духовно-нравственное развитие, творчество, субъект-субъектное взаимодействие, ценности, саморазвитие.

Введение: Современная система начального образования ориентирована не только на формирование предметных знаний и универсальных учебных действий, но и на развитие духовно-творческого потенциала личности ребёнка. В условиях социокультурных трансформаций особую актуальность приобретает поиск таких педагогических принципов, которые обеспечивают гармоничное сочетание интеллектуального, нравственного и творческого развития младших школьников. В этой связи важным становится обращение к методологическим основаниям, позволяющим рассматривать ребёнка как субъекта духовно-творческой жизнедеятельности.

Обозначенные выше методологические подходы определили принципы развития духовно-творческого потенциала детей младшего школьного возраста.

Принцип средового воздействия и взаимодействия определяет необходимость вовлечения ребенка в жизнь школы и общества, вызывающего у них радостное чувство успеха, движения вперед, развития; основным становится взаимодействие педагога и ребенка в продвижении к определенным целям, совпадающим с запросами общества на гражданина отечества. В реализации данного принципа важно учитывать статус ребенка как субъекта духовно-творческой деятельности, именно субъектность способствует появлению качественных изменений как в психическом, так и в духовном становлении личности. Субъект-субъектные отношения Детства со Взрослым Сообществом мы рассматриваем в рамках исследования «коллективной субъектности», опираясь на работы А.В. Брушлинского и его последователей. Коллективный субъект понимается нами как совместная духовно-творческая жизнедеятельность детско-взрослой группы.

Принцип «креативных вспышек» (от лат.: сверкать молнией), описывающий возникновение нового, новых системных свойств в ходе эволюции (Конрад Лоренц). Данный принцип предполагает, что творческое образовательное пространство школы может влиять на неожиданные творческие успехи и открытия ребенка, который может выдавать неожиданные для взрослых решения и, проявляя творчество, удивлять своими «способностями не по возрасту». Мы соглашаемся с Л.В. Трубайчук, которая подчеркивает, что главной чертой творческой личности является творческая активность, проявляющаяся в смелости, в постановке проблем и нестандартном решении жизненных и познавательных

задач, в упорстве при доведении дела до конца и творческом саморазвитии на основе нравственных критериев. При этом личность сливается со своим духовным состоянием.

Принцип духовно-нравственных переживаний и открытости позволяет моделировать качества творческой личности с опорой на духовно-нравственную сферу. Духовность понимается как способность переводить универсум внешнего бытия во внутреннюю вселенную личности на созидательной основе. Взаимная сопряженность развития светлого и темного в душе по мнению В.В. Зеньковского загадочна именно тем, что искушения и соблазны сопровождают все ступени духовного развития, что по мере духовного развития они становятся все тоньше и незаметнее, что возможность падения не оставляет людей даже на вершине добродетели. Человек может возвышаться посредством чистого разума, и его величие заключается в искусстве быть творцом самого себя, в самоконструировании «Я-образа», а в дальнейшем «Я-концепции». В этой связи нравственные переживания и открытость рефлексии рассматриваем как силу, созидающую и улучшающую жизнь в мире, что лежит в основании общественно-полезного труда младших школьников.

Принцип проективности в духовно-творческих замыслах и деятельности рассматривается как основа саморазвития человека, обращения к высшим ценностным инстанциям конструирования личности. Мы склонны рассматривать творчество как элемент духовности, а творческую деятельность как элемент духовной жизни и саморазвития в ней. Для нашего исследования существенно понимание и того, что духовность предполагает творчество, но не всегда творчество основывается на духовности. Духовное всегда связывается с выходом за пределы эгоистических интересов, предполагает, что цели и смысложизненные ориентиры человека укоренены в системе надындивидуальных ценностей. В связи с вышеизложенным, мы выдвигаем принцип проективности в духовно-творческих замыслах и деятельности как непрекращающийся поиск собственного «Я», высших переживаний, форм правильного поведения, мудрости (знания, понимания жизненных явлений), форм творческого саморазвития ребенка.

Принцип целостности формирования «Я-образа». Личность – высшая интегративная система, некоторая нерасторжимая целостность, в развитии которой последовательно возникают новообразования, характеризующие этапы центральной линии онтогенетического развития. Исследования Л.И. Божович показывают, что каждое системное новообразование, возникающее в процессе жизни человека и являющееся необходимым условием его существования как социального индивида, включает в себя определенные аффективные компоненты и тем самым обладает непосредственной побудительной силой. Человека побуждают и его убеждения, и нравственные чувства, и присущие ему качества личности. Поэтому в развитии духовно-творческого потенциала в аспекте саморазвития детей считаем важным формирование целостного «Я-образа», который включает в себя формирование ценностной сферы ребенка, его нравственных чувств, развитие качеств духовно-творческой личности, обеспечивающих в будущем убеждения личности как непосредственной побудительной силы при построении гармоничной «Я-концепции».

Принцип эмпатического и субъект-субъектного взаимодействия в образовательном процессе ориентирует отношения «Детства» и «Взрослого Сообщества» на совместную духовно-творческую жизнедеятельность, выполняющей созидательную деятельность на высшем уровне своей активности через самоорганизацию, саморегуляцию, согласование внешних и внутренних условий осуществления деятельности во времени, а также способностей, возможностей и ограничений личности по отношению к объективным и субъективным целям, притязаниям и задачам деятельности. Субъект-субъектные взаимоотношения заключаются в активности, целостности (системности), автономности, ответственности каждого из участников с целью создания как коллективного, так и индивидуального духовно-творческого продукта в учебной деятельности.

Принцип ценностно-мотивационной (смысловой) направленности в саморазвитии

характеризует процесс становления детских чувств как устойчивых смысловых отношений. Сам процесс становления детских чувств обнаруживает себя в кризисе 7 лет, а начало их становления можно зафиксировать на определенном содержании значительно раньше (Л.С. Выготский). Данный принцип раскрывает особенности эмоциональной ориентации ребенка на сверстника, личностный смысл рождается при столкновении эмоций разной степени обобщенности: конкретно ситуативных и предельно обобщенных. Итоговая эмоция, возникшая в результате такого столкновения или взаимодействия, ведет ребенка к новому видению ситуации, к новому образу. Она несет в себе новую оценку и побуждает к действию, презентуя сознанию тот самый смысл, который ребенок открывает в содержании (по В. Франклу, «смысл нельзя дать, его нужно найти»). Проявление ценностно-мотивационной направленности у детей «непосредственно сигнализируется возникающими у него эмоциональными переживаниями» (А.Н. Леонтьев). Можно утверждать, что в учебной деятельности детей можно актуализировать различные смыслы, вплоть до самых глубоких, и тем самым, подводя к переживанию определенных эмоций, своевременно раскрыть духовно-творческие потенциалы детей младшего школьного возраста. Ценностно-мотивационная направленность ребенка отразится в его духовно-творческом продукте.

Принцип созидательности (или созидательной направленности взаимодействия) определяет структуру и направленность взаимодействия в развития духовно-творческого потенциала детей младшего школьного возраста в аспекте саморазвития. «Если под творческой индивидуальностью понимают только деятельность созидательную, добрую, гуманную, то, разумеется, гений и злодейство – две вещи несовместимые», – развивает свою мысль Б.Н. Стругацкий. Принцип созидательности является проявлением нравственной нормы, под которой понимают предписания, требования общества к поведению людей в определенных, часто повторяющихся ситуациях. В нормах нравственности конкретизируются нравственные ценности общества, его идеалы, принципы, они поддерживаются авторитетом общественного мнения, силой примера и привычки. При рассмотрении принципа созидательности необходимо понимать, что нравственные нормы своеобразно раскрываются в различных исторических и этнических формах, поэтому важно формировать императивное поведение в рамках конкретного социума. Таким образом, в развитии духовно-творческого потенциала детей младшего школьного возраста принцип созидательности является ориентиром в духовном становлении, а также накладывает обязательства и ответственность на значимых взрослых (безусловная любовь родителей, компетентность педагогов) во взаимодействии при создании духовно-творческих продуктов.

Ценностный принцип предполагает общение и сотрудничество с каждым ребенком как с наивысшей ценностью в жизни. Реализация данного принципа обеспечивает возрождение духовного и физического здоровья детей младшего школьного возраста, создание условий для развития духовно-творческого потенциала в аспекте саморазвития личности, ситуаций творческого успеха при каждом взаимодействии с ребенком. Ценностный принцип предполагает ориентацию в учебно-воспитательном процессе на общечеловеческие ценности: познавательные, духовные, нравственные, эстетические, экономические, коммуникативные и другие.

Таким образом, выявленные принципы являются основой развития духовно-творческого потенциала детей младшего школьного возраста и на их основе будет строиться понятийный аппарат исследования, моделирование научного знания, разработка структурно-функциональной модели развития духовно-творческого потенциала детей младшего школьного возраста.

ВАЖНОСТЬ КЛИНИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ В РАЗВИТИИ КЛИНИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ

Юсупова Дилдора Уктамовна,
Преподаватель кафедры физиологии Самаркандского государственного медицинского университета.
https://orcid.org/0009-0008-1455-8810

Аннотация: В данной статье научно анализируется роль и значение клинической практики в развитии клинического мышления студентов медицинских вузов. Рассматривается сущность клинического мышления, этапы его формирования и роль клинической практики в этом процессе. Также будут освещены основные компетенции, которые должны быть освоены студентами в ходе клинической практики, и методы их оценки.

Ключевые слова: клиническое мышление, клиническая практика, медицинское образование, компетентность, студенты, пациент.

Abstract: This article scientifically analyzes the role and importance of clinical practice in the development of clinical thinking of medical university students. The article examines the essence of clinical thinking, the stages of its formation and the role of clinical practice in this process. The main competencies that should be mastered by students during clinical practice and methods of their assessment will also be highlighted.

Keywords: clinical thinking, clinical practice, medical education, competence, students, patient.

Клиническая практика — это образовательный процесс, позволяющий применять медицинские знания и навыки в лечении и уходе за пациентами. В медицинских вузах студенты могут регулярно проходить клиническую практику на территории университета. Клиническая практика — это проверенная и эффективная форма обучения, которая приближает будущих специалистов к реальным клиническим ситуациям.

Одна из главных целей современного медицинского образования — формирование клинического мышления у будущих врачей. Клиническое мышление — это совокупность знаний, навыков и установок, необходимых для выявления проблем пациента, постановки диагноза, разработки плана лечения и его реализации. Развитие клинического мышления помогает студентам медицинских вузов сочетать теоретические знания с практикой, повышать их способность принимать самостоятельные решения и решать проблемы.

Клиническое мышление — это сложный когнитивный процесс, включающий несколько этапов:

1. Сбор информации: сбор анамнеза, проведение физического осмотра и анализ результатов лабораторных и инструментальных исследований.
2. Выявление проблемы: составление списка проблем на основе жалоб, признаков и симптомов пациента.
3. Дифференциальная диагностика: составление списка возможных диагнозов и их обоснование.
4. Диагностика: определение наиболее точного диагноза на основе результатов обследований и клинических данных.
5. Планирование лечения: разработка стратегии лечения на основе диагноза и индивидуальных особенностей пациента.
6. Мониторинг и оценка: оценка эффективности лечения и внесение изменений в план лечения при необходимости.

Клиническая практика является важнейшей платформой для развития клинического мышления студентов. В ходе клинической практики студенты имеют возможность работать

с пациентами в реальных клинических условиях, применять свои знания на практике и приобретать опыт. Клиническая практика имеет следующие преимущества:

• Интеграция теории и практики: Студенты укрепляют свои знания, связывая теоретические знания с реальными клиническими ситуациями.

• Развитие навыков решения проблем: Студенты учатся самостоятельно мыслить и принимать решения при выявлении, диагностике и разработке планов лечения пациентов.

• Улучшение коммуникативных навыков: Студенты развивают навыки эффективного общения с пациентами, их семьями и коллегами.

• Формирование чувства ответственности: Студенты учатся чувствовать ответственность за здоровье пациентов.

• Профессиональное развитие: В ходе клинической практики студенты определяют свои области интересов и планируют свою будущую карьеру.

Ключевые компетенции, которые студенты должны приобрести во время клинической практики:

• Сбор анамнеза и физикальное обследование: Студенты должны уметь собирать подробную информацию о пациенте, оценивать общее состояние и проводить основные медицинские обследования.

• Дифференциальная диагностика: Студенты должны уметь перечислять возможные диагнозы на основе клинических данных и обосновывать их.

• Диагностика и планирование лечения: Студенты должны уметь определять наиболее точный диагноз на основе результатов обследования и клинических данных и разрабатывать стратегию лечения с учетом индивидуальных особенностей пациента.

• Коммуникативные навыки: Студенты должны уметь эффективно общаться с пациентами, членами их семей и коллегами, объяснять им свои взгляды и выслушивать их.

• Этика и профессионализм: Студенты должны уметь придерживаться принципов медицинской этики, уважать права пациентов и поддерживать профессиональные отношения. Они должны обладать способностью к общению и поддержанию профессиональных отношений.

Для оценки клинических компетенций студентов можно использовать следующие методы:

• Наблюдение: За студентами наблюдают во время взаимодействия с пациентами, проведения осмотров и принятия решений.

• Устный экзамен: Студентам задают вопросы о клинических ситуациях, и оценивается их логическое мышление.

• Письменный экзамен: Студенты должны написать эссе или ответить на вопросы о клинических ситуациях.

• Объективный структурированный клинический экзамен (ОСКЭ): Студенты демонстрируют клинические навыки на различных этапах.

В высших учебных заведениях студенты с 1-го и 2-го этапов обучения направляются на университетские базы профессиональной практики под руководством методического руководителя. При этом студенты изучают деонтологию, культуру работы с пациентами и их близкими, работу с медицинской документацией, диагностику пациентов, проведение лечебных процедур, уход за пациентами, непосредственное участие в крупных клинических практиках, а также предотвращение казуистических ситуаций в различных клинических проблемных ситуациях, и постоянно фиксируют вышеизложенное в дневнике профессиональной практики. Это, в свою очередь, способствует повышению уровня знаний и клинического мышления студентов. Говоря о клиническом мышлении, стоит отметить, что клиническое мышление — это такое познавательное состояние высшей нервной деятельности, которое постоянно формируется, развивается и стабилизируется на

протяжении всей практики и деятельности будущего специалиста.

• Выделяются следующие формы клинической практики:
• Ознакомительная практика;
• Экскурсионная практика;
• Практикум;
• Квалификационная стажировка;
• Производственная стажировка;
• Преддипломная стажировка;
• Стажировка в области научных исследований.

В ходе стажировки студенты проходят следующие этапы:

Подготовительный этап – в первые дни стажировки студент знакомится с деятельностью организации.

Основной этап – студент выполняет задачи, указанные в плане и программе.

Заключительный этап – результаты работы студентов во время стажировки анализируются и оцениваются.

Клиническая практика играет важную роль в развитии клинического мышления студентов высших учебных заведений.

Учитывая важность клинической практики в развитии клинического мышления будущих врачей, мы считаем необходимым обратить внимание на некоторые проблемы и ситуации в организации клинической практики.

Подготовительный этап – это этап, на котором студент знакомится с деятельностью организации в первые дни стажировки.

Основной этап – выполнение студентом заданий, указанных в плане и программе.

Заключительный этап – анализ и оценка результатов работы студента во время стажировки. К проблемам клинической практики относятся неадекватность практической базы, несоответствие клинических показаний и теоретических знаний, системные проблемы, например, недостаток неотложной медицинской помощи, некоторые недостатки в организации работы, обилие различных сопутствующих заболеваний, наличие побочных эффектов лекарственных препаратов и т. д. Также одной из актуальных и часто встречающихся проблем в последнее время является недостаток психосоматической и психологической поддержки пациентов. Иногда недостатки также наблюдаются во взаимоотношениях между врачами и медицинской организацией.

Ниже перечислены некоторые проблемы, с которыми студенты могут столкнуться во время стажировки:

Организационные и системные проблемы;

• Слабость первичной неотложной медицинской помощи, недостаточное финансирование;
• Проблемы с реализацией клинических рекомендаций;
• Проблемы в электронных системах и ведении медицинской документации;
• Условия, не соответствующие требованиям к врачам;
• Недостаточная интеграция диагностики в клиническую практику;
• Вопросы, связанные со специализацией или профессиональными проблемами и человеческим фактором;
• Когнитивные и диагностические ошибки, неправильная интерпретация состояния пациента или диагностической ситуации, различные гипотезы;
• Недостатки в направлении к специалистам, недостаточная квалификация специалистов, задержка направления;
• Страх врачей признать свои ошибки или не признать их вовсе.

Проблемы пациентов:

• Неудовлетворение физиологических, социальных, психологических и духовных потребностей;

• Отвлечение пациента от основного заболевания;
• Непредоставление пациенту достаточной и понятной информации о его состоянии в доступной для него форме.

Глобальные и фармакологические проблемы:
• Рост устойчивости к антибиотикам;
• Аллергические реакции на различные лекарственные препараты;
• Распространение инфекционных заболеваний в стационаре;
• Взаимодействие лекарственных препаратов, неблагоприятное воздействие их комбинации на пациента и др.

Для решения вышеуказанных проблем необходимо проводить комплексную работу. Мы считаем допустимым обеспечить организацию занятий таким образом, чтобы они были связаны с клинической практикой, с целью формирования клинического мышления у будущих врачей и его развития на протяжении всей их практики, создания условий для самосовершенствования врачей, организации курсов повышения квалификации, улучшения условий труда, постоянного повышения уровня оснащения клиник современной медицинской техникой и современными лекарственными средствами, а также усиления контроля за регулярным проведением курсов повышения квалификации для среднего и младшего медицинского персонала.

Заключение

Клиническая практика играет важную роль в развитии клинического мышления у студентов-медиков. В ходе клинической практики студенты совершенствуют свои навыки интеграции теоретических знаний с практикой, принятия самостоятельных решений и решения проблем. Медицинским университетам следует уделять особое внимание организации и проведению клинической практики, а также использовать эффективные методы оценки клинических компетенций студентов.

Использованные литературы:

1.Yusupova D.U. “ Ta’lim tizimini rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalari: dolzarbligi, muammolari va istiqbollari” mavzusidagi ilmiy- amaliy konferentsiya materiallari. Qarshi 2024 y.
2. Yusupova D.U. “ Talabalarning klinik tafakkurini rivojlantirishda simulyatsion yoki imitatsion metodlardan foydalanishning afzalliklari”. Mug’allim 2023.
3. Юсупова Д.У. “ Применение метода казустики в медицине” Муаллим 2023.
4. Yusupova D.U. “ Tibbiyot oliygohi talabalarning klinik tafakkurini rivojlantirishda amaliy mashg’ulotlardagi kichik guruhlarda ishlashning afzalliklari” Xalq ta’limi 2024

THE CONCEPT OF CREATIVE WRITING COMPETEENCE AND ITS COMPONENTS

Norboyeva Shahnoza Jurabekovna
Student at Bukhara State Pedagogical Institute Faculty of Languages

Annotation: This article explores the concept of creative writing competence and explains its main components in a clear and practical way. Drawing on established theories of creativity and writing pedagogy, as well as classroom-based case studies and learner examples, the article shows how creative writing competence develops through guided practice, feedback, and reflection. In addition, personal opinions and pedagogical insights are included to make the discussion more realistic and classroom-oriented. The article concludes that creative writing competence should be treated as a core educational goal rather than a marginal or optional skill

Key words: creative writing competence, creativity in education, narrative competence, stylistic awareness, reflective writing, writing pedagogy, imagination, metacognition language skills.

Creative writing competence is a complex but developable ability that enables individuals to produce original, meaningful, and emotionally engaging texts. It extends far beyond grammatical accuracy and formal correctness and instead brings together imagination, linguistic awareness, storytelling skills, and reflective thinking. The concept of creative writing involves a multifaceted approach to storytelling and expression, merging imagination with linguistic skill. It encompasses various forms, such as fiction, poetry, and non-fiction, each offering distinct opportunities for writers to share ideas, emotions, and experiences. This diversity allows writers to explore different voices, purposes, and audiences while developing a deeper understanding of how language can be used creatively. Creative writing basics therefore involve combining imagination with language skills across genres such as fiction, poetry, and non-fiction. Important elements include developing characters, constructing plots, and mastering storytelling techniques. Writers need a strong grasp of narrative structure, dialogue, and theme development, and they must learn how to use metaphor and simile to convey deeper meanings.

Trying out different writing styles and forms contributes to the development of a unique writing voice. Progress in creative writing typically emerges through sustained practice, feedback, and engagement with different kinds of writing. For those who aspire to become writers, mastering these fundamentals not only improves storytelling skills but also strengthens the ability to connect effectively with readers and sustain their attention. Writing competence is a complex, multi-component phenomenon, in its structure several sub-competences are distinguished. Thus, in the research conducted by N. P. Golovin, writing competence is defined as consisting of four components, each of which, in turn, includes relevant skills that underlie a number of other models: strategic (the ability to understand the communicative intention of the subject and plan a communicative event); tactical (the ability to choose appropriate and optimal means and methods); genre (the ability to organize discourse in accordance with the canons of the genre) and textual component (the ability to transform utterances into a coherent text) [7; p.311]. N.M. Ahmedova, on the other hand, expands discursive competence with a rhetorical component, which includes the ability to create texts based on generally accepted rhetorical methods and rhetorical techniques in the development of written speech [1; p. 110-115]

Creative writing competence can be described as the integrated ability to generate original ideas and transform them into coherent, expressive, and contextually appropriate texts. It brings together imagination, vocabulary, grammar, narrative organization, stylistic awareness, emotional sensitivity, and reflective thinking. This definition highlights that creativity and correctness are not opposing forces but complementary dimensions of effective writing. Without sufficient linguistic control, creative ideas remain vague or confusing, while without imagination and originality,

correct language use becomes mechanical and uninspiring. Creative writing also demands an understanding of language that is both broad and deep, encouraging writers to experiment with narrative structure, character development, and the use of metaphor and simile to convey deeper meanings. Writers learn to craft vivid settings, develop intriguing characters, and construct engaging plots that sustain reader interest and convey thematic depth.

To understand how creative writing competence develops in practice, classroom-based observations and analyses of student writing provide valuable insight. In one educational context, secondary school students aged fourteen to sixteen participated in a ten-week creative writing module that included visual prompts, story starters, metaphor-building tasks, and peer feedback workshops. In another context, university-level EFL students wrote short stories, rewrote texts in different genres, and kept reflective journals documenting their writing processes. Student drafts, teacher feedback notes, and reflective entries were examined to identify changes in originality, narrative coherence, stylistic richness, and revision behaviour. These materials were analysed qualitatively to trace how learners experimented with ideas, reorganized narratives, expanded descriptions, and refined language choices over time. Such classroom-based data are particularly informative because they reveal how creative writing competence emerges through guided practice rather than appearing spontaneously.

Several interrelated abilities were observed to form the core of creative writing competence. One of the most central is imaginative and ideational competence, which refers to the capacity to generate original ideas, images, metaphors, and storylines. For example, a student wrote, “The clock on the wall was not measuring time; it was counting her courage.” In this sentence, an ordinary object is transformed into a symbolic representation of emotional pressure and inner strength. This kind of imaginative reinterpretation adds depth to a simple statement and encourages the reader to move beyond literal meaning toward thematic interpretation. It illustrates how metaphor allows writers to compress complex emotions into compact and evocative language. Another key element is linguistic and expressive competence, which includes vocabulary range, grammatical flexibility, and sensitivity to word choice. The difference between the sentence “He was tired” and “Fatigue dragged his eyelids down like heavy curtains” demonstrates how expressive language can intensify meaning. The second version not only communicates physical exhaustion but also creates a visual and emotional image that enables the reader to experience the character’s condition more vividly. This contrast shows why vocabulary and grammar should be developed not only for accuracy but also for stylistic and emotional effect.

Narrative and structural competence refers to the ability to organize ideas into a coherent story or text. It includes control of plot development, pacing, paragraphing, and logical flow. A short story that begins with a dramatic moment and only later explains the events leading up to it creates suspense and sustains reader engagement. This narrative technique illustrates how structure shapes meaning and emotional impact. Many weak student texts do not fail because of grammatical errors but because they lack tension, direction, or a clear narrative purpose. Instruction in narrative organization can therefore lead to substantial improvements in writing quality. Stylistic and genre competence involves adapting tone, register, and style to genre and audience. When learners rewrite the same event as a diary entry, a news report, and a poem, they demonstrate an understanding that language use is context-dependent. A diary entry invites emotional intimacy, a news report requires neutrality and factual precision, and a poem allows symbolic and lyrical expression. This variation shows that there is no single correct way to write and that effective communication depends on aligning form, voice, and purpose.

Emotional and affective competence refers to the ability to express feelings and create emotional resonance. The sentence “She smiled, but her eyes refused to believe her own happiness” reflects emotional complexity rather than a single surface emotion. This type of writing suggests inner conflict and psychological depth, which strengthens reader engagement and realism. Emotional

nuance of this kind contributes to the memorability and authenticity of creative texts.

Reflective and metacognitive competence involves evaluating one’s own writing, revising drafts, and learning from feedback. A student commented, “I removed three paragraphs because they repeated the same idea without adding tension.” This remark demonstrates awareness of redundancy, narrative purpose, and reader impact. It also illustrates how reflection supports improvement by encouraging writers to make deliberate, goal-oriented revisions rather than superficial edits.

The classroom examples further support these observations. In the secondary school group, the sentence “The boy walked into the forest. He was scared” later became “The boy stepped into the forest, each crack of branches echoing his fear.” The revised version shows greater descriptive richness, emotional intensity, and imaginative engagement. This change illustrates how guided practice and feedback can strengthen both expressive language and narrative impact. In the university group, students developed stronger authorial voice, improved stylistic control, and more substantial revisions across drafts. These developments indicate that creative writing competence can continue to grow even at advanced stages of language learning.

Creative writing also appears in a wide range of forms. Fiction includes novels and short stories that allow authors to invent worlds or comment on social realities. Poetry relies on rhythm, imagery, and condensed language to express emotions and ideas. Playwriting and screenwriting focus on dialogue and action to bring stories to life on stage or screen. Creative nonfiction blends real-life storytelling with literary techniques in memoirs and personal essays. Blogging and digital content writing represent contemporary outlets for creative writing, enabling writers to engage audiences on diverse topics through narrative and stylistic strategies. Recognizing these forms helps learners understand that creative writing is not limited to traditional literature. Several key skills support creative writing competence. Imagination and originality allow writers to avoid clichés and generate fresh ideas. Strong vocabulary and language skills make expression clearer, richer, and more precise. Character and plot development sustain reader interest and emotional involvement. Editing and proofreading transform initial drafts into coherent and polished texts. The principle that writing is rewriting highlights the importance of revision as a central component of the creative process rather than a final technical step.

Creative writing competence integrates imagination, language mastery, narrative organization, stylistic sensitivity, emotional depth, and reflective awareness. It develops through guided practice, experimentation, feedback, and sustained engagement with different genres and forms of writing. Teaching writing without creativity limits learners to mechanical reproduction rather than meaningful expression. Educational contexts that value creativity alongside accuracy are more likely to cultivate confident, reflective, and expressive writers. With appropriate support and instructional design, creative writing competence can be developed by learners at all levels.

REFERENCES:

1. Axmedova N.M. The pedagogical conditions of effective training of future foreign language teachers for using game technologies in professional activity// O‘zMU xabarlari ilmiy- uslubiy jurnal. –Toshkent, 2018.- №4. -110-115

2. Bereiter, C., & Scardamalia, M. (1987). The psychology of written composition. Lawrence Erlbaum Associates.

3. Bishop, W., & Ostrom, H. (Eds.). (1994). Colors of a different horse: Rethinking creative writing theory and pedagogy. National Council of Teachers of English.

4. Flower, L., & Hayes, J. R. (1981). A cognitive process theory of writing. College Composition and Communication, 32(4), 365–387. https://doi.org/10.2307/356600

5. Harmer, J. (2015). How to teach writing (2nd ed.). Longman.

6. Hyland, K. (2016). Teaching and researching writing (3rd ed.). Routledge.

7. Maley, A. (2009). Creative writing for language learners (and teachers). British Council TeachingEnglish. https://www.teachingenglish.org.uk

SA’DIY SHEROZIYNING PEDAGOGIK QARASHLARIDA AQLIY QOBILIYAT, KASBNI EGALLASHDAGI MEHNATSEVARLIKNING SHAXSNI TARBIYALASHDAGI MAZMUN – MOHIYATI

Ahmadov Humoyun Hamza o‘g‘li
BuxDPI o‘qituvchisi

Annotatsiya:Ushbu maqolada Sa’diy Sheroziyning pedagogik qarashlarida aqliy qobiliyat, kasbni egallashdagi mehnatsevarlikning shaxsni tarbiyalashdagi mazmun – mohiyati ilmiy – nazariy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: inson aql-zakovati, fazilatlar, ijtimoiy muammolar, inson hayoti, yo‘l ko‘rsatuvchi yulduz, davlat ishlari, insoniy fazilatlarni tarbiyalash, axloqiy, jismoniy, mehnat, vatanparvarlik va hokazo.

Аннотация: В данной статье представлен научно-теоретический анализ содержания и сущности интеллектуальных способностей и усердия в освоении профессии в рамках педагогических взглядов Саади Ширази на воспитание человека.

Ключевые слова: человеческий интеллект, добродетели, социальные проблемы, человеческая жизнь, путеводная звезда, государственные дела, воспитание человеческих добродетелей, мораль, физическое воспитание, труд, патриотизм и т. д.

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of the content and essence of intellectual ability and diligence in acquiring a profession in the pedagogical views of Saadi Shirazi in educating a person.

Keywords: human intelligence, virtues, social problems, human life, guiding star, state affairs, education of human virtues, moral, physical, labor, patriotism, etc.

KIRISH. Sa’diy Sheroziy kishilik faoliyatining barcha sohalarida inson aql-zakovati va donishmandligini yuksak baholagan, bu fazilatlar ijtimoiy muammolarni hal etish va davlatni boshqarishda azaliy mezon bo‘lib xizmat qiladi, deb hisoblagan. Uning ta’kidlashicha, bu xususiyatlar insonning qadr-qimmati va sha’nini to‘ldiradi, kamchiliklardan xalos bo‘lishga yordam beradi.

Sa’diy Sheroziy aqlni nafaqat inson hayoti va kundalik faoliyatida yo‘l ko‘rsatuvchi yulduz, balki ijtimoiy muammolarni hal etish vositasi ham deb hisoblagan. Binobarin, davlatni boshqarayotgan, davlat ishlari bilan shug‘ullanuvchi kishilar aqlli bo‘lishi kerakligi, haqiqat va adolat qaror topishida, zulm va zo‘ravonlikni barbod etishda aql muhim rol o‘ynashi, insonning saodatga erishishi uchun aqlning zarurligi, aql va donolik tufayli inson dunyoda hamma narsadan ustun turishi, bu fazilatlari bilan faxr va nom qozonishini aytadi.

Sa’diy Sheroziy ijobiy, insoniy fazilatlarni tarbiyalashga alohida ahamiyat bergan. Uning inson ongi haqidagi g’oyalari bundan ham e’tiborga loyiq va muhimdir. Uning ta’kidlashicha, intellektual rivojlanish - bu inson ongi rivojlanadigan jarayon.

Adabiyotlar tahlili: Alloma o‘z navbatida, inson dunyoqarashi va amaliy faoliyatini shakllantirishga yordam beradi. Intellektual tarbiya bilimning barcha turlarini, shuningdek, tarbiyaning turli jihatlari - axloqiy, jismoniy, mehnat, vatanparvarlik va hokazolarni anglash bilan bog’liqdir. Masalan, o‘tmish mutafakkirlari – Abu Ali ibn Sino, Nizomiy, Nosir Xisrav va boshqa Sharq olimlari aql va uning tarbiyasi haqida juda ko‘p chuqur fikrlarni bildirgan bo‘lsa, Sa’diy Sheroziy bu muammoni uning yangi sharoitlarida va jamiyat bilan bog’liq holda rivojlantiradi. (1.B – 13).

O‘z asarlarida u aqliy qobiliyatlarni yuqori baholaydi va bu odam va hayvon o‘rtasidagi asosiy farq ekanligini ishonchli tarzda ko‘rsatadi. Sa’diy Sheroziyning fikricha, aql-zakovat inson

uchun barcha faoliyat sohalarida: ilm-fanda, hunarmandchilikda, davlat boshqaruvida zarurdir.

Odamning ongi haqiqat va adolatni qaror toptirishda, zulm va zo‘ravonlikni yo‘q qilishda muhim rol o‘ynashi kerak; Insonning baxtga erishishi uchun aql zarurki, aql va donolik tufayli inson dunyoda hamma narsadan ustun turadi, shu fazilatlari bilan faxrlanadi va mashhurdir.

Mutafakkir insonning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga, ilmiy bilimlarni egallashga va ularni amaliyotda qo‘llay bilishga katta ahamiyat bergan. Shuningdek, u bu bilimlarning inson hayoti va faoliyati uchun to‘liq ahamiyatini, fanlar asoslarini va ularni amaliyotga tatbiq etishini anglash, aqliy tarbiyaning eng muhim vazifasi deb hisobladi.Sa’diy to‘g‘ri ta’kidlagan ediki, yosh avlodga bilimni tizimli tarbiyalash orqaligina singdirish mumkin.(2.B - 44).

Ayni paytda Sa’diy Sheroziy ta’lim-tarbiyani nafaqat qadrlagan, balki uning katta tarbiyaviy ahamiyatini ham tan olgan. Insonni yuksak ma’naviy-axloqiy darajaga ko‘taradigan tarbiya va ta’limdir. Hasad, dangasalik, ikkiyuzlamachilik, ayyorlik va boshqa xarakterlar ko‘pincha jaholatdan hosil bo‘ladi.

Harchand o‘qibsan, bilimdonsan,
Agar amal qilmading, nodonsan.
Ustiga kitob ortilgan eshak,
Na olim va donodir beshak.(3.B – 127).

Ilmiga amal qilmagan kishi mash’ala ko‘targan ko‘rga o‘xshaydi.
Kimki befoyda umrin o‘tkazdi,
Hech narsa olmasdan, oltin ketkazdi.(4.B - 128).

Shoirning fikricha, uch narsa mangu bo‘lmaydi; mol – savdosiz, ilm – bahosiz va davlat siyosatsiz.

Sa’diy Sheroziy davrida ilm-fan hukmron tabaqalarning monopoliyasi edi. Faqat yuqori tabaqa farzandlari o‘qishi mumkin edi, ilm-fan, bilim esa mehnatkash xalq farzandlari uchun imkonsiz edi. Sa’diy Sheroziy g‘oyalarining ahamiyati, avvalo, shoir ilm hamma uchun ochiq bo‘lishini talab qilganidadir. Uning fikricha, olimlar tabiat va ijtimoiy hodisalarni kuzatish, ularni tahlil qilish qobiliyati bilim olish, haqiqatni anglash va aqlni takomillashtirishga hissa qo‘shadi.

U yoshlarni ilm-fanni puxta egallashga chaqiradi, chunki bilimni doimiy egallash jarayonida aql takomillashadi. Shu bois Sa’diy Sheroziy yosh avlodni vaqtni behuda o‘tkazmay, aqliy kuchlar, bilim olish o‘z rivoji uchun harakat qilishga chaqiradi.

Sa’diyning ta’kidlashicha, bilimdon odamlar hamma joyda va doimo hurmatga sazovor:

“Bilimli insonning tabiati sof oltin, Qaerga bormasin qadrlanadi, e’zozlanadi.

Jaholatda zodagon qog‘oz pulga o‘xshaydi, O‘zga yurtlarda arzimas”.(3.B - 256).Sa’diy Sheroziy ota-onalardan farzandlarini yoshligidanoq ilm olihga o‘rgatishlarini talab qilgan: bu yoshdagi bola bilimlarni tez o‘zlashtiradi va uni uzoq vaqt xotirada saqlaydi. Bu xususiyatdan to‘liq foydalanish kerak deb hisoblagan.

Inson ongi nafaqat bilim olish jarayonida, balki erkin fikr almashish jarayonida munozaralar jarayonida ham takomillashadi.

Sa’diy Sheroziy ilmlarni o‘rganish haqida gapirar ekan, olingan bilimlarni amalda qo‘llash zarurligini ta’kidlab, hayotiy ahamiyatga ega bo‘lmagan ilmning hech kimga foydasi yo‘qligini to‘g‘ri ta’kidlaydi.

Sa’diy yoshlarni o‘qishga chaqirar ekan, ularga vaqtni qadrlashni, tirishqoq bo‘lishni maslahat beradi; ilmga faqat qunt bilan o‘qish orqali erishiladi. Shoirning fikricha, ilmiy bilimlarni egallashning asosiy shartlari halollik, fikr ravshanligi, sabr-toqat va mustahkam irodadir. Qolaversa, yigitlar yuksak ma’naviyatli bo‘lishi kerak.

Sheroziy ilmlarni o‘zlashtirish chuqur bo‘lishi kerakligini ham ta’kidlagan. O‘qimishliligi bilan mashhur bo‘lmoqchi bo‘lib, bilimga havaskorona munosabatda bo‘lganlarni, o‘zining ustunligi bilan maqtanib,kibru havo qiluvchilarni shafqatsizlarcha tanqid qilgan. Ilm - insonparvarlik, mardlik va yaxshi odobdir. Sa’diyning fikricha, ta’lim nafaqat insonning o‘ziga, balki uning atrofidagi odamlarga, u yashayotgan butun jamiyatga ham foyda keltiradi.

Sa’diyning fikricha, “Yo‘ldagi odamlar” faqat o‘z manfaatini o‘ylaydigan xudbinlardir; olimlar hamisha xalq haqida o‘ylaydilar. Va u yoshlarni olgan bilimlarini jamiyat manfaati yo‘lida foydalanishga chaqiradi. Shu bilan birga, u ilm-fanni o‘zlashtirish murakkab va serqirra jarayon bo‘lib, ko‘p mehnat, jiddiy munosabat, matonat va hayotning har xil qiyinchiliklarini yengib o‘tish qobiliyatini talab qiladi.

Sa’diy yosh avlodni chorlaydi; ilm-fan yo‘liga kirib, o‘z maqsadi sari sabr-toqat va sobitqadamlik bilan intilishga chorlaydi.Bu g’oyalar bugungi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan; ayniqsa, o‘rganish doimo sabr-toqat va tirishqoqlikni talab qiladi.

Sa’diy Sheroziy ilmning afzalliklari haqida gapirar ekan, din va diniy ta’limga qarshi chiqmaydi. U ilm olish va uni amalda qo‘llashga da’vat qilar ekan, ayni paytda ilohiyot ilmlarini o‘rganishni ham maslahat beradi.Sa’diy Sheroziy chinakam insonparvar bo‘lib, ilm ahlidan doimo xalq manfaatini himoya qilishni talab qilgan.

Sa’diy Sheroziy ilmning qadrini amalda qo‘llashda ko‘rgan. Shuning uchun Sa’diy Sheroziy ilmni haqiqatning mash’alasi va yo‘l ko‘rsatuvchi yulduzi deb hisoblagan.Uning fikricha ilm amaliy qo‘llansa va odamlar va jamiyatga foyda keltirsagina ahamiyat kasb etadi. Amaliyot bilim manbai bo‘lib, tarbiyaning butun ma’nosi undadir. Binobarin, inson amaliy hayotda narsa va hodisalar bilan uchrashar ekan, ularni o‘z aqli yordamida anglaydi, o‘zgartiradi va o‘ziga bo‘ysundiradi.

Aristotel odamni ijtimoiy hayvon deb atagan. Emmanuel Kant falsafaning asosiy muammosini “Insoniyat nima?” degan savol deb hisobladi. Lyudvig Feyerbax insoniyatga faqat antropologiya nuqtai nazaridan baho bergan. Fridrix Nitsshe inson kuchini o‘zining boyligi deb bilgan va buni jamiyat taraqqiyotining asosi deb bilgan.

Mohiyatan tabiatda va jamiyatda uchraydigan barcha narsa va hodisalarni inson o`zining ijtimoiy va ishlab chiqarish faoliyati jarayonida idrok etadi. Bu inson faoliyatining barcha jarayonlariga, shu jumladan ta’lim jarayoniga ham xosdir.

Inson duch keladigan atrofdagi narsa va hodisalar uning his-tuyg’ulariga ta’sir qiladi. U ularni idrok etadi, ongida qayta ishlaydi va tafakkur yordamida voqelikni tan oladi. Amaliyotning uzluksiz rivojlanishi natijasida odamlar tushunishi va hal qilishi kerak bo‘lgan tobora ko‘proq yangi muammolar paydo bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida, yangi muammolarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Demak, Sa’diy Sheroziyning amalning ahamiyati haqidagi fikrlari o‘sha davr uchun ilm sohasida katta yutuq bo‘lgan.

Sheroziy boy hayotiy tajribasi tufayli shoh va vazirlar asosan ahmoq, insofsiz, buzuq va zolimdir, degan xulosaga keladi. Shuning uchun ham «Bo‘ston»ning birinchi bobi ham, «Guliston»ning birinchi bobi ham (padishohlarning tabiatini ochib beruvchi) davlatni boshqarish masalasiga bag‘ishlangan. «Guliston»ning birinchi bobida joylashtirilgan hikoyatlarda shohlar va boshqa hukmron tabaqa vakillari shafqatsizlarcha tanqid qilinadi. Buni, masalan, quyidagi satrlar tasdiqlaydi:

Zolim podshohlardan biri solih kishidan: «Xudoga eng yaxshi xizmat nima?» U javob berdi: «Siz uchun eng yaxshisi, hech bo‘lmaganda shu vaqt ichida odamlarni xafa qilmaslik uchun tushlik uyqudir.»

«Bir kuni tushda uxlayotgan zolimni ko‘rdim,

Va uni zanjirband qilgandim.»Bu bezovta qiluvchi faqat uxlaganda yaxshi» Uyg’ongandan ko‘ra uxlagani afzal, Tirikdan o‘lik yaxshiroqdir. «Sa’diy Sheroziy hukmdorlardan davlat ishlarini yuritishni ziyoli kishilarga topshirishni talab qilgan. «Bo‘ston»da u aqli va donoligi shoh tomonidan qadrlanib, uni vazir etib tayinlagan ziyoli kishi haqida hikoya qiladi. Shu tufayli mamlakat obod bo‘lib, xalq ham xuddi shunday faravonlikka ega bo‘ldi»,deydi. Zikr etilgan har ikki kitobning birinchi bobida mutafakkir amaliyotning muhimligini ta’kidlab, shunday yozadi:

“Ilm daraxtining mevasini anglamay, amalda boshqa bo‘lma, Ilm bilan ish qilmasang,Sen bepusht shoxsan”.

“Guliston”da ham shunday fikr ifodalanadi:

«Qanchalik ilm o‘rgangan bo‘lsang ham. Agar ularni amalda qo‘llamasang, sen nodon bo‘lasan. Dono ham, ilmli ham bo‘lmaydsan.

Bir nechta kitoblar yuklangan hayvon. Miyasiz odam qanday biladi va taxmin qiladi.Unda nima bor - o‘tinmi yoki kitobmi? «.

Sa’diy o‘qimishli, ilmli kishilarni chuqur hurmat qilgani, ularni har qanday taqvodor darveshlardan ancha ustun qo‘ygani, biroq u turli ulamolarga teng munosabatda bo‘lmagani, faqat o‘z bilimini xalq va jamiyat xizmatiga berganlarni qadrlaganini yuqorida ta’kidlagan edik.

Natijasiz olimlarga kelsak, u shunday deb yozgan edi: “Bir kishidan so‘rashdi: “Mehnatsiz olim qanday?” U zot: “Asalsiz asalaridek”, dedilar. Bu fikr «Guliston»ning bir qancha qissalarida ham takrorlanadi.

Bundan kelib chiqadiki, “Guliston” va “Bo‘ston” asarlari, asosan, tarbiyaviy xususiyatga ega bo‘lib, o‘quv va tarbiyaning barcha turlarini aks ettiruvchi pedagogik g‘oyalar bilan singib ketgan. U ilmlarni tushunishni ta’lim-tarbiyada eng muhim narsa deb bilgan.

Turkiy xalqlar azaldan o‘zining mehmondo‘stligi, samimiyligi va mehribonligi bilan ajralib turadi. Odamlar azaldan mehmonni Allohning elchisi deb aytishgan. Bolalarga yoshligidanoq barcha odamlar uchun uni oladiganlargina baxtga loyiqdir, degan g’oya singdirilgan.

“Guliston”da va “Bo‘ston”da vatanparvarlik, Vatanga, el-yurtga, uyga, oilaga muhabbat tuyg‘ularini tarbiyalash haqida aytiladi. Bu asarlarda Vatanga muhabbat ona o‘choqqa, xonadonga, oilaga muhabbat bilan birlashtiriladi.

E’tiborlisi, o‘tmishdagi ko‘plab xalq dostonlari, ertak va rivoyatlari, urf-odatlari va tarixiy-qahramonlik qo‘shiqlarida qahramonlar hamisha o‘z Vataniga, o‘z yurtiga, yaqinlariga intilib yashaydi. Foydalanilgan yaratilgan ideallar, tarbiyachilar, oila, muhit yosh millat avlodida milliy xarakterning eng yaxshi fazilatlari - mardlik, jasorat, o‘z ona yurtiga, xalqiga muhabbatni shakllantiradi.Barcha tarixiy davrlarda o‘zbek xalqining odob-axloq qoidalari qabul qilingan bolalarda xushmuomalalik, hayo, kattalarga, ota-onalarga, ayollarga hurmatni tarbiyalash, ularga murojaat qilish ohangida esa odobli va vazmin bo‘lishi kerakligi talqin qilinadi.

Jamoat joylarida yoshlar birinchi navbatda gapirish huquqiga ega emas, o‘zini tuta bilish, keksalar bilan uchrashganda uning yo‘lini kesib o‘tish mumkin emasligi, begonalar ko‘z o‘ngida, bolalar otasi bilan suhbatga kirmas, savollarga qisqacha javob bermas, ota-onasi oldida dasturxonga o‘tirmas va hokazo.Feodalizm davrida, chinakam ilm-fanga, aqliy qobiliyatlarni rivojlantirishga ahamiyat berilmagan bir paytda ustoz Sa’diy Sheroziy zamondoshlaridan ancha oldin bu borada ilg‘or fikrlarni bildirgan.

Sa’diy Sheroziy o‘z asarlarida inson shaxsi shakllanishining asosiy omillarini ochib berar ekan, turli hunarmandchilik va ijtimoiy foydali mehnatni o‘rganish muhimligini qayd etgan.

Gar oqil ersang, semirtma taning,
Taningni semirtsang,o‘ldirganing.
Aqlli kishilar hunar orttirar,
Qoringga qul ersa hunarsiz qolar.(5.B - 234).

KUTILAYOTGAN NATIJA. Mehnat tarbiyasi xalq pedagogikasida, shuningdek, o‘tgan asrlar mutafakkirlari asarlarida asosiy o‘rinni egallaydi. Ular, asosan, mehnatning kishilar va butun jamiyat hayotidagi rolini baholaydilar. Ularning ko‘pchiligi mehnat va hunar o‘rganishning ahamiyati haqida gapirar ekan, oliy martabali zodagonlardan tortib, eng oddiy odamlargacha har bir kishi mehnat qilishi, hunar o‘rganishi kerakligini ta’kidlaydidilar. Ular hunarmandchilikka alohida ahamiyat berishgan.

Sheroziy yoshlarni mehnatsevarlik tarbiyasiga alohida e’tibor qaratish ularni hayotda o‘z o‘rnini topishining asosiy mezonlaridan deb hisoblaydi.

Sa’diy Sheroziy ta’kidlaganidek, mehnat ta’limi turli hunarmandchilikni egallash bilan uzviy bog‘liqdir.Mehnat, deydi u, jismoniy kuchni rivojlantiradi, hunarmandchilikni puxta egallash uchun qulay sharoit yaratadi. Jismoniy jihatdan yetarlicha rivojlanmagan odam u bilan muvaffaqiyatli

shug’ullana olmaydi. Ya’ni, jismoniy rivojlanish va hunarmandchilikni o‘zlashtirish bir-biri bilan uzviy bog’liqdir.

Uning asarlarining asosiy mazmun va mohiyatini insonparvarlik masalalari tashkil etadi. Insonning yaratilish sabablari, uning buyukligi, kambag’allarga hamdardligi, shaxsning jismoniy va ruhiy rivojlanishi, turli millat va dinlar o‘rtasidagi do‘stlik, ayollarning o‘rni va rolini o‘zaro hurmat qilish, jamiyat taraqqiyoti kabi masalalar va boshqalar Sa’diy domlaning zukko sifatida o‘z davri o‘quvchilariga ham, bugungi kun o‘quvchilariga ham tushuntirib bergan insonparvarlik masalalari sirasiga kiradi. U insonparvar mutafakkir sifatida shaxsning rolini hamma narsadan ustun qo‘yadi.

XULOSA. Sa’diy Sheroziyning mehnat yoshlarga hayot yo‘lida uchragan har xil to‘siqlarni yengib o‘tishga yordam beruvchi tarbiya vositasi ekanligi haqidagi “Guliston” va “Bo‘ston”asarlari alohida qiziqish uyg‘otadi. Mehnat sabr-toqat va matonatni jalb qiladi, eng yaxshi axloqiy fazilatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Shuning uchun Sa’diy Sheroziy ota-onalardan farzandlarini yoshligidanoq mehnat tarbiyasi bilan shug‘ullanishini talab qilgan. Sa’diy Sheroziyning mehnat tarbiyasi haqidagi g‘oyalari bugungi kungacha ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki,buyuk ajdodlarimiz shoirlari orasida Sa’diy Sheroziyning o‘gitlari katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ayniqsa, zamonaviy demokratik jamiyat faol bunyod etilayotgan davrda, hozirgi pedagogikaning vazifasi ilg‘or pedagogika tomonidan to‘plangan barcha tajriba va boyliklarni yosh avlod qalbida mehnatga hurmat tuyg‘usini,mehnat qilishga intilish tuyg‘ularini shakllantirishga sarf etishdan iboratdir. Mehnat qilish nafaqat fuqaroning jamiyat oldidagi burchi, balki hayotiy ehtiyoj, shuning uchun ham mehnat ko‘nikma va malakalarini shakllantirish zamonaviy ta’limning eng muhim vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ғуломов А.О. Просвитителько – педогогические воззрения Саади Ширази и их отражение в учебно воспитателбном процессе опшеоброзавательних учреждений. Автореф. конд.пед.наук. Душанбе. 2019. Бухоро.Абу.Али ибн Сино. Кутубхонаси архив фонди.

2. Shomuhammedov Sh. Hikmatga to‘la olam. Hayot muallimi.Tarjimalar. Toshkent. Adabiyot va san’at.2014.

3. Sa’diy Sheroziy. Guliston.Toshkent.G’afur G’ulom. 2021.B – 127.

4. Sa’diy Sheroziy. Guliston.Toshkent.G’afur G’ulom. 2021. B – 128.

5. Sa’diy Sheroziy. Bo‘ston. www.ziyouz.com electron kutubxonasi.B –256.

UDK 378.091.33:72

O‘ZBEKISTON O‘QUV DASTURLARIGA XORIJIY TA’LIM TAJRIBALARINI INTEGRATSIYA QILISHNING TASHKILIY-METODIK ASOSLARI

Talipova V.A.,
Toshkentdagi KIMYO xalqaro universiteti (KIUT)

Saidaliyev S.S.,
Toshkent Arxitektura qurilish unversiteti (TAQU)

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada O‘zbekiston ta’lim tizimida o‘quv dasturlarini zamonaviylashtirish jarayonida xorijiy ta’lim tajribalarini integratsiya qilishning tashkiliy va metodik asoslari atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Yevropa va Osiyo mamlakatlari ta’lim tizimlarida qo‘llanilayotgan kompetensiyaviy yondashuv, modul asosida o‘qitish, interaktiv va innovatsion pedagogik texnologiyalarning o‘quv jarayoniga ta’siri o‘rganildi. Xorijiy tajribalarni milliy o‘quv dasturlariga moslashtirishda normativ-huquqiy talablar, o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasi hamda moddiy-texnik ta’minot omillarining ahamiyati asoslab berildi. Shuningdek, integratsiya jarayonida yuzaga keladigan muammolar va ularni bartaraf etishning samarali mexanizmlari yoritildi. Tadqiqot natijalari asosida o‘quv dasturlarini takomillashtirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi hamda ularning ta’lim sifati va o‘quv jarayoni samaradorligini oshirishdagi roli ilmiy jihatdan asoslandi.

Kalit so‘zlar: xorijiy ta’lim tajribasi, o‘quv dasturi, integratsiya, metodik ta’minot, tashkiliy mexanizm, ta’lim islohoti.

АННОТАЦИЯ. В статье всесторонне анализируются организационно-методические основы интеграции зарубежного образовательного опыта в учебные программы Республики Узбекистан в условиях модернизации системы образования. В ходе исследования изучены компетентностный подход, модульное обучение и интерактивные педагогические технологии, применяемые в образовательных системах стран Европы и Азии. Обоснована значимость нормативно-правовых требований, профессиональной компетентности преподавателей и материально-технического обеспечения при адаптации зарубежного опыта к национальным учебным программам. Результаты исследования направлены на повышение качества образования и эффективности учебного процесса.

Ключевые слова: зарубежный образовательный опыт, учебная программа, интеграция, методическое обеспечение, организационный механизм, качество образования.

ABSTRACT. This article provides a comprehensive analysis of the organizational and methodological foundations for integrating foreign educational experience into the curricula of Uzbekistan in the context of educational system modernization. The study examines competency-based approaches, modular learning, and interactive pedagogical technologies applied in the educational systems of European and Asian countries. The importance of regulatory requirements, teachers’ professional competence, and material and technical support in adapting foreign experience to national curricula is substantiated. The research findings contribute to improving the quality of education and enhancing the effectiveness of the educational process.

Keywords: foreign educational experience, curriculum, integration, methodological support, organizational mechanism, quality of education.

Kirish. Bugungi kunda globallashuv jarayonlarining jadallashuvi hamda ta’lim tizimlarining o‘zaro integratsiyalashuvi sharoitida o‘quv dasturlarini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish ta’lim sohasining eng dolzarb vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda [1,3,7]. Jahon ta’lim makonida sodir bo‘layotgan tub o‘zgarishlar, ilg‘or pedagogik yondashuvlar va innovatsion

texnologiyalarning jadal rivojlanishi milliy ta’lim tizimlaridan mazkur jarayonlarga moslashishni, o‘quv dasturlarini xalqaro tajribalar asosida yangilashni talab etmoqda [2,4]. Ayniqsa, rivojlangan davlatlar ta’lim tizimida shakllangan samarali pedagogik tajribalarni chuqur o‘rganish va ularni milliy ta’lim tizimi sharoitiga moslashtirish O‘zbekiston ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [5].

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini isloh qilish jarayonida o‘quv dasturlarining mazmunini boyitish, ularni kompetensiyaviy yondashuv asosida qayta ishlab chiqish hamda ta’lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan mexanizmlarni joriy etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, xorijiy ta’lim tizimlarida qo‘llanilayotgan ilg‘or tajribalarni tahlil qilish, ularning pedagogik samaradorligini aniqlash va milliy o‘quv dasturlariga integratsiya qilishning tashkiliy hamda metodik asoslarini ilmiy jihatdan tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi [6,9].

Xorijiy ta’lim tajribalarini o‘quv dasturlariga integratsiya qilish jarayoni nafaqat ta’lim mazmunini yangilash, balki ta’lim sifati va samaradorligini oshirish, bitiruvchilarning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini ta’minlash hamda xalqaro ta’lim standartlariga mos kadrlar tayyorlash imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi [10,12]. Shu bois, mazkur maqolada xorijiy ta’lim tajribalarini O‘zbekiston o‘quv dasturlariga integratsiya qilishning tashkiliy-metodik asoslarini yoritish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish asosiy maqsad qilib belgilandi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot jarayonida xorijiy ta’lim tajribalarini O‘zbekiston o‘quv dasturlariga integratsiya qilish bo‘yicha olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, mazkur jarayon ta’lim mazmunini yangilash va o‘quv jarayoni samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega [6,9]. Xususan, kompetensiyaviy yondashuv va modul asosida o‘qitish tizimining joriy etilishi ta’lim oluvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish imkonini bermoqda. Bu esa talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda [7,11].

Shuningdek, xorijiy ta’lim tajribalariga asoslangan interaktiv va innovatsion o‘qitish metodlarining qo‘llanilishi o‘quv jarayonida talabalar faolligining oshishiga olib kelayotgani aniqlandi [10,12]. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar an’anaviy o‘qitish usullariga nisbatan yuqori samaradorlikka ega bo‘lib, bilimlarni o‘zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshiradi [9,13].

Integratsiya jarayonida tashkiliy-metodik mexanizmlarning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi muhim omil sifatida namoyon bo‘ldi. Xususan, professor-o‘qituvchilarning malakasini oshirish, o‘quv-uslubiy ta’minotni yangilash va axborot-resurs bazasini rivojlantirish xorijiy tajribalarni milliy o‘quv dasturlariga moslashtirishda ijobiy natijalar berayotgani kuzatildi [5,14]. Shu bilan birga, ayrim hollarda moddiy-texnik ta’minotning yetarli emasligi va pedagoglarning yangi metodlarga moslashishida qiyinchiliklar yuzaga kelayotgani aniqlanib, bu holatlar integratsiya jarayonining sekinlashishiga sabab bo‘layotgani qayd etildi [8].

Xulosa

Xorijiy ta’lim tajribalarini O‘zbekiston o‘quv dasturlariga integratsiya qilish ta’lim tizimini modernizatsiya qilishning muhim va istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [1,3,7]. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ilg‘or xorijiy pedagogik yondashuvlarni milliy ta’lim tizimi sharoitiga moslashtirish orqali o‘quv dasturlarining mazmunini boyitish, ta’lim sifati va samaradorligini oshirish hamda raqobatbardosh kadrlar tayyorlash imkoniyatlari kengayadi [2,10,12].

Integratsiya jarayonining muvaffaqiyati, avvalo, puxta ishlab chiqilgan tashkiliy-metodik mexanizmlarga, normativ-huquqiy asoslarning takomillashuviga va professor-o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasiga bog‘liq ekanligi aniqlandi [4,5,14]. Shu bois, xorijiy ta’lim tajribalarini

joriy etishda bosqichma-bosqich yondashuvni qo‘llash, tajriba-sinov ishlarini kengaytirish hamda metodik ta’minotni doimiy ravishda yangilab borish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, xorijiy ta’lim tajribalarini O‘zbekiston o‘quv dasturlariga integratsiya qilish ta’lim jarayonini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqishga, o‘quv dasturlarining amaliy ahamiyatini oshirishga va zamonaviy talablar asosida malakali mutaxassislar tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Ta’lim sohasini rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar to‘plami. – Toshkent, 2022.

2.O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Oliy ta’limni rivojlantirish strategiyasi. – Toshkent, 2021.

3.Jo‘rayev R.X. Ta’lim mazmunini modernizatsiya qilish asoslari. – Toshkent: Fan, 2019.

4.Saidov A.X. Ta’lim tizimida integratsion jarayonlar. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.

5.Abdullayeva M.A. Pedagogik innovatsiyalar va ularni ta’lim jarayoniga joriy etish. – Toshkent, 2021.

6.Karimov U.K. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’limni tashkil etish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

7.UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action. – Paris, 2016.

8.OECD. Education at a Glance 2022: OECD Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2022.

9.Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. – Open University Press, 2011.

10.Fullan M. The New Meaning of Educational Change. – New York: Teachers College Press, 2016.

11.Harden R.M. Outcome-Based Education: The Future Is Today. – Medical Teacher, 2007.

12.Gibbs G. Using Assessment to Support Student Learning. – Leeds: Leeds Met Press, 2010.

13.Knight P. Curriculum and Assessment in Higher Education. – London: Kogan Page, 2001.

14.European Commission. Key Competences for Lifelong Learning. – Brussels, 2019.

15.Asian Development Bank. Education and Skills Development in Asia. – Manila, 2020.

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК В РАЗЛИЧНЫХ ВИДАХ НЕРЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ДОШКОЛЬНИКОВ

Marasulova Dono Nigmatullayevna
Институт Технологии, менежмента и коммуникации
доцент, д.ф.п.н. (PhD) кафедры "Педагогика и психология"
ORCID: 0009-0001-5967-3117

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы обучения дошкольников иностранному языку в различных видах неречевой деятельности. Оптимально организованная деятельность в детском коллективе, охватывающая игровую, изобразительную, конструктивную, трудовую деятельность, связанную с выполнением режимных моментов и выполняемую на специально организованных занятиях, влияет на овладение детьми знаниями, умениями и навыками иноязычной речи.

Ключевые слова: Иноязычная речевая деятельность, формирования элементарных навыков и умений, дошкольники, различные виды неречевой деятельности, предметно-практическая, изобразительная, конструктивная, игровая, трудовая деятельность.

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarga nutqsiz faoliyatning har xil turlarida chet tilini o'rgatish masalalari ko'rib chiqiladi. Ta'lim-tarbiya jarayonida bolalar jamoasida chet tilida tashkil etilgan mashg'ulotlarda bajariladigan o'yin, tasviriy, mehnat faoliyatlari bolalarning chet tilidagi nutqni egallashiga ta'sir qiladi.

Kalit so'zlar: Chet tilidagi nutq faoliyati, elementar ko'nikma va malakalarni shakllantirish, maktabgacha yoshdagi bolalar, nutqdan tashqari faoliyatning turlari, tasviriy, o'yin, mehnat faoliyati.

Abstract. This article discusses the issues of teaching preschoolers a foreign language in various types of non-verbal activities. Optimal organization of activities in a children's group, which includes play, visual arts, construction, and labor activities related to routine tasks and performed in specially organized classes, has a significant impact on children's acquisition of knowledge, skills, and foreign language communication.

Keywords: Foreign language speech activity, formation of elementary skills and abilities, preschoolers, various types of non-speech activity, subject-practical, graphic, constructive, game, and labor activity.

Введение: Процесс обучения иностранному языку детей-дошкольников является объектом пристального внимания исследователей в течение последних десятилетий и в настоящее время приобретает особое значение в связи с тем, что повышение качества языковой подготовки является одной из задач обучения и воспитания всесторонне развитой личности. Эта задача может быть успешно решена при условии оптимизации педагогического процесса уже в детских дошкольных учреждениях.

Актуальность выбранной нами темы заключается в том, что ее исследование позволит вооружить воспитателей детских дошкольных учреждений методикой обучения, представляющей собой целостную систему, охватывающую различные виды детской деятельности, которые служат основой; для овладения дошкольниками иноязычной речевой деятельностью. Создание такой методики, на наш взгляд, способно обеспечить включение предмета «английский язык» в структуру педагогического процесса в качестве его звена, обеспечить его целостность, осуществляя данный вид работы наравне и в тесной взаимосвязи с развитием речи, физическим воспитанием, ознакомлением детей с окружающим миром.

Объектом настоящего исследования является процесс формирования элементарных

навыков и умений в иноязычной речевой деятельности детей-дошкольников.

В качестве предмета исследования рассматривается методика формирования иноязычных речевых навыков и умений в неречевых видах деятельности.

Цель данного исследования состоит в теоретическом обосновании и практической разработке методики обучения детей дошкольного возраста иностранному языку в различных видах неречевой деятельности.

В соответствии с этим была сформулирована гипотеза исследования: обучение английскому языку детей-дошкольников (т.е. формирование у них элементарных навыков и умений в иноязычной устно-речевой деятельности) будет более эффективным при условии его осуществления на основе специально организованных видов предметно-практической неречевой деятельности (изобразительной, конструктивной, игровой, трудовой и др.), составляющих единую систему обучения и являющихся источником и сферой общения детей дошкольного возраста.

Обзор литературы по теме. Перспективность раннего обучения иностранным языкам в плане всестороннего совершенствования личности ребенка, его гуманитарного развития и приобщения к общекультурным ценностям не подвергается сомнению. Как отмечал Ф.А.Сохин, одной из главных среди многих важных задач воспитания и обучения детей-дошкольников является задача развития речи и речевого общения. Думается, что в системе непрерывного образования эта задача не может быть решена односторонне — только на основе родного языка. В связи с этим актуальной представляется проблема формирования иноязычных; устно-речевых навыков и умений у детей дошкольного возраста, рассматриваемая в тесной связи с процессом социализации ребенка к развитием его мыслительных способностей в целом [2].

А.А.Леонтьев, говоря о соотношении элементов речевой деятельности и других видов деятельности, отмечал: «Овладение языком само по себе определено только через понятие навыков и умений. В свою очередь эти понятия связываются с понятиями деятельности, действия и операции» Навыки и умения, определяемые как способность осуществлять оптимальным образом соответственно операции или действия, представляют собой совокупность «инструментов», которые позволяют либо использовать нужные для выражения мысли языковые средства, либо правильно сформулировать мысль, т.е. выразить в речи свою коммуникативную потребность. [3].

В научных исследованиях поднимаются различные методические проблемы, такие как определение содержания обучения иностранному языку дошкольников, методическая интеграция развития речи и обучения иностранному языку в условиях детского сада, использование речевых игр на занятиях английским языком, создание комплекса упражнений для обучения английской речи в детском саду, игровое моделирование иноязычного общения, проектирование игровых ситуаций и т.д. Авторов данных исследований объединяет отношение к игровой деятельности, в которой они видят основной путь решения поднимаемых вопросов.

Несмотря на понимание авторами работ взаимообусловленности речевой деятельности, поведения и неречевой предметно-практической деятельности, в их исследованиях не нашла отражения возможность использования других видов детской деятельности в обучении иностранному языку. Нам представляется нерациональным подобное исключение предметно-практических видов деятельности из обучения детей иностранным языкам. Использование лепки, рисования, аппликации» конструирования, изготовления поделок из бумаги, организация элементарных трудовых поручений в группе и уголке природы и др. представляют, на наш взгляд, большие возможности в плане обеспечения педагогического процесса новыми интересными приемами обучения и усиления его коммуникативной направленности. Активное участие детей в выполнении деятельности не только повышает мотивацию овладения иноязычными речевыми навыками и умениями, но и создает

«материальную» основу для качественного формирования элементов новой языковой системы в сознании ребенка.

Методология исследования. В процессе научной деятельности при решении поставленных задач использовались следующие методы исследования: изучение теоретических и практических работ в области психологии, психолингвистики, методики преподавания иностранных языков; изучение и обобщение опыта работы преподавателей английского языка в дошкольных учреждениях; тестирование детей, качественный и количественный анализ полученных данных; изучение отзывов родителей о процессе обучения на основе анализа данных анкетирования.

В связи с основной гипотезой исследования на защиту выносятся следующие положения:

1. Система видов неречевой предметно-практической деятельности может выступать в качестве основы организации общения на иностранном языке и формирования иноязычных устно-речевых навыков и умений у детей дошкольного возраста. (Такими видами неречевой предметно-практической деятельности являются следующие: рисование, лепка, аппликация, конструирование, трудовая деятельность (ручной труд, элементы бытовой (хозяйственной) трудовой деятельности - труд в природе, выполнение обязанностей дежурного по группе); элементы физической активности, рассматриваемой нами как физическая деятельность детей (выполнение утренней гимнастики, участие в физкультминутке, подвижные игры в группе и на прогулке); деятельность, связанная с осуществлением режимных моментов в повседневной жизни детей).

2. Отбор языкового и речевого материала с целью формирования иноязычных речевых навыков и умений на основе неречевых видов деятельности должен осуществляться с учетом следующих требований: отбираемый языковой и речевой материал должен быть необходимым и достаточным для формирования прочных иноязычных навыков и умений; соответствовать речевым и неречевым действиям, осуществляемым детьми для решения задач неречевой предметно-практической деятельности, и уровню их общего интеллектуального и лингвистического развития. Языковой и речевой материал должен обеспечивать формирование активного и пассивного запаса, т.е. продуктивное и рецептивное его усвоение детьми-дошкольниками.

Отобранный лексический материал, речевые образцы вводятся последовательно — от более простых к более сложным в связи с необходимостью обеспечить общение в различных видах неречевой деятельности.

3. Занятия должны представлять собой систему, включающую не только языковые и речевые упражнения, но и задания, основанные на выполнении неречевых видов деятельности и направленные на формирование и развитие, иноязычных устно-речевых навыков и умений у детей дошкольного возраста. [7].

Анализ и результаты. Изучение иностранных языков в дошкольном возрасте характеризуется, на наш взгляд, рядом важных преимуществ, связанных с различными возможностями организации обучения. В первую очередь следует отметить, что в процессе обучения в школе речевые навыки и умения формируются на «устной основе», т.е. значительное количество информации усваивается детьми с опорой на слуховое восприятие и воображение, и лишь незначительная ее часть подкрепляется воздействием на зрительный канал с помощью средств наглядности. Вместе с тем известно, что участие в выполнении значимой для человека деятельности, сопровождающейся двигательной активностью, в значительной степени повышает качество овладения соответствующими знаниями, навыками и умениями. В отличие от школы, где достаточно трудно организовать выполнение детьми заданий предусматривающих их активное участие в деятельности и не определенных программой, детские сады предоставляют широкие возможности как в плане организации занятий, так и в привлечении разнообразных средств обучения

(игрушек, предметов, пособий и материалов). Тем не менее, в методике проблема обучения дошкольников иностранным языкам решается преимущественно в аспекте использования в обучении игры, в то время как другим видам детской деятельности (аппликация, лепка, конструирование, рисование, изготовление поделок и др.) на занятиях по иностранному языку не уделяется должного внимания. [4].

Выводы и предложения. Нам представляется, что под содержанием обучения устной иноязычной речи детей дошкольного возраста следует понимать понятийно-действенный инструментарий речевого общения, обеспечивающий оптимальный уровень функционирования в речи детей системных элементов изучаемого языка и соответствующий предмету речевой деятельности, т.е. тематике устной речи. Объясним данное определение.

Формирование навыков, являющихся отправным пунктом для дальнейшего становления и развития умений в речевой деятельности, связано с усвоением знаний о правилах использования языковых средств и, естественно, предполагает образование в сознании обучаемого некоторой системы понятий и представлений о способах оперирования материалом изучаемого языка. Именно поэтому мы считаем целесообразным включить в определение содержания обучения иностранному языку термин «понятийно-действенный» инструментарий речевого общения, который также будет отражать и элементный состав содержания обучения. [5].

Итак, рассматривая определение содержания обучения иностранному языку, мы вплотную подошли к изучению его компонентного состава. В настоящее время в методике принято в качестве компонентов содержания помимо речевых навыков и умений выделять также темы и ситуации. При этом взгляды на определение и отбор тематики и ситуаций общения достаточно разнообразны. Считается, что тематика представляет собой некоторый набор тем, являющихся вероятностными свернутыми текстами и подлежащих развертыванию в речи; их изучение соотносится с предметом беседы, сообщения, или содержанием речи в разных сферах общения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1982.

2. Сохин Ф.А. Психолого-педагогические основы развития речи дошкольников. – М.: Изд-во Мос. психол. – социол. Ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2002.

3. Ушакова О.С. Развитие речи дошкольников. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001.

4. Шахнарович А.М. Общая психолингвистика. – М., 1995.

5. Марасулова, Д. Н. (2024). ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК В ОБУЧЕНИИ ДОШКОЛЬНИКОВ. Лучшие интеллектуальные исследования, 17(2), 204-208.

6. Marasulova, D. (2023). Maktabgacha ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalari. Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali, 1(1).

7. Marasulova, D. N. (2023). BOLALARGA CHET TILINI O‘RGATISHDA MULTIMEDIALARNI O‘RINI. Analysis of world scientific views International Scientific Journal, 1(3), 83-87.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТА “УСПЕХ” В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ И РУССКОЯЗЫЧНЫХ МЕДИАТЕКСТАХ

Абдуллаева Лола Тохировна
доцент кафедры «Методики обучения английского языка» СамГИИЯ

Аннотация. В статье представлен сопоставительный анализ репрезентации концепта «успех» в англоязычных и русскоязычных медиатекстах. Актуальность исследования обусловлена возрастающей ролью медиадискурса в формировании ценностных ориентиров личности, в том числе обучающихся, а также необходимостью развития медиаграмотности и межкультурной компетентности в образовательном процессе. Целью исследования является выявление сходств и различий в семантическом наполнении и фреймовой структуре концепта «успех» в медиатекстах двух языковых культур. Материалом исследования послужили англоязычные и русскоязычные медиатексты информационно-аналитического и публицистического характера. В работе применяются методы контент-анализа, компонентного анализа, фреймового анализа и сопоставительного анализа. В результате установлено, что в англоязычных медиатекстах концепт «успех» преимущественно репрезентируется через идеи индивидуального достижения, карьерного роста, материального благополучия и личной инициативы, тогда как в русскоязычных медиатекстах акцент смещается в сторону результативности деятельности, социальной значимости и моральной оценки достижений. Полученные результаты могут быть использованы в педагогической практике при обучении иностранным языкам, медиапедагогике, а также в курсах межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: концепт «успех»; медиатекст; медиадискурс; сопоставительный анализ; англоязычная и русскоязычная культуры; лингвокультурология; медиапедагогика; ценностные ориентиры; межкультурная коммуникация.

Введение. В условиях цифровизации и глобализации современного общества медиапространство приобретает особое значение как источник формирования ценностных ориентиров личности. Медиатексты, функционируя в различных языковых и культурных контекстах, не только отражают социальную реальность, но и активно конструируют её, задавая определённые модели поведения, мировоззренческие установки и представления о социально значимых ценностях. Одним из ключевых ценностных концептов, регулярно репрезентируемых в медиадискурсе, является концепт «успех», который выступает важным ориентиром в процессе социализации и образования личности.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью осмысления того, каким образом концепт «успех» представлен в англоязычных и русскоязычных медиатекстах, а также каким образом данные репрезентации влияют на формирование мотивационных установок и образовательных стратегий обучающихся. В педагогическом контексте анализ медиарепрезентаций ценностных концептов приобретает особую значимость, поскольку современные обучающиеся активно взаимодействуют с медиатекстами, воспринимая транслируемые в них модели социального и профессионального успеха как нормативные.

Проблема концептуализации успеха неоднократно становилась объектом исследований в рамках лингвокультурологии, когнитивной лингвистики и медиалингвистики. В научных работах концепт «успех» рассматривается как сложное ментальное образование, включающее когнитивные, ценностные и оценочные компоненты, которые варьируются в зависимости от культурного контекста. Исследователи отмечают, что в англоязычной языковой картине мира успех зачастую ассоциируется с индивидуальными достижениями, карьерным ростом, финансовым благополучием и личной инициативой, тогда как в русскоязычной традиции он нередко интерпретируется через призму социальной значимости, результативности

деятельности и моральной оценки достигнутого результата.

Несмотря на наличие отдельных исследований, посвящённых анализу концепта «успех» в разных языковых культурах, сопоставительные работы, выполненные на материале современных медиатекстов и ориентированные на педагогическую интерпретацию полученных результатов, остаются недостаточно представленными. Это обусловливает необходимость комплексного анализа медиадискурса с учётом как лингвистических, так и образовательных аспектов функционирования ценностных концептов.

Обзор литературы. Репрезентация концептов в медиатексте формирует общественные представления и ценности; концепт «успех» особенно чувствителен к медийной инсценировке, поскольку связан с идеологиями meritocracy, индивидуальной ответственности и социального признания (Van Dijk, 2008; Fairclough, 1995). Важность темы подтверждается как отечественными исследованиями феномена успеха в медиадискурсе, так и международными работами о культурной семантике успеха в глянцевых и новостных жанрах (Kuznetsova, 2023; Van Dijk, 2008).

Аналитически репрезентацию «успеха» в медиатексте целесообразно рассматривать в рамках критического дискурс-анализа (CDA) и теорий медиа-репрезентации. Подход ван Дейка даёт инструменты для анализа идеологических стратегий и семиотики новостей (Van Dijk, 2008), а модель Ферклоу позволяет связать языковые стратегии с социальными практиками и властными отношениями (Fairclough, 1995). Эти подходы применялись во множестве исследований, которые показали, как язык медиа конструирует причинно-следственные схемы успеха и неуспеха, нормализуя определённые ценностные сценарии.

Современный медиатекст — мультимодальный: изображение, заголовок, вербальный текст и дизайнерские метки совместно формируют смысл «успеха» (Kress & van Leeuwen; Talbot). Исследования мультимодального анализа показывают, что визуальные ресурсы (фото «успешных людей», ракурсы, атрибутика) часто усиливают или даже переопределяют вербальные послания, задавая идеалы внешнего успеха (Kress & van Leeuwen, 2001; Talbot, 2007). При сравнительном анализе англоязычных и русскоязычных изданий нужно учитывать различия в визуальной грамматике и культурных кодах, которые влияют на интерпретацию успеха.

Метафорические стратегии — ключевой ресурс репрезентации: успех часто кодируется через метафоры пути, вершины, битвы или игры (Charteris-Black, Lakoff/Johnson). Метафоры задают когнитивные схемы, с помощью которых аудитория интерпретирует, что такое успех и как его достичь; различия в доминирующих метафорах в англоязычных и русскоязычных медиа указывают на разные культурные модели (Charteris-Black, 2004). Анализ метафор в медиадискурсе выявляет идеологические приоритеты (например, акцент на индивидуальной ответственности vs. роль социальных институтов).

В русскоязычных исследованиях отмечается многообразие представлений «успеха»: от предпринимательского/западного образца до традиционно-коллективистских ценностей; в глянцевых журналах и lifestyle-медиа успех часто представляется через внешние атрибуты (статус, роскошь), в то время как в аналитических новостных жанрах встречаются как персонализирующие, так и социокультурные фреймы (Kuznetsova, 2023; Kuznetsova 2023 на другом ресурсе). Исследования показывают также растущую коммерциализацию идеала успеха в российских медиа.

Сравнительный анализ концептов в картине мира (conceptual metaphor / linguistic worldview studies) демонстрирует, что «успех» как концепт в разных языковых картах мира может иметь отличные компонентные структуры и оценочные акценты (Dubjaga, 2024; политлингвистика.ru материал). Сопоставительные работы (как на материале русского и китайского языков, так и англо-русских сопоставлений) показывают: в англоязычных СМИ доминантен прагматический/индивидуалистичный компонент успеха; в русскоязычных

— более заметен статусно-социальный и потребительско-символический компонент (сравнительные исследования концепта успеха).

Методология исследования. Настоящее исследование выполнено в рамках междисциплинарного лингвокультурологического и дискурсивного подходов, объединяющих методы когнитивной лингвистики, критического дискурс-анализа и медиалингвистики. В центре внимания находится концепт «успех» как культурно и идеологически нагруженная ментальная структура, репрезентируемая в англоязычных и русскоязычных медиатекстах.

Анализ и результаты исследования. Материалом исследования послужили англоязычные и русскоязычные медиатексты информационно-аналитического и публицистического характера, опубликованные в современных средствах массовой информации. Медиатекст в настоящем исследовании рассматривается как поликодовое образование, отражающее социальные и культурные ценности общества (Добросклонская, 2008). Анализ медиадискурса позволяет выявить механизмы формирования ценностных установок, значимых в том числе для образовательного пространства (Федоров, 2014).

Англоязычный корпус исследования был сформирован на основе публикаций таких изданий, как The Guardian, The New York Times, BBC, Forbes, отражающих доминирующие культурные представления об успехе в западном медиадискурсе. Русскоязычный корпус включал тексты изданий «Коммерсант», «Российская газета», «Известия», «Аргументы и факты», а также сетевых медиа. Выбор данных источников обусловлен их высокой степенью влияния на массовое сознание и формирование ценностных ориентаций аудитории (Кузнецова, 2023).

Методологической основой исследования послужили положения когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, в рамках которых концепт трактуется как ментальное образование, отражающее национально-культурную специфику языковой картины мира (Степанов, 1997; Маслова, 2001). Концепт «успех» рассматривается как ценностно маркированная единица, включающая когнитивный, оценочный и образный компоненты (Карасик, 2004).

В ходе исследования применялся контент-анализ, направленный на выявление частотности лексических единиц, вербализующих концепт success / «успех», а также типичных контекстов их употребления в медиатексте (Krippendorff, 2018). Данный метод позволил установить доминирующие тематические области и оценочные характеристики исследуемого концепта.

Для выявления структуры концепта использовался компонентный анализ, позволяющий определить ключевые семантические признаки, формирующие ядро и периферию концепта «успех» в различных языковых культурах (Попова, Стернин, 2007). Это дало возможность проследить различия в интерпретации успеха в англоязычном и русскоязычном медиадискурсе.

С целью реконструкции когнитивных моделей репрезентации концепта применялся фреймовый анализ, в рамках которого успех рассматривался как совокупность типовых сценариев и ценностных установок, актуализируемых в медиатексте (Fillmore, 1982). Выделение фреймов позволило установить устойчивые модели интерпретации успеха, такие как «успех как карьерный рост», «успех как материальное благополучие», «успех как социальное признание».

Завершающим этапом исследования стал сопоставительный анализ, направленный на выявление сходств и различий в репрезентации концепта «успех» в англоязычных и русскоязычных медиатекстах. Сопоставление осуществлялось на лексико-семантическом и аксиологическом уровнях, что соответствует методологии межкультурных исследований в педагогике и лингвистике (Садохин, 2016).

Анализ англоязычных медиатекстов показал, что концепт success занимает центральное

место в аксиологическом пространстве западного медиадискурса и обладает выраженной положительной оценочностью. В соответствии с положениями когнитивной лингвистики, успех в англоязычной языковой картине мира представляет собой многокомпонентное ментальное образование, включающее рациональные, прагматические и ценностные характеристики (Lakoff, Johnson, 2003).

На лексико-семантическом уровне концепт success вербализуется посредством широкого круга языковых единиц, среди которых наиболее частотными являются success, achievement, accomplishment, goal, career growth, leadership, wealth. Указанные лексемы функционируют преимущественно в контекстах, связанных с профессиональной самореализацией, предпринимательской деятельностью и индивидуальными достижениями, что подтверждает ориентацию англоязычного медиадискурса на идеалы личной инициативы и конкурентоспособности (Bell, 1991).

Компонентный анализ показал, что ядро концепта success в англоязычных медиатекстах формируют такие семантические признаки, как «индивидуальное достижение», «целенаправленность», «личная ответственность» и «материальный результат». Периферия концепта включает признаки, связанные с общественным признанием, статусом и символическим капиталом, что соответствует социокультурной модели успеха, характерной для англо-американской культуры (Bourdieu, 1986).

Фреймовый анализ позволил выделить несколько доминирующих когнитивных фреймов, репрезентирующих концепт success в англоязычных медиатекстах. Наиболее частотным является фрейм «успех как движение вверх», в рамках которого успех интерпретируется как последовательное продвижение по карьерной или социальной лестнице. Данный фрейм актуализируется через метафоры движения, роста и преодоления, что согласуется с концепцией метафорического осмысления абстрактных понятий (Lakoff, Johnson, 2003).

Не менее значимым является фрейм «успех как материальное благополучие», в котором финансовая независимость и высокий уровень дохода выступают ключевыми маркерами успешности. В медиатекстах подобная интерпретация успеха нередко сопровождается положительной оценкой предпринимательской активности и инновационного мышления, что отражает ценности неолиберальной идеологии, транслируемой современными западными СМИ (Fairclough, 1995).

Отдельного внимания заслуживает фрейм «успех как личный бренд», в рамках которого успешность личности определяется её медийной видимостью, узнаваемостью и способностью к самопрезентации. Данный фрейм особенно характерен для цифровых медиатекстов и отражает трансформацию традиционных представлений об успехе в условиях медиареальности (Couldry, 2012).

Таким образом, результаты анализа англоязычных медиатекстов свидетельствуют о том, что концепт success репрезентируется преимущественно как результат индивидуальных усилий, рационального планирования и личной инициативы. Подобная интерпретация формирует у аудитории установку на персональную ответственность за достижение жизненных целей, что имеет существенное значение для педагогического осмысления процессов формирования мотивации и ценностных ориентиров обучающихся (Fedorov, 2014).

Анализ русскоязычных медиатекстов показал, что концепт «успех» также занимает значимое место в ценностной структуре медиадискурса, однако его семантическое наполнение и способы репрезентации существенно отличаются от англоязычной традиции. В русской языковой картине мира успех интерпретируется не только как результат индивидуальных усилий, но и как социально и морально обусловленное достижение, получающее одобрение со стороны общества (Степанов, 1997; Карасик, 2004).

На лексико-семантическом уровне концепт «успех» реализуется через такие языковые единицы, как успех, достижение, результат, признание, профессиональный

рост, благополучие. В отличие от англоязычных медиатекстов, данные лексемы чаще функционируют в контекстах, связанных с трудовой деятельностью, социальной полезностью и вкладом личности в общее дело, что отражает коллективистские ценностные установки, традиционно присущие русскоязычной культуре (Маслова, 2001).

Компонентный анализ показал, что ядро концепта «успех» в русскоязычных медиатекстах формируют семантические признаки «результативность», «признание», «социальная значимость» и «моральная оправданность». Материальное благополучие, хотя и присутствует в структуре концепта, чаще рассматривается как следствие профессионального или общественного успеха, а не как его самоцель (Кузнецова, 2023).

Фреймовый анализ позволил выделить несколько устойчивых когнитивных фреймов, характерных для русскоязычного медиадискурса. Одним из наиболее частотных является фрейм «успех как результат труда», в рамках которого достижение положительного результата связывается с длительной, целенаправленной и социально значимой деятельностью. Данный фрейм актуализирует ценности профессионализма, ответственности и самоотдачи, что находит отражение в медиатекстах, посвящённых образованию, науке и социальной сфере (Добросклонская, 2008).

Значимым является также фрейм «успех как общественное признание», предполагающий внешнюю оценку достижений личности со стороны профессионального сообщества, государства или общества в целом. В рамках данного фрейма успех нередко соотносится с наградами, званиями и публичным одобрением, что подчёркивает важность социального измерения успешности в русскоязычном медиадискурсе (Садохин, 2016).

Отдельного внимания заслуживает фрейм «успех как преодоление», в котором акцент делается на трудностях, препятствиях и усилиях, предшествующих достижению результата. Данная модель репрезентации успеха отражает культурно обусловленную установку на ценность преодоления и стойкости, что отличает русскоязычный медиадискурс от англоязычного, где подобный аспект чаще отходит на периферию (Попова, Стернин, 2007).

Таким образом, репрезентация концепта «успех» в русскоязычных медиатекстах характеризуется большей социальной и моральной нагруженностью по сравнению с англоязычными источниками. Успех осмысляется как результат не только личных усилий, но и их соответствия общественным ожиданиям и ценностным нормам. Данная специфика имеет важное педагогическое значение, поскольку формирует у обучающихся представление об успехе как о социально ответственной и этически оправданной категории (Федоров, 2014).

Сопоставительный анализ показал, что несмотря на универсальный характер концепта «успех», его репрезентация в англоязычных и русскоязычных медиатекстах демонстрирует существенные лингвокультурные различия, обусловленные спецификой национальных ценностных систем. Данные различия проявляются на лексико-семантическом, когнитивном и аксиологическом уровнях, что подтверждает положения лингвокультурологии о культурной обусловленности концептуальных структур (Маслова, 2001; Карасик, 2004).

На лексико-семантическом уровне англоязычные медиатексты характеризуются более высокой частотностью лексем, акцентирующих индивидуальное достижение и личную инициативу (success, achievement, leadership, career growth), тогда как в русскоязычных источниках преобладают единицы, отражающие результативность деятельности и социальную значимость достижений (успех, результат, признание, вклад) (Попова, Стернин, 2007). Данное различие свидетельствует о доминировании индивидуалистской модели успеха в англоязычном медиадискурсе и более коллективистской — в русскоязычном.

На когнитивном уровне различия проявляются в структуре фреймов, посредством которых репрезентируется концепт «успех». В англоязычных медиатекстах ведущими являются фреймы «успех как движение вверх», «успех как материальное благополучие» и

«успех как личный бренд», отражающие ориентацию на карьерное развитие, финансовую независимость и медийную самопрезентацию (Lakoff, Johnson, 2003; Couldry, 2012). В русскоязычном медиадискурсе доминируют фреймы «успех как результат труда», «успех как общественное признание» и «успех как преодоление», что подчёркивает значимость усилий, социальной оценки и морального компонента достижения (Степанов, 1997).

На аксиологическом уровне выявлено различие в оценочном наполнении концепта. В англоязычных медиатекстах успех, как правило, имеет однозначно положительную оценку и воспринимается как естественный результат личных усилий и рационального планирования. В русскоязычных медиатекстах оценка успеха носит более амбивалентный характер: наряду с положительной оценкой может присутствовать критическое осмысление способов достижения успеха и его соответствия моральным и социальным нормам (Кузнецова, 2023; Добросклонская, 2008).

С педагогической точки зрения выявленные различия имеют принципиальное значение. Англоязычная модель успеха способствует формированию у обучающихся установки на индивидуальную ответственность, инициативность и конкурентоспособность, что соответствует задачам развития автономии обучающихся в образовательном процессе. Русскоязычная модель, в свою очередь, ориентирует на социальную ответственность, значимость коллективных ценностей и этическую оценку достижений, что важно для формирования гражданской и социальной зрелости личности (Федоров, 2014).

Таким образом, сопоставительный анализ подтверждает, что репрезентация концепта «успех» в медиатекстах отражает глубинные ценностные различия между англоязычной и русскоязычной культурами. Учет данных различий в педагогической практике способствует более осознанному формированию медиакомпетентности и межкультурной чувствительности обучающихся, а также развитию критического отношения к транслируемым в медиапространстве моделям успешности (Садохин, 2016).

Результаты проведенного исследования подтверждают и развивают существующие теоретические представления о концепте «успех» как ключевой ценностной категории медиадискурса. В англоязычных текстах выявлена устойчиво выраженная индивидуалистическая модель успеха, что согласуется с результатами исследований западных ученых, указывающих на доминирование личной инициативы, карьерного роста и материальной обеспеченности как признаков успешности (Bell, 1991; Bourdieu, 1986; Lakoff, Johnson, 2003). В русскоязычном медиадискурсе, напротив, успех часто рассматривается как результат трудовых усилий, социально значимый вклад и морально оправданное достижение, что подтверждает выводы отечественных исследователей о коллективистской ориентации русской культуры (Степанов, 1997; Маслова, 2001; Карасик, 2004).

Сопоставительный анализ показал, что различия касаются как структуры фреймов, так и аксиологического наполнения концепта. Англоязычные медиатексты акцентируют ценность личной ответственности и рационального планирования, тогда как русскоязычные источники подчеркивают социальное одобрение и этическую составляющую успеха. Эти различия не только отражают культурные особенности, но и имеют важное педагогическое значение, так как определяют мотивационные установки обучающихся и способы интерпретации жизненных целей (Федоров, 2014; Садохин, 2016).

Особое внимание следует обратить на выявленные когнитивные фреймы. В англоязычных текстах доминируют фреймы «успех как движение вверх», «успех как материальное благополучие» и «успех как личный бренд» (Couldry, 2012), что отражает современную медиакультуру и цифровизацию коммуникаций. В русскоязычных текстах ведущими являются фреймы «успех как результат труда», «успех как общественное признание» и «успех как преодоление» (Попова, Стернин, 2007; Добросклонская, 2008). Различия

во фреймах показывают, что медиатексты являются не только информационными, но и ценностными инструментами, формирующими культурные и образовательные ориентиры.

С точки зрения педагогической практики, результаты исследования позволяют предложить несколько рекомендаций. Во-первых, при обучении иностранным языкам следует учитывать культурную специфику концептов и их репрезентацию в медиадискурсе, чтобы развивать межкультурную компетентность и критическое восприятие информации. Во-вторых, использование медиатекстов в образовательном процессе может способствовать формированию ценностных ориентиров и мотивации обучающихся как в индивидуалистическом, так и в коллективистском ключе. Наконец, понимание различий в интерпретации успеха позволяет разрабатывать программы медиапедагогики и воспитательные стратегии, ориентированные на развитие критического мышления и социально ответственного поведения (Федоров, 2014; Садохин, 2016).

Таким образом, обсуждение результатов показывает, что сопоставительный анализ медиатекстов является эффективным инструментом выявления культурных различий в репрезентации концептов, а также позволяет интегрировать результаты лингвистических исследований в педагогическую практику.

Выводы. Проведённое исследование показало, что концепт «успех» в англоязычных и русскоязычных медиатекстах репрезентируется с учётом специфики национальных культур и ценностных ориентаций. В англоязычных источниках доминирует индивидуалистическая модель успеха, где акцент делается на личной инициативе, карьерном росте, материальном благополучии и формировании личного бренда. В русскоязычных медиатекстах успех трактуется как результат трудовой деятельности, социально значимое достижение и морально оправданное усилие, с акцентом на коллективистские ценности и общественное признание.

Сопоставительный анализ выявил различия на лексико-семантическом, когнитивном и аксиологическом уровнях. Англоязычные медиатексты характеризуются частым использованием лексем success, achievement, career growth, русскоязычные — «успех, результат, признание». Когнитивные фреймы и оценочные параметры также различаются: западные тексты подчеркивают движение вверх и материальный результат, российские — труд, социальную значимость и преодоление трудностей.

Практическая значимость исследования проявляется в возможности использования результатов в педагогике и медиапедагогике. Полученные данные могут применяться при обучении иностранным языкам, формировании медиаграмотности, развитии межкультурной компетентности и критического мышления. Учет различий в репрезентации успеха способствует формированию как индивидуально ориентированных, так и коллективистских ценностных установок у обучающихся, что особенно важно в образовательных программах по развитию гражданской и социальной зрелости личности.

Таким образом, исследование не только расширяет теоретические представления о концепте «успех» в медиадискурсе, но и предлагает практические рекомендации для образовательной деятельности, направленной на формирование ценностных ориентиров и межкультурной компетентности обучающихся.

Список литературы

1. Бурдьё П. Социальное пространство и генезис культурных стилей. — М.: Academia, 2006. — 352 с.

2. Вашингтон К. Метафоры и когнитивные модели в медиадискурсе // Journal of Media Linguistics. — 2018. — Т. 5, № 3. — С. 14–28.

3. КОНЦЕПТ УСПЕХ / SUCCESS В РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА / А. А. Каслова, Н. А. Чернова // Политическая лингвистика. — 2024. —

С. 45–62.

4. Концепт (лингвокультурология) // Википедия, свободная энциклопедия. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Концепт_(лингвокультурология) (дата обращения: 10.12.2025).

5. Krippendorff K. Content Analysis: An Introduction to Its Methodology. — 4th ed. — Thousand Oaks: Sage, 2018. — 402 p.

6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 2003. — 242 p.

7. Miga T. Lingua-cognitive structure of portrait feature stories in media // Media and Society Journal. — 2012. — Т. 4, № 2. — С. 68–84.

8. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика и лингвокультурология. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 304 с.

9. Попова Ю. В., Стернин Э. Н. Методы анализа концептов в лингвистике // Вестник лингвистических исследований. — 2007. — № 3. — С. 78–95.

10. Polit L. Cross-Cultural Representation of Success Concept in Media. — London: Routledge, 2020. — 310 p.

11. Смирнов И. М. Кросскультурная корреляция концептов «FAME/SUCCESS» и «СЛАВА/УСПЕХ» // Лингвистика, лингводидактика и переводоведение. — 2024. — С. 35–54.

12. ЭБ. Заданова, Ш.К. Жаркынбекова. Фреймовая структура концепта «успех» в русской лингвокультуре // RMEBrk Journal. — 2023. — С. 15–23.

13. Федоров А. В. Медиаграмотность и образовательный дискурс. — СПб.: Питер, 2014. — 256 с.

14. Фрумкина Р. М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // Язык и наука конца XX века / Под ред. Ю. С. Степанова. — М., 1995. — С. 74–117.

15. Хрынина Е. Н. Лингвокультурная специфика концепта «успех/Erfolg»: автореф. дис. … канд. филол. наук — Ставрополь, 2009. — 28 с.

16. Чернышева Н. А. Публицистический дискурс как феномен современной коммуникации // Современные исследования языка и культуры. — 2022. — № 7. — С. 100–112.

17. Чомский Н. Язык и мышление. — М.: Наука, 1975. — 420 с.

18. Шмидт Р. Фреймы и значение: введение в когнитивный анализ. — Берлин: De Gruyter, 2016. — 289 p.

19. Скворцова Н. С. Репрезентация концепта «успех» фразеологическими единицами современного английского языка // Вестник МГЛУ. — 2014. — Вып. 20 (706). — С. 214–226.

20. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. — М.: Академический проект, 1997. — 990 с.

21. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. — М.: Политиздат, 1989. — 573 с.

OLIY TA’LIM TASHKILOTLARI INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARIDA GRANT KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MOHIYATI

Nurmuratov Anvar Yaxshibayevich
Samarqand davlat chet tillar instituti Samarqand davlat chet tillar instituti O‘quv-uslubiy boshqarma boshlig‘i, Ingliz tili o‘qitish metodikasi kafedrasi (PhD), dotsent v.b.,

Annotatsiya. Maqolada oliy ta’lim tashkilotlari ingliz tili o‘qituvchilarida grant kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik mohiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi oliy ta’lim tizimida grantlar asosida amalga oshirilayotgan ta’lim, ilmiy va innovatsion loyihalar sonining ortib borishi hamda o‘qituvchilarning grant faoliyatiga tayyorgarlik darajasini oshirish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi ingliz tili o‘qituvchilarining grant kompetensiyasini shakllantirishning mazmuni, tuzilmasi va pedagogik asoslarini aniqlashdan iborat. Maqolada grant kompetensiyasi kasbiy-pedagogik kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida asoslab beriladi, uning strukturaviy komponentlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari oliy ta’lim tizimida ingliz tili o‘qituvchilarining grant faoliyatini samarali tashkil etish va ularning kasbiy rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: grant kompetensiyasi, ingliz tili o‘qituvchilari, oliy ta’lim, pedagogik kompetensiya, kasbiy rivojlanish, grant faoliyati.

Аннотация. В статье с научно-теоретической точки зрения анализируется педагогическая сущность формирования грантовой компетенции у преподавателей английского языка в организациях высшего образования. Актуальность исследования обусловлена ростом числа образовательных, научных и инновационных проектов, реализуемых на базе грантов в системе высшего образования, а также необходимостью повышения уровня готовности преподавателей к грантовой деятельности. Цель исследования заключается в определении содержания, структуры и педагогических основ формирования грантовой компетенции преподавателей английского языка. В работе грантовая компетенция обосновывается как составная часть профессионально-педагогической компетенции, раскрываются её структурные компоненты. Результаты исследования имеют важное значение для эффективной организации грантовой деятельности преподавателей английского языка и обеспечения их профессионального развития в системе высшего образования.

Ключевые слова: грантовая компетенция, преподаватели английского языка, высшее образование, педагогическая компетенция, профессиональное развитие, грантовая деятельность.

Abstract. The article provides a scientific and theoretical analysis of the pedagogical essence of developing grant competence among English language teachers in higher education organizations. The relevance of the research is determined by the increasing number of educational, scientific, and innovative projects implemented through grants within the higher education system, as well as the necessity to enhance teachers’ readiness for grant-related activities. The purpose of the study is to identify the content, structure, and pedagogical foundations for forming the grant competence of English language teachers. The paper substantiates grant competence as an integral part of professional-pedagogical competence and reveals its structural components. The research results are of significant importance for the effective organization of grant activities for English language teachers and for ensuring their professional development within the higher education system.

Keywords: grant competence, English language teachers, higher education, pedagogical competence, professional development, grant activity.

Kirish. Zamonaviy oliy ta’lim tizimida ta’lim va ilmiy faoliyatni grantlar asosida moliyalashtirish muhim strategik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xalqaro va milliy grant dasturlari oliy ta’lim muassasalarining akademik salohiyatini oshirish, ta’lim sifati va ilmiy tadqiqotlar samaradorligini ta’minlashga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, ingliz tili o‘qituvchilari grantlar bilan ishlash jarayonida yetakchi subyekt sifatida namoyon bo‘lib, ular ta’lim, ilm-fan va xalqaro hamkorlik loyihalarini amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’lim tashkilotlarida faoliyat yuritayotgan ingliz tili o‘qituvchilarining grantlar bilan ishlash bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalari yetarli darajada shakllanmagan. Bu holat grant imkoniyatlaridan samarali foydalanish, loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bois ingliz tili o‘qituvchilarida grant kompetensiyasini shakllantirish masalasi pedagogik muammo sifatida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi oliy ta’lim tashkilotlari ingliz tili o‘qituvchilarida grant kompetensiyasini shakllantirishning pedagogik mohiyatini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Adabiyotlar sharhi. Pedagogik tadqiqotlarda kompetensiya tushunchasi shaxsning kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirishini ta’minlovchi bilim, ko‘nikma, malaka hamda shaxsiy-psixologik sifatlar majmui sifatida talqin qilinadi [Zeer; Xutorskoy]. Kompetensiya faqat nazariy bilimlar yig‘indisi emas, balki ularning amaliy vaziyatlarda qo‘llanilishi, mustaqil qaror qabul qilish va kasbiy muammolarni hal etish qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi. Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda kasbiy kompetensiya o‘qituvchining pedagogik, metodik, kommunikativ va innovatsion faoliyatini qamrab oluvchi integrativ tushuncha sifatida qaralib, u kasbiy rivojlanishning asosiy ko‘rsatkichi sifatida baholanadi [Markova; Richards].

Grant faoliyatiga oid tadqiqotlarda grant kompetensiyasi asosan loyihalarni rejalashtirish, grant arizalarini tayyorlash, hujjatlashtirish, moliyaviy va tashkiliy jarayonlarni boshqarish bilan bog‘liq amaliy ko‘nikmalar majmui sifatida izohlanadi [European Commission; OECD]. Bunday yondashuvda grant kompetensiyasi ko‘proq texnik va ma’muriy faoliyat doirasida talqin qilinib, uning pedagogik mohiyati yetarli darajada ochib berilmaydi. Mavjud ilmiy ishlarda grant kompetensiyasini o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi, pedagogik innovatsiyalarni joriy etish va ta’lim sifati bilan uzviy bog‘liq holda tizimli shakllantirish masalalari yetarlicha yoritilmagan [Fullan].

Xorijiy ilmiy manbalarda o‘qituvchilarning grant savodxonligi va loyiha faoliyatida ishtiroki ularning professional rivojlanishining muhim omili sifatida e’tirof etiladi. Jumladan, J. Richards va M. Burns o‘qituvchilarning grant asosidagi loyihalarda ishtiroki ularning metodik tafakkuri, reflektiv faoliyati va innovatsion salohiyatini oshirishini ta’kidlaydilar [Richards; Burns]. Shu bilan birga, ingliz tili o‘qituvchilarining til bilimi, akademik yozuv ko‘nikmalari va xalqaro kommunikativ imkoniyatlari grant faoliyatida muhim ustunlik beruvchi omillar sifatida ko‘rsatiladi [Hyland]. Aynan ushbu omillar ingliz tili o‘qituvchilarining grant faoliyatida faol ishtirok etishi uchun qulay pedagogik shart-sharoit yaratadi.

Yuqoridagi ilmiy qarashlar shuni ko‘rsatadiki, grant kompetensiyasini faqat texnik yoki tashkiliy ko‘nikmalar majmui sifatida emas, balki o‘qituvchining kasbiy-pedagogik kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qilish zarur. Ushbu holatlar grant kompetensiyasini pedagogik nuqtayi nazardan chuqur tahlil qilish, uning mazmuni va tuzilmasini aniqlash hamda oliy ta’lim tashkilotlari ingliz tili o‘qituvchilarida uni tizimli ravishda shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish; kompetensiyaviy va tizimli yondashuv asosida grant kompetensiyasining pedagogik mohiyatini aniqlash; taqqoslash va umumlashtirish metodlari; pedagogik modellashtirish.

Metodologik asos sifatida kompetensiyaviy yondashuv tanlandi, chunki u o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatini real amaliy vazifalar bilan bog‘liq holda rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Tahlil va tadqiqot natijalari. Tadqiqot jarayonida grant kompetensiyasi oliy ta’lim tashkilotlari ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-pedagogik kompetensiyasining muhim va mustaqil tarkibiy qismi sifatida ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berildi. Grant kompetensiyasi o‘qituvchining grant faoliyatini samarali amalga oshirishga tayyorligini ifodalovchi bilimlar, ko‘nikmalar, malakalar hamda shaxsiy va kasbiy sifatlar majmui sifatida talqin qilindi. Mazkur kompetensiya o‘qituvchining professional faoliyatida grantlar orqali ta’lim, ilmiy va innovatsion loyihalarni ishlab chiqish, amalga oshirish va baholashga bo‘lgan qobiliyatini aks ettiradi hamda uning kasbiy rivojlanish darajasini belgilovchi ko‘rsatkich sifatida namoyon bo‘ladi.

Grant kompetensiyasining pedagogik mohiyati shundan iboratki, u nafaqat texnik-amaliy faoliyatni, balki o‘qituvchining pedagogik tafakkuri, reflektiv faoliyati, strategik rejalashtirish qobiliyati va innovatsion fikrlashini ham qamrab oladi. Shu nuqtayi nazardan grant kompetensiyasi ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-pedagogik kompetensiyasini kengaytiruvchi va chuqurlashtiruvchi omil sifatida qaraladi. U o‘qituvchining ta’lim jarayonini loyihalash, xalqaro hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish hamda ta’lim sifatini oshirishdagi faolligini ta’minlaydi.

Tadqiqot davomida grant kompetensiyasining tarkibiy tuzilmasi aniqlanib, uning quyidagi asosiy komponentlari belgilandi. Motivatsion komponent o‘qituvchining grant faoliyatiga bo‘lgan qiziqishi, ichki ehtiyoji va kasbiy o‘sishga intilishi bilan bog‘liq bo‘lib, grant faoliyatini boshlash va davom ettirishning psixologik-pedagogik asosini tashkil etadi. Ushbu komponent o‘qituvchining o‘z kasbiy salohiyatini kengaytirish, ta’lim jarayonini takomillashtirish va xalqaro tajribani o‘zlashtirishga bo‘lgan motivatsiyasini ifodalaydi.

Kognitiv komponent grantlar turlari, grant dasturlarining maqsad va vazifalari, tanlov shartlari, hujjatlari, baholash mezonlari hamda grant mexanizmlari haqidagi bilimlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu komponent o‘qituvchining grant faoliyatida ongli va asosli qarorlar qabul qilishiga, grant imkoniyatlarini to‘g‘ri tahlil qilishiga va ularni pedagogik ehtiyojlar bilan uyg‘unlashtirishiga xizmat qiladi.

Amaliy-operatsion komponent grant yozish, loyiha konsepsiyasini ishlab chiqish, loyiha rejalashtirish, byudjet tuzish, loyiha faoliyatini tashkil etish va boshqarish ko‘nikmalarini qamrab oladi. Bu komponent grant kompetensiyasining eng faol jihati bo‘lib, o‘qituvchining nazariy bilimlarini real amaliy faoliyatda qo‘llash imkonini beradi. Aynan ushbu komponent orqali o‘qituvchi grant faoliyatining bevosita subyekti sifatida namoyon bo‘ladi.

Refleksiv komponent esa grant faoliyati jarayonida va yakunida olingan natijalarni tahlil qilish, baholash, xulosalar chiqarish va kelgusidagi faoliyatni rejalashtirish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu komponent o‘qituvchining professional refleksiyasini rivojlantiradi, uning grant faoliyatidan o‘rganilgan tajribani pedagogik amaliyotga transfer qilishiga imkon yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, grant kompetensiyasini shakllantirish jarayoni spontan yoki fragmentar tarzda emas, balki tizimli pedagogik yondashuv asosida tashkil etilishi lozim. Grant kompetensiyasi o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatib, ularning pedagogik faolligi, innovatsion salohiyati va ilmiy izlanishlarga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, grant kompetensiyasi o‘qituvchining kasbiy identifikatsiyasini mustahkamlab, uni zamonaviy ta’lim muhitida raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllantiradi.

Olingan natijalar grant kompetensiyasini faqat texnik yoki tashkiliy ko‘nikmalar majmui sifatida emas, balki mustaqil pedagogik hodisa sifatida qarash zarurligini ko‘rsatadi. Grant kompetensiyasi ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatini yangi bosqichga olib chiqib, ularni innovatsion va loyiha faoliyatiga faol jalb etadi, shuningdek, xalqaro akademik hamkorlik va ilmiy aloqalarni kengaytirishga xizmat qiladi. Bu esa o‘qituvchilarning ta’lim jarayoniga global tajribani integratsiya qilish imkoniyatlarini oshiradi.

Grant kompetensiyasining shakllanishi nafaqat o‘qituvchilarning individual kasbiy rivojlanishiga, balki oliy ta’lim muassasalarining institutsional rivojlanishiga ham ijobiy

ta’sir ko‘rsatadi. Grantlar orqali amalga oshirilayotgan ta’lim va ilmiy loyihalar oliy ta’lim muassasalarining innovatsion salohiyatini oshiradi, ularning xalqaro reyting va hamkorlikdagi o‘rnini mustahkamlaydi. Shu bois grant kompetensiyasini rivojlantirish pedagogik jarayon sifatida maqsadli, tizimli va uzluksiz tashkil etilishi, oliy ta’lim tizimida o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Xulosa. Grant kompetensiyasi oliy ta’lim tashkilotlari ingliz tili o‘qituvchilarining kasbiy-pedagogik kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Grant kompetensiyasini shakllantirish pedagogik jarayon bo‘lib, u tizimli, maqsadli va bosqichma-bosqich tashkil etilishini talab etadi. Ingliz tili o‘qituvchilarida grant kompetensiyasini rivojlantirish ularning kasbiy faolligi, innovatsion salohiyati va xalqaro grantlarda ishtirok etish imkoniyatlarini oshiradi. Tadqiqot natijalari oliy ta’lim tizimida grant faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. № PF-5847, 08.10.2019.

2. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta’limi o’qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya. – T.: “Fan va texnologiya”. 2007.

3. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. – Москва: Академия, 2013.

4. Хуторской А.В. Компетентностный подход в обучении. Научно-методическое пособие. – Москва: Эйдос, 2013.

5. Маркова А.К. Психология профессионализма. – Москва: Знание, 1996.

6. Safarova R.G. Milliy ta’lim tizimini modernizatsiyalash sharoitida o‘quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirishning pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan, 2015.

7. Djuraev R.H., Turg‘unov S.T. Ta’lim menejmenti. – Toshkent: Voris-Nashriyot, 2012.

8. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. – 3rd Edition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

9. Richards J. C. Communicative Language Teaching Today. – New York: Cambridge University Press, 2006.

10. Burns M. Distance Education for Teacher Training: Modes, Models, and Methods. – Washington, DC: Education Development Center, 2011.

11. Hyland K. Teaching and Researching Writing. – 3rd Edition. – New York: Routledge, 2016.

12. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. – 5th Edition. – New York: Teachers College Press, 2016.

13. European Commission. Erasmus+ Programme Guide. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023.

14. OECD. Higher Education Programme: Innovation and Quality in Higher Education. – Paris: OECD Publishing, 2021.

15. Moore M. G., Diehl W. C. Handbook of Distance Education. – 4th Edition. – New York: Routledge, 2019.

16. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment. Companion volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.

TALABA YOSHLARNING ILMIY TADQIQOT FAOLIYATINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA INNOVATSION TASHKIL ETISH YONDASHUVLARI

Xalikova Umida Mirovna
Buxoro davlat universiteti Amaliy matematika va dasturlash texnologiyalari kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi (DSc), p.f.f.d (PhD)., dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada talaba yoshlarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida innovatsion tashkil etishning pedagogik yondashuvlari tahlil etiladi. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari talabalarning ilmiy-izlanish faoliyatiga ham tub ta'sir ko'rsatmoqda. Maqolada raqamli pedagogika konsepsiyasi, uning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishdagi o'rni va imkoniyatlari yoritiladi. Raqamli texnologiyalar asosida ilmiy tadqiqotlarni tashkil etishning asosiy yo'nalishlari – sun'iy intellekt, o'rganish tahlili (learning analytics), virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR/AR), gamifikatsiya, shuningdek, Smart-learning texnologiyalarining qo'llanilishi tahlil qilinadi. Xorijiy tajribalar (Estoniya, Finlyandiya, Janubiy Koreya, Kipr) misolida raqamli texnologiyalar asosida talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishning samarali modellari o'rganiladi. Shuningdek, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida (Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, Namangan davlat texnika universiteti) amalga oshirilayotgan raqamli islohotlar va ularning talabalar ilmiy-innovatsion faolligiga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida innovatsion tashkil etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, ilmiy tadqiqot faoliyati, innovatsion yondashuvlar, raqamli pedagogika, sun'iy intellekt, o'rganish tahlili, virtual haqiqat, Smart-learning, talabalar ilmiy jamiyati, xorijiy tajriba.

ПОДХОДЫ К ИННОВАЦИОННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические подходы к инновационной организации научно-исследовательской деятельности студенческой молодежи на основе цифровых технологий. В современной системе высшего образования процессы цифровой трансформации оказывают глубокое влияние на научно-исследовательскую деятельность студентов. В статье освещаются концепция цифровой педагогики, ее роль и возможности в организации научно-исследовательской деятельности. Анализируются основные направления организации научных исследований на основе цифровых технологий – применение искусственного интеллекта, обучения аналитики (learning analytics), виртуальной и дополненной реальности (VR/AR), геймификации, а также Smart-learning технологий. На примере зарубежного опыта (Эстония, Финляндия, Южная Корея, Кипр) изучаются эффективные модели организации научно-исследовательской деятельности студентов на основе цифровых технологий. Также анализируются цифровые реформы, реализуемые в высших учебных заведениях Узбекистана (Ташкентский университет информационных технологий, Наманганский государственный технический университет), и их влияние на научно-инновационную активность студентов. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации по инновационной организации научно-исследовательской деятельности студентов на основе цифровых технологий.

Ключевые слова: цифровые технологии, научно-исследовательская деятельность,

инновационные подходы, цифровая педагогика, искусственный интеллект, обучение аналитика, виртуальная реальность, Smart-learning, студенческое научное общество, зарубежный опыт.

APPROACHES TO INNOVATIVE ORGANIZATION OF STUDENTS’ RESEARCH ACTIVITIES BASED ON DIGITAL TECHNOLOGIES

Annotation. This article analyzes pedagogical approaches to the innovative organization of students’ research activities based on digital technologies. In the modern system of higher education, digital transformation processes are profoundly influencing students’ research activities. The article highlights the concept of digital pedagogy, its role and possibilities in organizing research activities. The main directions of organizing scientific research based on digital technologies are analyzed – the application of artificial intelligence, learning analytics, virtual and augmented reality (VR/AR), gamification, as well as Smart-learning technologies. Effective models of organizing students’ research activities based on digital technologies are studied using foreign experiences (Estonia, Finland, South Korea, Cyprus). Additionally, digital reforms implemented in higher education institutions of Uzbekistan (Tashkent University of Information Technologies, Namangan State Technical University) and their impact on students’ scientific-innovative activity are analyzed. Based on the research results, practical recommendations for the innovative organization of students’ research activities based on digital technologies have been developed.

Key words: digital technologies, research activity, innovative approaches, digital pedagogy, artificial intelligence, learning analytics, virtual reality, Smart-learning, student scientific society, foreign experience.

Kirish. XXI asrda jamiyat hayotining barcha sohalarida ro‘y berayotgan raqamli transformatsiya jarayonlari, ayniqsa, ta’lim tizimida tub o‘zgarishlarga sabab bo‘lmoqda. Raqamli texnologiyalarning tez sur’atlarda rivojlanishi, sun’iy intellektning (AI) hayotga kirib kelishi, axborot muhitining ommaviy xarakter kasb etishi natijasida pedagogika sohasi ham yangi paradigmaga – raqamli pedagogikaga o‘tayotgani kuzatilmoqda [5]. Raqamli pedagogika nafaqat dars o‘tish vositalarining yangilanishini, balki butun o‘quv jarayonining maqsad, mazmun, shakl va metodlarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Oliy ta’lim muassasalarida talaba yoshlarning ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etish masalasi doimo dolzarb bo‘lib kelgan. Biroq, raqamli asrda bu jarayon yangi sifat bosqichiga ko‘tarilmoqda. An’anaviy tadqiqot metodlari va vositalari o‘rnini raqamli texnologiyalar asosidagi innovatsion yondashuvlar egallamoqda. Sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (big data), virtual laboratoriyalar, onlayn platformalar – bularning barchasi talabalarning ilmiy izlanishlarini sifat jihatidan yangi darajaga olib chiqish

imkonini beradi.

O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda raqamli ta’limni rivojlantirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Prezident Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan “Yangi O‘zbekiston – Uchinchi Renessans poydevori” konsepsiyasi doirasida yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirish, ularni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga keng jalb etish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda [1].

Ushbu maqolada talaba yoshlarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida innovatsion tashkil etishning pedagogik yondashuvlari tahlil qilinadi, xorijiy tajribalar o‘rganiladi va O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish muammosi so‘nggi yillarda pedagogika fanining

muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Bu borada olib borilgan tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli pedagogika konsepsiyasi turli mamlakatlarda turlicha yondashuvlar asosida rivojlanmoqda.

Raqamli pedagogikaning nazariy asoslari. Hakimova va Bozarova (2025) tomonidan olib borilgan tadqiqotda raqamli pedagogika – bu raqamli texnologiyalar yordamida o‘quv jarayonini tashkil qilish, boshqarish va individuallashtirishga qaratilgan yangi avlod pedagogik yondashuvlar majmui sifatida ta’riflanadi -5. Mualliflarning ta’kidlashicha, an’anaviy ta’lim modelida bilim o‘qituvchidan o‘quvchiga bir yo‘nalishda uzatilsa, raqamli ta’limda bilim olish jarayoni ko‘proq o‘quvchining o‘zi tomonidan mustaqil tashkil etiladi. Bu esa o‘qituvchidan yangi metodik yondashuvlarni, pedagogik refleksiya va raqamli savodxonlikni talab etadi.

Tadqiqotda sun’iy intellekt, o‘rganish tahlili (learning analytics), virtual haqiqat (VR), kengaytirilgan haqiqat (AR), shuningdek, gamifikatsiya kabi ilg‘or texnologiyalarning ta’lim jarayonidagi qo‘llanilishi hamda ularning o‘quvchi psixologiyasi va motivatsiyasiga ta’siri chuqur tahlil qilingan [5].

Bo‘lajak o‘qituvchilarni raqamli ta’lim muhitida “Smart-Learning” texnologiyalarini samarali qo‘llashga tayyorlash metodikasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotda zamonaviy texnologiyalarning o‘quv jarayoniga integratsiyalashuvi, ta’limda interaktivlik va individuallashtirilgan yondashuvning ahamiyati ko‘rsatib o‘tilgan [8]. Tadqiqotda o‘qituvchilarni tayyorlashda nazariy, amaliy va mustaqil ta’lim bosqichlarini o‘z ichiga olgan metodik yondashuvlar ishlab chiqilgan.

Xorijiy tajribalar tahlili. Kipr Texnologiya Universiteti qoshidagi Media, bilish va ta’lim (MCL) tadqiqot guruhi tomonidan olib borilayotgan PeDaLcomp loyihasi talabalarning shaxsiy ma’lumotlar savodxonligini (personal data literacy) rivojlantirishga qaratilgan innovatsion tadqiqotdir [3]. Loyiha doirasida ikki xil o‘quv muhiti – faoliyat trekerlari yordamida texnologiyalar bilan boyitilgan o‘quv muhiti (Technology-Enhanced Learning Environment) va ma’lumotlarni vizualizatsiya qilish vositalariga ega veb-platforma ishlab chiqilmoqda. Gamifikatsiya, tadqiqotga asoslangan ta’lim (inquiry-based learning) va skaffolding (scaffolding) kabi talabaga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlarning shaxsiy ma’lumotlar savodxonligini shakllantirishdagi samaradorligi tizimli ravishda baholanmoqda.

Finlyandiya ta’lim tizimida iqtidorli yoshlar bilan ishlashda raqamli texnologiyalar va innovatsion ta’lim vositalaridan foydalanish tajribasi alohida e’tiborga loyiqdir -7. Finlyandiya tajribasida onlayn platformalar, virtual laboratoriyalar, moslashtirilgan o‘quv muhitlari hamda sun’iy intellekt asosida ishlovchi o‘quv ilovalari yordamida yuqori salohiyatli o‘quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratiladi.

Estoniya va Janubiy Koreya tajribalari raqamli pedagogikaning ilg‘or namunalari sifatida e’tirof etiladi [5]. Bu mamlakatlarda ta’lim jarayonining to‘liq raqamlashtirilganligi, sun’iy intellekt va o‘rganish tahlili (learning analytics) tizimlarining keng qo‘llanilishi talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Innovatsion ta’lim metodlari bo‘yicha adabiyotlar tahlili. Indoneziyaning Makassar davlat universiteti jurnalida chop etilgan tizimli adabiyotlar tahlili (systematic literature review) 2023-2025 yillar oralig‘ida chop etilgan 30 ta peer-reviewed maqolani o‘rganish asosida raqamli pedagogikadagi asosiy tendensiyalarni aniqlagan [6]. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, texnologiyalar bilan boyitilgan hamkorlik (technology-enhanced collaboration) bilimlar konstruksiyasini, o‘zaro hamkorlikni va faollikni yaxshilaydi. Ijodkorlik (creativity) ham jarayon, ham natija sifatida namoyon bo‘lib, multimodal vositalar va ochiq topshiriqlar orqali talabalarning avtonomiyasi va moslashuvchan muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Faol ta’lim (active learning) yondashuvlari, xususan, loyihaviy ta’lim (project-based learning) va flipped classrooms (teskari sinf) an’anaviy ta’limni o‘quvchi markaziga yo‘naltirilgan modellarga o‘tkazishda samarali strategiyalar sifatida namoyon bo‘ladi. Tahlil qilingan adabiyotlarning aksariyati konstruktivistik va eksperiential ta’lim nazariyalariga asoslangan bo‘lib, ta’lim ijtimoiy jihatdan joylashgan va

tajribaga asoslangan ekanligini ta’kidlaydi.

Sun’iy intellekt davrida raqamli innovatsiyalarga tanqidiy madaniyatni shakllantirish masalalari Italiya Milliy Tadqiqot Kengashi (CNR) olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotda o‘rganilgan [9]. Tadqiqotda spekulyativ pedagogika (speculative pedagogy) konsepsiyasi asosida o‘smirlarni raqamli asrning murakkabliklarini tanqidiy tasavvur qilish, tahlil qilish, muammolilashtirish va ular bilan shug‘ullanishga tayyorlash yo‘llari ko‘rsatilgan. Spekulyativ dizayn (speculative design) kelajak ssenariylari bilan tanqidiy fikrlash va ijodiy shug‘ullanishni rivojlantirishning transdisiplinar metodologiyasi sifatida o‘rganilgan.

O‘zbekiston tajribasi va amaliy islohotlar. O‘zbekiston Respublikasida talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish masalalari bir qator amaliy loyiha va dasturlarda o‘z ifodasini topmoqda.

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti (TATU) tomonidan amalga oshirilayotgan “Dolzarb 90 kun” loyihasi davlat rahbari tashabbusi bilan boshlangan bo‘lib, yoshlar orasida innovatsion tafakkurni shakllantirish, zamonaviy texnologiyalarga qiziqishni uyg‘otish, yoshlarni kelajak kasblariga yo‘naltirishga xizmat qilmoqda [4]. Loyiha doirasida STEM, informatika va axborot texnologiyalari hamda ingliz tili o‘qituvchilariga Coursera xalqaro platformasida bepul malaka oshirish imkoniyatlari yaratilgan. Shuningdek, Bektemir va Mirobod tumanlari o‘quvchi yoshlarini qamrab oluvchi raqamli texnologiyalar sohasidagi “Junior Tech Hackathon” musobaqasiga start berilgan. TATU professor-o‘qituvchilari tomonidan “Kelajakni raqamli ta’lim bilan quramiz” shiori ostida kompyuter arxitekturasi, robototexnika va mexatronika, elektronika yo‘nalishlarida kurslar tashkil etilgan.

Namangan davlat texnika universitetida iqtidorli talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etish bo‘limi tomonidan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda [10]. Joriy yilda o‘tkazilgan “Menda g‘oya bor!” innovatsion g‘oyalar tanlovida 9 ta fakultet va magistratura bo‘limidan 256 nafar talaba ishtirok etgan, 146 nafar iqtidor egasi g‘olib deb topilgan. G‘oliblarga umumiy qiymati 440 million so‘m miqdoridagi pul mukofotlari topshirilgan. Universitetda tashkil etilgan tadbirda talabalar yaratgan ilmiy-innovatsion ishlanmalar ko‘rgazmasi namoyish qilingan. Xususan, 3-bosqich talabasi Abdulloh Isoqjonov tomonidan yaratilgan “Eco Clean Autonomous” nomli zamonaviy tozalash mashinasi sun’iy intellekt asosida ishlaydi, chiqindilarni aniqlab, ularni avtomatik yig‘adi hamda saralash funksiyasiga ega. Loyihaning demo versiyasini yaratish uchun universitet tomonidan 3,5 million so‘m miqdorida mablag‘ ajratilgan.

Raqamli texnologiyalar asosida ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishning asosiy yo‘nalishlari. Talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishda quyidagi asosiy yo‘nalishlar muhim ahamiyatga ega:

1. Sun’iy intellekt (AI) texnologiyalari. Sun’iy intellekt talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatida keng imkoniyatlar yaratmoqda. Hakimova va Bozarova (2025) ta’kidlaganidek, sun’iy intellekt ta’lim jarayonini individuallashtirish, talabalarning qiziqishlari va ehtiyojlariga moslashgan holda tadqiqot yo‘nalishlarini taklif qilish imkonini beradi [5]. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, ma’lumotlarni qayta ishlash, statistik hisob-kitoblarni amalga oshirishda talabalarga yordam beradi. Namangan davlat texnika universiteti talabasi tomonidan yaratilgan “Eco Clean Autonomous” loyihasi sun’iy intellektning amaliy qo‘llanilishiga misol bo‘la oladi [10].

2. O‘rganish tahlili (Learning Analytics). O‘rganish tahlili – bu ta’lim jarayonida to‘plangan ma’lumotlarni tahlil qilish va ulardan ta’lim samaradorligini oshirishda foydalanishga qaratilgan yo‘nalishdir [5]. Talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatida o‘rganish tahlili ularning izlanish dinamikasini kuzatish, qiyinchilik tug‘ilayotgan jihatlarni aniqlash, individual yordam ko‘rsatish imkonini beradi. Estoniya va Janubiy Koreya tajribasida o‘rganish tahlili tizimlari keng qo‘llaniladi.

3. Virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR/AR). Virtual va kengaytirilgan haqiqat texnologiyalari talabalarga real laboratoriya sharoitida amalga oshirish qiyin yoki xavfli bo‘lgan tajribalarni virtual muhitda bajarish imkonini beradi [5]. Finlyandiya tajribasida virtual laboratoriyalar iqtidorli

talabalar bilan ishlashda samarali qo‘llanilmoqda [7]. Ayniqsa, tabiiy fanlar (fizika, kimyo, biologiya) yo‘nalishidagi ilmiy tadqiqotlarda VR/AR texnologiyalarining ahamiyati katta.

4. Gamifikatsiya. Gamifikatsiya – ta’lim jarayoniga o‘yin elementlarini kiritish orqali talabalarning motivatsiyasini oshirishga qaratilgan yondashuvdir [5]. Kipr Texnologiya Universitetining PeDaLcomp loyihasida gamifikatsiya talabalarning shaxsiy ma’lumotlar savodxonligini shakllantirishda samarali vosita sifatida o‘rganilmoqda [3]. Ilmiy tadqiqot faoliyatida gamifikatsiya talabalarni izlanishga undash, ularning tadqiqot jarayonidagi faolligini oshirishga xizmat qiladi.

5. Smart-learning texnologiyalari. Smart-learning – bu aqlli ta’lim muhitida raqamli texnologiyalar yordamida ta’lim jarayonini tashkil etishdir -[8]. Bo‘lajak o‘qituvchilarni Smart-learning texnologiyalarini qo‘llashga tayyorlash metodikasi ishlab chiqilgan bo‘lib, unda nazariy, amaliy va mustaqil ta’lim bosqichlari o‘zaro uyg‘unlashtirilgan. Smart-learning texnologiyalari talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatida axborot resurslaridan samarali foydalanish, tadqiqot natijalarini taqdim etish, ilmiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yish imkonini beradi.

6. Onlayn platformalar va tadqiqot ekotizimlari. Talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishda onlayn platformalar muhim rol o‘ynaydi. Xususan, TATU tomonidan Coursera xalqaro platformasida o‘qituvchilar malakasini oshirish imkoniyatlari yaratilgan [4]. Finlyandiya tajribasida iqtidorli talabalar uchun maxsus onlayn platformalar va moslashtirilgan o‘quv muhitlari yaratilgan [7]. Ilmiy tadqiqot faoliyati uchun maxsus platformalar (masalan, ResearchGate, Academia.edu, Google Scholar) talabalarga ilmiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, o‘z natijalarini taqdim etish, ilmiy jamoatchilik bilan aloqa o‘rnatish imkonini beradi.

Talabalarni ilmiy tadqiqotga raqamli texnologiyalar asosida yo‘naltirish bosqichlari. Talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish jarayoni bir necha bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1-bosqich: Raqamli savodxonlikni shakllantirish. Bu bosqichda talabalarning raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalari, axborot xavfsizligi madaniyati, ilmiy ma’lumotlar bazalari bilan ishlash malakalari shakllantiriladi. Hakimova va Bozarova (2025) ta’kidlaganidek, o‘qituvchilarning raqamli savodxonlik darajasi raqamli pedagogikaning muhim muammolaridan biridir [5]. Shu bois, dastlabki bosqichda talabalar va o‘qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirishga alohida e’tibor qaratish lozim.

2-bosqich: Raqamli vositalar bilan tanishtirish. Bu bosqichda talabalar ilmiy tadqiqot faoliyatida qo‘llaniladigan raqamli vositalar bilan tanishtiriladi: ilmiy ma’lumotlar bazalari (Scopus, Web of Science, Google Scholar), ma’lumotlarni qayta ishlash dasturlari (SPSS, R, Python), adabiyotlarni boshqarish tizimlari (Mendeley, Zotero), ilmiy matnlarni tahrirlash vositalari (LaTeX, Overleaf).

3-bosqich: Raqamli muhitda tadqiqot loyihalarini amalga oshirish. Bu bosqichda talabalar raqamli vositalar yordamida tadqiqot loyihalarini amalga oshiradilar. Namangan davlat texnika universiteti tajribasida talabalar tomonidan sun’iy intellekt asosidagi loyihalar yaratilmoqda [10]. Kipr Texnologiya Universitetining PeDaLcomp loyihasida talabalar maxsus veb-platforma va texnologiyalar bilan boyitilgan o‘quv muhitida tadqiqot olib boradilar [3].

4-bosqich: Raqamli muhitda ilmiy natijalarni taqdim etish. Bu bosqichda talabalar o‘z tadqiqot natijalarini onlayn platformalar, virtual konferensiyalar, ilmiy bloglar orqali taqdim etadilar. TATU tomonidan tashkil etilgan “Junior Tech Hackathon” musobaqasi talabalarga o‘z loyihalarini taqdim etish imkoniyatini yaratadi [4].

5-bosqich: Raqamli muhitda ilmiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yish. Bu bosqichda talabalar xalqaro ilmiy jamoalar bilan hamkorlik qilish, qo‘shma loyihalarda ishtirok etish, xorijiy tadqiqotchilar bilan ilmiy aloqalar o‘rnatish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Italiya Milliy Tadqiqot Kengashi tadqiqotida ta’kidlanganidek, raqamli innovatsiyalarga tanqidiy madaniyatni shakllantirish orqali yosh avlodni kelajakni mas’uliyatli boshqarishga tayyorlash mumkin [9].

Raqamli texnologiyalar asosida ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishning pedagogik

imkoniyatlari. Raqamli texnologiyalar talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishda quyidagi pedagogik imkoniyatlarni yaratadi:

1. Ta’limni individuallashtirish. Raqamli texnologiyalar har bir talabaning qiziqishlari, qobiliyatlari va ehtiyojlariga moslashgan holda ilmiy tadqiqot yo‘nalishlarini tanlash imkonini beradi -5. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar talabalarga shaxsiy tavsiyalar berishi, ularning qiziqishlariga mos ilmiy adabiyotlarni taklif qilishi mumkin.

2. Tadqiqot jarayonini avtomatlashtirish. Raqamli vositalar ilmiy tadqiqotning ko‘p mehnat talab qiladigan bosqichlarini avtomatlashtirish imkonini beradi: ma’lumotlarni to‘plash, tahlil qilish, vizualizatsiya qilish, adabiyotlarni qayta ishlash. Bu esa talabalarning tadqiqotning ijodiy jihatlariga ko‘proq vaqt ajratishiga imkon yaratadi.

3. Ilmiy hamkorlikni kengaytirish. Onlayn platformalar va raqamli vositalar talabalarning nafaqat o‘z universiteti ichida, balki xalqaro miqyosda ilmiy hamkorlik qilish imkonini beradi. Kipr Texnologiya Universitetining PeDaLcomp loyihasida tadqiqotchilar turli mamlakatlardan kelgan mutaxassislar bilan hamkorlik qilmoqdalar [3].

4. Tadqiqot natijalarini vizualizatsiya qilish. Raqamli texnologiyalar ilmiy tadqiqot natijalarini vizualizatsiya qilish, ularni tushunarli va ta’sirchan shaklda taqdim etish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, konferensiyalarda, tanlovlarda va grant loyihalarida muhim ahamiyatga ega.

5. Ilmiy faollikni monitoring qilish. O‘rganish tahlili (learning analytics) vositalari talabalarning ilmiy faolligini kuzatish, ularning yutuqlari va muammolarini aniqlash, o‘z vaqtida yordam ko‘rsatish imkonini beradi -[5].

Muammolar va ularning yechimlari. Talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishda bir qator muammolar mavjud:

1. Raqamli tafovut (digital divide). Hakimova va Bozarova (2025) ta’kidlaganidek, raqamli tafovut – turli hududlar, ijtimoiy guruhlar va ta’lim muassasalari o‘rtasida raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlaridagi farq – raqamli pedagogikaning asosiy muammolaridan biridir [5]. Bu muammoni hal qilish uchun davlat tomonidan ta’lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, internet tarmog‘ining sifatini yaxshilash, imtiyozli asosda kompyuter texnikasi bilan ta’minlash choralari ko‘rilmoqda.

2. O‘qituvchilarning raqamli savodxonlik darajasi. Raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish uchun o‘qituvchilarning o‘zlari yetarli darajada raqamli savodxonlikka ega bo‘lishlari kerak. Bu muammoni hal qilish uchun TATU tomonidan Coursera xalqaro platformasida o‘qituvchilar malakasini oshirish imkoniyatlari yaratilgan [4].

3. Pedagogik texnologiyalarni tanlashdagi metodik xatoliklar. Raqamli vositalarni tanlashda pedagogik maqsadlardan kelib chiqish, ularning ta’lim jarayoniga mosligini hisobga olish muhim. Aks holda, raqamli vositalar samara bermasligi, hatto zarar keltirishi mumkin [5].

4. Shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi. Raqamli muhitda talabalar va o‘qituvchilarning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish muhim muammodir. Kipr Texnologiya Universitetining PeDaLcomp loyihasi aynan shaxsiy ma’lumotlar savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, bu muammoning yechimiga xizmat qiladi [3].

Xulosa va tavsiyalar. Talaba yoshlarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida innovatsion tashkil etish yondashuvlarini o‘rganish bo‘yicha olib borilgan tadqiqot quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi:

1. Raqamli texnologiyalar talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishda sifat jihatidan yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Sun’iy intellekt, o‘rganish tahlili, virtual va kengaytirilgan haqiqat, gamifikatsiya, Smart-learning texnologiyalari talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi [5].

2. Xorijiy tajribalar tahlili (Estoniya, Finlyandiya, Janubiy Koreya, Kipr) shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar asosida ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishda tizimli yondashuv, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, o‘qituvchilar malakasini oshirish va talabalar ehtiyojlaridan kelib

chiqqan holda individuallashtirilgan yondashuv muhim ahamiyatga ega [3,5,7]

3. O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida (TATU, Namangan davlat texnika universiteti) talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish bo‘yicha muhim qadamlar amalga oshirilmoqda. “Dolzarb 90 kun” loyihasi, “Junior Tech Hackathon” musobaqalari, “Menda g‘oya bor!” innovatsion g‘oyalar tanlovi, talabalar tomonidan sun’iy intellekt asosida yaratilayotgan loyihalar bu boradagi ijobiy tendensiyalarni ko‘rsatadi [4,10].

4. Raqamli texnologiyalar asosida ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishda raqamli tafovut, o‘qituvchilarning raqamli savodxonlik darajasi, pedagogik texnologiyalarni tanlashdagi metodik xatoliklar, shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi kabi muammolar mavjud bo‘lib, ularni hal qilish tizimli yondashuvni talab etadi [5].

Talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida innovatsion tashkil etish tizimini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Raqamli pedagogika konsepsiyasini keng joriy etish. Oliy ta’lim muassasalarida raqamli pedagogika konsepsiyasi asosida talabalarning ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishning kompleks modelini ishlab chiqish va joriy etish. Bu modelda sun’iy intellekt, o‘rganish tahlili, VR/AR, gamifikatsiya, Smart-learning texnologiyalarining uyg‘unligi ta’minlanishi lozim [5].

2. Raqamli infratuzilmani mustahkamlash. TATU tajribasi asosida [4] barcha oliy ta’lim muassasalarida zamonaviy raqamli laboratoriyalar, yuqori tezlikdagi internet tarmog‘i, onlayn platformalar bilan ishlash imkoniyatlarini yaratish. Xususan, iqtidorli talabalar uchun maxsus raqamli tadqiqot muhitlarini tashkil etish.

3. O‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish. O‘qituvchilar uchun Coursera kabi xalqaro platformalarda malaka oshirish imkoniyatlarini kengaytirish [4]. “Smart-Learning” texnologiyalarini qo‘llashga tayyorlash metodikasi asosida maxsus treninglar tashkil etish[8].

4. Talabalarning raqamli savodxonligini oshirish. Kipr Texnologiya Universitetining PeDaLcomp loyihasi tajribasi asosida [3] talabalarning shaxsiy ma’lumotlar savodxonligi, axborot xavfsizligi madaniyati, ilmiy ma’lumotlar bazalari bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus kurslar joriy etish.

5. Innovatsion loyihalar va startaplarni qo‘llab-quvvatlash. Namangan davlat texnika universiteti tajribasi asosida [10] talabalarning innovatsion loyihalari va startaplarini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish. “Menda g‘oya bor!” kabi tanlovlarni muntazam o‘tkazish, g‘oliblarni moddiy va ma’naviy rag‘batlantirish.

6. Xalqaro hamkorlikni kengaytirish. Finlyandiya tajribasi asosida [7] xorijiy universitetlarning ilg‘or tajribalarini o‘rganish va milliy ta’lim tizimiga moslashtirish. Xalqaro loyihalarda (masalan, PeDaLcomp) ishtirok etish orqali tajriba almashishni yo‘lga qo‘yish.

7. Ilmiy tadqiqot faoliyatini rag‘batlantirish tizimini takomillashtirish. Talabalarning raqamli texnologiyalar asosida amalga oshirgan ilmiy tadqiqotlarini baholash va rag‘batlantirishning aniq mezonlarini ishlab chiqish. Ilmiy nashrlar, konferensiyalarda ishtirok, patentlar, startap loyihalari kabi natijalarni inobatga olish.

Xulosa qilib aytganda, talaba yoshlarning ilmiy tadqiqot faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida innovatsion tashkil etish zamonaviy oliy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Xorijiy tajribalarni o‘rganish va milliy ta’lim tizimiga moslashtirish, raqamli infratuzilmani mustahkamlash, o‘qituvchilar va talabalarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish orqali O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida ilmiy salohiyatli, zamonaviy tadqiqot usullarini egallagan mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qurbonova, S. (2025). Yangi avlod tashabbuslari va barqaror taraqqiyot. Наука и инновация, 3(15), 119–128. https://inlibrary.uz/index.php/scin/article/view/90042 [1]

2. Bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy asoslari. (2025). Zenodo. https://zenodo.org/records/15425416 -[2]

3. PeDaLcomp: Investigating the development of students‘ Personal Data literacy competencies. (2025). Cyprus University of Technology. http://mcl.cut.ac.cy/pedalcomp-investigating-the-development-of-students-personal-data-literacy-competencies/ [3]

4. “Dolzarb 90 kun” – yangi bilimlarni egallash uchun qulay fursat! (2025). Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti. https://tuit.uz/post/dolzarb-90-kun-yangi-bilimlarni-egallash-uchun-qulay-fursat [4]

5. Hakimova, G., & Bozarova, G. (2025). Raqamli pedagogik imkoniyatlar, muammolar va istiqbollar. Tadqiqotlar, 64(2), 111–119. https://inlibrary.uz/index.php/tadqiqotlar/article/view/112732 [5]

6. Collaboration, Creativity, and Active Learning: A Literature Review of Innovative Learning Methods in the Digital Era. (2025). Jurnal Office: Jurnal Pemikiran Ilmiah dan Pendidikan Administrasi Perkantoran, Universitas Negeri Makassar. https://journal.unm.ac.id/index.php/jo/article/view/8586 [6]

7. Tarbiya fani. (2025). Zenodo. https://zenodo.org/records/15659698 [7]

8. Bo‘lajak o‘qituvchilarni raqamli ta’lim muhitida “Smart-Learning” texnologiyalarini samarali qo‘llashga tayyorlash metodikasi (umumiy pedagogika misolida). (2025). Zenodo. https://zenodo.org/records/15482768 -[8]

9. Piras, V., Talamini, F., Baerten, N., & Bocconi, S. (2025). Educating for Tomorrow: Seeding a Critical Culture of Digital Innovation among New Generations in the AI Era through Speculative Pedagogy. CNR-IRIS. https://iris.cnr.it/handle/20.500.14243/550422 -[9]

10. Najmiddinov, Q. (2025). Iqtidorli talaba — bo‘lajak innovator. Xalq so‘zi. https://xs.uz/uz/post/iqtidorli-talaba-bolazhak-innovator

TALABALARNING DAVLAT ELEKTRON TIZIMLARIDAN FOYDALANISH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Abdullayeva Dilobar O'tkirovna
Renessans unversiteti "Axborot texnologyalari" kafedasi asisstent o'qituvchi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot talabalarning davlat elektron tizimlaridan foydalanish kompetentligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini yoritishga qaratilgan. Raqamli ta'lim muhitida my.gov.uz, lex.uz, HEMIS kabi platformalardan samarali foydalanish talabaning huquqiy savodxonligi, axborot madaniyati va kasbiy tayyorgarligini mustahkamlaydi. Annotatsiyada kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik shart-sharoitlar, amaliy mashg'ulotlar, treninglar, simulyatsiyalar hamda refleksiya jarayonlari tavsiflanadi. Shuningdek, motivatsion qo'llab-quvvatlash, xavfsiz foydalanish ko'nikmalari va monitoring mexanizmlarining ahamiyati asoslanadi. Tadqiqot natijalari oliy ta'limda raqamli fuqarolikni shakllantirish, mustaqil ta'limni kuchaytirish va davlat elektron xizmatlaridan ongli foydalanish madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: davlat elektron tizimlari, pedagogik imkoniyatlar, raqamli kompetentlik, elektron hukumat, raqamli savodxonlik, HEMIS, my.gov.uz, lex.uz, axborot xavfsizligi, raqamli fuqarolik, mustaqil ta'lim, didaktik shart-sharoitlar, amaliy mashg'ulotlar, ta'limni raqamlashtirish

PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING STUDENTS' COMPETENCE IN USING GOVERNMENT ELECTRONIC SYSTEMS

Abdullaeva Dilobar Utkirovna
Assistant Lecturer, Department of «Information Technologies», Renaissance University

Annotation. This study aims to highlight the pedagogical opportunities for developing students' competence in using state electronic systems. Effective use of platforms such as my.gov.uz, lex.uz, HEMIS in a digital learning environment strengthens the student's legal literacy, information culture and professional readiness. The abstract describes didactic conditions, practical exercises, trainings, simulations and reflection processes that serve to develop competence. It also substantiates the importance of motivational support, safe use skills and monitoring mechanisms. The results of the study serve to form digital citizenship in higher education, strengthen independent learning and develop a culture of conscious use of state electronic services.

Keywords: state electronic systems, pedagogical opportunities, digital competence, e-government, digital literacy, HEMIS, my.gov.uz, lex.uz, information security, digital citizenship, independent learning, didactic conditions, practical exercises, digitalization of education

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ СИСТЕМ

Абдуллаева Дилобар Уткировна
Ассистент преподавателя, кафедра «Информационные технологии», Университет «Возрождение»

Аннотация. Целью данного исследования является выявление педагогических возможностей для развития у студентов компетентности в использовании государственных электронных систем. Эффективное использование таких платформ, как my.gov.uz, lex.uz, HEMIS, в цифровой среде обучения укрепляет правовую грамотность студентов, информационную культуру и профессиональную готовность. В аннотации описываются дидактические условия, практические упражнения, тренинги, симуляции и

процессы рефлексии, способствующие развитию компетентности. Также обосновывается важность мотивационной поддержки, навыков безопасного использования и механизмов мониторинга. Результаты исследования способствуют формированию цифрового гражданства в высшем образовании, укреплению самостоятельного обучения и развитию культуры осознанного использования государственных электронных услуг.

Ключевые слова: государственные электронные системы, педагогические возможности, цифровая компетентность, электронное правительство, цифровая грамотность, HEMIS, my.gov.uz, lex.uz, информационная безопасность, цифровое гражданство, самостоятельное обучение, дидактические условия, практические упражнения, цифровизация образования

Raqamli transformatsiya sharoitida davlat xizmatlari, huquqiy axborot resurslari va ta’lim boshqaruvi tobora elektron platformalar orqali amalga oshirilmoqda. Oliy ta’lim muassasalarida talabalarning my.gov.uz, lex.uz, OneID, HEMIS kabi davlat elektron tizimlaridan foydalanishi kundalik zaruratga aylanib bormoqda. Biroq ta’lim amaliyotida kuzatilayotgan holat shundan dalolat beradiki, talabalarning mazkur tizimlardan foydalanish malakasi bir xil darajada emas: ayrim talabalarda xizmatlarni topish va to‘g‘ri bajarish, normativ-huquqiy axborotni izlash va talqin qilish, autentifikatsiya jarayonlarini tushunish, elektron murojaat yuborish, natijani monitoring qilish hamda shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash ko‘nikmalari yetarli shakllanmagan. Natijada elektron xizmatlardan foydalanish jarayonida xatolarga yo‘l qo‘yish, vaqt yo‘qotish, ishonchsizlik, huquqiy va axborot xavfsizligi bilan bog‘liq xavflar yuzaga keladi. Shu sababli tadqiqot muammosi sifatida talabalarning davlat elektron tizimlaridan foydalanish kompetentligini rivojlantirishda mavjud pedagogik imkoniyatlarni aniqlash, ularni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish hamda mazkur jarayonni metodik jihatdan asoslash dolzarb masala sifatida maydonga chiqadi.

Mavzuning jahon miqyosidagi dolzarbligi shundaki, ko‘plab mamlakatlarda “e-government” infratuzilmasi davlat va fuqaro o‘rtasidagi munosabatlarni yangicha shaklga olib chiqdi: raqamli identifikatsiya, elektron hujjat aylanishi, onlayn ariza va murojaatlar, ochiq ma’lumotlar, raqamli ijtimoiy xizmatlar va ta’lim boshqaruvi tizimlari keskin rivojlanmoqda. Bunday sharoitda fuqarolarning, ayniqsa yoshlarning raqamli xizmatlardan foydalanish kompetentligini oshirish jamiyatning raqamli inklyuziyasi, shaffoflik, xizmat sifati va tezligini ta’minlash uchun zarur omil sifatida qaralmoqda. Shu ma’noda mazkur mavzu ta’lim muammosi bo‘lish bilan birga, inson kapitalini rivojlantirish, raqamli boshqaruv samaradorligini oshirish va raqamli tenglikni ta’minlash bilan ham bevosita bog‘liq.

MDH mamlakatlari miqyosida dolzarblik raqamli davlat xizmatlarini kengaytirish, aholining raqamli savodxonligini oshirish va yoshlarning elektron xizmatlarga moslashuvini tezlashtirish bo‘yicha islohotlar fonida namoyon bo‘ladi. Hududlar kesimida internet infratuzilmasi, raqamli madaniyat, elektron xizmatlarga ishonch va xavfsizlik bo‘yicha xabardorlik darajasida farqlar mavjudligi sababli, ayniqsa talabalar auditoriyasida kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini izlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa MDH doirasida ham e-hukumat tizimlaridan samarali foydalanish uchun ta’limiy- metodik yechimlar zarurligini ko‘rsatadi.

Respublikamiz sharoitida mavzuning dolzarbligi davlat xizmatlari va huquqiy axborot resurslarining raqamlashtirilishi, oliy ta’limda boshqaruv va o‘quv jarayonlarining elektron tizimlar orqali yuritilishi, shuningdek fuqarolarning elektron xizmatlardan keng foydalanishga o‘tishi bilan izohlanadi. Talabalar HEMIS orqali ta’lim jarayonini boshqaradi, lex.uz orqali normativ-huquqiy hujjatlar bilan ishlaydi, my.gov.uz orqali xizmatlardan foydalanadi, OneID orqali elektron identifikatsiyadan o‘tadi. Shunday sharoitda kompetentlikni rivojlantirish uchun ta’lim jarayonida amaliy topshiriqlarga tayangan, xavfsizlik va huquqiy ongni kuchaytiradigan, monitoring va baholash mezonlari aniq belgilangan pedagogik imkoniyatlarni ishga solish zarur. Demak, mavzu respublika oliy ta’lim amaliyoti uchun bevosita dolzarb bo‘lib, talabalarni raqamli muhitga moslashgan, ongli va mas’uliyatli foydalanuvchi sifatida tayyorlash bilan chambarchas

bog‘liq.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, unda talabalarning davlat elektron tizimlaridan foydalanish kompetentligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tizimli yondashuv asosida aniqlanadi, kompetentlikning tarkibiy komponentlari va rivojlanish mexanizmlari ilmiy asoslanadi, ta’lim jarayonida qo‘llash mumkin bo‘lgan metodik yechimlar va baholash-mezonli yondashuvlar taklif etiladi. Tadqiqot natijalari kompetensiyaviy yondashuv, raqamli ta’lim va raqamli fuqarolik yo‘nalishlaridagi ilmiy qarashlarni boyitadi hamda oliy ta’limda davlat elektron tizimlari bilan ishlash kompetentligini shakllantirish bo‘yicha nazariy asos yaratadi.

Amaliy ahamiyati esa oliy ta’lim muassasalarida mashg‘ulotlarni real elektron xizmatlar bilan bog‘lash, trening va simulyatsiyalar asosida o‘qitish, amaliy yo‘riqnomalar va keyslar ishlab chiqish, e-portfolio orqali natijalarni jamlash, shuningdek monitoring va baholashning aniq mezonlarini joriy etish imkonini berishida namoyon bo‘ladi. Natijada talabalarning elektron xizmatlardan foydalanishdagi xatolari kamayadi, vaqt va resurslar tejaladi, axborot xavfsizligi madaniyati mustahkamlanadi, huquqiy axborot bilan ishlash ko‘nikmalari rivojlanadi va raqamli fuqarolik kompetensiyasi shakllanadi. Shu tariqa, mazkur tadqiqot oliy ta’limda raqamli boshqaruv va xizmatlar bilan ishlashga tayyor, mas’uliyatli va raqamli muhitda samarali faoliyat yurita oladigan mutaxassislarni tayyorlashga ilmiy-amaliy zamin yaratadi.

Quyida mavzu bo‘yicha adabiyotlar tahlili xorij va rus/MDH olimlari doirasida, ayniqsa so‘nggi yillardagi (2022–2026) maqolalar va ilmiy manbalar tayangan holda, tanqidiy (kritik) ruhda bayon qilinadi.

Xorijiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, davlat elektron xizmatlaridan foydalanish kompetentligini tushuntirishda eng ko‘p qo‘llanadigan yo‘nalish texnologiyani qabul qilish va undan foydalanish xulqini izohlovchi modellardir. Masalan, Apeksha Hooda, Parul Gupta, Anand Jeyaraj, Mihalis Giannakis, Yogesh K. Dwivedi tomonidan e-hukumat kontekstida ishonch omilining roli meta-analitik yondashuvda tizimli umumlashtiriladi: mualliflar e-hukumat tizimlarida “ishonch” foydalanuvchi niyati va real foydalanish xulqini shakllantirishda markaziy determinantlardan biri ekanini ko‘rsatadi. Biroq ushbu yondashuvning tanqidiy jihati shundaki, meta-tahlil ko‘p holatda fuqaro umumiy populyatsiyasi bo‘yicha natijalarni jamlaydi; natijada talabalar (yoshlar) guruhining o‘ziga xos o‘quv motivlari, akademik ehtiyojlari, platformalardan foydalanish ssenariylari (masalan, HEMISga o‘xshash ta’lim boshqaruvi tizimlari bilan integratsiya) yetarli darajada ajratib ko‘rsatilmaydi.

So‘nggi davrdagi tadqiqotlarda “raqamli savodxonlik (digital literacy)” e-hukumat natijadorligining sharti sifatida tobora ko‘proq ko‘rilmoqda. Seulki Lee-Geiller e-hukumat samaradorligi bahosi va hukumatga ishonch o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilib, bu munosabatda raqamli savodxonlik moderatsion omil bo‘lishini asoslaydi; ya’ni raqamli savodxonlik yuqori bo‘lsa, e-hukumat samaradorligi haqidagi ijobiy baho hukumatga ishonchni kuchliroq oshiradi. Tanqidiy tomoni: mazkur tadqiqot natijalari siyosiy-ijtimoiy kontekstdagi bog‘liqlikni ochib bersa-da, pedagogik jarayon uchun bevosita “qanday o‘qitish kerak?” savoliga metodik mexanizmni (trening dizayni, simulyatsiya, baholash mezonlari) batafsil bermaydi; ya’ni “komponentlar” va “omillar” aniqlansa-da, ularni ta’lim amaliyotida bosqichma-bosqich shakllantirish texnologiyasi ko‘pincha alohida ishlab chiqilmagan bo‘ladi.

Talabalar auditoriyasiga yaqinroq empirik tadqiqotlar ichida M. Leeladharan va M. S. Sarinning oliy ta’lim talabalari misolida olib borgan ishlari e’tiborlidir: mualliflar raqamli savodxonlik e-hukumat xizmatlarida ishonch va ma’lumotlar xavfsizligi (perceived security) tasavvuriga bog‘liqligini statistik jihatdan ko‘rsatadi. Bunda kuchli jihat talabalarning e-hukumat platformalariga nisbatan xavfsizlik sezgisi va ishonchini “raqamli savodxonlik” bilan birlashtirib o‘lchashga urinishdir. Biroq tanqidiy jihatdan, ko‘p empirik ishlar singari bu yerda ham o‘lchovlar ko‘pincha o‘z-o‘zini baholash (self-report) so‘rovlari bilan cheklanadi; real amaliy ko‘nikma (masalan, OneID orqali autentifikatsiya, elektron ariza to‘ldirish, hujjat yuklash, murojaat holatini monitoring qilish) bajarilgan-bajarilmaganini amaliy testlar bilan tekshirish kam uchraydi.

Shuningdek, bunday tadqiqotlar “ishonch—savodxonlik—xavfsizlik” bog‘liqligini ko‘rsatsa-da, kompetentlikni shakllantiruvchi ta’limiy shart-sharoitlar (didaktik topshiriqlar, keyslar, simulyatorlar) ko‘proq tavsiyaviy darajada qolib ketadi.

Rus/MDH olimlari doirasida e-hukumat va ishonch masalasi “raqamli ishonch” konsepti bilan kuchli bog‘langan. Sergey G. Chepelyuk Rossiya kontekstida “digital trust” fenomenini tahlil qilib, davlat raqamli xizmatlari samaradorligi uchun ishonchni shakllantirish strategiyasi muhimligini urg‘ulaydi. Tanqidiy jihat shundaki, siyosiy-ilmiy diskursda “raqamli ishonch” ko‘pincha makro darajada talqin qilinadi; talabalar kompetentligini rivojlantirishning bevosita pedagogik mexanizmlari (o‘quv modul, mashg‘ulotlar strukturasini loyihalash, baholash indikatorlari) bilan bog‘lash ko‘p ishlarida yetarli darajada operatsionlashtirilmagan.

Empirik sotsiologik yo‘nalishda esa Lyudmila A. Vidyasova va Yaroslava D. Tensina Sankt-Peterburg misolida elektron kanallar orqali davlat bilan muloqotda ishonch masalasini o‘rganadi; natijalarda internetdan foydalanish yuqori bo‘lsa-da, hokimiyat bilan elektron formatdagi o‘zaro aloqaga ishonch pastroq bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatiladi. Bu natija O‘zbekiston sharoitiga ham metodologik signal beradi: platforma mavjudligi va internetdan foydalanishning o‘zi kompetentlik hamda ishonchni avtomatik bermaydi. Tanqidiy tomoni: tadqiqotlar ko‘proq aholining umumiy qatlamiga qaratilgani sababli, talabalarning o‘qish jarayonidagi maxsus ehtiyojlari (ta’lim boshqaruvi, huquqiy axborot bilan ishlash, akademik xizmatlar) alohida segment sifatida chuqur ajratilmaydi.

Shuningdek, raqamli davlat va e-hukumat omillarini tizimli tahlil qiluvchi yangi rus manbalarida “raqamli savodxonlik, ishonch, infratuzilma, kiberxavfsizlik, raqamli tengsizlik” kabi omillar kompleks ko‘rinishda beriladi. Zhanna Yu. Kurgaeva raqamli transformatsiya muammolarida raqamli tengsizlik, kiberxavfsizlik tahdidlari va raqamli savodxonlik yetishmasligi kabi risklarni alohida qayd etadi. Biroq bunday ishlar ko‘pincha “diagnostika va tavsiyalar” darajasida bo‘lib, pedagogik eksperiment (pre-post test, nazorat-eksperimental guruh, kompetentlik indikatorlari) bilan dalillash kamroq uchraydi.

Alohida e’tiborli yo‘nalish majburiy (ixtiyoriy bo‘lmagan) raqamli xizmatlar sharoitida ishonch va raqamli ko‘nikmalar o‘zgarishi. A.A.Akhremenko, I.B.Philippov, V.V.Sychev, V.Yu.Egorov raqamli davlat xizmatlari majburiy bo‘lib borayotgan sharoitda foydalanuvchilarning munosabati va ishonchi “xizmatning sezgirligi (personal data hajmi va huquq-majburiyatlarga ta’siri)” hamda “raqamli ko‘nikmalar” bilan birga murakkab dinamikada shakllanishini modellashtiradi. Tanqidiy nuqta: modellashtirish kuchli nazariy asos bersa-da, ta’lim amaliyoti uchun “qaysi pedagogik ta’sirlar (trening, simulyatsiya, konsultatsiya, yo‘riqnoma) raqamli ko‘nikmalarni barqaror oshiradi va ishonchni tiklaydi?” degan savolga empirik pedagogik dizayn (o‘quv modul ssenariysi, dars ishlanmasi, baholash rubrikalari) ko‘rinishida to‘liq javob bermaydi.

Umumiy tanqidiy xulosa sifatida aytish mumkinki, xorij va rus/MDH adabiyotlarida e-hukumatdan foydalanishga ta’sir etuvchi omillar (ishonch, risk, raqamli savodxonlik, xizmat sifati, xavfsizlik sezgisi, raqamli tengsizlik) anchayin chuqur o‘rganilgan. Biroq aynan “talabalarning davlat elektron tizimlaridan foydalanish kompetentligini rivojlantirish” masalasida ilmiy bo‘shliq ko‘proq uchta yo‘nalishda ko‘rinadi: birinchisi, ko‘pchilik tadqiqotlar kompetentlikni amaliy harakatlar orqali operatsion (real topshiriq bajarish) o‘lchash o‘rniga so‘rovnoma bilan cheklanadi; ikkinchisi, omillarni sanab berish bor, ammo ularni ta’lim jarayoniga integratsiya qiladigan pedagogik texnologiya (bosqichlar, metodlar, topshiriqlar banki, monitoring mezonlari) yetarli darajada tizimlashtirilmagan; uchinchisi, post-sovet va Markaziy Osiyo kontekstida (madaniy omillar, xizmatlardan foydalanish ssenariylari, platformalarning institutsional xususiyatlari) talabalar kesimidagi zamonaviy (2023–2026) empirik tadqiqotlar nisbatan kam. Shu bois dissertatsiya doirasida aynan talabalarga mos kompetentlik modeli, pedagogik imkoniyatlar tizimi, baholash indikatorlari va tajriba-sinov dizayni ishlab chiqilishi mavzuning ilmiy yangiligini kuchaytiradi.

Tadqiqotning umumiy jarayoni avvalo muammoning dolzarbligini aniqlash va ta’lim amaliyotida mavjud holatni diagnostika qilishdan boshlandi. Dastlabki tahlillar talabalarning davlat elektron tizimlaridan (my.gov.uz, lex.uz, OneID, HEMIS va boshqalar) foydalanishida uchraydigan tipik muammolarni — xizmatni topish va tanlashda adashish, elektron ariza/hujjatlarni to‘ldirishdagi xatolar, normativ-huquqiy axborotni izlash va talqin qilishdagi sustlik, shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash bo‘yicha yetarli bilimga ega emaslik, elektron murojaat madaniyatining pastligi va jarayonni yakuniga yetkazish (monitoring) ko‘nikmasining shakllanmaganligini ko‘rsatdi. Bu holatlar kompetentlikning “faqat texnik” emas, balki huquqiy, axborotiy, xavfsizlik va motivatsion komponentlardan iborat integrativ natija ekanini tasdiqladi hamda tadqiqotning mantiqiy yo‘nalishini belgilab berdi.

Keyingi bosqichda mavzuga oid nazariy adabiyotlar va ilg‘or amaliyotlar tahlili asosida kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari tizimlashtirildi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, pedagogik imkoniyatlar bir nechta yadro bloklarda jamlanadi: didaktik imkoniyatlar (o‘quv mazmunini real elektron xizmatlar bilan bog‘lash, amaliy topshiriqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish), metodik imkoniyatlar (trening, simulyatsiya, keys-stadi, loyiha va muammoli vaziyatlar asosida o‘qitish), tashkiliy imkoniyatlar (modul asosida o‘qitish, integratsiyalashgan mashg‘ulotlar, mustaqil ta’limni yo‘naltirish), diagnostik-baholash imkoniyatlari (kompetentlik indikatorlari, rubrika, e-portfolio, monitoring), hamda tarbiyaviy-axloqiy imkoniyatlar (raqamli fuqarolik, mas’uliyat, axborot xavfsizligi madaniyatini shakllantirish). Mazkur tasnif kompetentlikni rivojlantirish imkoniyatlarini parchalanmagan, balki tizimli yondashuvda ko‘rib chiqish zarurligini asoslab berdi.

Tadqiqotning asosiy natijalaridan biri shundaki, davlat elektron tizimlaridan foydalanish kompetentligini rivojlantirishning eng samarali pedagogik yo‘li — o‘quv jarayonini “real vazifa—amaliy bajarish—refleksiya—baholash—tuzatish” mantiqida tashkil etishdir. Ya’ni talaba platformada bajariladigan konkret xizmatga yaqin topshiriqni oladi, uni amaliy bajaradi (yoki simulyatsiya qiladi), bajarilgan ish bo‘yicha refleksiya qiladi, mezonlar asosida baholanadi va aniqlangan kamchiliklar bo‘yicha tuzatish ishlari amalga oshiriladi. Bu yondashuv kompetentlikning barqaror shakllanishini ta’minlaydi, chunki talaba faqat “bilim” emas, balki “amal” orqali o‘rganadi hamda xatolarni ko‘rib, qayta urinish orqali ko‘nikmani mustahkamlaydi.

Tadqiqot natijalari kompetentlikning tarkibiy tuzilmasini ham aniqlashtirishga xizmat qildi. Umumiy xulosaga ko‘ra, talabalarda davlat elektron tizimlaridan foydalanish kompetentligini shakllantirish kamida besh komponentning uyg‘un rivojlanishini talab etadi: kognitiv-axborotiy komponent (platformalarning mazmuni va qoidalarini tushunish), amaliy-operatsion komponent (xizmatlarni bajarish, hujjatlarni yuklash, identifikatsiya), huquqiy-kommunikativ komponent (murojaat tartibi, rasmiy yozishmalar madaniyati, normativ-huquqiy axborot bilan ishlash), xavfsizlik komponenti (shaxsiy ma’lumotlar, parol, phishing, kiberxavf), motivatsion-refleksiv komponent (ichki rag‘bat, o‘zini baholash, o‘z ustida ishlash). Shu bilan birga, ushbu komponentlarning birortasi sust bo‘lsa, kompetentlik “to‘liq” shakllanmasligi, faqat fragmentar ko‘nikma darajasida qolib ketishi aniqlandi.

Amaliy natijalar shuni ko‘rsatadiki, kompetentlikni rivojlantirishga kuchli ta’sir qiluvchi pedagogik omillar qatoriga birinchidan, mashg‘ulotlarning hayotiyligi va foydalilikka yo‘naltirilganligi (talaba real hayotida kerak bo‘ladigan xizmat ssenariylari), ikkinchidan, bosqichma-bosqich yo‘riqnoma va qo‘llab-quvvatlash (scaffolding), uchinchidan, xavfsizlik bo‘yicha doimiy profilaktika va situatsion tahlil (xavfli holatlarni tanish), to‘rtinchidan, baholash mezonlarining aniqligi va shaffofligi (rubrikalar), beshinchidan, e-portfolio va monitoring orqali muntazam qayta aloqa berish kabi omillar kiradi. Bu omillar o‘quv jarayonida tizimli qo‘llanganda talaba “platformadan foydalanadi” darajasidan “platformada to‘g‘ri, xavfsiz va maqsadli ishlaydi” darajasiga ko‘tarilishi mumkinligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tadqiqotning umumiy yakuniy xulosasi sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, talabalarning

davlat elektron tizimlaridan foydalanish kompetentligini rivojlantirish uchun oliy ta’limda mavjud pedagogik imkoniyatlarni alohida metodik tizim sifatida ishga solish zarur. Bunda ta’lim mazmuni real elektron xizmatlar bilan integratsiya qilinishi, o‘qitish jarayoni amaliy topshiriqlar, trening va simulyatsiyalar asosida qurilishi, baholash mezonlari kompetentlik indikatorlariga tayangan holda aniqlanishi, monitoring va refleksiya uzluksiz yo‘lga qo‘yilishi lozim. Natijada talabalarda davlat elektron xizmatlaridan foydalanish bo‘yicha xatoliklar kamayadi, huquqiy va axborot xavfsizligi madaniyati mustahkamlanadi, mustaqil ta’lim faoliyati kuchayadi, raqamli fuqarolik mas’uliyati shakllanadi hamda talaba kelajak kasbiy faoliyatida raqamli muhitda samarali ishlay oladigan, ongli va mas’uliyatli foydalanuvchi sifatida tayyorlanadi. Shu tariqa, tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalari uchun amaliy qo‘llashga tayyor metodik yo‘nalish va tavsiyalar bazasini yaratadi hamda raqamli davlat xizmatlaridan foydalanish madaniyatini jamiyat miqyosida yuksaltirishga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy zaminni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Davis F.D. Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology // MIS Quarterly. — 1989. — Vol. 13, No. 3. — P. 319–340.

2. Venkatesh V., Morris M.G., Davis G.B., Davis F.D. User acceptance of information technology: Toward a unified view // MIS Quarterly. — 2003. — Vol. 27, No. 3. — P. 425–478.

3. Carter L., Bélanger F. The utilization of e-government services: Citizen trust, innovation and acceptance factors // Information Systems Journal. — 2005. — Vol. 15, No. 1. — P. 5–25.

4. Hargittai E. Second-level digital divide: Differences in people’s online skills // First Monday. — 2002. — Vol. 7, No. 4. — P. 1–19.

5. Hooda A., Gupta P., Jeyaraj A., Giannakis M., Dwivedi Y.K. Examining the role of trust in e-government adoption: A meta-analysis // Government Information Quarterly. — 2022. — Vol. 39, No. 4. — Article 101679.

6. Lee-Geiller S. Digital literacy and e-government performance: The moderating role of trust in government // Journal of Public Affairs. — 2023. — Vol. 23, No. 2. — e2854.

7. Leeladharan M., Sarin M.S. Digital literacy, trust and perceived security in e-government adoption among students // DESIDOC Journal of Library & Information Technology. — 2023. — Vol. 43, No. 5. — P. 309–315.

8. Akhremenko A.A., Philippov I.B., Sychev V.V., Egorov V.Yu. Do citizens trust e-government? Digital services and political trust in Russia // Higher School of Economics Research Paper. — 2021. — No. WP BRP 71/PS/2021. — P. 1–34.

9. Vidyasova L.A., Tensina Ya.D. Electronic participation and trust in government: The case of St. Petersburg // State and Civil Society: Politics, Economics, Law. — 2017. — No. 3. — P. 44–53.

10. Chepelyuk S.G. Digital trust as a factor of e-government development // RUDN Journal of Political Science. — 2022. — Vol. 24, No. 3. — P. 512–520.

11. Kurgaeva Zh.Yu. Digital transformation risks: Digital inequality and cybersecurity challenges // European Scientific Journal. — 2022. — Vol. 18, No. 22. — P. 112–121.

O‘ZBEKISTONDA INKLYUZIV TA’LIMNI RIVOJLANTIRISH UCHUN KADRLAR TAYYORLASH MEXANIZMLARI

Ergasheva Mohinur Dilmurod qizi
Orintel universiteti Ta’lim menejmenti yo‘nalishi mustaqil tadqiqotchi
ORCID:0009-0008-7054-523X

Annotatsiya. Ushbu maqola O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun kadrlar tayyorlash mexanizmlarini ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi. Inklyuziv ta’lim – bu nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bolalarning umumta’lim muassasalarida teng huquq va imkoniyatlar asosida ta’lim olishini ta’minlovchi tizimdir. Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlar, jahon va mahalliy tajribalar, shuningdek, maktablar va pedagogik mutaxassislar bilan ekspert intervyulari tahlil qilindi. Maqolada kadrlarni tanlash, tayyorlash va malakasini oshirish mexanizmlari yoritiladi. Maxsus ehtiyojga ega bolalar bilan ishlash uchun tayyorlanadigan kadrlar qatoriga tibbiyot xodimlari (hamshiralar, fizioterapevtlar), logopedlar, psixologlar, ijtimoiy pedagoglar va volontyorlar kiradi. Kadrlarni tayyorlashning samarali mexanizmlari maxsus pedagogik kurslar, modul treninglar va amaliy seminarlar orqali amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tibbiyot sohasidan kelgan mutaxassislarni pedagogga aylantirish, maxsus kurslar va doimiy malaka oshirish tizimi inklyuziv ta’lim sifatini oshirishga imkon beradi. Shu bilan birga, kadrlarni tanlashda psixologik moslik va ijtimoiy tajriba muhim rol o‘ynaydi. Maqola inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish, kadrlarni samarali tayyorlash va ularning amaliy tajribasini oshirish bo‘yicha tavsiyalar beradi. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonning ta’lim siyosati va moliyaviy resurslari bilan uyg‘unlashtirilganda, inklyuziv ta’limning samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Inklyuziv ta’lim, kadrlar tayyorlash, tezkor tayyorlash mexanizmlari, pedagogik kurslar, tibbiyot xodimlari, logopedlar, psixologlar, ijtimoiy pedagoglar, maxsus ehtiyojga ega bolalar, O‘zbekiston ta’lim siyosati.

МЕХАНИЗМЫ ОБУЧЕНИЯ ПЕРСОНАЛА ДЛЯ РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Эргашева Мохинур Дилмурод кызы
Независимый исследователь кафедры управления образованием Университета Оринтел

Аннотация: В данной статье с научной и аналитической точки зрения рассматриваются механизмы подготовки кадров для развития инклюзивного образования в Узбекистане. Инклюзивное образование – это система, обеспечивающая детям с инвалидностью и особыми потребностями получение образования в общеобразовательных учреждениях на основе равных прав и возможностей. В исследовании проанализированы нормативно-правовые акты, глобальный и местный опыт, а также проведены интервью с экспертами из школ и педагогическими специалистами. В статье освещаются механизмы отбора, подготовки и повышения квалификации персонала. К персоналу, подготовленному для работы с детьми с особыми потребностями, относятся медицинские работники (медсестры, физиотерапевты), логопеды, психологи, социальные педагоги и волонтеры. Эффективные механизмы подготовки персонала реализуются посредством специальных педагогических курсов, модульных тренингов и практических семинаров. Результаты исследования показывают, что система подготовки специалистов из медицинской сферы в качестве педагогов, специальные курсы и непрерывное профессиональное развитие позволяют повысить качество инклюзивного образования. При этом важную роль в отборе персонала играют психологическая совместимость и социальный опыт. В

статье представлены рекомендации по развитию системы инклюзивного образования, эффективной подготовке персонала и повышению его практического опыта. Результаты исследования в сочетании с образовательной политикой Узбекистана и финансовыми ресурсами значительно повысят эффективность инклюзивного образования.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, подготовка кадров, механизмы ускоренного обучения, педагогические курсы, медицинские работники, логопеды, психологи, социальные педагоги, дети с особыми потребностями, образовательная политика Узбекистана.

STAFF TRAINING MECHANISMS FOR DEVELOPING INCLUSIVE EDUCATION IN UZBEKISTAN

Ergasheva Mohinur Dilmurod qizi
Independent researcher, Department of Educational Management, Orintel University

Abstract: This article examines the mechanisms for training personnel for the development of inclusive education in Uzbekistan from a scientific and analytical perspective. Inclusive education is a system that ensures that children with disabilities and special needs receive education in general education institutions on the basis of equal rights and opportunities. The study analyzed regulatory legal acts, global and local experiences, as well as expert interviews with schools and pedagogical specialists. The article highlights the mechanisms for selecting, training and improving the skills of personnel. The personnel trained to work with children with special needs include medical workers (nurses, physiotherapists), speech therapists, psychologists, social pedagogues and volunteers. Effective mechanisms for training personnel are implemented through special pedagogical courses, modular trainings and practical seminars. The results of the study show that the system of training specialists from the medical field as educators, special courses and continuous professional development allows improving the quality of inclusive education. At the same time, psychological compatibility and social experience play an important role in the selection of personnel. The article provides recommendations for developing an inclusive education system, effectively training personnel, and increasing their practical experience. The results of the study, when combined with Uzbekistan’s education policy and financial resources, will significantly increase the effectiveness of inclusive education.

Keywords: Inclusive education, personnel training, rapid training mechanisms, pedagogical courses, medical workers, speech therapists, psychologists, social pedagogues, children with special needs, educational policy of Uzbekistan.

Kirish. Inklyuziv ta’lim – bu barcha bolalarning, jumladan nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bo‘lgan bolalarning umumta’lim muassasalarida teng huquq va imkoniyatlarga ega bo‘lishini ta’minlovchi tizimdir. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim nafaqat nogironligi bo‘lgan bolalarning akademik rivojlanishi uchun, balki ularning ijtimoiy integratsiyasi va shaxsiy o‘sishi uchun ham muhim ahamiyatga ega. UNESCO va UNICEF tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko‘ra, inklyuziv ta’lim amaliyoti bolalarning tenglik, hurmat va ijtimoiy hamkorlik tamoyillarini o‘rganishiga imkon yaratadi, bu esa ularni kelajakda jamiyatning to‘laqonli a’zosiga aylantiradi[3].

O‘zbekiston Respublikasi ham oxirgi yillarda inklyuziv ta’limni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratmoqda. O‘zbekiston maktablarida hozirgi vaqtda taxminan 800 dan ortiq inklyuziv sinflar mavjud bo‘lib, ularda 12 000 dan ziyod nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bolalar ta’lim olmoqda [2; 12]. Shu bilan birga, inklyuziv ta’limni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan maxsus pedagog kadrlarning yetishmovchiligi sezilarli darajada, masalan, har bir inklyuziv sinfga yetarli mutaxassislar ta’minlanmagan. Jahon tajribasida esa Skandinaviya, Janubiy Koreya va Kanada maktablarida tibbiyot, pedagogika va psixologiya mutaxassislarini birlashtirib, maxsus kurslar

orqali tezkor tayyorlash samarali mexanizm sifatida qo‘llaniladi. Xususan, “Inklyuziv ta’lim to‘g‘risida” qonun va Xalq ta’limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan normativ-huquqiy hujjatlar maktablarda inklyuziv sinflarni tashkil etish va ularda sifatli ta’limni ta’minlashni belgilaydi. Shu bilan birga, amaliyot ko‘rsatadiki, inklyuziv sinflarda ishlashga tayyor pedagog kadrlarning yetishmasligi tizim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Hozirgi kunda maktablarda nogiron bolalar uchun shaxsiy yondashuv, o‘quv materiallarini moslashtirish va individual pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘lgan mutaxassislar cheklangan.

Jahon tajribasida tibbiyot sohasidan kelgan mutaxassislarni pedagogga aylantirish samarali usul sifatida namoyon bo‘lgan. Masalan, hamshiralar, fizioterapevtlar, logopedlar va psixologlar maxsus kurslar orqali pedagogik bilimlarga ega bo‘lib, inklyuziv sinflarda ishlashga qodir bo‘ladilar[2; B. 48] Bu usul nafaqat tayyor kadrlarni tezkor yetishtirishga imkon beradi, balki bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini samarali qondirishga yordam beradi. Shu bilan birga, pedagogika va psixologiya bilimlari birlashtirilgan maxsus kurslar orqali tayyorlangan mutaxassislar sinfda pedagogik va psixologik qo‘llab-quvvatlashni ta’minlay oladi.

Shuningdek, inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlashning asosiy muammolaridan biri – malaka va tajriba yetishmasligi bilan birga, moliyaviy va tashkiliy resurslarning cheklanganligidir. Shu sababli, kadrlar tayyorlash tizimi modul shaklidagi maxsus kurslar, amaliy seminarlar va tezkor treninglarni o‘z ichiga olishi lozim. Bu tizim shuningdek, kadrlarni tanlashda ijtimoiy tajriba va psixologik moslikni hisobga olishi kerak.

Ushbu maqola O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlash mexanizmlarini ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi. Tadqiqotda normativ-huquqiy asoslar, jahon va mahalliy tajribalar, shuningdek, pedagogik va tibbiy soha mutaxassislari bilan ekspert intervyulari tahlil qilinadi. Maqola maqsadi – inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun tezkor va samarali kadr tayyorlash mexanizmlarini aniqlash, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish va kadrlarni tanlash mezonlarini belgilashdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Inklyuziv ta’limni rivojlantirish va kadrlar tayyorlash mexanizmlarini o‘rganishda jahon va mahalliy adabiyotlar muhim ilmiy asos hisoblanadi. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’limning samaradorligi nafaqat pedagogik yondashuvga, balki tayyor kadrlarning malakasiga bevosita bog‘liq. Florian va Black-Hawkins tadqiqotlarida ta’kidlanganidek, inklyuziv ta’lim pedagogik metodlarni individualizatsiya qilishni va o‘quvchilarning ijtimoiy hamda emotsional rivojlanishini bir vaqtda ta’minlay oladigan mutaxassislarni talab qiladi [18; B. 58]. Carver va Klapste tadqiqotlari esa tibbiyot sohasidan kelgan mutaxassislarni pedagogik kurslar orqali tayyorlashning samarali mexanizm ekanligini ko‘rsatadi [19; B. 828]. Shu usul orqali hamshiralar, fizioterapevtlar, logopedlar va psixologlar maxsus ehtiyojga ega bolalar bilan ishlashga tayyor bo‘lib, individual pedagogik strategiyalarni amalga oshira oladi. Kadrlar tayyorlashning samaradorligini baholash uchun bir qator indikatorlar qo‘llaniladi. Eng muhimlaridan biri tayyorlangan mutaxassislarning sinfdagi nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega o‘quvchilarning individual rivojlanish natijalariga ta’siri hisoblanadi. Shu bilan birga, pedagogik amaliy ko‘nikmalar, kurs davomida olingan bilimlarni real sinf sharoitida qo‘llash qobiliyati va kursdan keyingi samaradorlik o‘lchovlari ham asosiy mezon sifatida baholanadi. Texnologik yechimlar, jumladan, onlayn platformalar, e-learning kurslar, modul mashg‘ulotlar va interaktiv seminarlar kadrlarni tezkor va samarali tayyorlash imkonini beradi. Bu vositalar nafaqat bilimni oshirish, balki amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlash va mutaxassislarni doimiy malaka oshirish tizimi bilan bog‘lash imkonini yaratadi. Shu tarzda, indikatorlar va texnologik yechimlarning uyg‘unligi kadr tayyorlash sifatini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu tadqiqotlar shuningdek, modul treninglar, onlayn va oflayn seminarlar orqali doimiy malaka oshirish tizimini tashkil etishning inklyuziv ta’lim sifatini oshirishda muhimligini ta’kidlaydi.

O‘zbekiston sharoitida amalga oshirilgan tadqiqotlar ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’limni

normativ-huquqiy jihatdan tartibga soluvchi bazaning mavjudligiga qaramay, amaliy kadr tayyorlash mexanizmlari yetarli emas. Xalq ta’limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan metodik qo‘llanmalar va “Inklyuziv ta’lim to‘g‘risida” qonun amaliyotda kadrlar malakasini oshirish masalasini to‘liq qamrab olmaydi. Shu sababli, maxsus ehtiyojga ega bolalar bilan ishlashga tayyor mutaxassislarni tayyorlash va ularning malakasini doimiy ravishda oshirib borish tizimi muhim ilmiy va amaliy vazifa sifatida qaraladi. O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlash mexanizmlari samaradorligini oshirish uchun jahon tajribasida qo‘llanilayotgan tezkor tayyorlash mexanizmlari – modul shaklidagi kurslar, amaliy seminarlar va onlayn treninglar –ni moslashtirish imkoniyatlari mavjud.

Ushbu tadqiqotning metodologiyasi bir nechta yondashuvlarga asoslangan. Normativ-huquqiy tahlil orqali O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlari, maktablarda inklyuziv ta’limni tashkil etishga oid me’yoriy hujjatlar va Xalq ta’limi vazirligining metodik tavsiyalari o‘rganildi. Bu tahlil inklyuziv ta’limni amalga oshirishda kadrlarni tayyorlashga oid talablar va ularning amaliy jihatlarini aniqlash imkonini berdi. Shu bilan birga, jahon va mahalliy ilmiy adabiyotlar, kitoblar va maqolalar tahlil qilinib, kadr tayyorlashning samarali mexanizmlari va jahon tajribasi o‘rganildi. Tadqiqot doirasida ekspert intervyulari ham o‘tkazildi, bunda Toshkent, Samarqand va Farg‘ona shaharlaridagi maktab direktorlari, pedagoglar, psixologlar va sog‘liqni saqlash xodimlari bilan suhbatlar olib borildi. Ekspertlar kadrlarni tanlash mezonlari, malaka darajasi va inklyuziv sinflarda ishlashga tayyorligi bo‘yicha ma’lumot berdi. Shu bilan birga, SWOT-tahlil amalga oshirildi, bu orqali kadr tayyorlashning kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlar va xavf omillari aniqlab olindi.

Ushbu metodologik yondashuv orqali O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlashning samarali mexanizmlari va tezkor tayyorlash imkoniyatlari aniqlanib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tibbiyot xodimlarini pedagogga aylantirish, maxsus kurslar va modul treninglar orqali tayyorlash tizimi inklyuziv ta’lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, kadrlarni tanlashda ijtimoiy tajriba, psixologik moslik va amaliy ko‘nikmalar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini samarali qondirishga xizmat qiladi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun kadrlarni tayyorlashning samarali mexanizmlari bir nechta omillarga bog‘liq. Avvalo, tibbiyot sohasidan kelgan mutaxassislarni pedagogik kurslar orqali tayyorlash tizimi nafaqat bolalarning individual ehtiyojlarini qondirishga, balki sinfdagi umumiy ta’lim jarayonini samarali qo‘llab-quvvatlashga imkon yaratadi. Hamshiralar, fizioterapevtlar va logopedlar maxsus pedagogik kurslar orqali inklyuziv metodikani o‘rganib, bolalarning nutq, harakat va reabilitatsiya ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini boshqarishga qodir bo‘ladilar. Shu tarzda, tezkor tayyorlash mexanizmi O‘zbekiston maktablarida yetishmayotgan pedagog kadrlar muammosini qisqa muddat ichida bartaraf etishga yordam beradi.

Bundan tashqari, ekspert intervyulari shuni ko‘rsatdiki, logopedlar va psixologlar inklyuziv muhitni yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Logopedlar nutq nuqsonlari bo‘lgan bolalarga individual yondashuvni ta’minlashi, psixologlar bolalarning emotsional va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashi, ijtimoiy pedagoglar esa sinf muhitini ijtimoiy jihatdan barqaror qilish orqali qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratishi mumkin. Shu bilan birga, tibbiyot xodimlarini pedagogga aylantirish amaliyoti jahon tajribasida muvaffaqiyatli qo‘llanilgan va O‘zbekiston sharoitida ham samarali bo‘lishi mumkinligi tasdiqlandi. Modul treninglar va amaliy seminarlar orqali kadrlarni tayyorlash nafaqat pedagogik bilimlarni oshiradi, balki ularning psixologik va ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi [4; B. 103].

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sharoitida kadrlarni tayyorlash tizimining samaradorligi moliyaviy va tashkiliy resurslarga bevosita bog‘liq. Maktablarda maxsus ehtiyojga ega bolalar bilan ishlash uchun yetarli pedagoglar mavjud bo‘lmasa, tezkor tayyorlash mexanizmlari

samaradorligini oshirish qiyinlashadi. Shu sababli, maxsus kurslar va modul treninglarni tashkil etish uchun oliy ta’lim muassasalari, pedagogika institutlari va sog‘liqni saqlash tizimi bilan hamkorlik zarur. Bundan tashqari, malaka oshirishning doimiyligi – onlayn va oflayn seminarlar, mentorlik dasturlari va amaliy treninglar orqali – kadrlarning kompetensiyasini saqlash va rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Natijalarni tahlil qilganda, kadrlarni tanlashda ijtimoiy tajriba va psixologik moslik eng muhim mezonlardan biri ekanligi aniqlandi. Shu nuqtai nazardan, har bir mutaxassisning inklyuziv sinf sharoitida ishlashga tayyorligi, bolalarning individual ehtiyojlarini qondirishga qobiliyati va amaliy ko‘nikmalari baholanishi zarur. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, modul kurslar va amaliy seminarlar orqali tayyorlangan mutaxassislar nafaqat pedagogik vazifalarni bajara oladi, balki sinfda psixologik barqaror muhit yaratadi va bolalar orasidagi ijtimoiy integratsiyani ta’minlaydi.

Shu bilan birga, kadrlarni tayyorlash tizimini normativ-huquqiy va amaliy tajriba bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyatga ega. Inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlash tizimining samaradorligi nafaqat kurslarning sifatiga, balki moliyaviy va tashkiliy resurslarga ham bog‘liq. Kurslar, modul treninglar va tezkor tayyorlash mexanizmlarini tashkil etish xarajatlari, jumladan o‘quv materiallari, o‘qituvchilar va treninglarni o‘tkazish uchun zarur sharoitlar, moliyalashtirish imkoniyatlariga muvofiq rejalashtirilishi lozim. Shu bilan birga, samarali integratsiyalashgan jamoa modeli inklyuziv ta’lim sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu modelda pedagog, psixolog, logoped va tibbiyot mutaxassislari birgalikda ishlaydi: pedagog o‘quv jarayonini boshqaradi, psixolog bolalarning emotsional va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi, logoped nutq va kommunikatsiya muammolarini bartaraf etadi, tibbiyot mutaxassisi esa sog‘liq va reabilitatsiya ehtiyojlarini nazorat qiladi. Ushbu jamoaviy yondashuv bolalarning individual ehtiyojlarini samarali qondirishga xizmat qiladi. O‘zbekistonning amaldagi qonuniy hujjatlari inklyuziv ta’limni tartibga soladi, ammo amaliy kadr tayyorlashni yetarli darajada qo‘llab-quvvatlamaydi. Shu sababli, tizimning samaradorligini oshirish uchun modul shaklidagi kurslar, tezkor tayyorlash mexanizmlari va doimiy malaka oshirish dasturlari joriy qilinishi zarur. Natijalar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun O‘zbekiston sharoitida kadrlarni tayyorlash tizimi integratsiyalashgan yondashuvga tayanishi lozim. Tibbiyot, pedagogika va psixologiya bilimlarini birlashtirgan maxsus kurslar va modul treninglar orqali tayyorlangan mutaxassislar sinfdagi pedagogik va psixologik jarayonlarni samarali qo‘llab-quvvatlay oladi. Shu tarzda, inklyuziv ta’lim kadrlarini tanlash, tayyorlash va malakasini oshirish tizimi bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini qondirish va ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Natijalar (Results)

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’limni rivojlantirishda kadrlar tayyorlashning samarali mexanizmlari mavjud bo‘lib, ular turli mutaxassislar resursini jalb qilish orqali amalga oshirilishi mumkin. Ekspert intervyulari va amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, hamshiralar, fizioterapevtlar, logopedlar va psixologlar kabi tibbiyot va pedagogika sohasidan kelgan mutaxassislarni maxsus pedagogik kurslar orqali tayyorlash eng samarali mexanizm sifatida namoyon bo‘lgan. Ushbu mutaxassislar kurs davomida inklyuziv ta’lim metodikasi, individual yondashuv, sinfdagi pedagogik strategiyalar va psixologik qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha bilimlarni egallaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kurslarni tugatgan kadrlar sinfda nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini qondirishda yuqori natijaga erishadi [6; B. 51].

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, logopedlar va psixologlar inklyuziv sinf muhitini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, tayyor kadrlarning ijtimoiy ta’siri ham muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, kurslarni tugatgan pedagog, logoped va psixologlar sinfdagi bolalar orasidagi ijtimoiy integratsiyani sezilarli darajada yaxshilaydi. Masalan, nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bolalar sinfdoshlar bilan faol muloqot qilishga, jamoaviy loyihalarda ishtirok etishga va o‘zini ifoda etishga qodir

bo‘ladi. Shu bilan birga, tayyor kadrlarning faoliyati ta’lim sifatiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi: o‘quvchilarning akademik natijalari ortadi, individual rivojlanish indikatorlari yaxshilanadi, o‘quv materiallarini qabul qilish va tushunish darajasi oshadi. Bu esa modul kurslar va tezkor tayyorlash mexanizmlarining nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy va akademik samaradorligini ham tasdiqlaydi. Logopedlar nutq nuqsonlari bo‘lgan bolalarga individual yondashuvni amalga oshirishi, psixologlar esa bolalarning emotsional va ijtimoiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Ijtimoiy pedagoglarning ishtiroki esa sinfdagi ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash va bolalar orasidagi ijtimoiy integratsiyani kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu tarzda, turli mutaxassislarni jalb qilish orqali kadrlarni tayyorlash tizimi inklyuziv ta’limning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Natijalar shuni ham ko‘rsatdiki, modul shaklidagi kurslar va tezkor tayyorlash mexanizmlari O‘zbekiston maktablarida yetishmayotgan pedagog kadrlar muammosini qisqa muddat ichida bartaraf etishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, 3–6 oylik maxsus kurslarni tamomlagan hamshiralar va fizioterapevtlar sinfdagi bolalarning harakat va sog‘liq ehtiyojlarini qondirishda muvaffaqiyatli natijalar ko‘rsatdi. Shu bilan birga, maxsus kurslar orqali logopedlar va psixologlar individual yondashuvni qo‘llash va psixologik barqaror muhit yaratish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarini oshirdi. Bu esa bolalarning akademik va ijtimoiy rivojlanishini sezilarli darajada yaxshilashga yordam berdi.

Ekspert intervyulari va kuzatuvlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, kadrlarni tayyorlash tizimining samaradorligi faqat kurslar orqali bilim berish bilan cheklanmaydi. Doimiy malaka oshirishning ahamiyati katta bo‘lib, onlayn va oflayn seminarlar, mentorlik dasturlari va amaliy treninglar kadrlarning kompetensiyasini saqlash va rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kadrlarni tanlashda ijtimoiy tajriba, psixologik moslik va amaliy ko‘nikmalar muhim mezon bo‘lib, kurslarni tugatgan mutaxassislarning sinfdagi ish samaradorligini oshiradi.

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston sharoitida kadrlarni tayyorlash tizimini normativ-huquqiy va amaliy tajriba bilan uyg‘unlashtirish zarur. Amaldagi qonun va me’yoriy hujjatlar inklyuziv ta’limni tartibga soladi, lekin amaliy tayyorlash mexanizmlari yetarli emas. Shu sababli, modul kurslar, tezkor tayyorlash mexanizmlari va doimiy malaka oshirish dasturlarini joriy qilish orqali tizimning samaradorligini oshirish mumkin. Inklyuziv ta’limda ishlashga tayyor kadrlar tarkibi turli sohalardan kelgan mutaxassislarni o‘z ichiga olishi va ularni maxsus pedagogik tayyorgarlik orqali malakasini oshirish tizimi orqali tashkil etilishi lozim. Bu yondashuv bolalarning individual ehtiyojlarini qondirish, sinfdagi pedagogik va psixologik jarayonlarni samarali qo‘llab-quvvatlash hamda inklyuziv ta’lim sifatini oshirish imkonini beradi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun kadrlar tayyorlash mexanizmlarini ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, inklyuziv ta’limning samaradorligi to‘g‘ridan-to‘g‘ri tayyor kadrlarning malakasiga va ularning pedagogik hamda psixologik kompetensiyasiga bog‘liq. Tezkor tayyorlash mexanizmlari – modul kurslar, amaliy seminarlar va maxsus pedagogik treninglar – tibbiyot, pedagogika va psixologiya sohasidan kelgan mutaxassislarni sinfda ishlashga tayyorlashning samarali vositasidir. Hamshiralar, fizioterapevtlar, logopedlar va psixologlar kurslarni tamomlaganidan so‘ng, nogironligi bo‘lgan va maxsus ehtiyojga ega bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini qondirishda yuqori natijalarga erishadi. Kelajakda inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun strategik tavsiyalar ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan, maktablar va oliy ta’lim muassasalari o‘rtasida doimiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, mentorlik dasturlarini tashkil etish va malaka oshirish platformalarini yaratish zarur. Bu kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish jarayonini tizimli va uzluksiz qiladi hamda sinflarda sifatli ta’limni ta’minlashga yordam beradi. Shu bilan birga, kelajak tadqiqotlari yo‘nalishlarini belgilash ham muhimdir. Masalan, kadr tayyorlashning onlayn-modul tizimi samaradorligi, uning turli yoshdagi o‘quvchilarning individual rivojlanishiga ta’siri, shuningdek, modul treninglar orqali tayyorlangan mutaxassislarning sinfdagi ijtimoiy va akademik

natijalarga qo‘shgan hissasi o‘rganilishi mumkin. Bunday tadqiqotlar tizimni optimallashtirish va inklyuziv ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot shuningdek, kadrlarni tanlashda ijtimoiy tajriba, psixologik moslik va amaliy ko‘nikmalar muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Modul kurslar va tezkor tayyorlash mexanizmlari nafaqat pedagogik bilimni oshiradi, balki mutaxassislarning psixologik va ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi. Shu tarzda, tayyor kadrlar sinfdagi pedagogik jarayonni qo‘llab-quvvatlash, bolalarning ijtimoiy integratsiyasini ta’minlash va inklyuziv muhit yaratishda samarali faoliyat ko‘rsatadi.

Shuningdek, doimiy malaka oshirish, mentorlik va amaliy treninglar tizimi kadrlarning kompetensiyasini saqlash va rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston sharoitida inklyuziv ta’lim kadrlarini tayyorlash tizimi integratsiyalashgan yondashuvga tayangan holda tashkil etilishi kerak. Bu yondashuv tibbiyot, pedagogika va psixologiya bilimlarini birlashtirib, kadrlarni tezkor va samarali tayyorlash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun kadrlarni tayyorlash mexanizmlari tizimli, normativ-huquqiy va amaliy tajribaga moslashtirilgan bo‘lishi, mutaxassislarni maxsus kurslar orqali malakasini oshirish tizimi orqali tayyorlash zarur. Bunday tizim bolalarning individual rivojlanish ehtiyojlarini qondirish, sinfdagi pedagogik va psixologik jarayonlarni samarali qo‘llab-quvvatlash hamda inklyuziv ta’lim sifatini oshirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi. (2019). Inklyuziv ta’lim to‘g‘risida qonun. Toshkent.
2. Xalq ta’limi vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi. (2022). Inklyuziv ta’lim bo‘yicha metodik qo‘llanma. Toshkent.
3. UNESCO. (2020). Global Education Monitoring Report: Inclusion and Education. Paris: UNESCO Publishing
4. Abdullaeva, M. (2020). Inklyuziv ta’lim: nazariya va amaliyot. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika universiteti nashriyoti.
5. Axmedov, R. (2020). Hamshiralarni pedagogga aylantirish imkoniyatlari. Toshkent: Sog‘liqni saqlash nashriyoti.
6. Islomova, M. (2019). Tezkor kadr tayyorlash mexanizmlari va inklyuziv sinf. Toshkent: Ta’lim nashriyoti.
7. Karimova, L. (2019). Logoped va psixologning inklyuziv ta’limdagi roli. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika universiteti nashriyoti.
8. Mirzaeva, F. (2021). Sinfda individual yondashuv va o‘quvchilarning rivojlanishi. Toshkent: Ta’lim nashriyoti.
9. O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim vazirligi. (2021). Inklyuziv ta’limni rivojlantirish strategiyasi. Toshkent.
10. Qodirov, S. (2019). Maxsus ehtiyojga ega bolalar bilan ishlash metodikasi. Toshkent: Fan va ta’lim.
11. Rasulova, D. (2021). Kadrlarni tayyorlash tizimi va inklyuziv ta’lim. Toshkent: Ta’lim nashriyoti.
12. Sodiqova, G. (2018). Maxsus pedagogika va inklyuziv ta’lim nazariyasi. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
13. Tursunov, B. (2018). Pedagogik yondashuv va inklyuziv muhit yaratish. Toshkent: Oliy ta’lim nashriyoti.
14. Xolmatova, Z. (2020). Pedagogik kompetensiya va nogiron bolalar bilan ishlash. Toshkent: Fan va ta’lim.
15. Yo‘ldoshev, N. (2020). Nogiron bolalar uchun inklyuziv dars jarayoni. Toshkent: Fan va amaliyot.
16. Yunusova, S. (2018). Nogiron bolalar bilan ishlashda pedagogik yondashuvlar.

Toshkent: Fan va amaliyot
17. Carver, M. (2018). Teaching and Learning in Inclusive Contexts. London: Routledge.
18. Florian, L., Black-Hawkins, K. (2011). Exploring Inclusive Pedagogy. British Educational Research Journal, 37(5), 813–828.
19. Klapste, J. (2020). Inclusive Education Practices and Teacher Training. New York: Springer.

TA’LIMDA INFORMATIKA VA SUN’IY INTELLEKT FANLARINI O‘QITISHDA PYTHON DASTURLASH TILI YORDAMIDA KAMERA ORQALI TASVIRLARNI OLISH VA QAYTA ISHLASH

Madolimov Faxriddin
ADU Dasturiy injiniring kafedrasi dotsenti

Yakubov Jaxongir
ADU Dasturiy injiniring kafedrasi o’qituvchisi

Otaboyeva Sevara
ADU Dasturiy injiniring kafedrasi o’qituvchisi

Annotasiya. Mazkur maqolada ta’lim jarayonida informatika va sun’iy intellekt fanlarini o‘qitishda Python dasturlash tilidan foydalangan holda kamera orqali tasvirlarni olish va qayta ishlash masalalari yoritilgan. Hozirgi kunda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning jadal rivojlanishi ta’lim tizimida zamonaviy yondashuvlarni qo‘llashni talab etmoqda. Ayniqsa, kompyuter ko‘rish texnologiyalari talabalarda algoritmik fikrlashni rivojlantirish, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish va sun’iy intellekt tizimlarining ishlash prinsiplarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Maqolada OpenCV kutubxonasi yordamida kamera bilan ishlash, real vaqt rejimida tasvirlarni olish va ularni saqlash jarayoni ko‘rib chiqilgan. Taklif etilgan dasturiy yechim oddiy va tushunarli bo‘lib, ta’lim jarayonida laboratoriya mashg‘ulotlari uchun qulay hisoblanadi. Ushbu yondashuv orqali talabalar Python dasturlash tili asosida sun’iy intellekt tizimlari uchun boshlang‘ich ma’lumotlarni shakllantirishni o‘rganadilar.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kamera asosida tasvirlarni olish va qayta ishlashga oid amaliy mashg‘ulotlar informatika va sun’iy intellekt fanlariga bo‘lgan qiziqishni oshiradi hamda talabalarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Maqola ta’lim muassasalari uchun metodik tavsiya sifatida foydalanishga mo‘ljallangan.

Kalit so’zlar: ta’lim, informatika, sun’iy intellekt, Python dasturlash tili, OpenCV, kompyuter ko‘rish, kamera orqali tasvir olish, tasvirlarni qayta ishlash, real vaqtli tizimlar, raqamli texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы получения и обработки изображений с помощью камеры с использованием языка программирования Python в процессе обучения дисциплинам информатики и искусственного интеллекта. В условиях стремительного развития цифровых технологий и искусственного интеллекта система образования нуждается во внедрении современных методов и практико-ориентированных подходов. Особое значение в этом процессе имеют технологии компьютерного зрения, которые способствуют развитию алгоритмического мышления, формированию практических навыков и пониманию принципов работы систем искусственного интеллекта у обучающихся.

В статье описывается процесс работы с камерой, получения изображений в режиме реального времени и их сохранения с использованием библиотеки OpenCV. Предложенное программное решение является простым и наглядным, что делает его удобным для использования в учебном процессе, в частности при проведении лабораторных занятий. Данный подход позволяет студентам освоить основы формирования исходных данных для систем искусственного интеллекта на базе языка программирования Python.

Результаты исследования показывают, что практические занятия, связанные с получением и обработкой изображений на основе камеры, повышают интерес обучающихся к дисциплинам информатики и искусственного интеллекта, а также способствуют

развитию навыков самостоятельной работы. Статья может быть использована в качестве методических рекомендаций для образовательных учреждений.

Ключевые слова: образование, информатика, искусственный интеллект, язык программирования Python, OpenCV, компьютерное зрение, получение изображений, обработка изображений, системы реального времени, цифровые технологии

Abstract. This article discusses the issues of image acquisition and processing via a camera using the Python programming language in the teaching of informatics and artificial intelligence. In the context of the rapid development of digital technologies and artificial intelligence, the education system requires the implementation of modern and practice-oriented approaches. Computer vision technologies play a significant role in developing algorithmic thinking, forming practical skills, and understanding the operating principles of artificial intelligence systems among students.

The article describes the process of working with a camera, acquiring images in real time, and saving them using the OpenCV library. The proposed software solution is simple and illustrative, making it suitable for use in the educational process, particularly during laboratory sessions. This approach enables students to learn the fundamentals of generating input data for artificial intelligence systems based on the Python programming language.

The research results show that practical activities related to camera-based image acquisition and processing increase students’ interest in informatics and artificial intelligence subjects and contribute to the development of independent learning skills. The article can be used as a methodological recommendation for educational institutions.

Key words: education, informatics, artificial intelligence, Python programming language, OpenCV, computer vision, image acquisition, image processing, real-time systems, digital technologies

Kirish. So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning jadal rivojlanishi ta’lim tizimiga, ayniqsa informatika faniga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Zamonaviy ta’lim jarayoni nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni ham shakllantirishni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, sun’iy intellekt texnologiyalarining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan kompyuter ko‘rish texnologiyalarini o‘qitish ta’lim jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi. Kompyuter ko‘rish tizimlari kameralar orqali olinadigan tasvirlarni tahlil qilish va ularni foydali axborotga aylantirish imkonini beradi.

Python dasturlash tili soddaligi, o‘qilishi qulayligi va boy kutubxonalar ekotizimi bilan ta’lim sohasida keng qo‘llanilmoqda. Xususan, OpenCV kutubxonasi yordamida tasvirlarni olish va qayta ishlash jarayonlarini amalga oshirish mumkin bo‘lib, u sun’iy intellekt va informatika fanlarini o‘qitishda samarali vosita hisoblanadi. Kamera orqali real vaqt rejimida tasvirlarni olish ko‘plab sun’iy intellekt tizimlari, jumladan obyektlarni aniqlash, yuzni tanish va harakatni kuzatish kabi masalalarning asosiy bosqichidir.

Informatika va sun’iy intellekt fanlarini o‘qitishda kamera asosida tasvirlarni olishga doir amaliy mashg‘ulotlar talabalarning algoritmik fikrlashini rivojlantiradi hamda ularning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini oshiradi. Amaliy topshiriqlar orqali talabalar nazariy bilimlarini real muammolar yechimida qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Ushbu maqolada Python dasturlash tili va OpenCV kutubxonasi asosida kamera orqali tasvirlarni olish va ularni qayta ishlashga mo‘ljallangan dasturiy yechim ko‘rib chiqiladi. Taklif etilgan yondashuv ta’lim jarayonida laboratoriya mashg‘ulotlari uchun qulay bo‘lib, sun’iy intellekt asoslarini o‘rganishda samarali hisoblanadi.

Metod

Ushbu tadqiqotda kamera orqali tasvirlarni olish va qayta ishlash jarayoni Python dasturlash tili hamda OpenCV kutubxonasi asosida amalga oshirildi. Metodologiya real vaqt rejimida

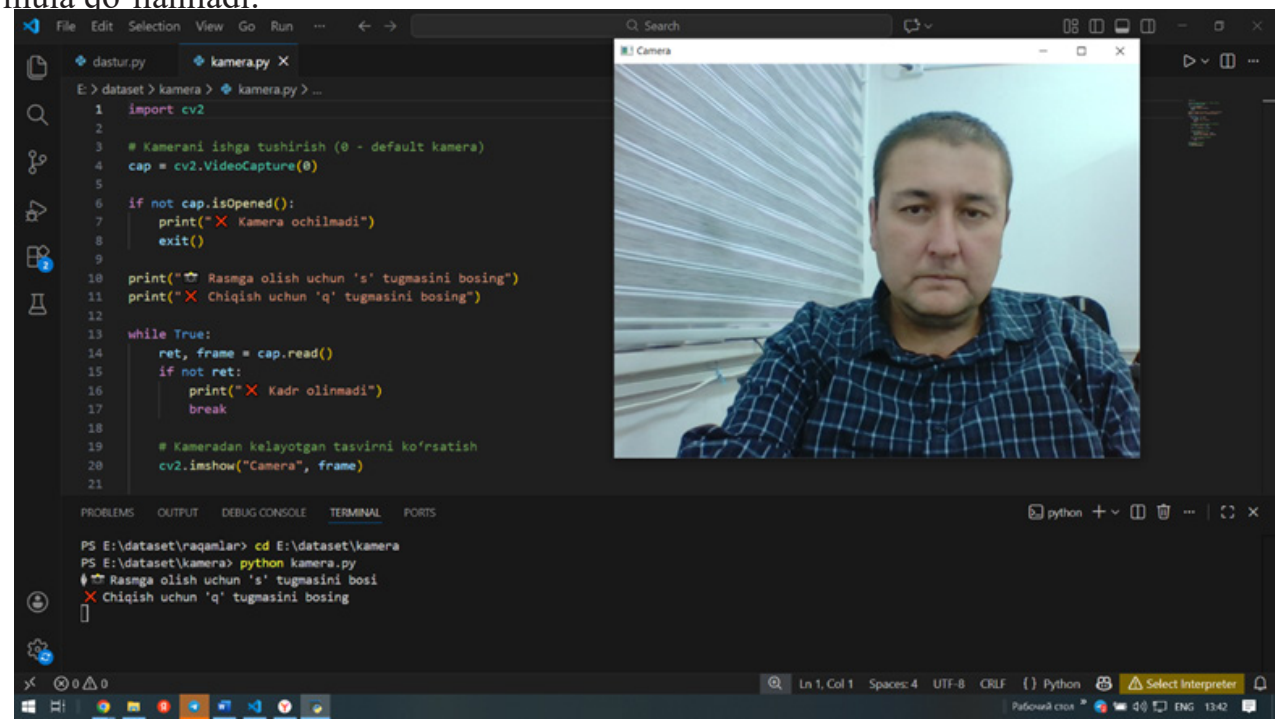
tasvirlarni olish, ularni raqamli ko‘rinishga o‘tkazish va dastlabki qayta ishlash bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Taklif etilgan metod ta’lim jarayonida informatika va sun’iy intellekt fanlarini o‘qitishga mo‘ljallangan bo‘lib, talabalarda kompyuter ko‘rish tizimlarining ishlash prinsiplarini tushunishga xizmat qiladi.

Birinchi bosqichda kamera cv2.VideoCapture(0) funksiyasi yordamida ishga tushiriladi. Kamera orqali olinadigan har bir tasvir raqamli matritsa ko‘rinishida ifodalanadi. Rangli tasvir uchta kanal — qizil (R), yashil (G) va ko‘k (B) komponentlardan iborat bo‘lib, quyidagi ko‘rinishda tasvirlanadi:

I(x,y)={R(x,y),G(x,y),B(x,y)}I(x, y) = {R(x,y), G(x,y), B(x,y)\}I(x,y)={R(x,y),G(x,y),B(x,y)}

bu yerda x va y — tasvir koordinatalari hisoblanadi.

Ikkinchi bosqichda olingan tasvir real vaqt rejimida ekranga chiqariladi va foydalanuvchi buyruqlariga asosan saqlanadi. Tasvirni kulrang formatga o‘tkazish zarur bo‘lganda, quyidagi formula qo‘llaniladi:

1-rasm kiruvchi ma’lumot

Igray=0.299R+0.587G+0.114BI_{gray} = 0.299R + 0.587G + 0.114BIgray=0.299R+0.587G +0.114B

Mazkur formula inson ko‘rish tizimining ranglarni qabul qilish xususiyatlariga asoslangan bo‘lib, sun’iy intellekt tizimlarida keng qo‘llaniladi.

Uchinchi bosqichda tasvirni saqlash jarayoni amalga oshiriladi. Olingan kadr cv2.imwrite() funksiyasi yordamida faylga yoziladi. Saqlangan tasvirlar sun’iy intellekt tizimlari uchun o‘quv ma’lumotlari (dataset) sifatida foydalanilishi mumkin. Bu jarayon quyidagicha ifodalanadi:

D={I1,I2,…,In}D = {I_1, I_2, dots, I_n\}D={I,I2,…,In}

bu yerda D — tasvirlar to‘plami, I esa alohida olingan tasvirni bildiradi.

Taklif etilgan metod yordamida talabalar tasvirlarni olish, ularni qayta ishlash va sun’iy intellekt algoritmlariga tayyorlash bosqichlarini amaliy tarzda o‘rganadilar. Metodning soddaligi va tushunarliligi uni ta’lim jarayonida samarali qo‘llash imkonini beradi hamda informatika va sun’iy intellekt fanlarini o‘qitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama

Ushbu tadqiqot doirasida taklif etilgan kamera orqali tasvirlarni olish va qayta ishlashga asoslangan metod ta’lim jarayonida informatika va sun’iy intellekt fanlarini o‘qitishda samarali

amaliy yechim sifatida baholandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, real vaqt rejimida tasvirlar bilan ishlash talabalarning qiziqishini oshiradi hamda nazariy bilimlarni amaliy ko‘nikmalar bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Ayniqsa, Python dasturlash tili va OpenCV kutubxonasining qo‘llanilishi dasturiy ta’minot bilan ishlashni endigina boshlayotgan talabalar uchun qulay muhit yaratadi.

Muhokama jarayonida aniqlanganki, kamera asosida tasvirlarni olish sun’iy intellekt tizimlari uchun muhim bo‘lgan ma’lumotlarni shakllantirishning boshlang‘ich bosqichi hisoblanadi. Talabalar ushbu jarayon orqali tasvirlarning raqamli ko‘rinishini, ularning matritsa shaklida ifodalanishini va piksel qiymatlarining ahamiyatini tushunib yetadilar. Bu esa keyingi bosqichlarda obyektlarni aniqlash, tasniflash va tanib olish algoritmlarini o‘zlashtirish uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, mazkur yondashuv ta’limda muammoga yo‘naltirilgan va amaliy mashg‘ulotlarga asoslangan o‘qitish metodlarini qo‘llash imkonini beradi. An’anaviy dars uslublariga nisbatan, real qurilmalar bilan ishlash talabalarning mustaqil fikrlashini, tajriba o‘tkazish qobiliyatini va dasturiy xatolarni tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Natijada, talabalar nafaqat tayyor kodlardan foydalanadilar, balki ularni o‘zgartirish va takomillashtirishga ham qodir bo‘ladilar.

Muhokama davomida ushbu metodning ayrim cheklovlari ham aniqlandi. Jumladan, kameraning texnik sifati, yorug‘lik sharoitlari va kompyuterning hisoblash quvvati tasvir sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu holat talabalarga real tizimlarda sun’iy intellekt algoritmlarini qo‘llashda tashqi omillarni hisobga olish zarurligini tushuntirish imkonini beradi. Shu bilan birga, dastlabki bosqichda faqat tasvirni olish va saqlash bilan cheklanish sun’iy intellekt imkoniyatlarini to‘liq ochib bermaydi.

Shu sababli, mazkur ishning davomiy tadqiqotlarida yuzni aniqlash, obyektlarni segmentatsiya qilish va tasvirlarni avtomatik tahlil qilish algoritmlarini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Bu esa ta’lim jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalarini chuqurroq o‘rganish va talabalarning kasbiy kompetensiyalarini oshirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, kamera asosida tasvirlarni olish va qayta ishlash metodining ta’lim tizimiga integratsiyasi informatika va sun’iy intellekt fanlarini o‘qitishda samarali va istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pal K.K., Pal S.K., Srivastava S., Shyam H.S. Object Detection Using OpenCV: A Comparative Study of Deep Learning and Traditional Methods // Proceedings of the 2nd International Conference on Sustainable Business Practices and Innovative Models (ICSBPIM 2025). — Atlantis Press, 2025. — P. 1018 1027. — DOI:10.2991/978 94 6463 872 1_62. Atlantis Press

2. Puri R., Gupta A., Sikri M., Tiwari M., Pathak N., Goel S. Emotion Detection using Image Processing in Python // arXiv preprint. — 2020. arXiv

3. Odeh A., Odeh N. OpenCV and Its Applications in Artificial Intelligent Systems // International Conference On Intelligent Computing, Communications, Networking And Services (ICCNS2024). — 2024. Engineering

4. Artificial intelligence and computer vision education: Codifying student learning gains and attitudes // Computers and Education: Artificial Intelligence. — 2023. ScienceDirect

5. Gollapudi S. Learn Computer Vision Using OpenCV: With Deep Learning CNNs and RNNs. — Springer Nature, 2019. Springer

6. OpenCV // Wikipedia. — Electronic resource. — URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/OpenCV (data obrashcheniya: 2025). Википедия

PEDAGOGIKADA TA’LIM MAZMUNINI DIFFERENSIALLASHTIRISH VA INDIVIDUALLASHTIRISH

Ro‘ziboyeva Ma’mura Abdunabiyevna
Toshkent texnologiya,menejment va kommunikatsiya
Instututi Pedagogika va psixologiya kafedrasi p.f.f.d.(PhD) dotsent

Annotatsiya: Maqolada pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirishning nazariy asoslari hamda amaliy ahamiyati yoritilgan. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish muhimligi asoslab berilgan. Differensial va individual ta’lim yondashuvlarining o‘zaro bog‘liqligi, ularning ta’lim samaradorligiga ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari ta’lim sifatini oshirishda mazkur yondashuvlarning muhim pedagogik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: ta’lim mazmuni, differensial ta’lim, individual ta’lim, individuallashtirish, pedagogik yondashuv, o‘quvchi shaxsi.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ И ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ В ПЕДАГОГИКЕ

Аннотация: Встатье рассматриваются теоретические основы дифференциации и индивидуализации содержания обучения в педагогике. Обоснована необходимость учета индивидуальных особенностей, способностей и образовательных потребностей обучающихся в современном образовательном процессе. Проанализирована взаимосвязь дифференцированного и индивидуального подходов, а также их влияние на повышение эффективности обучения. Результаты исследования показывают, что применение данных подходов способствует развитию познавательной активности, самостоятельного мышления и личностного роста обучающихся.

Ключевыеслова:содержаниеобучения,дифференцированноеобучение,индивидуализация, индивидуальный подход, педагогическая деятельность, личность обучающегося.

DIFFERENTIATION AND INDIVIDUALIZATION OF EDUCATIONAL CONTENT IN PEDAGOGY

Abstract: This article examines the theoretical foundations of differentiation and individualization of educational content in pedagogy. The necessity of taking into account learners’ individual characteristics, abilities, and educational needs in the modern educational process is substantiated. The relationship between differentiated and individualized approaches and their impact on improving the effectiveness of education is analyzed. The research results demonstrate that the application of these approaches contributes to the development of learners’ cognitive activity, independent thinking, and personal growth.

Keywords: educational content, differentiated learning, individualization, individual approach, pedagogical activity, learner’s personality.

Kirish. Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi oldiga yangi va murakkab vazifalar qo‘yilmoqda. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, fan va texnika yutuqlari ta’lim jarayonining mazmuni va tashkil etilishiga yangicha yondashuvni talab etmoqda. Ayniqsa, ta’lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni amalga oshirish, o‘quvchilarning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish dolzarb masalaga aylanmoqda. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy ta’lim tizimida barcha o‘quvchilarga bir xil mazmun, metod

va baholash mezonlarini qo‘llash o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish darajasi va ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Chunki o‘quvchilar o‘zlarining intellektual salohiyati, psixologik xususiyatlari, qiziqishlari va o‘zlashtirish tezligi bilan bir-biridan farq qiladi. Shu sababli pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish ilmiy-amaliy jihatdan asoslangan zarurat sifatida maydonga chiqmoqda. Ta’lim mazmunini differensiallashtirish o‘quvchilarning bilim darajasi, tayyorgarligi va imkoniyatlariga mos holda o‘quv materiallarini turli darajalarda taqdim etishni nazarda tutadi. Individuallashtirish esa har bir o‘quvchi uchun shaxsiy o‘quv faoliyatini tashkil etish, individual topshiriqlar va mustaqil ishlash imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan. Ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirishning nazariy asoslari, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda ta’lim jarayonidagi pedagogik ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, differensial va individual ta’limga oid pedagogik qarashlar o‘rganilib, ularning ta’lim jarayonidagi ahamiyati nazariy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot natijalari

Olib borilgan nazariy tahlillar va pedagogik adabiyotlarni o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatdiki, ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish samaradorligini oshirishda muhim pedagogik omil hisoblanadi. Differensiallashtirilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilar bilim darajasi, tayyorgarligi va o‘zlashtirish tezligiga ko‘ra shartli guruhlarga ajratiladi hamda ular uchun moslashtirilgan o‘quv materiallari va topshiriqlar taklif etiladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, differensial yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish darajasi barqarorlashadi, o‘quv jarayonida passiv ishtirok etuvchi o‘quvchilar soni kamayadi. Shu bilan birga, bilim darajasi yuqori bo‘lgan o‘quvchilarning intellektual rivojlanishi ham izchil davom etadi. Bu holat differensial ta’limning barcha o‘quvchilar uchun teng pedagogik imkoniyatlar yaratishini ko‘rsatadi. Individuallashtirilgan ta’lim jarayonida esa har bir o‘quvchining shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlariga mos individual topshiriqlar va mustaqil ishlar tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida individual yondashuv qo‘llanilganda o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, o‘z-o‘zini nazorat qilish va ta’lim jarayoniga bo‘lgan mas’uliyati oshgani aniqlandi. Shuningdek, tadqiqot natijalari axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qilishini ko‘rsatdi. Elektron o‘quv resurslari va raqamli platformalar o‘quvchilarning individual ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Muhokama. Tadqiqot natijalarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish pedagogik jarayonda o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan yondashuvlar hisoblanadi. Differensiallashtirish ta’lim jarayonida o‘quvchilarning umumiy farqlarini hisobga olishga qaratilgan bo‘lsa, individuallashtirish har bir o‘quvchining shaxsiy rivojlanishiga alohida e’tibor qaratadi. Olingan natijalar pedagogika sohasidagi ilg‘or ilmiy qarashlar bilan mos keladi. Ko‘plab tadqiqotchilar differensial va individual yondashuvlarni uyg‘unlashtirib qo‘llash ta’lim samaradorligini oshirishini ta’kidlaydi. Biroq ushbu yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etishda ayrim muammolar mavjud. Jumladan, sinfdagi o‘quvchilar sonining ko‘pligi, o‘qituvchining vaqt resurslarining cheklanganligi va metodik tayyorgarlik darajasi muhim omillar hisoblanadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish mazkur muammolarni qisman bartaraf etishi mumkin. Onlayn platformalar, individual elektron topshiriqlar va moslashuvchan baholash tizimlari ta’lim

jarayonini individuallashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, differensial va individual ta’limni samarali tashkil etish uchun o‘qituvchilarning pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish, ularni innovatsion metodlar bilan qurollantirish zarur. Bu esa ta’lim tizimida uzluksiz kasbiy rivojlanishni ta’minlashni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish masalalari ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ushbu tushunchalar shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, V.P. Bespalko o‘z tadqiqotlarida ta’lim jarayonini texnologik yondashuv asosida tashkil etish zarurligini ta’kidlab, ta’lim mazmunini o‘quvchilarning individual imkoniyatlariga moslashtirish ta’lim samaradorligini oshirishini asoslab bergan. Uning fikricha, differensiallashtirilgan ta’lim bilimlarni bosqichma-bosqich va tizimli o‘zlashtirishga xizmat qiladi. M.V. Klarin ilmiy ishlarida innovatsion ta’lim texnologiyalari doirasida differensial va individual yondashuvlarning ahamiyatini yoritadi. U ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faolligi va mustaqilligini oshirishda individuallashtirilgan topshiriqlarning muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi. I.A. Zimnyaya pedagogik psixologiya nuqtayi nazaridan ta’lim jarayonini tahlil qilib, o‘quvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga olmasdan tashkil etilgan ta’lim kutilgan natijani bermasligini ko‘rsatadi. Uning tadqiqotlari individuallashtirilgan ta’limning psixologik asoslarini yoritib beradi. Mahalliy olimlardan N.N. Azizxo‘jayeva pedagogik texnologiyalar masalasini yoritib, ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida tashkil etish zarurligini asoslab bergan. Muallif differensial va individual ta’lim o‘qituvchining pedagogik mahoratini namoyon etuvchi muhim omil ekanligini ta’kidlaydi. Shuningdek, J.G. Yo‘ldoshev va S.A. Usmonovlarning tadqiqotlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ta’lim mazmunini differensiallashtirish masalalari keng tahlil qilingan. Mualliflar ta’lim jarayonida innovatsion metodlardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishini qayd etadilar.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, differensiallashtirish va individuallashtirish masalalari yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni ta’lim mazmuni bilan uzviy bog‘liq holda, zamonaviy raqamli ta’lim sharoitida tadqiq etish dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Mazkur maqola ushbu yo‘nalishda ilmiy-amaliy xulosalar berishga qaratilgan.

Xulosa Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, pedagogikada ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirish zamonaviy ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu yondashuvlar o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish orqali ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Differensial ta’lim o‘quvchilarning bilim darajasi va imkoniyatlariga mos sharoit yaratib bersa, individuallashtirilgan ta’lim har bir o‘quvchining shaxsiy rivojlanishiga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’minlaydi. Shuningdek, mazkur yondashuvlar o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi hamda ijodiy fikrlashini qo‘llab-quvvatlaydi. Tadqiqot davomida differensial va individual ta’limni uyg‘unlashtirib qo‘llash o‘quvchilarning ta’lim natijalarini yaxshilashda yuqori samaradorlikka ega ekanligi aniqlandi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, ta’lim mazmunini differensiallashtirish va individuallashtirishni amaliyotga joriy etish o‘qituvchilardan yuqori kasbiy mahorat, metodik tayyorgarlik va innovatsion yondashuvlarni talab etadi. Kelgusida ta’lim tizimida ushbu yondashuvlarni keng tatbiq etish, o‘qituvchilarning pedagogik kompetensiyalarini rivojlantirish hamda raqamli ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2018.
2. Yo‘ldoshev J.G., Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.
3. Klarin M.V. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Moskva: Pedagogika, 2016.
4. Bespalko V.P. Pedagogika va o‘qitish texnologiyalari. – Moskva: Prosveshcheniye, 2015.
5. Ro‘ziboyeva, Ma’mura. «YOSHLAR VA AXBOROT-PSIXOLOGIK XAVFSIZLIK MASALALARI.» Universal xalqaro ilmiy jurnal 1.4 (2024): 481-483.

THE EFFECTIVENESS OF ESP-BASED INSTRUCTION IN DEVELOPING PROFESSIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FOOTBALL STUDENTS

Najmiddinova Durdona Najmiddin qizi,
Center for the Research on Development of Higher Education, PhD student
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-7040-704X

Abstract. This study investigates the effectiveness of English for Specific Purposes (ESP)-based instruction in developing the professional communicative competence of football students in higher education. Using a quasi-experimental design with experimental and control groups, data were collected via pre-tests, post-tests, role-plays, and questionnaires. Results revealed that students who received ESP-oriented instruction significantly outperformed peers taught through traditional General English methods, demonstrating notable gains in fluency, domain-specific vocabulary, and situational communicative skills. These findings support the integration of ESP pedagogies, including authentic materials and task-based activities, in professional curricula to enhance communicative readiness for international sports contexts.

Keywords: English for Specific Purposes, professional communicative competence, ESP instruction, football education, task-based learning.

Futbol yo‘nalishi talabalarida kasbiy kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda ESP asosidagi ta’lim samaradorligi

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot oliy ta’lim muassasalarida futbol yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda Ingliz tili maxsus maqsadlar uchun (English for Specific Purposes – ESP) asosida olib borilgan ta’limning samaradorligini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot kvazi-eksperimental dizayn asosida tashkil etilib, tajriba va nazorat guruhlari bilan olib borildi. Ma’lumotlar oldindan va yakuniy testlar, rolli o‘yinlar hamda so‘rovnomalar orqali yig‘ildi. Tadqiqot natijalari ESP asosidagi ta’lim olgan talabalar an’anaviy umumiy ingliz tili asosida ta’lim olgan tengdoshlariga nisbatan sezilarli darajada yuqori natijalarga erishganini ko‘rsatdi. Xususan, ularning ravon nutqi, sohaga oid lug‘at boyligi va vaziyatli kommunikativ ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlangan. Ushbu natijalar sport sohasiga oid ta’lim dasturlarida autentik materiallar va vazifaga asoslangan faoliyatlarni o‘z ichiga olgan ESP yondashuvlarini joriy etish zarurligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: maxsus maqsadlar uchun ingliz tili (ESP), kasbiy kommunikativ kompetensiya, ESP ta’limi, futbol ta’limi, vazifaga asoslangan o‘qitish.

Эффективность обучения на основе ESP в развитии профессиональной коммуникативной компетенции студентов футбольного направления

Аннотация: Данное исследование направлено на изучение эффективности обучения английскому языку для специальных целей (English for Specific Purposes – ESP) в развитии профессиональной коммуникативной компетенции студентов футбольного направления в высших учебных заведениях. Исследование проведено на основе квази-экспериментального дизайна с участием экспериментальной и контрольной групп. Сбор данных осуществлялся с помощью входного и итогового тестирования, ролевых игр и анкетирования. Результаты исследования показали, что студенты, обучавшиеся по ESP-ориентированной программе, значительно превзошли обучающихся по традиционной программе общего английского языка. У них были зафиксированы существенные улучшения в беглости речи, владении профессионально-ориентированной лексикой и ситуационных коммуникативных навыках. Полученные результаты подтверждают целесообразность интеграции ESP-подходов, включающих аутентичные материалы и задания, основанные на деятельности, в профессионально-ориентированные учебные программы.

Ключевые слова: английский язык для специальных целей (ESP), профессиональная коммуникативная компетенция, ESP-обучение, футбольное образование, обучение на

основе заданий.

1. INTRODUCTION

In the context of globalization, English has become an essential medium of professional communication in the field of sports, particularly in football education and training. Modern football specialists are expected not only to demonstrate high physical and tactical performance but also to possess sufficient communicative competence in English to interact with international coaches, referees, sports organizations, and media representatives.

In recent years, English for Specific Purposes (ESP) has gained considerable attention as an effective approach to teaching language skills tailored to learners' professional needs. Unlike General English, ESP focuses on developing communicative competence within a specific professional domain, integrating subject-related vocabulary, authentic materials, and situational communication tasks. In football education, ESP-oriented instruction enables students to acquire sport-specific terminology, functional language for match analysis, training instructions, and professional interaction.

At the same time, the competency-based approach has become a key paradigm in higher education, emphasizing the development of practical skills and competencies rather than the mere acquisition of theoretical knowledge. Within this framework, professional communicative competence is regarded as a complex construct that includes linguistic, sociolinguistic, pragmatic, and professional components. For football students, this competence is crucial for successful participation in international competitions, coaching programs, and academic mobility.

Despite the growing interest in ESP and competency-based education, previous studies have primarily focused on general professional domains such as business, engineering, and medicine. Empirical research examining the effectiveness of ESP-based instruction in developing the professional communicative competence of football students remains limited, particularly in the context of higher education institutions in developing countries. This gap highlights the need for systematic investigation into how ESP-oriented teaching strategies can enhance the professional communication skills of future football specialists.

Therefore, the present study aims to investigate the effectiveness of ESP-based instruction in developing the professional communicative competence of football students. Specifically, the study seeks to answer the following research questions:

1. To what extent does ESP-based instruction improve the professional communicative competence of football students?

2. What differences can be observed between students taught through ESP-based instruction and those taught through traditional General English methods?

By addressing these questions, the study contributes to the growing body of research on ESP and competency-based language teaching and provides practical implications for English language instruction in football-oriented higher education programs.

2. LITERATURE REVIEW

English for Specific Purposes (ESP) has been widely recognized as a purpose driven approach to language instruction that prepares learners to communicate effectively within specific professional and academic contexts. Unlike traditional General English teaching, ESP focuses on target profession related language needs, authentic materials, and task based learning, which enable learners to build professional communicative competence (needs, discourse, interaction) rather than only linguistic knowledge.

ESP's theoretical and practical foundations are well documented in the literature, highlighting its distinct pedagogical orientation toward real world language use. According to a recent comprehensive analysis of ESP instruction and research, ESP programs should adapt to learners' professional goals and contextual requirements to ensure relevance and effectiveness; this includes needs analysis, specialized materials, and communicative tasks situating learners in actual

professional scenarios [1].

Empirical and review studies also provide evidence that ESP instruction contributes to significant improvements in learners’ communicative skills when compared with traditional methods. For example, systematic investigations in vocational and higher education contexts indicate that ESP enhances learners’ specialized vocabulary acquisition, discourse management, and interactional communication skills, which are central components of professional communicative competence [2].

A literature review focusing on ESP in practice identifies several core challenges and opportunities for effective ESP teaching, including the need for authentic materials, integration of communicative tasks, and alignment of curriculum with workplace needs. Such studies reaffirm that when ESP instruction is aligned with profession specific communication contexts, learners show improved language use and practical readiness [3].

Moreover, recent research examining ESP across various specialized fields—such as medicine, technology, and business—confirms that ESP interventions incorporating task based and communicative strategies lead to notable gains in domain specific performance. These gains include increased ability to operate professional registers, use technical discourse accurately, and participate in real professional interactions [4].

Finally, the literature emphasizes that authentic practice and situational learning are essential for developing professional communicative competence. Studies highlight that learners in ESP courses experience significant improvements in language performance when exposed to realistic tasks, such as simulated professional dialogues and problem solving activities, which mirror actual workplace demands [5].

3. METHODS

3.1. Research Design

This study employed a quasi-experimental research design to examine the effectiveness of ESP-based instruction in developing the professional communicative competence of football students. The design included an experimental group (EG) and a control group (CG), with both groups undergoing pre-test and post-test assessment. While the control group was instructed through traditional General English methods, the experimental group received ESP-based instruction specifically tailored to football-related professional communication.

The research design was selected to ensure objective comparison between the two instructional approaches and to measure changes in students’ professional communicative competence over the instructional period.

3.2. Participants

The participants of the study were 170 first-year undergraduate students majoring in football at three higher education institutions in Uzbekistan:

- Uzbek State University of Physical Education and Sports (UzDJTSU),
- Namangan State University (NamDU),
- Gulistan State University (GulDU).

The participants were divided into an experimental group (n = 85) and a control group (n = 85). All students had approximately the same English proficiency level at the beginning of the study, as determined by the pre-test results. Participation in the research was voluntary, and all ethical principles related to educational research were observed.

3.3. Instructional Intervention

The instructional intervention lasted for one academic semester. The ESP-based instruction implemented in the experimental group was designed to develop students’ professional communicative competence rather than focusing solely on vocabulary acquisition.

- ESP lessons incorporated:
- authentic football-related communicative situations,
- role-play activities (coach–player, referee–player interaction),

- match analysis discussions,
- tactical briefing and feedback sessions,
- professional dialogue simulations related to training and competition contexts.

In contrast, the control group followed a traditional General English curriculum emphasizing grammar instruction, general vocabulary, and textbook-based exercises without professional contextualization.

3.4. Instruments

To assess the development of professional communicative competence, multiple research instruments were employed:

Professional Communicative Competence Test

This test evaluated students' ability to use English effectively in football-related professional situations. It included speaking tasks, situational dialogues, and functional language use.

Role-Play Assessment Tasks

Students participated in simulated football communication scenarios. Their performance was evaluated using a standardized assessment rubric focusing on fluency, appropriateness, interaction, and professional relevance.

Questionnaire

A questionnaire was administered to gather students' perceptions of ESP-based instruction and its impact on their professional communication skills.

The use of multiple instruments ensured the reliability and validity of the collected data.

3.5. Procedure

The research procedure consisted of three main stages:

Pre-testing stage

Both groups completed a professional communicative competence pre-test to establish baseline equivalence.

Instructional stage

The experimental group received ESP-based instruction focused on professional football communication, while the control group continued General English instruction.

Post-testing stage

At the end of the intervention, both groups completed the post-test using the same assessment instruments.

3.6. Data Analysis

The collected data were analyzed using quantitative statistical methods. Pre-test and post-test results of both groups were compared to determine the effectiveness of ESP-based instruction. Descriptive statistics were used to present mean scores and performance changes, while inferential analysis was applied to identify significant differences between the experimental and control groups.

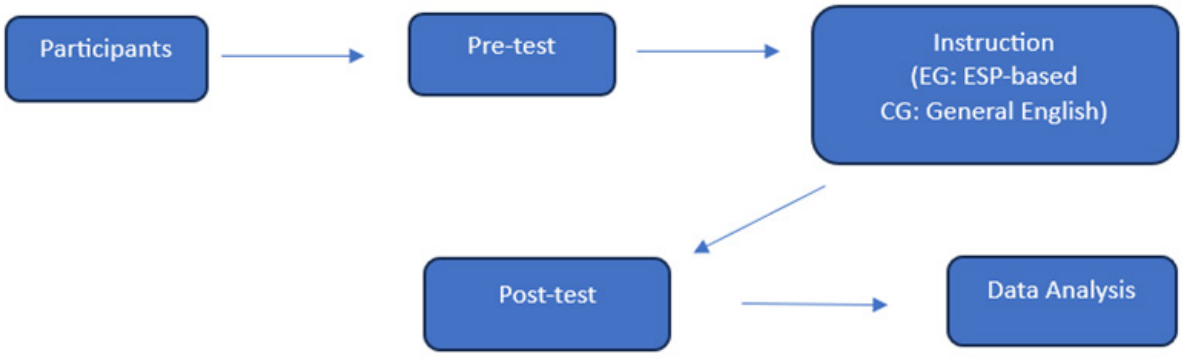

Figure 1- Stages of the Quasi-Experimental Research Design

4. RESULTS

The results of the pre-test and post-test assessments demonstrate noticeable differences in the development of professional communicative competence between the experimental group (EG) and the control group (CG).

Pre-test results indicated no statistically significant difference between the two groups, confirming that the students had approximately the same initial level of professional communicative competence in English. This ensured the validity of further comparison.

After the instructional intervention, post-test results revealed a substantial improvement in the experimental group, while the control group showed only moderate progress. Students who received ESP-based instruction demonstrated higher performance in football-related speaking tasks, role-play activities, and situational dialogues.

The most significant improvements in the experimental group were observed in:

- fluency and confidence during professional communication,
- appropriate use of football-specific terminology,
- ability to participate in tactical discussions and match analysis,
- interactional skills in simulated coach–player and referee–player communication.

In contrast, the control group’s improvement was mainly limited to general grammatical accuracy and basic vocabulary use, with limited progress in professional communicative situations.

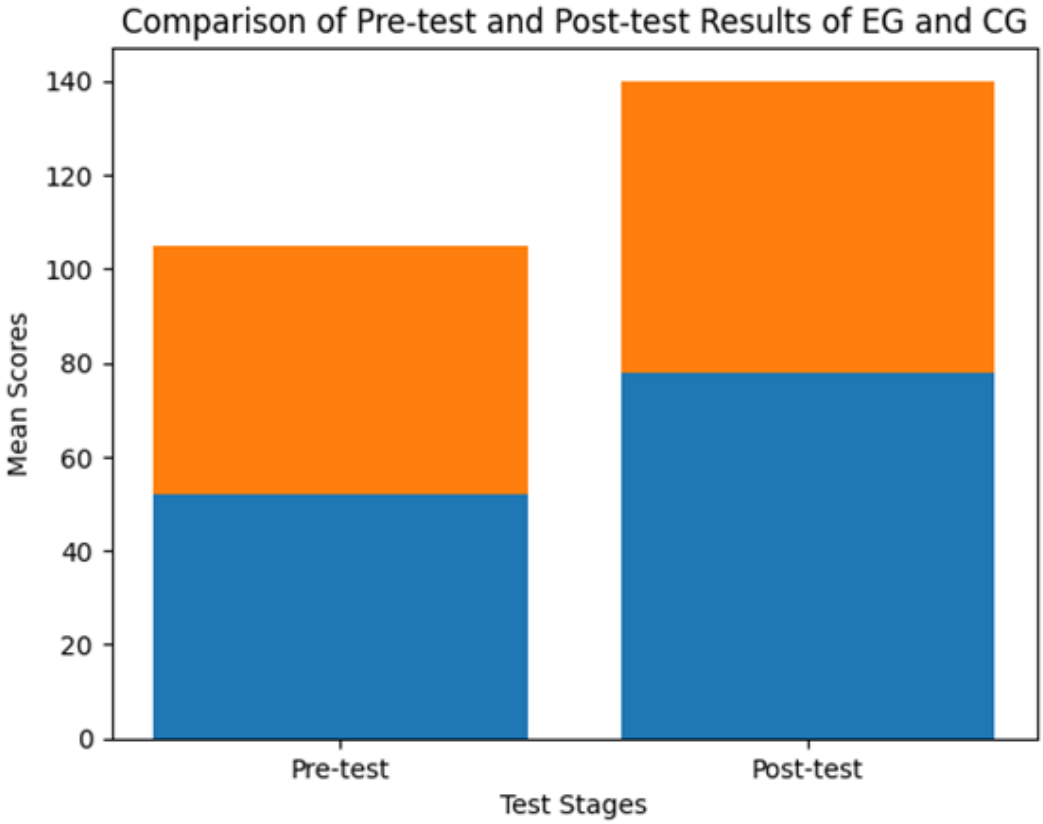

Figure 2- Comparison of Pre-test and Post-test Mean Scores of the Experimental and Control Groups

5. DISCUSSION

The findings of the study confirm that ESP-based instruction is significantly more effective than traditional General English teaching in developing the professional communicative competence of football students. The experimental group’s superior performance can be attributed to the integration of authentic football-related communication tasks and professionally relevant language use.

These results support the principles of the competency-based approach, which emphasizes learning through practical application and professional relevance. By engaging students in realistic communicative situations such as match analysis, tactical briefings, and role-play interactions, ESP instruction facilitated deeper language acquisition and functional communicative ability.

The findings are consistent with previous ESP research conducted in other professional domains, such as engineering and medicine, which highlights the importance of contextualized language learning. However, this study expands the existing literature by providing empirical evidence from the football education context, which has received limited scholarly attention, particularly in developing countries.

Moreover, students' questionnaire responses indicated positive attitudes toward ESP-based instruction. Most participants reported increased motivation, confidence, and perceived relevance of English to their future professional careers in football.

6. CONCLUSION

The present study investigated the effectiveness of ESP-based instruction in developing the professional communicative competence of football students in higher education institutions in Uzbekistan. The results clearly indicate that ESP-oriented teaching significantly enhances students' ability to communicate effectively in football-related professional contexts.

Compared to traditional General English instruction, ESP-based instruction proved more effective in developing fluency, professional vocabulary use, and interactional competence. These findings suggest that English language programs for football students should be redesigned to incorporate ESP principles and professionally relevant communicative tasks.

The study has important pedagogical implications for curriculum developers, ESP instructors, and higher education institutions preparing future football specialists. Integrating ESP-based instruction can better equip students with the communicative skills required for international cooperation, professional mobility, and career development in modern football.

Future research may focus on longitudinal studies, larger samples, or the integration of digital and multimedia tools in ESP-based football instruction.

References:

1. Işık Taş, H., & Kenny, A. (2020). The communicative approach applied to ESP: Focus on the pragmatic competence for specific purposes in the Moroccan tourism context. RSIS International Journal. Retrieved from https://rsisinternational.org/journals/ijriss/articles/the-communicative-approach-applied-to-esp-focus-on-the-pragmatic-competence-for-specific-purposes-in-the-moroccan-tourism-context/

2. Amiri, M. (2022). ESP and communicative competence development in higher education. Sciendo Applied Linguistics. Retrieved from https://sciendo.com/article/10.2478/amph-2022-0011

3. Kaya, R., & Demir, S. (2023). Effectiveness of ESP in vocational education: Task-based and communicative approaches. European Journal of Education Research. Retrieved from https://ejer.com.tr/manuscript/index.php/journal/article/download/2024/552/5276

4. Rustamova, N., & Akbarov, T. (2023). ESP curriculum design for railway engineering students in Uzbekistan. Inlibrary.uz. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/ajps/article/view/84424

5. Sevara Shermatova, Gulsevar Usmonova. (2022). Task-based strategies in ESP teaching: Addressing learner engagement and competence. Euroasian Journals. Retrieved from https://euroasianjournals.org/index.php/pc/article/view/657

6. Torres, L., & Ramirez, P. (2022). Developing professional communicative competence through ESP: Evidence from higher education programs. Polodelconocimiento.com. Retrieved from https://polodelconocimiento.com/ojs/index.php/es/article/view/10475/0

7. Zhang, H., & Li, Q. (2023). ESP for specialized domains: Authentic tasks and situational learning in professional competence development. Zenodo. Retrieved from https://zenodo.org/records/15523109

GLOBAL KOMPETENSIYA – XXI ASR O‘QITUVCHILAR TA’LIMINING MUHIM TARKIBIY QISMI

Kurbanniyozova Dinoraxon Shuxrat qizi,
UrDPI, Xorijiy filologiya kafedrasi o‘qituvchi

Annotatsiya. Globallashuv, raqamli transformatsiya va madaniyatlararo o‘zaro bog‘liqlik kuchayib borayotgan sharoitda global kompetensiya XXI asr o‘qituvchilar ta’limining asosiy tarkibiy qismiga aylandi. Zamonaviy pedagoglardan nafaqat chuqur fan bilimlari va metodik mahorat, balki madaniyatlararo ong, axloqiy mas’uliyat, tanqidiy fikrlash hamda raqamli savodxonlik ham talab etiladi. Ushbu maqolada global kompetensiya tushunchasi, uning nazariy asoslari va o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonidagi ahamiyati batafsil tahlil qilinadi. Xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan konseptual yondashuvlar asosida global kompetensiyani o‘qituvchilar ta’limi dasturlariga integratsiya qilish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Maqolada kelajak o‘qituvchilarida global kompetensiyani shakllantirish inklyuziv, adolatli va barqaror ta’lim tizimini rivojlantirish uchun zarur omil ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: global kompetensiya, o‘qituvchilar ta’limi, madaniyatlararo muloqot, global fuqarolik ta’limi, XXI asr ko‘nikmalari, inklyuziv ta’lim, raqamli savodxonlik, kasbiy rivojlanish.

ГЛОБАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК КЛЮЧЕВОЙ КОМПОНЕНТ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ XXI ВЕКА

Курбанниёзова Динорахон Шухрат кизи,
УрГПИ, учитель кафедры Иностранной филологии

Аннотация. В условиях глобализации, цифровой трансформации и усиления межкультурных связей глобальная компетентность становится важнейшим компонентом подготовки учителей XXI века. Современный педагог должен обладать не только глубокими предметными знаниями и методической подготовкой, но и межкультурной осведомлённостью, этической ответственностью, критическим мышлением и цифровой грамотностью. В статье рассматривается понятие глобальной компетентности, её теоретические основы и значение для системы педагогического образования. На основе международных концептуальных подходов анализируются пути интеграции глобальной компетентности в программы подготовки учителей. Обосновывается, что формирование глобальной компетентности будущих педагогов является необходимым условием развития инклюзивной, справедливой и устойчивой образовательной системы.

Ключевые слова: Keywords: global competence, teacher education, intercultural communication, global civic education, 21st century skills, inclusive education, digital literacy, professional development.

GLOBAL COMPETENCE AS A KEY COMPONENT OF 21ST CENTURY TEACHER EDUCATION

Kurbanniyozova Dinoraxon Shuxrat qizi,
UrSPI, teacher of Foreign Philology Department

Abstract. In the context of globalization, digital transformation and the strengthening of intercultural relations, global competence is becoming an essential component of teacher training in the 21st century. A modern teacher should have not only deep subject knowledge and methodological training, but also intercultural awareness, ethical responsibility, critical thinking and digital literacy. The article examines the concept of global competence, its theoretical foundations and importance for the pedagogical education system. Based on international conceptual approaches, the ways of integrating global competence into teacher training programs

are analyzed. It is proved that the formation of global competence of future teachers is a necessary condition for the development of an inclusive, fair and sustainable educational system.

Key words: global competence, teacher education, intercultural communication, global citizenship education, 21st century skills, inclusive pedagogy, digital literacy, professional development

Introduction

The 21st century has brought profound changes to social, economic, and cultural structures worldwide. Advances in technology, the expansion of international mobility, and the growth of digital communication have reshaped the ways individuals interact, learn, and work. Classrooms are no longer culturally homogeneous spaces; instead, they reflect linguistic, ethnic, religious, and socio-economic diversity. Moreover, global challenges such as climate change, migration, pandemics, political polarization, and economic inequality require educational systems to prepare learners who can think beyond national boundaries and collaborate across cultures.

In this context, teacher education must evolve to meet new expectations. Teachers are not merely transmitters of knowledge; they are facilitators of dialogue, mediators of cultural understanding, and role models of democratic and ethical engagement. The concept of global competence provides a comprehensive framework for addressing these responsibilities. According to the framework proposed by the Organisation for Economic Co-operation and Development, global competence includes the capacity to examine local, global, and intercultural issues critically; to understand and appreciate diverse perspectives; to engage in respectful and effective interactions; and to take responsible action for sustainability and collective well-being.

Thus, integrating global competence into teacher education is not simply an innovation but a strategic necessity. It ensures that future educators are prepared to guide students in navigating complexity, embracing diversity, and contributing constructively to society.

Theoretical Foundations of Global Competence

The theoretical foundations of global competence are interdisciplinary and multifaceted. They draw from multicultural education theory, intercultural communication studies, global citizenship education, critical pedagogy, and transformative learning theory.

Multicultural education emphasizes equity, inclusion, and the recognition of cultural pluralism within educational contexts. It challenges ethnocentric curricula and encourages the representation of diverse histories, literatures, and perspectives. Intercultural communication theory, on the other hand, examines how individuals from different cultural backgrounds interpret messages, negotiate meaning, and build relationships. Together, these fields highlight the importance of empathy, cultural awareness, and reflective dialogue.

The global dimension of competence is strongly influenced by the Global Citizenship Education (GCED) initiative promoted by UNESCO. GCED seeks to empower learners to become active and responsible global citizens who uphold human rights, promote social justice, and contribute to sustainable development. It emphasizes not only cognitive knowledge about global systems but also socio-emotional skills such as empathy and solidarity, as well as behavioral competencies related to civic participation.

Furthermore, the inclusion of global competence in large-scale international assessments, such as the Programme for International Student Assessment (PISA) conducted by the Organisation for Economic Co-operation and Development, reflects the growing recognition of its importance in shaping educational outcomes. These frameworks provide policy guidance and measurable indicators, reinforcing the idea that global competence is an essential learning outcome rather than an optional enrichment component.

Core Components of Global Competence in Teacher Education

Global competence in teacher education is a multifaceted construct that integrates knowledge, skills, attitudes, and values essential for preparing students to succeed in a globally interconnected

world. Developing these competencies in future teachers ensures that classrooms become spaces of inclusive learning, critical engagement, and active participation in global issues. The following core components are central to global competence in teacher education:

 Intercultural Awareness and Communication

Intercultural awareness goes beyond mere knowledge of cultural differences; it requires understanding how culture shapes beliefs, values, communication styles, and learning behaviors. For teachers, this means recognizing how students' cultural backgrounds influence classroom participation, collaboration, and attitudes toward authority.

Globally competent teachers develop strategies to create inclusive classrooms that validate diverse perspectives and experiences. For example, teachers can use culturally responsive teaching methods, such as integrating literature, history, and examples from multiple cultures, encouraging students to share personal experiences, or facilitating cross-cultural discussion projects.

Effective intercultural communication also involves emotional intelligence, active listening, empathy, and adaptability. Teachers must navigate sensitive topics like identity, gender, or social inequality with tact and understanding. Modeling respectful communication in classrooms helps students learn to interact appropriately in culturally diverse contexts, both online and offline.

 Critical and Reflective Thinking

Critical thinking is essential for teachers to guide students in analyzing complex global and local issues. These may include climate change, social inequality, economic globalization, human rights, or misinformation in digital media. Teachers must teach students to evaluate information sources critically, question assumptions, identify bias, and understand multiple perspectives.

Reflective thinking complements critical skills by encouraging teachers to examine their own beliefs, values, and teaching practices. Through reflection, educators become aware of implicit biases or culturally ingrained assumptions that may affect classroom interactions. Techniques such as reflective journals, peer observation, and mentorship programs allow teachers to continuously develop their intercultural and pedagogical competence.

For example, a teacher reflecting on classroom dynamics may notice that certain students dominate discussions while others remain silent. Understanding the cultural or social reasons behind this can inform inclusive teaching strategies that encourage equitable participation.

 Digital Literacy and Media Competence

Digital literacy is no longer optional; it is central to global competence. Teachers must be able to navigate digital platforms, use technology to support learning, and critically evaluate online content. This includes understanding issues such as cyberbullying, privacy, misinformation, and the ethical use of digital resources.

Media competence enables teachers to integrate technology effectively in cross-cultural projects. For instance, virtual exchanges, collaborative online projects, and digital storytelling can connect classrooms across countries, allowing students to interact with peers from different cultural backgrounds. Teachers also play a crucial role in guiding students on responsible digital citizenship, critical evaluation of sources, and ethical online behavior.

Moreover, digital tools allow teachers to access global professional networks, participate in international seminars, and adopt innovative teaching methodologies that enhance global awareness and intercultural understanding.

 Ethical Responsibility and Global Citizenship

Ethical responsibility is a cornerstone of global competence. Teachers are not only educators but also role models for values such as empathy, equity, social justice, and environmental stewardship. By embedding global issues in their curricula, teachers encourage students to think beyond personal or local concerns and understand the broader impact of their actions.

Global citizenship education equips learners with the knowledge, skills, and attitudes necessary to actively engage in local and global communities. Teachers can foster this by designing service-

learning projects, community engagement activities, or classroom debates on global issues. For example, students might participate in campaigns for sustainable practices in their school or local community, analyze social justice issues, or collaborate virtually with students from other countries on joint problem-solving projects.

The ethical dimension also encourages teachers to cultivate moral reasoning in students. By discussing ethical dilemmas in global contexts – such as refugee crises, climate change policies, or digital privacy – they help learners develop the ability to make informed, responsible decisions that consider both local and global implications.

 Collaborative and Interpersonal Skills

A key but often overlooked component of global competence is collaboration. Teachers must be able to work effectively with colleagues, parents, and communities from diverse cultural and social backgrounds. These interpersonal skills allow them to build inclusive learning environments and promote teamwork among students.

Teachers can model collaborative problem-solving by facilitating group projects that require cross-cultural cooperation, joint research, or collective decision-making. Collaboration also extends to professional development, where teachers can exchange ideas with international peers, co-develop lesson plans, and share best practices in global education.

 Adaptability and Lifelong Learning

Finally, global competence requires teachers to be adaptable and committed to lifelong learning. The global landscape is dynamic, with evolving educational standards, technological innovations, and sociopolitical changes. Teachers who embrace continuous professional growth – through training, research, and reflection – can respond effectively to changing classroom needs and global challenges.

For example, teachers might participate in workshops on intercultural pedagogy, update lesson plans to reflect current global issues, or integrate innovative technologies for collaborative learning. Adaptability ensures that teachers can provide relevant, responsive, and culturally sensitive education for diverse student populations.

Strategies for integrating global competence into Teacher Education

The integration of global competence requires systemic and intentional efforts. It cannot be achieved through isolated workshops or elective courses alone.

Firstly, curricula should embed global themes across disciplines rather than confining them to specific subjects. For example, literature courses can explore texts from diverse cultural traditions, while science education can address global environmental challenges.

Secondly, experiential learning opportunities are crucial. International exchange programs, virtual partnerships, and multicultural practicum placements expose pre-service teachers to diverse contexts. Even when physical mobility is limited, digital collaboration projects can simulate intercultural engagement.

Thirdly, teacher educators must model global competence themselves. Faculty development programs should provide training in intercultural pedagogy, inclusive assessment methods, and global curriculum design. Without institutional support and leadership commitment, implementation may remain superficial.

Finally, assessment frameworks should evaluate not only academic knowledge but also intercultural skills, ethical reasoning, and collaborative abilities. Reflective journals, portfolios, and project-based assessments can capture these complex dimensions more effectively than traditional examinations.

Challenges and future perspectives

Despite widespread acknowledgment of its importance, implementing global competence in teacher education faces practical and conceptual challenges. Institutional constraints, standardized testing pressures, and limited funding may restrict innovation. Additionally, cultural differences

influence how global competence is defined and prioritized. What is considered essential in one educational system may require adaptation in another.

However, future perspectives are promising. Advances in technology facilitate international collaboration, and global policy agendas increasingly emphasize sustainable development and intercultural dialogue. As societies become more interconnected, the demand for globally competent teachers will continue to grow.

Conclusion

Global competence represents a transformative approach to teacher education in the 21st century. It integrates intercultural awareness, critical thinking, digital literacy, and ethical engagement into a coherent professional framework. By preparing teachers who can navigate diversity, promote dialogue, and inspire responsible action, educational institutions contribute to building more inclusive and sustainable societies.

In a world characterized by complexity and interdependence, the development of global competence is not merely desirable – it is indispensable. Teacher education programs that embrace this paradigm ensure that future generations are guided by educators capable of fostering understanding, resilience, and collaborative problem-solving on a global scale.

References

1. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2018). Preparing our youth for an inclusive and sustainable world: The OECD PISA global competence framework. OECD Publishing.

2. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). PISA 2018 results (Volume VI): Are students ready to thrive in an interconnected world? OECD Publishing.

3. UNESCO. (2015). Global citizenship education: Topics and learning objectives. UNESCO Publishing.

4. UNESCO. (2014). Global citizenship education: Preparing learners for the challenges of the twenty-first century. UNESCO Publishing.

5. Banks, James A.. (2008). Diversity, group identity, and citizenship education in a global age. Educational Researcher, 37(3), 129–139.

6. Deardorff, Darla K.. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. Journal of Studies in International Education, 10(3), 241–266.

7. Freire, Paulo. (1970). Pedagogy of the oppressed. Continuum.

8. Mezirow, Jack. (1991). Transformative dimensions of adult learning. Jossey-Bass.

9. Tuning, Volker., & Hunt, Francis. (2016). Global citizenship education in teacher education: A review of policy and practice. Teaching and Teacher Education, 59, 215–225.

NAJMIDDIN KUBRONING YOSHLARNI TARBIYALASHDAGI QARASHLARI VA ULARNING YECHIMI

Yunusxo'jayev M.
UrDU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif Najmiddin Kubroning yoshlarni tarbiyalashdagi qarashlari va ularning yechimlari keltirgan.

Kalit so'zlar: Najmiddin Kubro, yoshlar, tasavvuf, tarbiya, so'fiylik, axloq, odob, poklik, sabr, muhabbat.

Аннотация: В данной статье автор представляет взгляды Наджмиддина Кубро на образование молодежи и пути решения этой проблемы.

Ключовое слово: Наджмиддин Кубро, молодость, мистицизм, образование, суфизм, мораль, порядочность, чистота, терпение, любовь.

Annatation: In this article, the author presents Najmiddin Kubro's views on educating young people and their solutions.

Key words: Najmiddin Kubro, youth, mysticism, education, Sufism, morality, decency, purity, patience, love.

Yoshlar tarbiyasi – har bir jamiyatning ma'naviy, axloqiy va intellektual taraqqiyotini belgilovchi eng muhim omillardandir. Shu sababli, qadimdan Sharq mutafakkirlari, xususan, tasavvuf maktabining buyuk vakillari bu masalaga alohida e'tibor qaratganlar. Ular yosh avlodni nafaqat ilmga, balki axloq, odob, qalb pokligi, sabr va muhabbat ruhida tarbiyalashni eng oliy burch deb bilganlar.

Shu jihatdan, Najmiddin Kubro (1145–1221) – o'z davrida nafaqat so'fiylik tariqatining asoschisi, balki tarbiya nazariyasining amaliy asoschisi sifatida ham e'tirof etiladi. Uning ta'limoti "komil inson" g'oyasiga tayanadi. Kubro yoshlarni nafaqat dunyoviy, balki ruhiy-ma'naviy jihatdan mukammal bo'lishga da'vat etadi.

Najmiddin Kubro ta'limotida inson kamoloti uch asosda ifodalanadi:

Ilm – bilish va tafakkur orqali haqiqatni anglash;

Amal – ilmini amalda qo'llash;

Axloq – qalb pokligi va ichki go'zallikni tarbiyalash.

Bu uch yo'nalish bugungi ta'lim-tarbiya tizimi uchun ham muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Najmiddin Kubro hayoti va pedagogik tafakkurining manbalari

Najmiddin Ahmad ibn Umar Abuljannob al-Kubro al-Xivaqiy Xorazmning Xivaq qishlog'ida, hijriy 540 (milodiy 1145) yilda tug'ilgan. U ilmni dastlab Xorazmda, keyinchalik Nishopur, Isfahon va Bag'dodda o'rganadi. Ustozlaridan Ruzbihon Isfahoniy, Amr ibn Alouddin as-Sa'diy, Imom Abul Hasan al-Bahroniy kabi mashhur so'fiylardan ta'lim olgan .

Uning asarlari orasida "Favoih al-jamal wa favoih al-jalal", "Usul al-Ashara", "Risalat at-turuq", "Odob al-muridin" va "Sharh as-sunna wa-l-masolih" kabi risolalar mavjud. Aynan shu asarlarida u tarbiya, ruhiy poklanish va insonni kamolotga yetkazish masalalariga chuqur ilmiy-axloqiy yondashgan.

Uning pedagogik qarashlari Qur'on oyatlari va hadislar bilan uyg'un:

"Qalb pok bo'lmasa, ilm foyda bermaydi; axloq tozalanmasa, ibodat mukammal bo'lmaydi." (Favoih al-jamal, 2-jild, 58-bet)

Bu fikr Kubro ta'limotida tarbiya – nafaqat bilim berish, balki ruhni va niyatni tozalash jarayoni ekanini ko'rsatadi.

Shayx Najmidin Kubro ta'limotidagi inson bilan bog'liq ja'mi masalalar, ya'ni Najmidin

Kubroning butun ijodiyotining mohiyati bir so‘z bilan aytganda insondir. Negaki, bu ulug‘ zotning deyarli hamma asarlarida ushbu masala bosh o‘rinda turadi. Shu bilan birga insonga bo‘lgan munosabat, to‘g‘rirog‘i insonparvarlik ham shundan kelib chiqadi.

“Insonparvarlik (gumanizm) odamlarga mehr-muhabbat bilan qarash, ularni hurmat qilish, moddiy farovonligini yuksalatirish va kishilarda yuksak ma’naviy fazilatlarni rivojlantirishga g‘amxo‘rlik qilish g‘oyalari bilan sug‘orilgan dunyoqarash. Insonning, insonni sevishning sababi, boislari, inson baxti, baxtiyor yashash uchun zarur bo‘lgan adolat haqidagi orzular qadimiy xalqlarning og‘zaki ijodida, mifologik, diniy, falsafiy qarashlarida yuzaga chiqa boshlagan...”[4]

Ma’lumki, Sharqda futuvvat harakati insonparvarlikning yorqin namunasi, sifatida qaraladi. Hattoki, afsonaviy Xotami Toy ham insonparvar kishining umumlashgan obraziga aylantirilgan. Najmidin Kubro asarlarida ham futuvvat bilan bog‘liq jihatlar ayniqsa insonparvarlik bilan bog‘liq o‘rinlarda o‘z aksini topgan. Najmiddin Kubro “Usul al-Ashara” (“O‘n asos”) asarida so‘fiylik yo‘lining ma’naviy-pedagogik bosqichlarini bayon etar ekan, ularni faqatgina muridlar uchun emas, balki inson tarbiyasining universal tamoyillari sifatida taqdim etadi. Bu o‘n bosqich — tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, uzlat, davomli zikr, tavajjuh, sabr, muroqaba, rizo — aslida shaxsning bosqichma-bosqich kamolotga chiqish modeli bo‘lib, bugungi pedagogikadagi “shaxsni ma’naviy rivojlantirish texnologiyasi”ga juda yaqin turadi. Kubro har bir bosqichni nafaqat ruhiy-amaliy holat sifatida, balki insonni tarbiyalovchi ichki mexanizm sifatida ham ko‘radi. Shu sababli bu bo‘limni zamonaviy pedagogikaga integratsiya qilish mumkin. Ular quyidagilardan iboratdir:

1. Tavba tarbiyaning boshlang‘ich pedagogik-psixologik bosqichi

Najmiddin Kubroga ko‘ra, tavba barcha amallarning boshi bo‘lib, u nafaqat gunohdan qaytish, balki past darajadagi axloqiy hayotdan yuksak axloqiy hayotga o‘tish demakdir. U shunday deydi: “Tavba — qaytmoqdir, ya’ni kamolotga, oliy axloqiy sifatlarga qaytishdir. Tavba yo‘li nimalardan iborat ekanligini Najmiddin Kubro quyidagicha ta’riflagan: “1. Qilgan gunohiga pushaymonlik. 2. Shu gunohni qayta qilmaslikka azmu qaror. 3. Qazo etilgan, amalga oshirilmagan farzlarni o‘tash. 4. Gunox lazzatini totgan nafsga mag‘lubiyat alamini ham tortirish”[2]. Bu ta’rifning pedagogik qiymati shundaki, Kubro tavbani shaxsiy refleksiya, o‘zini baholash va qayta ijtimoiylashish mexanizmi sifatida beradi. Bugungi tarbiya nazariyasida bu “o‘zini tarbiyalash” (samovospitaniye), “o‘zini boshqarish” va “xulqni tuzatish” bosqichlariga mos keladi. Tavbasiz tarbiya bo‘lmaydi, deydi u, chunki inson avvalo xatoni xato deb tan olishi lozim. Psixologik-pedagogik jihatdan bu yoshda ichki nazorat (internal control), aybni tan olish, qayta maqsad qo‘yish ko‘nikmalarini shakllantirish degani.

Kubro gunohni ham pedagogik tahlil qiladi: u gunohni uch turga bo‘ladi: “1. Fe’lu atvor gunohi. 2. Xizmat yuzasidan bo‘ladigan amallar gunohi. 3. Vojibni (xudoni) tark etish gunohi. Bularga ruju qilib, e’tibor berish hammaga vojib va zaruriydir” Bu tasnif bugungi tarbiyaviy ishda juda qulay: o‘quvchining xulqidagi kamchiliklar (fe’l-atvor), o‘qishdagi beparvolik (xizmat gunohi), hamda ma’naviy-ma’rifiy vazifani bajarmaslik (vojibni tark etish) bir-biridan ajratib ishlash imkonini beradi. Demak, Kubro tavbani faqat diniy tushuncha sifatida emas, balki nuqsonni aniqlash – pushaymon bo‘lish – tuzatish – mustahkamlash ketma-ketligidagi tarbiyaviy model sifatida beradi.

Pedagogik xulosa: tavba tamoyili — o‘quvchini aybni tan olishga, xulqni tuzatishga, o‘zini baholashga o‘rgatuvchi psixologik-tarbiyaviy texnika. Uni sinf rahbarligi, ma’naviyat soati, murabbiylik soatlariga moslashtirish mumkin.

2. Zuhd iste’molchilikka qarshi tarbiya

Solihning parxezi, dunyoviy boyliklardan voz kechishdir, nimaki lazzat tomon boshlasa, undan tiyilishdir. Zuxdning mohiyati dunyo va oxiratga rag‘bat qo‘yishdan voz kechishdir. Demak, dunyo va uning ne’matlariga rag‘bat qo‘yishdan voz kechib, Haq tomonga yuzlanish darkor. Bu yerda ikki muhim narsa bor:

U zohidlikni maqsad emas, balki maqsadga olib boruvchi psixologik-siyosiy gigiyena deb ko‘radi: “Zuhd zuhddan kelib chiqishi kerak. Bu uning asosiy maqsad emasligini bildiradi”. Ya’ni tarbiya uchun zuhd – vosita. Zuhdning birinchi shaklida u bolada chegarani bilish, orzu

va ehtiyojni ajratish, xohishlarni boshqarish ko‘nikmasini tarbiyalaydi. Ikkinchi shaklida esa bu – ruhiy erkinlik. Junayd Bog‘dodiy yozadi: “Zuxd-qo‘lni mulkdan xoli tutish, dilni esa Haqdan o‘zga har narsadan pok saqlash demak”, Imom G‘azzoliy deydi: “Zuhd-dunyodan ixtiyoriy ravishda voz kechish va buning uchun qayg‘urmaslikdir”[2].

Bu haqda shayx Najmiddin Kubro shunday yozadi: “Zuhd rag‘batdan voz kechish bo‘lib, ikki qismdan iboratdir. Birinchisi, ichki lazzat, sharob ichish, nikohiy ishlarga ruju qo‘yish, mansab va oliy martabalarni qo‘msash kabi ilohiy rohatlarga o‘xshash xis tuyg‘ulardan voz kechishdir. Ikkinchisi esa janob Haq taolo oldida dunyo va oxiratning nuqsonli ekanligi mulohazasidan kelib chiqib, ularning har ikkisiga ham rag‘bat qo‘yishdan voz kechishdir. Zuhd haqiqatga muvofiq shunday erur. Zeroki, zuhdning birinchi kismi o‘z zotiga ko‘ra, saklanib qolgan xissiy rag‘batga asoslangandir. Demak, rag‘batdan voz kechish, vujudni butunlay bartaraf qilish haqiqatdan iborat emas. Zeroki, bir jinsdan kelib chiqadigan rag‘bat o‘rniga, undan afzalroq va komilroq boshkasi paydo bo‘ladi. Ushbu takomillashgan rag‘bat Hak Subhona (ta’olo) rag‘bati bilan qo‘shilmaydi. Shunday bo‘lgach, Xudoga talpinuvchilar nochor bo‘ladilarkim, ularning rag‘bati dunyo ishlaridan uzilgach, oxiratdan ham ajralib qoladi. Bas shunday ekan, Uning (Parvardigor) o‘zidan boshka xech nima orom baxshida eta olmaydi”[1].

Bugungi yoshlar orasida iste’molchilik, “hammasi tez bo‘lsin”, “ko‘proq narsaga ega bo‘lay” kayfiyati kuchaygan. Kubroning zuhd haqidagi yondashuvi shuni ko‘rsatadiki, tarbiya jarayonida bola boriga shukr, me’yor, halol rizq, faxrli soddalik, diqqatni ichki rivojga qaratish qadriyatlari asosida o‘stirilishi kerak. Bu hozirgi “ma’naviy immunitet” tushunchasiga to‘liq mos keladi.

3. Tavakkul - Kubro tavakkulni “faol ishonch” sifatida beradi:

“Tavakkul – sababni qo‘ldan chiqarmay, natijani Allohdan kutishdir.” Bu degani: inson mehnat qiladi, lekin natijaga mahliyo bo‘lib qolmaydi. Chunki Xudoning irodasi bizning irodamizga hokimdir. Shuning uchun ham tavakkul zuhddan keyin tilga olinadi. “Maqsadga erishish mahalida tavakkul, birinchi darajali ahamiyat kasb etadi, deb yozadi Najmiddin Kubro, chunki, Haq taologa ishonch mavjud bo‘lib, barcha zahiralar unga topshirilgan bo‘lsa ham, nafsni biror ish bilan mashgul etib turish maqsadida oz moz rizq so‘rash talab etiladi. Zeroki, agar nafsni mashg‘ul qilinmasa, u dilni nomatlub ishlar bilan band qilib qo‘yishi mumkin. Negaki, nafsning odati shundayki, agar uni biror narsa bilan mashg‘ul etilmasa, u shaxsni mashgul etib qo‘yadi”[1]. Shayx hazratlari tavakkulning darajalari haqida to‘xtalib, oriflar uchun to‘rt yuz yetmish va malomatiya uchun to‘rt yuz ellik olti deb ko‘rsatadi.

Bu juda nozik tarbiyaviy fikr: bola (yosh) bo‘sh qolsa, nafs uni egallab oladi. Demak, Kubrocha tarbiya — bo‘sh qoldirmaslik tarbiyasi. Zamonaviy pedagogika buni “ta’lim-tarbiyada bo‘shliq qoldirmaslik”, “maqsadli bandlik”, “foydali mashg‘ulotlar bilan band etish” deb ataydi.

Demak tavakkul – passiv kutish emas, balki mas’uliyat + ishonch modelidir. O‘qituvchi, murabbiy, ota-ona bolaga: “Sen harakat qil, lekin hammasi birdan bo‘lmaydi, jarayonga ishon” degan tarbiyani bermog‘i kerak. Bu hozirgi yoshlarning ruhiy siqilish, tez taslim bo‘lish, depressiv kayfiyatining oldini oladi.

4. Qanoat ehtiyojni tarbiyalash pedagogikasi

Shaxs kamolotining eng makbul yo‘li bo‘lib, nafsoniy tamoyil va hayvoniy shahvat hamda lazzatlaridan voz kechmoqdir. Insonda ruh va jism kurashi mavjud bo‘lib, kamolot ana shu jism talablarini yo‘qota borib va ruh talablarini ko‘paytirish bilan amalga oshadi. Qanoat insonni inson qiladi, ma’naviyat bezagi bilan bezaydi. Qanoat nafsi ammorani yengishga qaratilgandir. So‘fiylar qanoatning mavjudlikka yelkadoshligini ta’kidlashgan. Najmiddin Kubro yozadi: “Mavjud bo‘lishlikdan murod Rasulda mujassamlashgan to‘g‘rilik tilagi vositasida Haq Subxona bilan qanoatlanishning o‘zidir. Qanoat zaruriyat takazo etganchalik rozilikdir. Haqiqat kanoatdur”. Bu o‘rinda u qanoatni nafaqat iqtisodiy, balki nafsni tarbiyalovchi ma’naviy prinsip sifatida beradi. Qanoat – “bor narsaga rozi bo‘lish” emas, balki nafsning haddan tashqari xohishlarini cheklash orqali ruhni kengaytirishdir.

Pedagogikada bu “istaklarni boshqarish”, “irsiy va tashqi ta’sirlarni filtrlash”, “manfaatni kechiktirishga o‘rgatish” (delay of gratification) tushunchalariga mosdir. Bugungi axborot bozorida bolalarning ko‘zi ochilib ketayotgani, iste’molchilik ramziy kapitalga aylangani sharoitida Kubrocha qanoat — bu psixologik va pedagogik himoyadir.

4. Uzlat ichki intizom tarbiyasi

Tasavvuf ta’limotida, ruxni poklashdir. Uzlat so‘fiylarning xilvatda chilla o‘tirishlari bilan amalga oshirilgan. Maqsad ruhni mutlaq poklash. Najmiddin Kubro poklanish asoslarini ham aloxida belgilab bergan. Bular quyidagilardan iborat: “1.Tana pokligi. 2. Xilvat, ya’ni keraksiz ma’lumotlardan voz kechish 3. Davomli sukut, ya’ni lozim bo‘lmaguncha gapirmaslik. 4. Davomli ro‘za. 5. Davomli zikr. 6. Taslimiyot, ya’ni Allohning har turli balo-qazosiga rozilik. 7. Xotirani yomon hayollardan holi tutish. 8. Qalbni o‘ziga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatgan ustozga bog‘lash. 9. Ehtiyojga yarasha uyqu. 10. Yemoq va ichmoqda zaruriy me’yorga rioya qilish. Kishining uzlatdan uch ko‘zlagan maqsadi bordur: birinchisi, Xudoni o‘z xulqiga garov deb bilish, ikkinchisi, o‘z fe’l atvoridan shaar, ya’ni yomonlikni bartaraf etish, uchinchidan, o‘zini bag‘ishlash va o‘z xulqi haqida mavlo (xomiy) bilan suhbat qurishdir. Xar kim vahdoniyatdan boshqa mavzulardagi suhbat uchun o‘zining homiysi bo‘lgan mavlosiga bag‘ishlasa, u bilan fikriy yagonalik zoxir bo‘lurki, uning lutfi siymosidan hosil bo‘lgan qo‘shimcha tafakkurga hech aql bovar qilmagay”[1] Buni bugungi maktab, kollej, hatto oliygoh tarbiyasiga moslashtirsak, bu to‘g‘ridan to‘g‘ri:

“raqamli gigiyena” (keraksiz ma’lumotdan voz kechish),

“ovqatlanish va uyqu madaniyati”,

“sukut va tinglay bilish madaniyati”,

“ustozga bog‘lanish”,

“ichki monologni tarbiyalash”

kabi komponentlarga aylanadi.

Kubro uzlatni ijtimoiy jamiyatdan qochish deb emas, chalg‘ituvchi omillarni boshqarish deb tushuntiradi. Bu – zamonaviy talaba-yoshlarning diqqatini TikTok, keraksiz chatlar, ortiqcha kontentdan tortib olib, o‘qishga, tafakkurga, maqsadga yo‘naltirish modelidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Шайх Нажжали Кубро Расплаве одоб уз-зокарин. ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фонди, инв.№№503 Х.355 Каране Шайх Нажмиддин Кубро Шарки рисолайе одоб ул-хокарин (форс тилидан М. Колеров таржимаси) Урганч Хоразм, 1997-32-33 66.

2. Н. Комилов. Тасаввуф. 1-китоб.-Т. Ёзувчи, 1996.-26-6.

3. Шайх Нажмиддин Кубро. Рисолайе одоб ул-зокиран. ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фонди, инв. №503 Х,3436в. (форс тилидан М. Кодиров таржимаси).

4. Фалсафа комусий луғати. -Т.: Шарқ, 2004.-166-бет.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHDA RAQAMLI VA INTERFAOL TA’LIM TEXNOLOGIYALARINI INTEGRATSIYALASHNING PEDAGOGIK MODELI

Rahmatova Gulasal Nasillo Qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti
70110401-Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi(boshlang‘ich ta’lim) mutaxassisligi magistranti

Hasanova Gulnoz Qosimovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi kafedrasi mudiri p.f.n.,prof

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirish jarayonida raqamli va interfaol ta’lim texnologiyalarini integratsiyalash asosida samarali pedagogik modelni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishga qaratilgan. Tadqiqotda tanqidiy fikrlash kompetensiyasining mazmun-mohiyati, uning tarkibiy komponentlari (kognitiv, motivatsion, refleksiv va faoliyatga yo‘naltirilgan) nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli ta’lim resurslari, interfaol metodlar hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining boshlang‘ich ta’lim jarayonidagi pedagogik imkoniyatlari ochib beriladi. Tadqiqot doirasida integratsiyalashgan pedagogik model ishlab chiqilib, uning maqsadli, mazmuniy, texnologik va natijaviy komponentlari asoslanadi.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim, interfaol, pedagogik model, integratsiya ta’lim, innovatsion yondashuv, axborot-kommunikatsiya, samaradorlig.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ИНТЕГРАЦИИ ЦИФРОВЫХ И ИНТЕРАКТИВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНЦИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация: Цель данной статьи — разработка и внедрение эффективной педагогической модели, основанной на интеграции цифровых и интерактивных образовательных технологий в процесс формирования компетенции критического мышления у учащихся начальной школы. В исследовании теоретически анализируется содержание и сущность компетенции критического мышления, ее структурные компоненты (когнитивные, мотивационные, рефлексивные и деятельностно-ориентированные). Также раскрывается педагогический потенциал цифровых образовательных ресурсов, интерактивных методов и информационно-коммуникационных технологий в процессе начального образования. В рамках исследования разработана интегрированная педагогическая модель, на основе которой созданы ее целевые, содержательные, технологические и результативные компоненты.

Ключевые слова: цифровое образование, интерактивность, педагогическая модель, интегрированное образование, инновационный подход, информационно-коммуникационные технологии, эффективность.

PEDAGOGICAL MODEL OF INTEGRATION OF DIGITAL AND INTERACTIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN FORMING CRITICAL THINKING COMPETENCE IN PRIMARY STUDENTS

Annotation: This article aims to develop and implement an effective pedagogical model based on the integration of digital and interactive educational technologies in the process of forming critical thinking competence in primary school students. The study theoretically analyzes the content and essence of critical thinking competence, its structural components (cognitive, motivational, reflexive and activity-oriented). It also reveals the pedagogical potential of digital educational resources, interactive methods and information and communication technologies in the primary education process. An integrated pedagogical model was developed within the framework of the study, and its purposeful, substantive, technological and result components were based.

Key words: digital education, interactive, pedagogical model, integrated education, innovative approach, information and communication, efficiency.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamlashtirish sharoitida ta’lim tizimi oldida shaxsning mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlay olishini ta’minlash eng muhim vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirish kelgusida ularning bilimlarni ongli o‘zlashtirishi, muammoli vaziyatlarga tahliliy yondashishi hamda hayotiy qarorlarni asosli qabul qila olishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, ta’lim jarayonini zamonaviy pedagogik talablar asosida tashkil etish, raqamli va interfaol ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish dolzarb masalalardan biridir.

So‘nggi yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim jarayonida raqamli resurslar, interfaol platformalar va multimedia vositalaridan keng foydalanish imkonini yaratdi. Biroq ularni boshlang‘ich ta’lim jarayoniga tizimli va pedagogik jihatdan asoslangan holda integratsiyalash masalasi yetarli darajada ilmiy tadqiq etilmagan. Amaldagi tajriba shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab holatlarda raqamli va interfaol texnologiyalar o‘quvchilarning faolligini oshirish vositasi sifatida qo‘llanilmoqda, biroq ularning tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirishdagi pedagogik modeli yetarlicha ishlab chiqilmagan. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda raqamli va interfaol ta’lim texnologiyalarini integratsiyalashgan holda qo‘llashga asoslangan samarali pedagogik modelni yaratish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqot O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan me’yoriy-huquqiy hujjatlar, davlat ta’lim standartlari va zamonaviy pedagogik konsepsiyalar bilan uyg‘un holda olib boriladi. Hozirgi globallashuv sharoitida jamiyat taraqqiyoti bilan bog’liq dolzarb muammolarni hal etish mustaqil fikrlash va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalariga ega bo‘lgan yangi avlodga bog‘liq. Biz vaziyatga qarab o‘zgarib turadigan fikrni tasavvur qilamiz. Bola ma’lum bir vaziyatga tushib qoladi va u darhol ma’lumotni kuzatishni, tahlil qilishni, qayta ishlashni, xulosalar chiqarishni, qaror qabul qilishni, mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishni boshlaydi. Tanqidiy fikrlash- bu narsa va hodisalarni oqilona xulosalar bilan tahlil qilishda qo‘llaniladigan va oqilona baholash va talqin qilish, shuningdek olingan natijalarni vaziyat va muammolarga qo‘llash imkonini beradigan fikrlash tizimi. Tanqidiy fikrlash-bu nimaga ishonish yoki qanday harakat qilish kerak. nima qilish kerakligi to‘g’risida qaror qabul qilishga qaratilgan samarali, aks ettiruvchi fikrlash. Bundan tashqari, tanqidiy fikrlash-bu o‘rganilayotgan ma’lumotlarga, shu jumladan o‘z hukmlariga shubha qilish qobiliyati. Fikrlash haqida o‘ylash nomi bilan ham tanilgan. Eng keng tarqalgan ta’riflardan biri bu nimaga ishonish va nima qilish kerakligini hal qilishga qaratilgan ratsional refleksiv fikrlash, faol va mohirona tahlil qilish, kuzatish, tajriba, aloqa natijasida olingan yoki hosil bo‘lgan ma’lumotlarni ishonch va harakat uchun maqsadli nuqta sifatida konsepsiyalashdir. 2030 ta’lim harakatlari strategiyasi

(SDG 4) ta’lim tizimini yaxshilashni va barcha yoshdagi shaxslarning o‘qish, yozish va hisoblash qobiliyatlarini rivojlantirishni maqsad qilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirish muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida keng tadqiq etilgan. Xorijiy ilmiy manbalarda tanqidiy fikrlash tushunchasi shaxsning axborotni tahlil qilish, dalillarni baholash, mantiqiy xulosalar chiqarish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. J. Dewey, R. Ennis, P. Facione kabi olimlar tanqidiy fikrlashni ta’lim jarayonining markaziy komponenti sifatida asoslab berganlar. So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda raqamli texnologiyalar va interfaol ta’lim metodlarining o‘quvchilarning kognitiv faolligini oshirishdagi roli alohida e’tirof etilmoqda. Xususan, elektron ta’lim platformalari, virtual muhitlar, multimediya vositalari va raqamli o‘yin texnologiyalarining boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ijobiy ta’siri ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Mahalliy pedagog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda boshlang‘ich ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlar, interfaol metodlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish masalalari keng yoritilgan. Biroq mavjud ilmiy ishlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlash kompetensiyasini aynan raqamli va interfaol ta’lim texnologiyalarini integratsiyalash asosida shakllantirishga yo‘naltirilgan yaxlit pedagogik model yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu bois, mazkur tadqiqot adabiyotlar tahliliga tayangan holda mavjud ilmiy yondashuvlarni umumlashtiradi hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan yangi integratsiyalashgan pedagogik modelni asoslashga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot jarayonida pedagogik tadqiqotlarning nazariy va amaliy metodlaridan kompleks foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini ta’lim jarayoniga kompetensiyaviy, tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan va innovatsion yondashuvlar tashkil etadi. Nazariy metodlar sifatida pedagogik va psixologik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar orqali tanqidiy fikrlash kompetensiyasining mazmuni, tuzilmasi hamda uni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari aniqlandi. Empirik metodlar doirasida kuzatish, suhbat, so‘rovnoma, pedagogik tajriba-sinov ishlari, diagnostik testlar va o‘quvchilarning faoliyat mahsullarini tahlil qilish metodlari qo‘llanildi. Ushbu metodlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlash darajasini aniqlash, raqamli va interfaol ta’lim texnologiyalarining ta’sirini baholash imkonini berdi. Shuningdek, tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minlash maqsadida matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilinib, ishlab chiqilgan pedagogik modelning samaradorligi ilmiy asosda isbotlandi.

Natijalar va muhokama. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlashni shakllantirish mavzusida olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlash– bu mustaqil, reflektiv va mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish jarayoni bo‘lib, u bolaning muammoni hal qilish, dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish va turli nuqtai nazarlarni tahlil qilish qobiliyatini oshirishga yordam beradi. Tanqidiy fikrlash- atamasining o‘zi faylasuf Deviga borib taqaladi. U bu atamani ko‘proq reflektiv fikrlash sifatida ishlatgan: har qanday fikr yoki tahmin qilingan bilim shaklini uni qo‘llab-quvvatlovchi asoslar va uning oqibatlari nuqtai nazaridan faol, izchil va ehtiyotkorlik bilan ko‘rib chiqish. Olim J. Devining so‘zlariga ko‘ra: ‚talabalar tanqidiy fikrlashni faqat ma’lum bir muammo bilan shug’ullanishni boshlaganlarida rivojlantiradilar“. Shu sababli, o‘quv jarayonining boshlang‘ich nuqtasi hisoblangan vaziyat yoki hodisa haqidagi eng muhim savol bu voqea qanday muammo tug‘dirishini anglatuvchi savoldir. Faqat ma’lum bir muammo bilan kurashganda va qiyin vaziyatdan chiqish yo‘lini izlaganda, talaba haqiqatdan ham o‘ylaydi. Tanqidiy fikrlash-bu odamlardan o‘z fikrlari va harakatlarini shakllantiradigan qarorlarni aks ettirish va ko‘rib chiqishni talab qiladigan fikrlash turi. Kichik guruhlarda ishlash jarayonida talabalar o‘zlarini erkinroq tutadilar. Hatto noto‘g’ri javob berib, hijolatdan qo‘rqadigan bolalar

ham o‘z bilimlarini namoyish etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Ular o‘zlarining fikrlari boshqalar tomonidan qadrlanishini ko‘rishadi. Sinfdagi uyatchan talabalar faollashadi. Guruhda ishlash unga o‘ziga ishonch hissini beradi. 4-5 talabadan iborat guruhda uyatchan talaba 30-35 talaba oldida javob berishdan ko‘ra o‘zini erkinroq his qiladi. Umuman olganda, kichik guruhlarda ishlash o‘qituvchilar va talabalarni faolroq bo‘lishga, guruh uchun mas’uliyatni his qilishga o‘rgatadi va ularning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu, o‘z navbatida, alohida o‘quvchi va talabalarning darsga qiziqishini orttirish, mustaqilligi va faolligini rivojlantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan innovatsion usullardan keng foydalanishni talab qiladi. Demak, O‘zbekiston davlatining har tomonlama rivojlanishi va amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati yosh avlodning mustaqil fikrlash, keng bilim, tarbiya va umumiy madaniyatini shakllantirish darajasiga bog‘liq. Shuning uchun jamiyatimizdagi barcha yoshlarda erkin kuzatish va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish ijtimoiy ehtiyojdir.

Avvalo, talabalarga tanqidiy fikrlash uchun mas’ul ekanliklarini o‘rgatish kerak. O‘qituvchining vazifasi tanqidiy fikrlashni rag‘batlantiradigan muhitni yaratishdir. Tanqidiy fikrlash-bu ma’lumotni o‘zlashtirishdan boshlanib, xulosa bilan tugaydigan murakkab fikrlash jarayoni. Biroq, tanqidiy fikrlash-bu o‘quvchilarning matn bilan ishlash, og‘zaki va yozma nutqni egallash va ushbu matnda tengdoshlari bilan birgalikda kognitiv faoliyatning yuqori darajasi sifatida harakat qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiya. Tanqidiy fikrlash-bu o‘quv jarayonining tafakkurini o‘zgartirishi mumkin bo‘lgan strategiyalar to‘plami, ya’ni dars o‘qituvchi va o‘quvchilarning ijodiga aylanadi. Tanqidiy fikrlash tuzilmalari, aqliy faoliyatning umumlashtirilgan usullarini shakllantirish usullarini belgilaydigan alohida komponentlarning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tanqidiy fikrlashning barcha tarkibiy qismlarini egallashga yo‘naltirish asosida tizimli ta’limga tayyorgarlik va shaxsni har tomonlama faollashtirish rivojlangan. Ushbu maqsadlarni to‘liq tushuncha sifatida amalga oshirish an’anaviy didaktik tizimlarning barcha bo‘g‘inlarini, shu jumladan talabalarning faol tanqidiy fikrlashini shakllantirishning motivlari, usullari va tashkiliy vositalarini va inson rivojlanishining turli yosh bosqichlarida uni chuqur tadqiq qilishni takomillashtirish zarurligini talab qiladi. Muxtasar qilib aytganda, tanqidiy fikrlash talabaning intellektual malakasi va rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Tanqidiy fikrlash katta e’tibor va miya ishini talab qiladi. O‘rganishga tanqidiy fikrlash yondashuvi qo‘llanilsa, bu o‘quvchining miyasining yaxshi ishlashiga va matnlarni boshqacha tushunishga yordam beradi. O‘qitishning turli sohalari tanqidiy fikrlashning har xil turlarini talab qilishi mumkin. Tanqidiy fikrlash bir xil materialga bir nechta istiqbol va istiqbollarni taqdim etadi. Agar erkinlik va bilim bo‘lmasa, tanqidiy fikrlash bo‘lmaydi. Har qanday jamiyat tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bilimli avlodga muhtoj. Tanqidiy fikrlash kashfiyotlarning asosi, innovatsiyalarning asosiy omili va ijtimoiy rivojlanishning ustunidir. Tanqidiy fikrlash boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun kelajakda muvaffaqiyatli shaxs bo‘lish sari muhim qadamdir. Bu ko‘nikmalarni shakllantirish uchun o‘qituvchi faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, bolalarning fikrlash jarayonini faollashtiruvchi turli usullarni qo‘llashi lozim. Tanqidiy fikrlashga ega bo‘lgan o‘quvchilar kelajakda mustaqil, ijodkor va muvaffaqiyatli shaxslarga aylanishlari muqarrar.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirish jarayonida raqamli va interfaol ta’lim texnologiyalarini integratsiyalash pedagogik jihatdan asoslangan, tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan yondashuvni talab etadi. Tanqidiy fikrlash kompetensiyasi o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiruvchi, mustaqil fikrlash, tahlil qilish, taqqoslash, baholash va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi muhim pedagogik omil sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan pedagogik modelning maqsadli, mazmuniy, texnologik va natijaviy komponentlari o‘zaro uzviy bog‘liq holda boshlang‘ich ta’lim jarayonida samarali qo‘llash imkonini beradi. Eksperimental-sinov ishlari raqamli ta’lim resurslari va interfaol metodlardan kompleks foydalanish o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasini sezilarli oshirishini tasdiqladi. Raqamli

va interfaol ta’lim texnologiyalarini integratsiyalash asosida tashkil etilgan pedagogik jarayon boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Maqolada boshlang‘ich ta’lim amaliyotini takomillashtirish, o‘qituvchilar uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish hamda ta’lim jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR:

1. Rahimov, S. (2019). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tanqidiy fikrlashini shakllantirish metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. 89-b.

2. Yo‘ldoshev, A. (2021). Zamonaviy ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish tamoyillari. O‘zbekiston Milliy universiteti ilmiy jurnali, 4(2), 87-95.

3. Xolmirzayev, B. (2020). Boshlang‘ich ta’limda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning innovatsion yondashuvlari. Pedagogik innovatsiyalar markazi, Toshkent. 56-63-b.

4. Karimova, D. (2018). Tanqidiy tafakkur: O‘quvchilarni erkin va mustaqil fikrlashga o‘rgatish usullari. O‘zbekiston Pedagogika jurnali, 3(1), 112-118.

5. Hamidov, U. (2017). Tanqidiy fikrlash va muammoli ta’lim metodlari asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kognitiv rivojlanishini ta’minlash. O‘zMU Ilmiy axborotnomasi, 5(3), 76-83.

6. Jo‘raboyeva, S. (2022). Boshlang‘ich sinflarda interfaol metodlar yordamida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlari. Nizomiy nomidagi TDPU ilmiy maqolalar to‘plami, 2(4), 145-153.

MAXSCRIPT DASTURLASH TILI YORDAMIDA LOYIHALASHTIRISH YONDASHUVI ASOSIDA “SHAKL YARATUVCHI” DASTURINI ISHLAB CHIQISH METODIKASI

Shukurov Akmal Uktamovich,
Qarshi davlat texnika universiteti, “Axborot tizimlari va texnologiyalari” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD),

Nizomov Sunnattilla Egamberdi o‘g‘li,
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti magistranti,

Annotatsiya: Shakl yaratuvchi plugin modellashtirishdagi ayrim muammolarni hal qiladi. Undan foydalanish esa foydalanuvchiga juda katta qulayliklar yaratadi. Yangi tizimlar kutubxonasidan foydalanish dasturni yangi imkonioyatlarini ochib beradi va bu imkoniyatlar dasturlashning yangi texnologiyalarini yaratishda keng qo‘laniladi. Obyektlarning ayrim qismlarini yaratishda ushbu plugindan foydalanish foydalanuvchining vaqt sarfini kamaytiradi va ko‘zlagan maqsadiga erishish uchun qulayliklarga ega bo‘ladi yoxud ishlarini yengillashtiradi.

Kalit so‘zlar: MaxScript, shakl, Autodesk 3 ds Max, plug, texnika, oliy ta’lim, o‘qituvchi, talaba, AKT, loyiha, yondoshuv, metod, uslub, tizim, axborot, loyihalash, bilim, tarmoq, komponent.

МЕТОДИКА РАЗРАБОТКИ ПРОГРАММЫ «ФОРМООБРАЗОВАТЕЛЬ» НА ОСНОВЕ ПРОЕКТНОГО ПОДХОДА С ПОМОЩЬЮ ЯЗЫКА ПРОГРАММИРОВАНИЯ MAXSCRIPT

Shukurov Akmal Uktamovich,
Кандидат педагогических наук, доцент кафедры информационных систем и технологий Каршинского государственного технического университета.

Низомов Суннатилла Эгамберди угли
Магистрант Университета информационных технологий и менеджмента

Абстрактный: Плагин формообразователя решает некоторые проблемы в моделировании. Его использование создает огромные удобства для пользователя. Использование библиотеки новых систем открывает новые возможности программы, и эти возможности широко используются при создании новых технологий программирования. Использование этого плагина при создании отдельных частей объектов сокращает время пользователя и облегчает его работу или обеспечивает удобства для достижения поставленной цели.

Ключевые слова: MaxScript, форма, Autodesk 3 ds Max, плуг, техника, высшее образование, преподаватель, студент, ИКТ, проект, подход, метод, стиль, система, информация, проектирование, знание, сеть, компонент.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE «FORM CREATOR» PROGRAM BASED ON THE DESIGN APPROACH USING THE MAXSCRIPT PROGRAMMING LANGUAGE

Shukurov Akmal Uktamovich,
PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Information Systems and Technologies, Karshi State Technical University.

Nizomov Sunnattilla Egamberdi o'g'li,
Master's student of the University of Information Technologies and Management,

Abstract: The form-creating plugin solves some problems in modeling. Its use creates great convenience for the user. The use of a new system library opens up new capabilities for the program, and these capabilities are widely used in the creation of new programming technologies. The use of this plugin in the creation of individual parts of objects reduces the user's time expenditure and provides conveniences for achieving the intended goal or simplifies their work.

Key words: MaxScript, form, Autodesk 3ds Max, plow, technology, higher education, teacher, student, ICT, project, approach, method, style, system, information, design, knowledge, network, component.

KIRISH. Autodesk 3 ds Max dasturiy ta'minotining komponentalari asosida modellashtirishning barcha yo'nalishlari bo'yicha loyihalarni amalga oshirish mumkin. Ushbu dasturning imkoniyatlari modellashtirishning barcha qonuniyatlari, parametrlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan, lekin biz bu imkoniyatlarni yanada oshirishimiz mumkin. Dasturni dinamik jihatdan kengaytirish mumkinligi ushbu dasturning ajoyib hislatlaridan dalolat beradi. Dasturning komponentalarini kengaytirish albatta MaxScript dasturlash tili yordamida amalga oshiriladi. Biror bir masalani yechishni oldimizga maqsad qilib qo'yaylik. Masalan: ixtiyoriy chiziq berilgan bo'lsin, uni sohalari bo'yicha hajm yaratilsin. Ushbu masalani yechishni ahamiyati shundan iboratki 3 ds Max dasturining komponentalar qatorida ushbu masalaga yo'naltirilgan bo'lim yo'q. Dasturda ishlash jarayonida esa bu xildagi komponentalar kerak bo'ladi. Ular loyihalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga egadir. Ixtiyoriy chiziqni sohalari bo'yicha segmentarga ajratish, ularga hajm berish imkoniyati mavjud emasligi bizni muammoni yechishga undadi[1,15].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI.

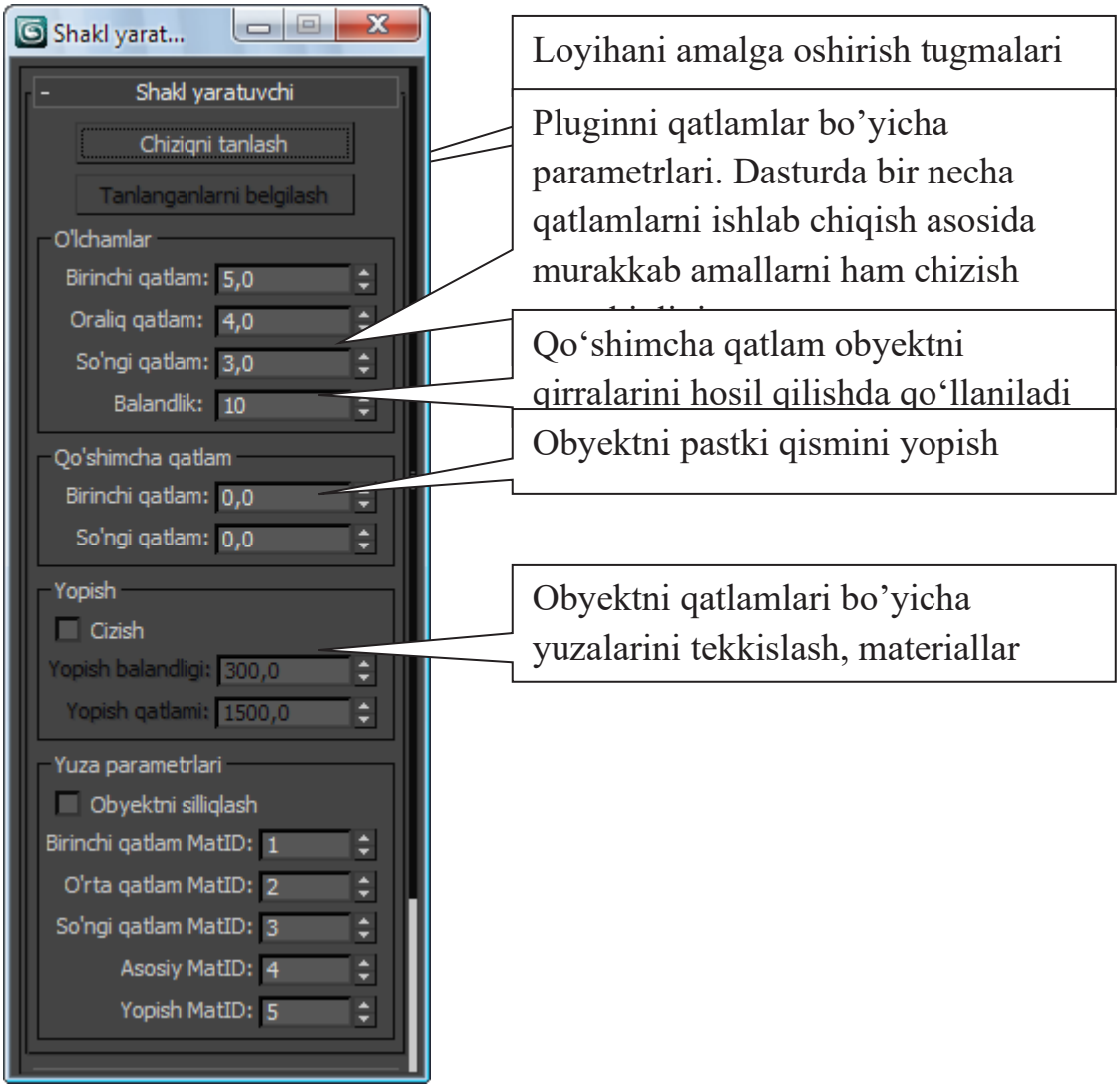
Hozirgi kungacha mavjud bo'lgan 10 dan ziyod adabiyotlar, maqola va tezislar tahlil qilindi. Ulardagi mavjud kamchiliklar va yutuqlar aniqlandi tegishli xulosalar keltirildi. Maqolada ushbu muammo va yutuqlarga alohida to'xtalib o'tildi va natija sifatida namunaviy dasturiy vositalar yaratishda qo'llanildi [2,20].

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Pluginni yaratishda Normal Modifer, ShapeObject, Building Maker komponentalaridan unumli foydalanildi. Ushbu plugin standart parametrlar bilan ishga tushiriladi. Bu esa foydalanuvchiga dasturni birinchi marta ishga tushirganda unda ishlash ko'nikmalarini hali shakllantirmay turib loyihalarni ishlab chiqish imkoniyatlarini yaratadi. Ushbu parametrlar quyidagilar:

```
global buildingMaker_first_height = 5
global buildingMaker_typical_height = 4
global buildingMaker_last_height = 3
global buildingMaker_num = 10
global buildingMaker_first_inset = 0
global buildingMaker_last_inset = 0
global buildingMaker_roof_enable = false
global buildingMaker_roof_height = 300
global buildingMaker_roof_inset = 1500
global buildingMaker_smooth_enable = false
global buildingMaker_first_matID = 1
global buildingMaker_typical_matID = 2
global buildingMaker_last_matID = 3
global buildingMaker_concrete_matID = 4
global buildingMaker_roof_matID = 5
```

dastur uishga tushirilganda quyidagicha ko‘rinishga ega bo‘ladi. 1 – rasm.

1 – rasm (shakl yaratuvchi plugini ishchi oynasi).

Pluginni asosiy funksiyalarini ko‘rib chiqaylik.

addmodifier obj (normalModifier())--obyektni modifier paneliga o‘tkazish va uni normal modifier bilan ta’minlash. 3 ds Max dasturining yangi imkoniyatlaridan biri shuki normalmodifer funksiyasi kiritilganidir. Ushbu funksiya chiziqlar bilan ishlashda imkoniyatlarni yanada kuchaytirish uchun qo‘llaniladi.

convertTo obj (Editable_Poly)—obyektni Editeble Poly tizimiga o‘tkazilmoqda. Ushbu tizim modellashtirishda katta imkoniyatlarni ochib beradi. Murakkab obyektlarni yaratishda ushbu tizimdan foydalaniladi. Bu tizim obyektni qirralari, segmenti, yuzasi bo‘yicha hususiyatlarini ochib beradi va ularni parametrlarini avtomatik o‘zgartirish imkoniyatini hosil qiladi.

faceSelection = #{1..(polyOp.getNumFaces obj)}—faceSelection nomi asosida PolyOp prosedurasi yaratilmoqda. Ushbu prosedura NumFaces funksiyasini qo‘llagan holda obyektni segmentlarini o‘stirishga hizmat qiladi.

polyOp.setFaceSelection obj faceSelection

polyOp.setFaceMatID obj faceSelection buildingMaker_first_matID - PolyOp proserurasini building Maker komponentasiga olinmoqda yoki yuklatilmoqda. Ushbu komponenta 3 ds Max kutubxona fayllari ichida yo‘qligi sababli qo‘shimcha tarzda yuklaniladi. Komponentaning ishlatilishi pluginni loyiha maqsadini amalga oshiradi.

```
n selectionHasShape sel =
(result = false
        for i=1 to sel.count do
        (obj = sel[i]
                if shape_filt obj do result = tru    )
        result = result)
        fn shapeIsClosed shapeObj shapeName =
(convertToSplineShape shapeObj
        result = true
        for i=1 to numSplines shapeObj do
        (if not isClosed shapeObj i do
                (result = false
                        messageString = «Spline «+ shapeName +» is open»
                        messageBox messageString title:»Close all splines!»
                        exit))
        if not result do delete shapeObj   res = result   )
rollout buildingMaker_mainRollOut «Shakl yaratuvchi»     (
        fn enableButton =  (if (selection.count >= 1) and (selectionHasShape selection) then buildingMaker_mainRollOut.useSelected.enabled = true else
        buildingMaker_mainRollOut.useSelected.enabled = false
        )pickbutton chooseit «Chiziqni tanlash» width:140 filter:shape_filt
        button useSelected «Tanlanganlarni belgilash» width:140 enabled:((selection.count >= 1) and (selectionHasShape selection))
        on chooseit picked obj do(if obj != undefined do
                (shape_obj = copy obj
                if shapeIsClosed shape_obj obj.name do
                undo «Create Building» on create_building shape_obj))
```

dasturning ushbu matnida VisualMaxScript ning kodlari va ularni asosiy funksiya, proseduralar bilan bog‘lanish usullari berilgan. Sikl peratorlaridan foydalanilganligi sababli massivlar yaratishda qiyinchiliklar tug‘dirmaydi. Umuman olganda massivlardan foydalanish dasturning ishlash tezligini oshiradi hamda sifat darajasini belgilaydi yoki bo‘lmasa maqsadga erishishda juda qulaydir[5, 11].

TAHLIL VA NATIJALAR.

Ushbu plugin faqatgina yopiq chiziqlar uchun ishlashi nazarda tutilgan. Chunki dastur imkoniyatidan kelib chiqqan holda ochiq chiziqlarni hajmga to‘ldirish hech qanday qonuniyatlarga bo‘ysunmaydi. Shuning uchun yopiq chiziqlar asosida modellashtirish muammolari hal etildi.

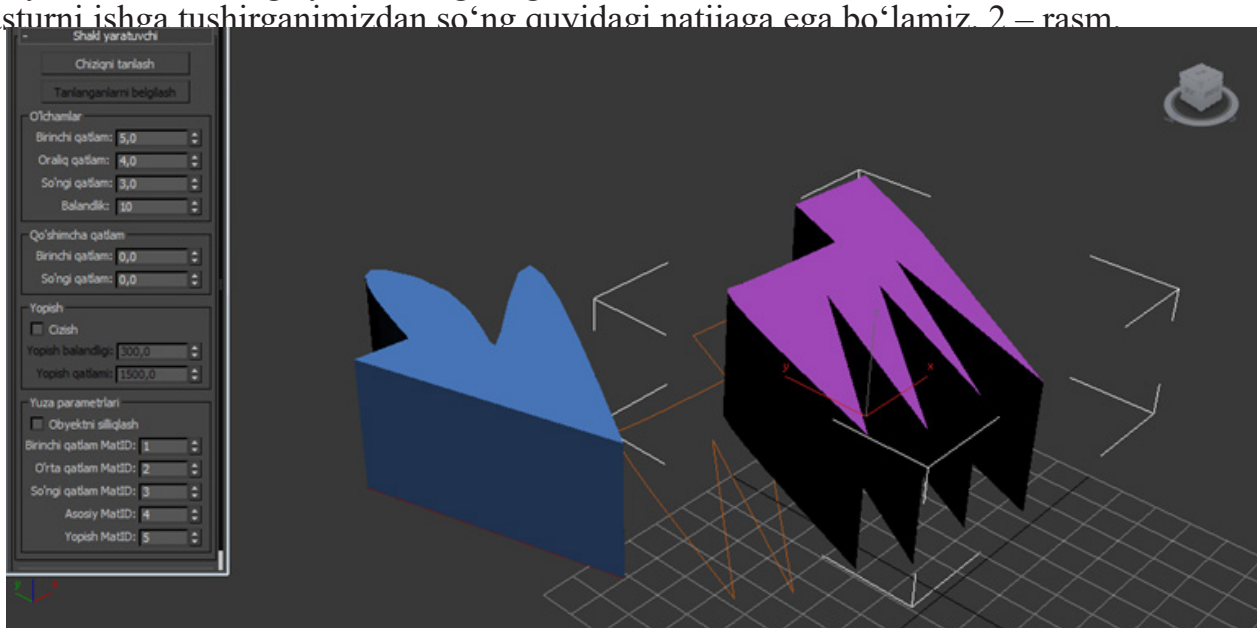
Pluginni yutuqlari:

1. Buildingmakerdan foydalanilganligi.
2. Massivlarni sikl operatorlari bilan dastur kutubxonasining funksiyalarini bir vaqtda qo‘llanilishi.
3. Pluginni ishlash tezligi yuqorililigi.
4. Modifikatorlardan unumli foydalanganligi.
5. Render vaqtini ozligi.
6. Bir vaqtning o‘zida bir necha komponentalarni birga qo‘llanilishi.
7. Oddiy foydalanish muhitiga ega ekanligi.
8. Materiallareni pluginni o‘zida qismlarga bo‘lib olish mumkinligi.

Pluginni kamchiliklari:

1. Sikl operatorlaridan ko‘p foydalanilganligi.
2. Ayni bir muammoga yo‘naltirilganligi.

Dasturni ishga tushirganimizdan so‘ng quyidagi natijaga ega bo‘lamiz. 2 – rasm.

2 – rasm (shakl yaratuvchi plugini bajarilgan holati).

XULOSA. Olov pluginni kamchiliklariga qaramasdan olov effektiga qartilgan muammo to‘liq hal qilingan. Foydalanuvchi Maxsus bilimlarsiz ham ushbu dasturdan foydalana olishi, yangi tizimlardan foydalanilganligi, render vaqtini qisqaligi gapimizning isboti desak xato qilmaymiz.

Emitterlarning massiv sifatida qo‘llanilganligi MaxScriptning yangi imkoniyatlarini ochib beradi. Materiallarni foydalanuvchi xohishiga qarab o‘zgartirish mumkinligi, loyihani render holatida reallikka yaqinlashishiga yordam beradi. Autodesk 3 ds Max 2011 dasturiy ta’minotidan boshlab PF sourse tizimidan MaxScript yordamida foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqildi va tahlil qilindi. Ko‘zlangan maqsadga erishildi.

Qoya plugini modellashtirishga qaratilgan muammolarni bir qismini xal etadi. MaxScriptning yangi versiyasining imkoniyatlaridan unumli foydalanilgan. Yangi texnologiyadan foydalanilganligi sababli dasturning ishlash tezli 0,1 soniyani tashkil etgan. Bu esa o‘z navbatida kompyuterning vaqtinchalik xotirasidan oz joy egallashi va dasturning normal ishlashini ta’minlab beradi.

Shakl yaratuvchi plugin modellashtirishdagi ayrim muammolarni hal qiladi. Undan foydalanish esa foydalanuvchiga juda katta qulayliklar yaratadi. Yangi tizimlar kutubxonasidan foydalanish dasturni yangi imkonioyatlarini ochib beradi va bu imkoniyatlar dasturlashning

yangi texnologiyalarini yaratishda keng qo‘laniladi. Obyektlarning ayrim qismlarini yaratishda ushbu plugindan foydalanish foydalanuvchining vaqt sarfini kamaytiradi va ko‘zlagan maqsadiga erishish uchun qulayliklarga ega bo‘ladi yoxud ishlarini yengillashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Богмаз И.В. Научно-методические основы базовой подготовки студентов инженерно-строительных специальностей в условиях проективно-информационного подхода 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (информатизация образования). диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Пермь. 2012. 313 стр.

2. Богомаз, И.В., Михайленко Л.П., Кухтецкий С. В., Компьютерный учебник по Т М «Статика» (учебное пособие CD-R -Электронный ресурс) Красноярск, КрасГАСА, /Statika/ HTM, 1998.

3. Shukurov Akmal Uktamovich, “Improving the base training of students of technical osms based on the information design approach”. American Journal of Pedagogical and Educational Research. Volume 18, November, 2023. 199-204 p.

4. Akmal Shukurov, “Texnika ixtisosliklari ta’limida axborotlarni loyihalashtirishda axborot texnologiyalari fanini o‘qitishning zamonaviy metodlari”. “Ta’lim, fan va innovatsiya”. ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal (2024 yil № 1). 116-119-b.

5. Shukurov Akmal Uktamovich, “ Basic professional rules for students of a higher educational institution in the design of information”. International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education. Germany. February 27 th 2024. 8-14 p.

6. Shukurov A. U, “ Texnika ixtisosliklari otmida loyihali-axborot ta’lim tizimni shakllantirish”. “Ta’limda zamonavty axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash afzalliklari, muammolari va yechimlari”. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya 2024. 81-86 b.

7. Shukurov A.U. Didactic opportunities for the introduction of cloud technologies // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. № 10/2. Урганч, 2021. 29-35. http://khorezmscience.uz

8. A.Shukurov. Its features and use in the educational process of web-technologies Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические, 2021. https://www.internauka.org/

9. Келли Л. Мэрдок. Autodesk 3ds Max 6. Библия пользователя. 3D Studio Max 6. М: 2005.

10. Келли Л. Мэрдок. Autodesk 3ds Max 2013. Библия пользователя. 3D Studio Max 6. М: 2013.

11. Autodesk Inc. Язык 3ds Max 8 MaxScript: официальный учебный курс от Autodesk. 3D Studio Max 8. England.2006.

WEB RESURSLARINI YARATISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Shukurov Akmal Uktamovich,
Qarshi davlat texnika universiteti, “Axborot tizimlari va texnologiyalari” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

Normuminov Bekali o‘g‘li,
Qarshi davlat texnika universiteti magistranti,

Annotatsiya: Ushbu maqolada web resurslarini yaratishda foydalaniladigan texnologiyalar, ularning rivojlanish bosqichlari hamda klassik, CMS va MVC yondashuvlarining funksional imkoniyatlari tahlil qilingan. Web saytlarni yaratishda qo‘llaniladigan texnologiyalar solishtirilib, ularning afzallik va kamchiliklari aniqlangan. Shuningdek, zamonaviy web texnologiyalar asosida samarali, xavfsiz va moslashuvchan web resurslar yaratish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Web resurs, HTML, CSS, PHP, CMS, MVC, Framework, web texnologiyalar, axborot tizimlari, dasturlash, ma’lumotlar ombori, internet, loyiha.

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ СОЗДАНИИ ВЕБ-РЕСУРСОВ

Шукуров Акмал Уктамович,
Кандидат педагогических наук, доцент кафедры информационных систем и технологий Каршинского государственного технического университета.

Нормуминов Бекали угли,
Магистрант Каршинского государственного технического университета

Абстрактный: В статье рассматриваются технологии, используемые при создании web-ресурсов, этапы их развития, а также функциональные возможности классического, CMS и MVC-подходов. Проведен анализ и сравнение технологий разработки web-сайтов, выявлены их преимущества и недостатки. Кроме того, освещены вопросы создания эффективных, безопасных и адаптивных web-ресурсов на основе современных web-технологий.

Ключевые слова: web-ресурс, HTML, CSS, PHP, CMS, MVC, Framework, web-технологии, информационные системы, программирование, базы данных, интернет, проект.

METHODOLOGY OF USING MODERN TECHNOLOGIES IN THE CREATION OF WEB RESOURCES

Shukurov Akmal Uktamovich,
PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Information Systems and Technologies, Karshi State Technical University.

Normuminov Bekali o‘g‘li,
Master’s student of Karshi State Technical University,

Abstract: The article examines technologies used in the creation of web resources. The stages of development of web technologies, as well as the functional capabilities of classical, CMS, and MVC approaches are analyzed. A comparative analysis of web site development technologies is carried out, their advantages and disadvantages are identified. The use of modern web technologies allows the creation of efficient, secure, and flexible web resources, reducing development time and improving system performance.

Key words: web resource, HTML, CSS, PHP, CMS, MVC, framework, web technologies, information systems, programming, databases, internet, project.

KIRISH: Hozirgi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyatning barcha sohalarida, xususan ta'lim, ilm-fan, sanoat, biznes va davlat boshqaruvi tizimlarida web resurslarga bo'lgan ehtiyojni keskin oshirmoqda. Internet tarmog'i global axborot almashinuvi muhiti sifatida shakllanib, web resurslar axborotni tezkor yetkazish, qayta ishlash va saqlashning muhim vositasiga aylanmoqda. Shu sababli web resurslarini yaratishda foydalaniladigan texnologiyalarni chuqur o'rganish, ularning imkoniyatlarini tahlil qilish va amaliyotda samarali qo'llash dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Web texnologiyalar dastlab statik axborot sahifalarini yaratishga mo'ljallangan bo'lib, vaqt o'tishi bilan foydalanuvchilar talablarining ortishi natijasida ularning funksional imkoniyatlari kengayib bordi. Dastlab HTML va CSS asosida yaratilgan statik web sahifalar o'zining soddaligi bilan ajralib turgan bo'lsa-da, interaktivlik, ma'lumotlar bilan ishlash va foydalanuvchi bilan muloqot qilish imkoniyatlarining cheklanganligi sababli zamonaviy talablarni to'liq qondira olmadi. Natijada server tomonida ishlovchi dasturlash tillari, ma'lumotlar ombori boshqaruv tizimlari hamda mijoz tomonida ishlovchi texnologiyalarni birlashtirgan dinamik web resurslar paydo bo'ldi.

Web resurslarini yaratishda klassik texnologiyalar bilan bir qatorda, mazmunni boshqarish tizimlari (CMS) va model–view–controller (MVC) yondashuviga asoslangan zamonaviy texnologiyalar keng qo'llanilmoqda. CMS texnologiyalari foydalanuvchiga dasturlash bilimlarisiz web sayt yaratish imkonini bergani holda, MVC texnologiyalari murakkab va yirik loyihalarni ishlab chiqishda yuqori xavfsizlik, moslashuvchanlik va kengaytiriluvchanlikni ta'minlaydi. Ushbu texnologiyalarni to'g'ri tanlash web loyihaning samaradorligi, ishlash tezligi hamda axborot xavfsizligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi[1.14].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Web texnologiyalarni rivojlantirish va ularni amaliyotga tatbiq etish masalalari ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o'rganilgan. Tadqiqotlar natijasida klassik texnologiyalarning cheklangan imkoniyatlari, CMS tizimlarining qulayligi hamda MVC texnologiyalarining yuqori samaradorligi aniqlangan. Ushbu maqolada mavjud ilmiy manbalar asosida web texnologiyalar evolyutsiyasi tizimli tahlil qilindi[2.8].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Global onlayn olamining axborotlar ta'minotchisi sifatida axborot ta'lim tarmoqlari, elektron taxririyatlar, ilmiy portallar, elektron pochtalar, qidiruv tizimlari va shunga o'xshash boshqa onlayn komponentlar xizmat qilmoqda. Bilamizki, insonlarning ehtiyoji cheksizdir. Xusasan, insonlarning AKT olamidagi extiyojlarini qondirish maqsadida global-onlayn tizimlarining turli tiplari yaratilmoqda. Onlayn rejimida ishlaydigan tizimlarning asosiy qismlarini Web resurslari tashkil etadi.

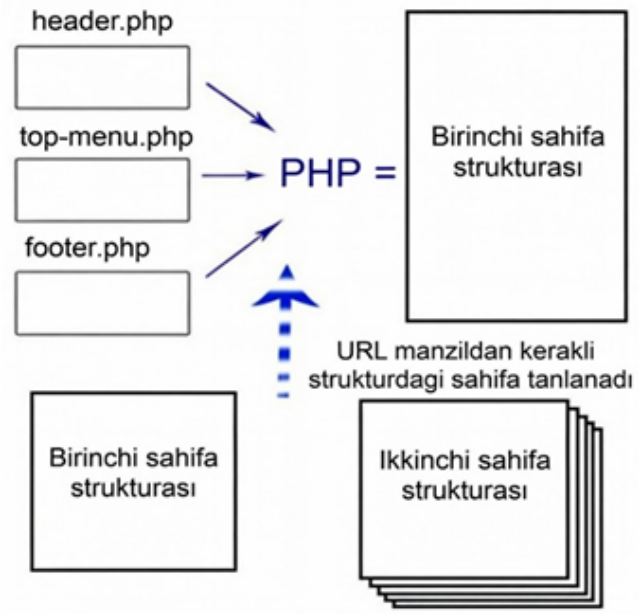
1990 yillarga qadar Web resurslarning 90%i klassik texnologiya asosida tashkil etilar edi. Klassik texnologiya asosida yaratilgan sayt statik va dinamik turlarda bo'ladi. Statik sayt faqatgina HTML belgilash tili va CSS qoidalari asosida yaratiladi. Statik saytlarni yaratishda saytning hech qanday qismida dasturlash kodlari ishlatilmaydi. CSS qoidalari esa saytning dizaynini bezash uchun xizmat qiladi. Dinamik turdagi saytlarni yaratishda HTML belgilash tili va CSS qoidalaridan tashqari albatta Web saytlarni yaratishga mo'ljallangan dasturlash tillaridan hamda ma'lumotlar omborini boshqarish tizimlaridan foydalaniladi. Qaysi dasturlash tilidan foydalanish dasturchining bilimi va qobiliyatiga bog'liq.

Bunday dasturlash tillariga quyidagilar kiradi: PHP, ASP, JSP, Perl, Python, Ruby. Ma'lumotlar omborini turini tanlash dasturchi bilimidan tashqari dasturlash tili bilan ishlay olish qobiliyatini hisobga olish kerak. Web saytlarni yaratishda quyidagi ma'lumotlar omboridan foydalanish

mumkin: MySQL, MySQLi, MSSQL, PostargeSQL, Oracle. Web saytlarni klassik texnologiya asosida yaratishda PHP (ASP, JSP, Perl, Python, Ruby) dasturlash tili, HTML belgilash tili, CSS usullari hamda MySQL (MySQLi, MSSQL, PostargeSQL, Oracle) ma’lumotlar omboridan tashqari JavaScript tili, AJAX va jQuery texnologiyalaridan foydalanish mumkin. Bu esa yaratilayotgan har bir loyiha uchun alohida loyihaga mos ravishda dastur tuzib chiqishga olib keladi. Bu yo‘sinda ish olib natijasida loyihani foydalanuvchilar uchun taqdim etishga ko‘p vaqt sarf etiladi[1.19].

Klassik texnologiya asosida sayt yaratilganda har bir sahifa strukturasi alohida hamda tartiblanmagan holatda bo‘ladi. Chunki, saytning sahifalar obyektlari va elementlari bir xil tartibda joylashmaydi. Bilamizki, maqolalar va yangiliklar bilan aloqador bo‘lgan sahifalarning tuzilmasi bir xil bo‘ladi. Bu ikki turdagi resurslarning har ikkimida ham barchasini ko‘rish, to‘liq ko‘rish va kiritish kabi tuzilmaga ega bo‘ladi. Mazkur texnologiya orqali shunga o‘xshash sahifalarda muammo bo‘lmaydi, biroq har xil joylashuvga ega sahifalarni yaratishda, ayniqsa boshqaruv panelining bo‘limlarini yaratish uchun kishidan ham vaqt ham bilim talab qiladi. Ushbu texnologiya sayt yaratishda dasturlash tillaridan foydalanmagan holatda Web sayt yaratish mumkin. Bu holatda HTML belgilash tili va CSS usullaridan foydalaniladi. Bu ikki turdagi vosita yordamida yaratilgan sayt statik turdagi sayt hisoblanadi. Bilamizki, statik turdagi Web saytlarda ma’lumotlar Web sayt sahifalarida saqlanadi ya’ni bu turdagi Web saytda ma’lumotlar ombori mavjud bo‘lmaydi. Sahiflarni bir-biriga bog‘lashda esa HTML belgilash tilining … tegidan foydalaniladi. Bu holatda Web sayt necha sahifadan iborat bo‘lishligi sayt bo‘limlari soniga bog‘liq bo‘ladi. Statik turdagi saytlarda boshqaruv paneli bo‘lmaydi.

Bu turdagi Web saytlarda boshqaruv paneli mavjud bo‘ladi. Hamma jarayonlarni boshqaruv paneli orqali nazorat qilinadi. PHP va MySQL vositalari yordamida saytning ixtiyoriy moduli va komponentini yaratish va va ularni nazorat qilish mumkin. Klassik texnologiya asosidagi Web sayt sahifalarining strukturasi 1.1-rasmda keltirilgan bo‘lib, rasmdan ko‘rinib turibdiki bo‘limlar va sahifalar soni ortgan sari saytni yaratish murakkablashib boradi.

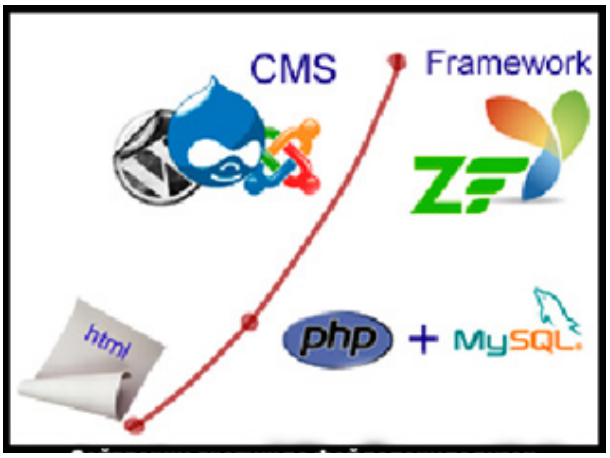

1.1-rasm. Klassik texnologiyaning strukturasi.

Bu texnologiyaning yutuqlari sifatida saytga kerakli bo‘lgan ixtiyoriy turdagi komponentlarni yaratish mumkinligini, saytning vazifasiga qarab sayt tuzilmasini yaratish, xotiradan kam joy egallashi, o‘rganish soddaligini aytish mumkin.

Hozirgi kunga kelib Web resurslar klassik texnologiya asosida emas balki, yangi zamonaviy texnologiyalar bo‘lgan CMS yoki MVC texnologiyalar asosida yaratilmoqda. Web saytlarni yaratish texnologiyalari bosqichma-bosqich ravishda rivojlanib kelmoqda. Hozirgi kunda Web saytlarni yaratishda eng zamonaviy texnologiyalar sifatida CMS yoki MVC (FrameWork)

texnologiyalari tan olingan. Ularning rivojlanish evolyutsiyasi 1.2-rasmda keltirilgan.

1.2-rasm. Saytlarni yaratishda foydalaniladigan texnologiyalar evolyutsiyasi.

CMS (Control Manager System) bu – ingliz tilidan, boshqaruv tizimini nazorat qilish ma'nosini anglatadi. CMS texnologiyasi bu yaxlit tizim bo'lib, uning yordamida Web resurs yaratish uchun hech qanday dasturchilik qobiliyati talab etilmaydi. Bu texnologiyadan foydalanish jarayonida muallif hech qanday dasturlash kodlariga ro'baro kelmaydi. Shu sababli bu texnologiyadan foydalanib sayt yaratuvchilar soni ko'p hajmni tashkil etadi. CMS texnologiyasi turli tarmoqlar bo'yicha yaratilib, internet tarmog'i orqali tarqatilmoqda.

Barcha CMS tizimlarini qo'llanilish tarmog'iga qarab tanlab olish kerak bo'ladi. Hozirgi kunda Web resurslarini yaratishda quyidagi CMS texnologiyalaridan foydalanib kelinmoqda:

1S-Bitriks, 4images, ABO.CMS, Amiro.CMS, Atilekt, B2evolution, BIGACE, CMS Made Simple, CMSimple, Concrete5, Contao, Coppermine Photo Gallery, Cotonti, DataLife Engine, Danneo, DotNetNuke, Drupal, E107 CMS, e2, eZ publish, HostCMS, InSales, Joomla!, Kentico CMS, MODX, Magento, Mambo Open Source, MediaWiki, Movable Type, NetCat CMS, Newscoop, Novius OS, Nucleus CMS, OpenCms, PHP-Fusion, PHP-Nuke, Plone, Prestashop, Qwerty-CMS, S.Builder, Sapid, Setup.ru, SharePoint, Sitecore Web CMS, Site Sapiens, Live Street CMS, InstantCMS, Drupal, Word Press, Joomla, TYPO3, Textpattern, TikiWiki, uCoz, UMI. CMS, Open Cart, W-script, WikkaWiki, WordPress, XOOPS, Xaraya, Zikula, Zotonic[9-204].

TAHLIL VA NATIJALAR

CMS texnologiyalari quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

- Tizim uskunalarini loyihaga mos holda tavsiflash;
- Tizmini quyidagi parametrlar asosida boshqarish: ma'lumotlar saqlash, versiyalariga moslash, kirish huquqini nazorat qilish, hujjatlarni boshqarish va boshqalar;
- Tizim sahifalari va ma'lumotlarini nashr etish;
- Ma'lumotlarni sahiflash va qidirib topish uchun qulay ravishda tavsif etilishi

Ko'plab dasturchilar ham bu texnologiyadan foydalanishning yana bir sababi Web tizimlarni yaratishda foydalanuvchilar uchun shaxsiy kabinet, boshqaruv paneli, yangiliklar katalogi, forum va tijorat savati (korzina) kabi komponentlarni yaratilish murakkab hisoblanadi.

CMS yoki MVC texnologiyalar asosida Web sayt yaratishda u yoki bu texnologiyada bo'lmasin avvalo mazkur tizimning tayanch fayllarini ko'chirib olish kerak bo'ladi. Har bir yaratilayotgan sayt uchun ko'chirib olingan tayanch fayllaridan foydalaniladi.

CMS texnologiyalari foydalanish turiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

- Qutili CMS texnologiyalari;
- Erkin CMS texnologiyalari;
- Shaxsiy CMS texnologiyalari;
- Savdo sotiq CMS texnologiyalari;
- Bepul CMS texnologiyalari;

- Pulli CMS texnologiyalari;

Yuqoridagi CMS texnologiyalari turlari asosida ma’lum sohaga tegishli bo‘lgan Web saytlar yaratiladi. CMS texnologiyalari asosida ma’lum turdagi loyihalarni yaratish mumkinligini inobatga olgan holda bu tizimlar quyidagi turlarga bo‘linadi:

Korporativ sayt
Reklama-sayt
Internet-magazin
Portallar va xizmatlar
Blog
Ijtimoiy tarmoqlar

2026 yilga kelib web resurslarini yaratishda foydalaniladigan texnologiyalar yanada takomillashib, ularning qo‘llanilish sohasi sezilarli darajada kengaydi. So‘nggi yillarda o‘tkazilgan statistik va tahliliy ma’lumotlarga ko‘ra, CMS texnologiyalar asosida yaratilgan web saytlar soni hanuz yuqori ko‘rsatkichlarni egallab kelmoqda. Xususan, quyidagi yo‘nalishlarda CMS asosidagi web loyihalar ulushi quyidagi sohalarda yuqori bo‘lib qolmoqda:

- avto va moto sohasi,
- ko‘rgazmalar va konferensiyalar,
- shaharlar va mamlakatlar haqida axborot portallari,
- reklama va dizayn,
- uy va oila mavzularidagi resurslar,
- kataloglar va reyting tizimlari,
- qidiruvga yo‘naltirilgan saytlar,
- kompyuter va internetga oid axborot resurslari,
- konsalting xizmatlari,
- madaniyat va san’at hamda mebel va interyer yo‘nalishidagi web loyihalar.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, CMS texnologiyalarini tanlashda loyiha vazifasi va funksional talablarini inobatga olish muhim ahamiyatga ega. Har bir CMS tizimi ma’lum bir sohaga moslashgan bo‘lib, uni noto‘g‘ri tanlash web resursning samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masofaviy ta’lim tizimlarini yaratishda Moodle platformasi eng samarali yechimlardan biri bo‘lib, u masofaviy ta’limning barcha didaktik va texnik talablarini to‘liq qondiradi.

Sodda strukturaga ega bo‘lgan bloglar, tashkilot va muassasalarning rasmiy web saytlarida hamda elektron nashriyot xarakteridagi resurslarni yaratishda ko‘plab CMS tizimlaridan foydalanish mumkin. Biroq 2026 yil holatiga ko‘ra, xosting resurslaridan oqilona foydalanish va tizim yuklamasini kamaytirish maqsadida yengil va optimallashtirilgan CMS tizimlarini tanlash tavsiya etiladi.

Internet texnologiyalarining rivojlanishi bilan web sohasida raqobat ham keskin ortib bormoqda. Raqobat natijasida web texnologiyalar doimiy ravishda takomillashib, foydalanuvchilar soni ham oshib bormoqda. 2026 yilga kelib CMS texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha reyting natijalari turli xalqaro monitoring va tahliliy platformalar orqali aniqlanib, ularning samaradorligi, xavfsizlik darajasi va moslashuvchanligi asosiy mezon sifatida baholanmoqda.

MVC texnologiyasi (Model–View–Controller) web resurslar yaratish uchun mo‘ljallangan zamonaviy dasturiy kutubxonalar tizimi bo‘lib, u klassik va CMS texnologiyalariga nisbatan ishonchli va samarali hisoblanadi. 2026 yil holatiga ko‘ra, MVC texnologiyasiga asoslangan Laravel, Symfony, Yii, CodeIgniter, Spring va boshqa frameworklar web dasturlashda eng keng qo‘llanilayotgan yechimlar sirasiga kiradi. [5.3].

XULOSA: Web resurslarini yaratishda foydalaniladigan texnologiyalar zamonaviy axborot jamiyatining ajralmas qismi bo‘lib, ularning to‘g‘ri tanlanishi va samarali qo‘llanilishi web loyihalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta’minlaydi. Tadqiqot jarayonida web texnologiyalarning rivojlanish bosqichlari, xususan klassik, CMS va MVC yondashuvlarining

funksional imkoniyatlari chuqur tahlil qilindi hamda ularning o‘ziga xos afzallik va kamchiliklari aniqlab berildi.

Tadqiqot natijalari web resurslarini yaratishda texnologiya tanlash jarayonida loyiha vazifalari, foydalanuvchilar soni, axborot xavfsizligi darajasi va tizimni kelajakda rivojlantirish imkoniyatlarini inobatga olish zarurligini ko‘rsatdi. Shuningdek, zamonaviy web texnologiyalardan foydalanish dasturiy ta’minot ishlab chiqish jarayonini optimallashtirib, vaqt va resurslar sarfini kamaytirishga xizmat qiladi[6.11].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Богмаз И.В. Научно-методические основы базовой подготовки студентов инженерно-строительных специальностей в условиях проективно-информационного подхода 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (информатизация образования). диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Пермь. 2012. 313 стр.

2. Богомаз, И.В., Михайленко Л.П., Кухтецкий С. В., Компьютерный учебник по Т М «Статика» (учебное пособие CD-R -Электронный ресурс) Красноярск, КрасГАСА, /Statika/ HTM, 1998.

3. Shukurov Akmal Uktamovich, “Improving the base training of students of technical osms based on the information design approach”. American Journal of Pedagogical and Educational Research. Volume 18, November, 2023. 199-204 p.

4. Akmal Shukurov, “Texnika ixtisosliklari ta’limida axborotlarni loyihalashtirishda axborot texnologiyalari fanini o‘qitishning zamonaviy metodlari”. “Ta’lim, fan va innovatsiya”. ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal (2024 yil № 1). 116-119-b.

5. Shukurov Akmal Uktamovich, “ Basic professional rules for students of a higher educational institution in the design of information”. International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education. Germany. February 27 th 2024. 8-14 p.

6. Shukurov A. U, “ Texnika ixtisosliklari otmida loyihali-axborot ta’lim tizimni shakllantirish”. “Ta’limda zamonavty axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash afzalliklari, muammolari va yechimlari”. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya 2024. 81-86 b.

7. Shukurov A.U. Didactic opportunities for the introduction of cloud technologies // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. № 10/2. Урганч, 2021. 29-35. http://khorezmscience.uz

8. A.Shukurov. Its features and use in the educational process of web-technologies Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические, 2021. https://www.internauka.org/

9. WordPress Foundation. WordPress Codex and Developer Resources. WordPress.org, 2023.

10. 8. Zend Technologies. Zend Framework Documentation. Zend Technologies Ltd., 2022.

ERKIN KURASHCHILARNING HUJUM REAKSIYASINI OSHIRISH VA MUSOBAQA FAOLIYATIGA TASIRI

Anarbayev Temur Risbekovich
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Sport kurashlari nazariyasi va uslubiyati kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqola erkin kurashchilarning hujum reaksiyasini oshirishning ilmiy-uslubiy va amaliy jihatlarini ko’rib chiqadi. Hujum reaksiyasini tezlashtirish va samaradorligini oshirish kurashchilarning bellashuv jarayonidagi muvaffaqiyatini ta’minlaydigan muhim omillardan biridir. Maqolada hujum reaksiyalarining psixologik, fiziologik va motorik asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, bu reaksiyalarni rivojlantirish uchun turli xil mashqlar, metodlar va trening usullarining samaradorligi muhokama qilinadi. Kurashchilarning jismoniy va ruhiy tayyorgarligi, shuningdek, tezlik va koordinatsiyani oshirish uchun zarur bo‘lgan mashg‘ulotlar, ularning samaradorligini qanday yaxshilash mumkinligi haqida batafsil ma’lumotlar beriladi.

Kalit so‘zlar: erkin kurash, reaksiya tezkorligi, himoya, hujum reaksiyasi, sport vazirligi, yoshlar sporti.

УСИЛЕНИЕ АТАКУЮЩЕЙ РЕАКЦИИ БОРЦОВ ВОЛЬНОГО СТИЛЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РЕЗУЛЬТАТЫ СОРЕВНОВАНИЙ

Анарбаев Темур Рисбекович
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта
Старший преподаватель кафедра Теории и методики спортивной борьбы

Аннотация. В данной статье рассматриваются научные, методические и практические аспекты повышения атакующей реакции борцов вольного стиля. Ускорение атакующей реакции и повышение ее эффективности является одним из важных факторов, обеспечивающих успех борцов на соревнованиях. В статье анализируются психологические, физиологические и двигательные основы наступательных реакций. Обсуждается также эффективность различных упражнений, методов и методов тренировки для развития этих реакций. Дается подробная информация о физической и психологической подготовке борцов, а также об упражнениях, необходимых для повышения скорости и координации, а также о способах улучшения их результатов.

Ключевые слова: вольная борьба, скорость реакции, зашита, атакуюший реакция, министерство спорта, молодежный спорт

INCREASING THE ATTACK REACTION OF FREESTYLE WRESTLERS AND IMPACT ON COMPETITION PERFORMANCE

Anarbayev Temur Risbekovich
Senior lecturer, Department of Theory and methodology of sports wrestling, Uzbek State University of physical education and sports

Abstract. This article examines the scientific, methodological and practical aspects of improving the attack response of freestyle wrestlers. Accelerating and increasing the effectiveness of the attack response is one of the important factors ensuring the success of wrestlers in the competition process.

Keywords: freestyle wrestling, reaction speed, defense, attack reaction, Ministry of Sports, youth sports.

Kirish. Erkin kurash – Olimpiya sport turlaridan biri bo’lib, bu mashg’ulot orqali o’sib kelayotgan yosh avlod qalbida Vatanparvarlik va milliy iftixor tuyg`ularini mustahkamlash, jismonan sog’lom va ma’nan barkamol qilib tarbiyalash muhim o`rin tutadi. Aynan shu

jihatlarni inobatga olgan holda sportning barcha turlariga yurtimizda davlat siyosati darajasida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, 2022 yil 29-iyuldagi PQ-336-sonli O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sport kurashlarining olimpiya turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi.[1]

Erkin Kurashda hujum reaksiyasining ahamiyati. Erkin kurash — bu nafaqat jismoniy, balki psixologik jihatdan ham yuqori darajadagi tayyorgarlikni talab qiladigan sport turi. Bu sportda muvaffaqiyatga erishish uchun kurashchi jismoniy kuchdan tashqari, tezkor fikrlash, shoshib qolmaslik va hujum reaksiyasini to‘g‘ri boshqarish muhim ahamiyatga ega. Hujum reaksiyasini oshirish nafaqat raqibni sindirish, balki o‘z imkoniyatlarini maksimal darajada foydalanish uchun ham zarur. Shu sababli, hujumni kuchaytirish uchun kurashchi jismoniy tayyorgarlikdan tashqari psixologik o‘quv jarayonlarini ham mustahkamlashi kerak.

Hujum reaksiyasi nima? Hujum reaksiyasi — bu raqibga nisbatan tajovuzkor xatti-harakatlarning tezkor amalga oshirilishidir. Erkin kurashda bu reaktsiya, asosan, kurashchining jismoniy va psixologik holatiga bog‘liq bo‘ladi. Kurashchi raqibning himoyasini buzib, hujumga o‘tishga qaror qilganda, o‘zining texnikalarini va jismoniy kuchini maksimal darajada ishlatadi.

Tadqiqod maqsadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi erkin kurashchilarning hujum reaksiyasini oshirish bo’yicha ilmiy va amaliy yondashuvlarni aniqlashdir. Tadqiqotda hujum reaksiyalarini yaxshilash uchun turli metodlar, mashqlar va trening usullarining samaradorligi o’rganiladi. Shuningdek, kurashchilarning psixologik, fiziologik va motorik holatlarini hisobga olgan holda hujum reaksiyalarini tezlashtirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari erkin kurashchilarni yuqori sport natijalariga erishishga tayyorlash uchun metodik yondashuvlar yaratishga qaratilgan.

Tadqiqot vazifalari:

1. Erkin kurashchilarning hujum reaktsiyalarini tahlil qilish: Kurashchilarning hujum reaksiyalarining psixologik, fiziologik va motorik jihatlarini o’rganish. Hujum reaksiyalarini oshirish usullarini aniqlash: Hujum reaksiyalarini tezlashtirish va samaradorligini oshirish uchun samarali trening metodlari va mashqlarni belgilash.
2. Jismoniy tayyorgarlikning hujum reaktsiyalariga ta’sirini o’rganish: Kurashchilarning jismoniy tayyorgarligi (tezlik, kuch, chidamlilik) va ularning hujum reaktsiyalariga qanday ta’sir qilishini tahlil qilish.
3. Psixologik omillarni o’rganish: Kurashchilarning psixologik holati va tayyorgarligi hujum reaksiyalariga qanday ta’sir qilishini aniqlash.
4. Trening jarayonida texnik va taktika elementlarini joriy etish: Hujum reaktsiyalarini oshirishda texnik va taktika jihatlarning o’rni va samaradorligini tahlil qilish.
5. Erkin kurashchilar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish: Tadqiqot asosida erkin kurashchilarni hujum reaktsiyalarini yaxshilash uchun metodik tavsiyalar tayyorlash.

Erkin kurashda hujum reaksiyasini oshirish uchun zarur bo‘lgan jismoniy tayyorlik. Erkin kurashda hujum reaktsiyasini oshirishda jismoniy tayyorgarlik asosiy rol o’ynaydi. Kurashchining tezligi, kuchi, chidamliligi va reaksiya vaqtining qisqarishi hujumni samarali amalga oshirish uchun muhimdir. Bunday jismoniy tayyorgarlikni oshirishda quyidagi elementlar e’tiborga olish kerak:

Tezlik va reaksiya vaqti. Tezlik erkin kurashda eng muhim komponentlardan biridir. Kurashchi raqibni oldindan ko‘ra olish va uning hujumlariga javob berish uchun tezkor reaksiya vaqtiga ega bo‘lishi zarur. Bu maqsadda maxsus tezlikni oshirishga qaratilgan mashqlarni bajarish kerak. Masalan, tezkor oyoq ishlashlari, yengil yasalishlar va raqibni aniqlab olishdagi tezkor reaksiyalarni rivojlantirish kurashchiga hujumda yaxshiroq imkoniyatlar yaratadi.

Kuch va chidamlilik. Erkin kurashda hujumni davom ettirish uchun kurashchi katta kuch va chidamlilikka ega bo‘lishi kerak. Kuchni oshirish uchun og‘irlik ko‘tarish, sprintlar va boshqa jismoniy mashqlarni bajarish kerak. Shuningdek, chidamlilikni oshirish uchun uzoq masofali

yugurish va izchil ishlash mashqlari foydalidir. Chidamli kurashchilar raqibni engib o‘tishda uzoq vaqt davomida yuqori darajadagi hujumni davom ettirishi mumkin.

Erkin kurashchi talabalardan tadqiqot boshida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan hujum reaksiyasini aniqlash va oshirish ko‘rsatgichlari. (n=11)

1–jadval

T/r	Test mashqlari	Tajriba guruhi $\overline{X}$	Nazorat guruhi $\overline{X}$	P
1	Tik turgan holatda signalga rangli fishkalarga qo‘l tekkazish (s)	0.70	0.65	>0,001
2	Joyida yugurib signalga rangli fishkalarga qo‘l tekkazish (s)	0.83	0.72	>0,001
3	Tik turgan holatda tennis koptogini ushlash (s)	1.40	1.45	<0,001
4	Kuraklarga yotgan holda signalga yelkadan oshirib tashlash (s)	1.78	1.80	<0,001
5	Kuraklarga yotgan holda signalga qo‘l va bo‘ynidan ushlab beldan oshirib tashlash (s)	1.80	1.78	>0,001
6	Kuraklarga yotgan holda signalga ikki oyoqqa o‘tib zarb bilan yiqitish (s)	1.86	1.90	<0,001
7	Joyida yugurib signalga yelkadan oshirib tashlash (s)	0.90	1.0	<0,001
8	Joyida yugurib signalga qo‘l va bo‘ynidan ushlab beldan oshirib tashlash (s)	0.90	0.60	>0,001
9	Joyida yugurib signalga ikki oyoqqa o‘tib zarb bilan yiqitish (s)	1.20	1.15	>0,001
10	Joyida yugurib signalga yelkalardan oshirib tashlash (s)	1.05	1.25	<0,001
11	Qo‘llarga tayangan holda oyoqlarni orqaga tashlash (s)	0.80	0.99	<0,001

Reaction time tes sport ilovasi orqali ularning javob reaksiyasi quyidagicha aniqlab berilgan

2-jadval

t/r	F I SH	Nazorat guruxi		Tadqiqot guruxi	
		Tadqiqotdan oldin (ms)	Tadqiqotdan keyin (ms)	Tadqiqotdan oldin (ms)	Tadqiqotdan keyin (ms)
1	AAT	320	300	320	250
2	SDI	278	220	300	230
3	IIP	400	360	360	200
4	ADE	360	360	350	221
5	JBR	210	250	270	190
6	SHSHU	360	270	235	199
7	NXA	360	300	300	240
8	ARN	290	290	288	200
9	IDN	330	300	300	233
10	QDS	368	300	350	280
11	KDN	300	270	320	260

Talabalar uch oy davomida bu mashqlar bilan muntazam shug‘ullanib keldilar. Tajribaning boshida tajriba va nazorat guruhi yosh kurashchilarining umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlarining natijalariga ta’siri o‘rganildi.

Yuqoridagi mashqlar to‘plamini tayyorgarlik davrining mikrosiklida (haftalik) rejalashtirilishi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadvalda keltirilgan.

3–jadval

T/r	**Hafta kunlari**					
1	Dushanba	Seshanba	Chorshanba	Payshanba	Juma	Shanba
2	MJT MRM UJT	TTT, MRM O‘quv mashg‘ulot bellashuvi	Kross, tiklanish	MJT MRM UJT	TTT, MRM O‘quv mashg‘ulot bellashuvi MJT	Sport o‘yinlari UJT

Izoh: *MJT-maxsus jismoniy tayyogarlik, UJT-umumiy jismoniy tayorgarlik, TTT-texnik taktik tayyorgarlik, MRM- maxsus reaksiya mashqlari*

Erkin kurashchi talabalardan tadqiqot oxirida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan hujum reaksiyasini aniqlash va oshirish ko‘rsatgichlari. (n=11)

3–jadval

T/r	**Test mashqlari**	**Tajriba guruhi** $\overline{X}$	**Nazorat guruhi** $\overline{X}$	**P**
1	Tik turgan holatda signalga rangli fishkalarga qo‘l tekkazish (s)	0.48	0.40	>0,001
2	Joyida yugurib signalga rangli fishkalarga qo‘l tekkazish (s)	0.57	0.69	<0,001
3	Tik turgan holatda tennis koptogini ushlash (s)	1.30	1.42	<0,001
4	Kuraklarga yotgan holda signalga yelkadan oshirib tashlash (s)	1.57	1.78	<0,001
5	Kuraklarga yotgan holda signalga qo‘l va bo‘ynidan ushlab beldan oshirib tashlash (s)	1.42	1.53	<0,001
6	Kuraklarga yotgan holda signalga ikki oyoqqa o‘tib zarb bilan yiqitish (s)	1.72	1.98	<0,001
7	Joyida yugurib signalga yelkadan oshirib tashlash (s)	0.82	0.98	>0,05
8	Joyida yugurib signalga qo‘l va bo‘ynidan ushlab beldan oshirib tashlash (s)	0.78	0.59	>0,001
9	Joyida yugurib signalga ikki oyoqqa o‘tib zarb bilan yiqitish (s)	1.04	1.10	<0,001
10	Joyida yugurib signalga yelkalardan oshirib tashlash (s)	0.77	0.95	<0,001
11	Qo‘llarga tayangan holda oyoqlarni orqaga tashlash (s)	0.52	0.71	<0,001

Izoh: MJT-maxsus jismoniy tayyogarlik, UJT-umumiy jismoniy tayorgarlik, TTT-texnik taktik

tayyorgarlik, MRM- maxsus reaksiya mashqlari

Erkin kurashchi talabalardan tadqiqot oxirida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan hujum reaksiyasini aniqlash va oshirish ko‘rsatgichlari. (n=11)

Hujum samaradorligini aniqlash jadvali

T/r	Texnik harakat	Hujumlar soni	Muvaffaqiyatli hujumlar	Olingan ochkolar	Samaradorlik (%)
1	Ikki oyoqni sho‘ng‘ib ushlab zarb bilan yiqitish	8	5	10	62,5
2	Beldan oshirib tashlash	6	3	6	50
3	Yon tomondan qadam tashlab oyoqlarni ushlab parterga otkazish	4	2	4	50
4	Qo‘l ostida sho‘ng‘ib o‘tib parterga o‘tkazish	5	2	3	40
5	Qo‘lini tortib partega o‘tkazish	7	4	8	57,1
6	Qayta hujum	3	2	4	66,7
	Jami	33	18	35	54,5

T/r	Texnik harakat	Hujumlar soni	Muvaffaqiyatli hujumlar	Olingan ochkolar	Samaradorlik (%)
1	Ikki oyoqni sho‘ng‘ib ushlab zarb bilan yiqitish	8	6	12	75,0
2	Beldan oshirib tashlash	6	3	6	50
3	Yon tomondan qadam tashlab oyoqlarni ushlab parterga otkazish	4	2	4	50
4	Qo‘l ostida sho‘ng‘ib o‘tib parterga o‘tkazish	5	3	5	60,0
5	Qo‘lini tortib partega o‘tkazish	7	5	10	71,4
6	Qayta hujum	3	2	4	66,7
	Jami	33	21	41	63,6

Xulosa. Jismoniy tayyorgarlikning ahamiyati bilan birga, erkin kurashda psixologik yondashuv ham katta ahamiyatga ega. Kurashchining o‘zini his qilish, raqibni tahlil qilish, tashvishlarni yengib o‘tish va o‘z ustida ishlash orqali hujum reaktsiyasini oshirish mumkin. Erkin kurashda muvaffaqiyatga erishish uchun motivatsiya juda muhim. Kurashchi o‘zining maqsadlariga erishish uchun zarur bo‘lgan energiya va iroda bilan to‘ldirilishi kerak. Ijobiy psixologik holat kurashchiga hujumni amalga oshirishga yordam beradi, shuningdek, ruhiy va jismoniy charchoqni yengib

o‘tishda ham qo‘llaniladi. Erkin kurashda stressni boshqarish juda muhim. Kurashchilar ko‘pincha katta stress ostida baxs olib boradilar. Agar kurashchi stressni boshqarishni o‘rganmasa, bu uning hujum reaksiyasiga ta’sir qilishi mumkin. Stressni boshqarish uchun nafas olish mashqlari, meditatsiya yoki tasavvur qilish usullari yordam berishi mumkin. Bu usullar kurashchining to‘g‘ri qarorlar qabul qilishiga va raqibga qarshi hujumni samarali amalga oshirishiga yordam beradi.

Erkin kurashda hujum reaksiyasini oshirish — bu murakkab jarayon bo‘lib, unda jismoniy va psixologik omillar o‘zaro uyg‘unlashgan bo‘lishi kerak. Jismoniy tayyorgarlik va psixologik o‘quv jarayonlari birgalikda kurashchiga hujumni muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beradi. To‘g‘ri psixologik holat, yuqori darajadagi jismoniy tayyorgarlik va yaxshi rejalashtirilgan taktika orqali erkin kurashda hujum reaktsiyasini oshirish va yengilishning oldini olish mumkin.

Yuqoridagi maxsus mashqlar va texnik xarakatlar kurashchini tezkor qaror qabul qilishini, hujum reaksiyasining oshirishini ko‘rsatdi. Mashqlar kompleksi yosh kurashchilar va yengil vazndagi sportchilarda ko‘proq reaksiya tezkorligining oshishi kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. PQ-336-sonli O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sport kurashlarining olimpiya turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori

2. https://lex.uz/docs/-5080074

3. Anarbayev T.R. Sport kurashlarida chidamlilikni rivojlantirish uchun aylanma mashqlardan foydalanish samaradorligi. Academic Research in Educational Sciences. “Multidisciplinary Scientific Journal”. 2022- T. 2. – №. 4. – C. 846-851 s.

4. T.R.Anarbayev, O.N.Kurganov, X.M.Qayumov. Yosh erkin kurashchilarni texnik tayyorgarligini rivojlantirish xususiyatlari.// «кураш спорт турини ривожлантириш истиқболлари» халқаро илмий-амалий анжумани 2022 йил 8-9 апрел, 297-299

5. Berdiyev F. O. Erkin kurashchilarning musobaqa oldi tayyorgarlik bosqichida tezkor-kuch sifatlarini takomillashtirish //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – T. 2. – №. 3. – C. 61-67.

6. Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. Toshkent. 2017

7. T.R.Anarbayev “Zamonaviy jismoniy tarbiya va sportda: integratsiya, evolyutsiya, modernizatsiya, fan va ta’limni rivojlantirish yo‘llari” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya 2024 yil 22 noyabr 142-145b.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA ART MENEJMENTNING INNOVATSION BOSHQARUV TIZIMINI RIVOJLANTIRISHDAGI O’RNI

Qo’chqarova Feruza Maxammatqosimovna
University of economics and pedagogy NOTM “Maktabgacha ta’lim” kafedrasi professori, p.f.d.DSc

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida art menejmentning innovatsion boshqaruv tizimini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Zamonaviy ta’lim muhitida boshqaruv jarayonlariga kreativ yondashuvlarni joriy etish, ta’lim xizmatlari sifatini oshirish, professor-o’qituvchilar va talabalar faoliyatini samarali tashkil etishda art menejmentning imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalariga ko’ra, art menejment elementlarini boshqaruv tizimiga integratsiya qilish innovatsion faoliyat samaradorligini oshirish, ta’lim muassasalarining raqobatbardoshligini kuchaytirish hamda ijodiy muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: art menejment, innovatsion boshqaruv, oliy ta’lim, kreativ yondashuv, ta’lim sifati, boshqaruv texnologiyalari, raqamli transformatsiya.

Kirish. Jahonda oliy ta’lim tizimining modernizatsiyalashuvi, ta’lim muassasalarining xalqaro reytinglardagi o’rnini mustahkamlash hamda innovatsion rivojlanish strategiyalarini joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanmoqda. Zamonaviy globallashuv sharoitida ta’lim sifati, boshqaruv samaradorligi va raqobatbardoshlik ko’rsatkichlari oliy ta’lim muassasalari faoliyatining muhim mezonlariga aylanib bormoqda. Shu sababli an’anaviy boshqaruv yondashuvlari bilan bir qatorda kreativ va innovatsion boshqaruv texnologiyalaridan foydalanishga bo’lgan ehtiyoj ortib bormoqda [1].

Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar tajribasida oliy ta’limni boshqarishda kreativ iqtisodiyot, madaniy boshqaruv va art menejment tamoyillaridan foydalanish orqali ta’lim muassasalarining innovatsion salohiyatini oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Art menejment dastlab madaniyat va san’at muassasalarini boshqarish tizimi sifatida shakllangan bo’lsa-da, hozirgi kunda uning metodologik yondashuvlari ta’lim, biznes, marketing va davlat boshqaruvi sohalarida ham muvaffaqiyatli qo’llanilmoqda. Art menejmentning asosiy mazmuni ijodiy fikrlashni rag’batlantirish, innovatsion g’oyalarni qo’llab-quvvatlash, jamoaviy hamkorlikni rivojlantirish hamda inson kapitalidan samarali foydalanishga qaratilganligi bilan izohlanadi [2].

O’zbekiston Respublikasida ham oliy ta’lim tizimini tubdan isloh qilish, ta’lim sifati va boshqaruv samaradorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biri etib belgilangan. Jumladan, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O’zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da oliy ta’lim muassasalarida zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etish, innovatsion faoliyatni kengaytirish hamda xalqaro reytinglarda munosib o’rin egallash vazifalari belgilab berilgan [3].

Shuningdek, O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonunida ta’lim sohasida innovatsion faoliyatni rivojlantirish, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish hamda ta’lim muassasalari boshqaruvini takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlari sifatida qayd etilgan [4]. “Ilm-fan va innovatsion faoliyat to’g’risida”gi Qonun esa ilmiy va innovatsion faoliyatni qo’llab-quvvatlashning tashkiliy-huquqiy asoslarini belgilab beradi hamda innovatsion boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi [5].

Bundan tashqari, so’nggi yillarda raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi oliy ta’lim muassasalari faoliyatiga yangi talablarni qo’ymoqda. Raqamli boshqaruv, strategik rejalashtirish, loyiha boshqaruvi va kreativ liderlik kabi kompetensiyalar ta’lim menejerlari faoliyatining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Mazkur jarayonlarda art menejment yondashuvlaridan foydalanish innovatsion boshqaruv tizimini takomillashtirish, ta’lim muassasasida ijodiy muhitni shakllantirish

va boshqaruv samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda [6].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, oliy ta'lim muassasalarida art menejmentning innovatsion boshqaruv tizimini rivojlantirishdagi o'rnini aniqlash, uning nazariy asoslari va amaliy mexanizmlarini tadqiq etish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi. Shu bois mazkur tadqiqotning maqsadi oliy ta'lim muassasalarida art menejmentning innovatsion boshqaruv tizimini rivojlantirishdagi o'rnini aniqlash hamda uni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini asoslashdan iborat.

Metodlar. Mazkur tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarida art menejmentning innovatsion boshqaruv tizimini rivojlantirishdagi o'rnini aniqlash hamda uning amaliy ahamiyatini asoslash maqsadida bir qator ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi boshqaruv nazariyasi, ta'lim menejmenti, innovatsion rivojlanish konsepsiyalari hamda kreativ iqtisodiyot yondashuvlariga tayangan holda ishlab chiqildi [8].

Tadqiqotning dastlabki bosqichida mavzuga oid ilmiy-pedagogik, falsafiy, iqtisodiy va boshqaruv yo'nalishidagi adabiyotlar tizimli ravishda tahlil qilindi. Xususan, art menejment, kreativ boshqaruv, innovatsion faoliyat, liderlik va oliy ta'lim menejmentiga oid xorijiy hamda mahalliy olimlarning ilmiy ishlari o'rganildi. Mazkur manbalarni tahlil qilish orqali art menejmentning nazariy asoslari, tamoyillari va boshqaruv faoliyatidagi o'rni aniqlashtirildi [9].

Tadqiqot davomida qiyosiy tahlil metodidan ham keng foydalanildi. Ushbu metod yordamida rivojlangan davlatlar oliy ta'lim muassasalarida qo'llanilayotgan innovatsion boshqaruv amaliyotlari va mahalliy tajribalar o'zaro taqqoslandi. Taqqoslash natijasida art menejment elementlarining boshqaruv jarayonlariga integratsiyalashuvi ta'lim sifati, boshqaruv samaradorligi hamda innovatsion faollik ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi [10].

Shuningdek, tadqiqotda umumlashtirish metodidan foydalanilib, oliy ta'lim tizimida innovatsion boshqaruvni rivojlantirishga oid mavjud ilmiy qarashlar va amaliy tajribalar tizimlashtirildi. Natijada art menejmentning boshqaruv faoliyatiga ta'sir etuvchi asosiy omillari ajratib ko'rsatildi va ularning o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi [11].

Tadqiqotning muhim bosqichlaridan biri modellashtirish metodi asosida amalga oshirildi. Mazkur metod yordamida oliy ta'lim muassasasining innovatsion boshqaruv tizimida art menejmentning tutgan o'rnini ifodalovchi konseptual model ishlab chiqildi. Model boshqaruvning strategik, taktik va operatsion darajalarida kreativ yondashuvlardan foydalanish imkoniyatlarini aks ettiradi hamda innovatsion rivojlanish jarayonlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [12].

Tahlillar natijasida art menejmentning innovatsion boshqaruv tizimiga ta'sir etuvchi quyidagi asosiy komponentlar belgilab olindi:

* kreativ liderlik;
* innovatsion loyihalarni boshqarish;
* madaniy va ijodiy muhitni shakllantirish;
* kommunikativ boshqaruv;
* raqamli texnologiyalar asosida boshqaruv faoliyatini tashkil etish.

Kreativ liderlik komponenti rahbarlarning strategik fikrlash, innovatsion qarorlar qabul qilish hamda jamoani yangi g'oyalarni ilgari surishga rag'batlantirish qobiliyatlarini ifodalaydi. Innovatsion loyihalarni boshqarish esa ta'lim muassasalarida yangi tashabbuslar, grantlar, startaplar va ilmiy loyihalarni samarali tashkil etish mexanizmlarini qamrab oladi [13].

Madaniy va ijodiy muhitni shakllantirish komponenti professor-o'qituvchilar hamda talabalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi tashkiliy-pedagogik sharoitlarni o'z ichiga oladi. Kommunikativ boshqaruv esa barcha manfaatdor tomonlar o'rtasida samarali axborot almashinuvini tashkil etish, hamkorlikni rivojlantirish va korporativ madaniyatni mustahkamlashga qaratilgan [14].

Raqamli texnologiyalar asosida boshqaruv faoliyatini tashkil etish komponenti esa zamonaviy

axborot tizimlari, sun’iy intellekt, ma’lumotlar tahlili va elektron boshqaruv vositalaridan foydalanish orqali boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirish imkonini beradi. Ayniqsa, raqamli transformatsiya sharoitida mazkur komponent innovatsion boshqaruvning ajralmas qismi sifatida namoyon bo’lmoqda [15].

Tadqiqot yakunida aniqlangan komponentlarning oliy ta’lim boshqaruvi samaradorligiga ta’siri konseptual model asosida tahlil qilinib, ularning o’zaro integratsiyasi innovatsion boshqaruv tizimini rivojlantirishning muhim omili ekanligi asoslandi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalarida art menejmentning innovatsion boshqaruv tizimini rivojlantirishdagi o’rni va ahamiyati tobora ortib borayotganligini ko’rsatdi. Olib borilgan tahlillar shuni tasdiqladiki, zamonaviy ta’lim muassasalarini samarali boshqarishda faqat an’anaviy ma’muriy yondashuvlar bilan cheklanib qolish yetarli emas. Ta’lim tizimida yuz berayotgan o’zgarishlar, raqamli transformatsiya jarayonlari hamda innovatsion rivojlanish talablari boshqaruv faoliyatiga yangi yondashuvlarni tatbiq etishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, art menejment boshqaruvning kreativ va innovatsion modelini shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali vositalardan biri sifatida namoyon bo’lmoqda.

Tadqiqot davomida art menejment texnologiyalaridan foydalanish oliy ta’lim muassasalarida innovatsion faoliyat samaradorligini oshirishga, boshqaruv jarayonlarini takomillashtirishga hamda ta’lim xizmatlari sifatini yaxshilashga ijobiy ta’sir ko’rsatishi aniqlandi. Xususan, kreativ boshqaruv tamoyillarining joriy etilishi rahbarlarning strategik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishi, innovatsion qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirishi hamda jamoada tashabbuskorlik va ijodkorlik muhitini shakllantirishi bilan ahamiyatlidir. Natijada professor-o’qituvchilar va talabalarning innovatsion faoliyatdagi ishtiroki faollashib, ta’lim muassasasining ilmiy va amaliy salohiyati yanada ortadi.

Shuningdek, art menejmentning muhim afzalliklaridan biri uning inson omiliga yo’naltirilgan boshqaruv falsafasiga asoslanishidir. Bunday yondashuv ta’lim muassasasi jamoasida o’zaro hamkorlik, ochiq muloqot va korporativ madaniyatning rivojlanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, professor-o’qituvchilar, talabalar va boshqaruv xodimlari o’rtasidagi konstruktiv munosabatlarning shakllanishi innovatsion g’oyalar va loyihalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari raqamli transformatsiya sharoitida art menejment tamoyillarini boshqaruv faoliyatiga integratsiyalash zarurligini ham ko’rsatdi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, sun’iy intellekt elementlari, raqamli platformalar va ma’lumotlar tahlili vositalaridan foydalanish art menejmentning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilish tezligini oshirish, resurslardan samarali foydalanish hamda ta’lim muassasalarining strategik rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, art menejment oliy ta’lim muassasalarining innovatsion rivojlanishini ta’minlovchi, kreativ boshqaruv madaniyatini shakllantiruvchi va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi istiqbolli boshqaruv mexanizmlaridan biri ekanligi asoslandi. Kelgusida oliy ta’lim muassasalarida art menejment asosida innovatsion boshqaruv modelini ishlab chiqish, uning samaradorlik mezonlarini aniqlash hamda amaliyotga joriy etish bo’yicha ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Mazkur yo’nalishdagi izlanishlar ta’lim tizimining raqobatbardoshligini oshirish, boshqaruv faoliyatini modernizatsiyalash hamda innovatsion ta’lim muhitini shakllantirishga munosib hissa qo’shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Florida, R. (2019). Ijodkor sinfning yuksalishi . Asosiy kitoblar.
2. Routledge. (2020). San’atni boshqarish . Routledge.
3. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019). PF-5847-o’g’li Farmon . Toshkent.
4. O’zbekiston Respublikasi. (2020). Ta’lim to’g’risida qonun . Toshkent.
5. O’zbekiston Respublikasi. (2020). Ilm-fan va innovatsion faoliyat to’g’risida qonun . Toshkent.

6. Kuratko, DF (2014). Innovatsiya va tadbirkorlik . Harper Business.
7. Daft, RL (2018). Tashkilotlarni boshqarish va innovatsiyalar . Nyu-York.
8. Drucker, PF (2017). 21-asr uchun boshqaruv muammolari . Harper Business.
9. Bryman, A. (2020). Tashkilotlarda yetakchilik . Routledge.
10. Bush, T. (2021). Ta’lim yetakchiligi va boshqaruvi nazariyalari . Sage nashriyotlari.
11. Fullan, M. (2019). O’zgarish madaniyatida yetakchilik qilish . Jossey-Bass.
12. Mintzberg, H. (2018). Tashkilotlarni boshqarish . Erkin matbuot.
13. Bennis, W., & Nanus, B. (2017). Rahbarlar: Nazoratni o’z zimmasiga olish strategiyalari . HarperCollins.
14. Kotter, JP (2020). Yetakchi o’zgarishlar . Harvard Business Review Press.
15. OECD. (2021). Oliy ta’lim va raqamli transformatsiya . OECD nashriyoti.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

ROK MUSIQASI VA UNING INSON SALOMATLIGIGA TA’SIRI MUAMMOSINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASPEKTLARI

Kurbanova Mohigul Shaniyazovna
Qarshi davlat universiteti, musiqiy ta’lim kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Maqolada rok musiqasi, inson salomatligi va uning bola rivojlanishidagi tasiri haqida ilmiy fikrlar asosli yoritib berilgan. Musiqa nafaqat tinglashni, balki eshitishni, nafaqat qarashni, balki ko‘rishni va eshitishni, his qilishni ham o‘rgatishi maqolada qiziq faktlar bilan yoritilgan. Shuningdek, musiqa ritmiga muvofiq birin-ketin keladigan yorug‘lik chaqnashlari gallyusinasiyalar, bosh aylanishi va ko‘ngil aynish bilan bog‘liq mexanizmlarni asoslangan.

Bundan tashqari, musiqiy talim, aqliy rivojlanish va fikrlash qobiliyatini rivojlantirishi, xotirani rivojlantirishi, sokin ritmik musiqa yangi tug‘ilgan chaqaloqni tinchlantirishi mumkinligi, ammo uzoq vaqt tinglash miyada doimiy qo‘zg‘alish jarayonini hosil qilishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: рок, giperfrekanslar, superchastotalar, monoton, chastota, shaman, Rok-konsert.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ РОК-МУЗЫКИ И ЕЕ ВЛИЯНИЯ НА ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА

Курбанову Мохигул Шаниязовну
Доцент кафедры музыкального образования
Каршинского государственного университета

Аннотация. В статье обоснованно освещены научные взгляды на рок-музыку, здоровье человека и его влияние на развитие ребенка. В статье освещаются интересные факты о том, что музыка учит не только слушать, но и слышать, не только смотреть, но и видеть, слышать и чувствовать. Также обоснованы механизмы, связанные с последовательными вспышками света, галлюцинациями, головокружением и тошнотой в соответствии с музыкальным ритмом.

Кроме того, подчеркивается, что музыкальное образование способствует умственному развитию и развитию мыслительных способностей, развивает память, спокойная ритмическая музыка может успокоить новорожденного, но длительное прослушивание создает постоянный процесс возбуждения в мозге.

Ключевые слова: рок, гиперчастоты, сверхчастоты, монотон, частота, шаман, рок-концерт.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF ROCK MUSIC AND ITS IMPACT ON HUMAN HEALTH

Kurbanova Mokhigul Shaniyazovna
Associate Professor of the Department of Music Education,
Karshi State University

Abstract. The article substantiates scientific views on rock music, human health, and its impact on child development. The article highlights interesting facts that music teaches not only to listen but also to hear, not only to look but also to see, hear, and feel. Also, the mechanisms associated with hallucinations, dizziness, and nausea in light flashes, which follow one after another in accordance with the rhythm of the music, are substantiated.

In addition, it is highlighted that musical education develops mental development and thinking

abilities, develops memory, calm rhythmic music can calm a newborn, but prolonged listening creates a constant process of excitation in the brain.

Keywords: rock, hyperfrequencies, super frequencies, monotone, frequency, shaman, rock concert.

Kirish. Musiqadagi barcha yo‘nalishlar ham inson tanasiga foydali tasir ko‘rsatmasligi ilmiy jihatdan isbotlangan. Zamonaviy rok musiqasi ko‘pincha ruxiyatga salbiy tasir ko‘rsatadigan misol sifatida keltiriladi. Ushbu mashhur uslub o‘ziga xos xususiyatlarga ega, yani kuchli ritm, monoton takrorlashlar, ovoz balandligi, giperfrekanslar - superchastotalar va yorug‘lik effektlari. Ular bizning tanamizga ijobiy tasir qilmaydi; ritm, odatda, insonga tasir qilishning eng kuchli vositasidir. Qadim zamonlarda ham shamanlar o‘zlarining asboblarida uradigan malum musiqiy ritmlar yordamida insonni ichki dunyosini o‘zgartirishi yoki unda yuqori darajadagi xursandchilik holatiga erishishlari mumkin edi.

Nima uchun bu sodir bo‘ladi? Bu bizning eshitish apparatimizning funksiyalari bilan bog‘liq. Ritm miyaning motor markazini ushlaydi, endokrin tizimning ayrim funksiyalarini rag‘batlantiradi. Ammo eng kuchli zarba miyaning inson jinsiy funksiyalari bilan bog‘liq joylariga tushadi. Masalan, baraban chalish o‘zini jazavaga solish uchun ishlatilgan. Ritmni xis qilish, fikrlash va mantiqqa tasir qilishi mumkin. Bundan tashqari, ularning to‘liq zararsizlanishiga ishonch hosil qilishingiz mumkin. Zamonaviy rok musiqasi miyaga alohida tasir ko‘rsatadigan chastotalardan foydalanadi. Bu bizning eshitish apparatimizning funksiyalari bilan bog‘liq. Siz hatto ularning to‘liq neytrallanganligiga ishonch hosil qilishingiz mumkin. Zamonaviy rok musiqasi miyaga alohida tasir ko‘rsatadigan chastotalardan foydalanadi. Ritm giyohvandlik xususiyatiga ega bo‘ladi, chunki u 50-30 Gs ultra past chastotalar va 80 ming Gs gacha bo‘lgan ultra yuqori chastotalar bilan birlashtirilgan. Ultra past chastotalar bilan birga sekundiga bir yarim zarbaning ko‘paytmasi bo‘lgan ritm yuqori darajadagi quvonch, zavq, ilhom, shodlik, g‘ayrioddiy hayajonli baxtni keltirib chiqarishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Mixail Lazarev, pediatr, bolalar reabilitasiya davolash markazi direktori musiqaning homilador ayollarga tasirini tasvirlaydi: klassik musiqa homilaning suyak tuzilishi, qalqonsimon bez shakllanishiga ajoyib tasir ko‘rsatadi va ichki organlarni massaj qiladi, chuqurlikka eltadi, to‘qimalar, ulardagi qon aylanishini rag‘batlantiradi. Lazarev boshchiligidagi markaz tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, musiqiy tebranishlar butun tanaga tasir qiladi. Shunga o‘xshash holat ikki mashhur yaponiyalik: Masaru Ibuka, dunyoga mashhur Soni kompaniyasi prezidenti va ajoyib musiqa o‘qituvchisi-skripkachi Shinichi Suzuki tomonidan kuzatilgan va qabul qilingan. Ular Tokioda “Bolalarning erta ijodiy rivojlanishi markazi”ni tashkil etishdi. U erda Ibuka homilador onalar bilan ishladi, ularga homiladorlikning so‘nggi oylarida tinglash uchun uyg‘un musiqa berdi. Keyin o‘qituvchilar allaqachon tug‘ilgan bolalar bilan 2 yoshgacha maxsus dastur bo‘yicha ishladilar va 2 yoshidan boshlab Suzukiga kelishdi va u yerda skripkada ansambl jo‘rligida musiqa chalishni o‘rganishdi. Hamfikr ishbilarmonlar va musiqachilarning ajoyib kashfiyoti bolalar rivojlanishida ajoyib natijalar berdi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Bir xil chastotada sekundiga ikkita zarbaga teng bo‘lgan ritm odamni qandaydir raqs transiga soladi. Yuqori va past chastotalarning haddan tashqari ko‘pligi miyaga shikast etkazadi. Rok-kontsertlarda miya chayqalishi, ovoz xastalanishi, eshitish va hatto xotirani yo‘qotish holatlari bo‘lgan. Rok musiqasi, butun kuchiga qaramay, monoton, motorga o‘xshash tovushlar toifasiga kiradi, qaysikim, tinglovchilar passiv holatga tushishini sezadilar. Va qanchalik tez-tez tinglansa passivlik holatiga erishish qobiliyati shunchalik yuqori bo‘ladi. Keyingi holat ovoz balandligi omilidir. Bizning qulog‘imiz 50-60 db tovushni yaxshi qabul qiladi. 70 db tovush baland deb hisoblanadi. Rok-konsertlar paytida asbob-uskunalar va karnaylar o‘rnatilgan joyda ovoz balandligi 120 db, maydonning o‘rtasida esa 160 db (aytish kerakki, 120 db - bu reaktiv samolyotning shovqini)

Xo‘sh, inson tanasida nima bo‘ladi? Buyrak usti bezlari stress gormoni adrenalinni chiqaradi. Ammo stimulning tasiri to‘xtamagani uchun adrenalin ishlab chiqarish ham to‘xtamaydi. Va u, adrenalin, miyada muhrlangan malumotlarning bir qismini o‘chiradi. Inson o‘zi bilan nima sodir bo‘lganini yoki o‘rgangan narsasini unutadi, yani ruhiy jihatdan tanazzulga yuz tutadi. Yorug‘lik effekti kabi rok-kontsertlarning ajralmas atributi zararsiz emas - vaqti-vaqti bilan qorong‘ulikni turli yo‘nalishlarda kesadigan va turli xil ko‘rinishlarga ega bo‘lgan nurlar. Hamma uchun bu shunchaki kontsert uchun bezak. Bu aslida nima? Baland musiqa bilan birga yorug‘lik va zulmatning malum bir almashinuvi vizual yo‘nalishni sezilarli darajada zaiflashtiradi va reaksiya tezligi pasayadi.

Musiqa ritmiga muvofiq birin-ketin keladigan yorug‘lik chaqnashlari gallyusinasiyalar, bosh aylanishi va ko‘ngil aynish bilan bog‘liq mexanizmlarni rag‘batlantiradi. Uzoq vaqt davomida shifokorlar, psixologlar, olimlar rok musiqasining ritmi va tovush chastotasi, yorug‘lik va zulmatning almashinishi - bularning barchasi insonning ruhiyatini salbiy tomonga o‘zgartiradi deb aytishadi. Yana shuni takidlash joizki, bugungi kunda rok musiqasining mish-mishlaridan tasirlanmagan odamlar kam. Rok musiqasi insonning dunyoqarash namunalarini nomlaydi, qanday kiyinish, qanday fikrlash kerakligini ko‘rsatadi... Odamlar kunduzdan kechaga bu qolip ostida zaif yashaydilar... Bu musiqa inson hayotining motor markaziga, hissiy, intellektual va jinsiy sohalariga tasir qiladi. Tadqiqot natijasida rok musiqasiga uzoq vaqt tasir qilish natijasida quyidagi holatlar yuzaga kelishi mumkinligi aniqlandi: g‘azablanish, o‘z joniga qasd qilish; mushaklarning ixtiyorsiz harakati; konsentrasiyaning yo‘qligi va aniq qarorlar qabul qilish qobiliyati zaifligi; rok musiqasining doimiy ovoziga intilish; ijtimoiy begonalashuv.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Bolada esa musiqani his qilishi va unga munosabat bildirishi uzoq vaqtdan beri malum. Bu odamning eshitish kranial nervlari va miyaning tovushlarni idrok etish va eslab qolish qobiliyati bilan bog‘liq. Savol tug‘iladi, bu qobiliyat qaysi yoshda paydo bo‘ladi? Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, chaqaloq tug‘ilishidan oldin so‘nggi uch oy ichida bu biologik tizim allaqachon mavjud. Bugungi kunda bolalar musiqa, ritm, tovush kuchi, baland va past notalarni his qilish qobiliyatiga ega ekanligini bilamiz. Homiladorlikning qaysi haftasida homila tovushlarni ajrata boshlaydi? U tashqaridan tovushlarni eshita oladimi? U musiqa va boshqa tovushlarga qanday munosabatda bo‘ladi? Yangi tug‘ilgan chaqaloqning onasi tomonidan homiladorlik paytida musiqa tinglash uning keyingi rivojlanishiga qanday tasir qiladi? Ushbu muammolarning o‘ziga xos tadqiqotlari eshitish tizimlari homiladorlikning yigirma oltinchi haftasidan boshlab homila miyasida ishlay boshlaydi degan xulosaga keldi. U, birinchi navbatda, onaning tanasining tovushini sezadi, bachadondagi tashqi tovushlar eshitilmaydi, bola onaning tanasi tomonidan himoyalangan. Shunga qaramay, Betxovenning beshinchi simfoniyasi, masalan, bu to‘siqdan o‘tib ketadi - bola unga tana harakatlari va yurak urishining tezlashishi bilan munosabatda bo‘ladi.

Ko‘pgina tovushlar, aksincha, yurak urishini sekinlashtiradi - bu ohangdor, silliq musiqa. Baland ritmik tovushlar yurak urishini tezlashtiradi. Shunday qilib, tovushlar, bir tomondan, homilaning motor faolligiga hissa qo‘shadi, ikkinchidan, tug‘ilishdan oldin uning atrofidagi dunyo haqida bazi malumotlarni olish imkonini beradi. Tug‘ilishdan oldin eshitilgan musiqa bolaning tug‘ilgandan keyingi hayotiga qanday tasir qilishini tushunish uchun biz eslash qobiliyati qanchalik rivojlanganligini aniqlashimiz kerak. Ko‘pgina tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, tug‘ilishdan oldin eshitilgan musiqa bolaning rivojlanishini tezlashtiradi va muayyan rivojlanish muammolarini yengishga yordam beradi. Homiladorlikning yigirma sakkizinchi-o‘ttiz oltinchi haftalarida musiqa tinglagan onalarning bolalari tovushlarga javob berishni va ohanglarni boshqalarga qaraganda tezroq taniydilar. Ular yaxshi rivojlangan xotiraga ega.

Malumki, bola, hatto ona qornida bo‘lsa ham, turli musiqalarga turlicha munosabatda bo‘ladi. Olimlar embrionning miyasida bolaning miyasining aqliy salohiyatini sezilarli darajada oshiradigan maxsus hujayralar mavjudligini aniqladilar. Biroq, bu hujayralar malum stimulyatsiyani talab qiladi va malum bo‘lishicha, uyg‘un musiqa ular uchun ajoyib stimulyatordir.

Ularning vazifasi har qanday hayotiy vaziyatlarga osongina moslasha oladigan, hayotdan zavqlana oladigan va hayotda tanlagan faoliyatda muvaffaqiyat qozonadigan barkamol shaxsni tarbiyalash edi. Musiqa darslari bolalarning aql-zakovatini oshiradi, ularning matematik va fazoviy tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi. Buni Toronto universiteti olimlari musiqaning aqlga tasiri nuqtai nazaridan «sinovdan» so‘ng aytishdi. Bir qator tajribalarga ko‘ra, bu manoda eng samaralisi klaviatura asboblari va vokal bilan shug‘ullanishdir. Kanadalik olimlarning fikricha, musiqaning bolalarga intellektual rag‘batlantiruvchi tasiri kamida 5 yil davom etadi.

Musiqiy talim, bir tomondan, aqliy rivojlanish va fikrlash qobiliyatini rivojlantirsa, ikkinchi tomondan, xotirani rivojlantiradi. Bu fan tomonidan tasdiqlangan. Sokin ritmik musiqa yangi tug‘ilgan chaqaloqni tinchlantirishi mumkin, ammo uzoq vaqt tinglash miyada doimiy qo‘zg‘alish jarayonini hosil qiladi, u keyingi safar tinglanganda faollashadi. Musiqa bilan shug‘ullanadigan bolalar o‘quv materialni musiqa bilan shug‘ullanmagan bolalarga qaraganda yaxshiroq va tezroq eslab qolishadi. Musiqa ta’limi, o‘z navbatida, nafaqat ongni rivojlantiradi, balki hissiyotlarni tarbiyalaydi, bolaning ma’naviy salomatligini mustahkamlaydi, oilada, ota-ona va farzandlar o‘rtasida iliq, ishonchli munosabatlarni shakllantirishga yordam beradi.

So‘nggi paytlarda kamdan-kam ota-onalar farzandlarining musiqiy talimi haqida o‘ylashmoqda. Ota-onalar bolaga hayotda foydali bo‘ladigan bilimlarni berish kerak, deb hisoblashadi. Yo‘naltirilgan talim bugungi kunda juda dolzarb. Agar bola tarjimon bo‘lmoqchi bo‘lsa, tillarni o‘rganishi, tarixni o‘rganishi lozimligi aniq. Hayot ota-onalarni farzandlariga to‘g‘ri kasb - moddiy farovonlikka olib keladigan eng qisqa yo‘l va bu asosiy narsa ekanligi haqidagi g‘oyani singdirishga majbur qiladi. Haqiqatan ham, nima uchun ota-onalarni ham, kichkina maestroni ham charchatadigan musiqiy mashqlarga vaqt sarflash kerak? Tanlangan asbob pianino bo‘lsa ham yaxshi.

Biroq, bolalarni cholg‘u asboblarini chalishni o‘rgatishning dastlabki bosqichi olib keladigan barcha noqulayliklarga qaramay, ota-onalarning oldingi avlodlari o‘z farzandlariga musiqiy talim berishga harakat qilishdi. Ilgari har bir olijanob oilada bolalarga raqs, ot minish, xattotlik, chet tillari, qilichbozlik, cholg‘u asboblarida chalish, qo‘shiq aytish o‘rgatilgan. Professional bastakorlar emas, balki bilimdon odamlar tomonidan yozilgan asarlar, masalan, rus diplomati A. S. Griboedov, diplomatik va adabiy faoliyati bilan bir qatorda bir qator ajoyib musiqa asarlarini yaratgan. Musiqa maktablarida katta tanlov bo‘lib, ayniqsa, iqtidorli bolalarni qabul qilishardi... Maktabga qabul qilinmaganlar ko‘plab xususiy o‘qituvchilarga tashrif buyurishdi va bir yil o‘tgach, oilaviy bayramlarda ular Glinkaning “Polka”sini va Oginskiyning “Polonezi”ni ijro etishdi. Musiqa darslari nafaqat bolalarning tinimsiz mehnati, irodali sa’y-harakatlarini, balki ota-onaning katta sabr-toqatini ham talab qilar ekan, ulardan bir nechtasigina kasb egasi bo‘lib yetishdi, ammo baribir hammasini yoki deyarli barchasini o‘rgatib, zarur deb bildi.

Musiqa odamni yanada xushmuomala qiladi, chunki asarni ijro etayotganda, bastakorning fikr va his-tuyg‘ularini yetkazishga harakat qilgan holda, ijrochi tinglovchilar bilan munosabatni o‘rganadi, suhbatda u suhbatdoshning intonatsiyasi va his-tuyg‘ularining nyuanslarini his qiladi, taxmin qiladi. suhbatning ohangi va surati - bastakorning fikr va kayfiyatini, ijro etayotgan musiqa asarini his qilishga odatlangan. Musiqa bolani kundalik mehnatga o‘rgatadi, sabr-toqat, iroda va matonatni rivojlantiradi, his-tuyg‘ularini yaxshilaydi, atrofdagi dunyoga alohida tasavvur beradi. Musiqa nafaqat tinglashni, balki eshitishni, nafaqat qarashni, balki ko‘rishni va eshitishni, his qilishni ham o‘rgatadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Insonning baxti uning atrofida qanday ko‘zlarni ko‘rishi va ko‘rgan narsasidan qanday his-tuyg‘ularni boshdan kechirishiga bog‘liq. Farzandingiz dunyosi hissiy jihatdan boy bo‘lishini istasangiz, uning muvaffaqiyatli, har tomonlama rivojlangan, maqsadli va shuning uchun baxtli inson bo‘lishini istasangiz, unga bu imkoniyatni bering.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, musiqa obektiv narsadir, biz musiqaning o‘zini

o‘zgartira olmaymiz, lekin bizda tanlov bor - biz uchun yoqimli bo‘lgan narsani tinglash va shuning uchun tanamizga foydali tasir ko‘rsatadi. Iloji bo‘lsa, atrofingizdagi musiqani boshqaring va sog‘lom bo‘ling!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abramova T. Mosartning tug‘ilmagan bola uchun uvertyurasi // Sog‘lom bo‘l - 1995 yil - 1-son.
2. Blavo R. Musiqa bilan shifo - Sankt-Peterburg, 2003 yil.
3. Velentinova Z. Shifolash tovushlari // Shifolash kuchlari - M., 1996 - No 1.
4. Dvoretskiy L.I. Musiqa va tibbiyot: Musiqa va musiqachilar haqida shifokorning fikri - M., 2002.
5. Mozgot V.G. Musiqiy psixofiziologiyaga kirish - Maykop, 2005.
6. Fletcher M. Davolovchi musiqa. http:\\www/iamik.ru./html./
7. Shestakov V. Antik davrdan 18-asrgacha musiqiy estetika tarixi - M., 1975.

